

◆ РОБІНЗОН КРУЗО ◆ ДАНІЄЛЬ ДЕФО ◆

ДАНІЄЛЬ ДЕФО
РОБІНЗОН
КРУЗО

БІБЛІОТЕКА СВІТОВОЇ КЛАСИКИ
COLLECTION OF WORLD CLASSICS

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

* ДНІПРО *

КИЇВ-1965

LITERARY
PUBLISHING HOUSE

* DNIPRO *

KIEV-1965

 DANIEL DEFOE

THE LIFE
AND STRANGE
SURPRISING
ADVENTURES
OF ROBINSON
CRUSOE

ДАНІЄЛЬ ДЕФО

ЖИТТЯ
Й НЕЗВИЧАЙНІ
ТА ДИВОВИЖНІ
ПРИГОДИ
РОБІНЗОНА
КРУЗО

Переклад
з англійської

И (Англ.).
Д-39

Переклад
за редакцією *О. Хатунцевої*

Зредаговано за виданням:
Robinson Crusoe by Daniel Defoe. The Dial Press. New York, 1935.

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА «ЖОВТЕНЬ»

7-3-4

ДАНІЄЛЬ ДЕФО
І ЙОГО «РОБІНЗОН КРУЗО»

I

Оповідання про своє незвичайне життя і дивовижні пригоди Робінзон Крузо закінчує, проживши сімдесят два роки. Тільки тоді він вирішив не втомлювати себе подорожами, навчившись цінити самотність і щастя кінчити дні свої в спокої. Не молодий був і автор роману, що його твір став у скарбниці світової літератури одною з найулюбленіших книг і молоді, і дорослих. Дефо пішло вже на шістдесятий рік, коли в затишку села Сток-Ньюїнгтон, поблизу Лондона, він почав писати свій перший роман під докладною назвою: «Життя й незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорка, що прожив двадцять вісім років у цілковитій самотності на безлюдному острові біля американського узбережжя, недалеко від гирла великої річки Оріноко, опинившись на березі після аварії корабля, під час якої загинув увесь екіпаж, крім нього, з додатком розповіді про не менш дивовижний спосіб, яким його кінець кінцем визволили пірати. Писано ним самим».

Проте сам Дефо ніколи не був на далекому тропічному острові, як не був і Жюль Верн на своєму таємничому острові в романі цієї ж назви,—одній з численних робінзонад ХІХ ст. Дефо небезпідставно запевняв, що його книга є алегоричним зображенням власного його життя. Справа, звичайно, не в повчальній алегоричності, якої в романі немає, а в очевидному відбитку в образі мандрівника Робінзона величезного життєвого досвіду Дефо, його особистих рис, його світогляду, які водночас є типовими і для всієї англійської середньої буржуазії кінця ХVІІ і початку ХVІІІ ст.ст. «Робінзона Крузо» писав не кабінетний письменник, а невтомний, енергійний «коваль свого щастя» — комерсант, підприємець і політичний діяч, бойовий публіцист ліберальної партії (віги) і таємний агент уряду,— «комівояжер міністерської політики», за висловом його біо-

графа, Поля Доттена, і «великий трансформатор», за визначенням його сучасників. З боку цього політичного трансформаторства Дефо дуже близький до творця образу «севільського цирюльника», П'єра Бомарше, що народився через рік по смерті Дефо в сусідній Франції.

Десятки й сотні тисяч людей читали й читають «Робінзона Крузо», не знаючи біографії його автора, не уявляючи собі особистостей його доби і його творчості. Художня цінність роману, захоплення читачів пригодами Робінзона, звичайно, від цього не зменшуються. Проте роман Дефо набуває для нас глибшого змісту, сприймається не тільки, як пригодницький, але й як історичний, епохальний роман, якщо в незвичайному житті Робінзона ми впізнаємо типові риси соціального життя його творця і його класу. Сервантес, автор безсмертного «Дон-Кіхота», не даремно писав, закінчуючи свій роман, що має з своїм героєм одне тіло й одну неподільну душу. Те ж саме, ще з більшим правом, міг сказати і сказав іншими словами про себе і свого Робінзона Даніель Дефо, літературний антипод великого іспанця.

Дефо народився у вересні або в жовтні (точна дата невідома) 1660 року, в родині лондонського фабриканта свічок Джемса Фо. За два роки до народження Данієля помер Кромвель, повновладний диктатор, голова буржуазного уряду, що встановився в Англії після страти короля Карла I. Англійська буржуазія вийшла переможною в боротьбі проти абсолютизму Стюартів завдяки підтримці широких народних мас. Але, коли народ насмілився нагадати про це і вимагав певних прав для себе, передусім права на землю,— Кромвель жорстоко придушив повстання бідноти. В 1658 р. реакційному дворянству вдається реставрувати династію Стюартів в особі Карла II, на роки королювання якого припадає дитинство і юнацтво Дефо. Моральна розбещеність, розпуста королівського двору, відродження феодальних тенденцій і привілеїв аристократії обурює пуританську буржуазію, але не в її інтересах було ставати на шлях нової революції, що загрожувала б новим виступом на історичну арену грізних народних низів. Отже, в період від 1658 до 1688 рр. провадиться складна політична боротьба проти реставрованої династії, відбувається складна дипломатична гра різних фракцій буржуазії і збуржуазнюваного дворянства, закінчуючись так званою «безкровною революцією» 1688 р., вигнанням Якова II і появленням на англійському престолі «висуванця» буржуазії — Вільгельма III Оранського, правителя Нідерландів. «Безкровна революція» була, за визначенням Енгельса, компромісом. Командні політичні пости залишилися в руках знатних родів земельного дворянства, але «з умовою: в достатній мірі зважити на економічні інтереси фінансового,

промислового і торгового середнього класу»¹. Буржуазія стала «скромною, але визнаною частиною пануючих класів Англії»².

Даніель Дефо виріс в атмосфері напруженої парламентської боротьби буржуазії за збільшення своїх політичних прав і можливостей необмеженого збагачення. До багатства прагнув і містер Джемс Фо, батько Даніеля, як пізніше і сам Даніель. М'ясна торгівля, що була вигіднішою, ніж виробництво свічок, сприяла зміцненню добробуту родини Дефо. Майбутній автор «Робінзона Крузо» виховується під доглядом пуританського пастора Еннеслі, але має досить вільного часу, щоб додивлятися до бурхливого життя торговельних кварталів Лондона, блукати таємничими провулками, захоплюватися народними виставами на майданах і слухати на березі Темзи, широко розкривши очі, оповідання матросів про фантастичні пригоди в далеких тропічних морях. Чи не тут саме, на набережній, оповитій класичним лондонським туманом, виник уперше в творчій уяві хлопчика Дефо ще невиразний, але такий близький його серцю образ шукача свого щастя і долі? Можливо. Проте минули довгі роки, поки Дефо, втомлений комерційною і політичною діяльністю, взявся до писання не політичних памфлетів, а пригодницьких романів, розпочавши їх серію «Робінзоном Крузо», перші розділи якого відтворюють атмосферу життя молодого Дефо.

В богословській школі містера Чарльза Мортонна Дефо здобув достатню як на той час освіту, але не виправдав надій свого батька, не став поважним пастором. Не на церковній кафедрі бачимо ми двадцятилітнього Дефо в 1680 р., а серед мандрівних купців, посередників між імпортерами і комерсантами Сіті. В наступні роки Дефо відвідав Португалію, Іспанію, Італію, Нідерланди. Подорожував він не з метою розважитися, заспокоїти бурхливі й песимістичні почуття і настрої, як це робили романтичні мандрівники Шатобріана і Байрона на початку ХІХ ст. Даніель Дефо — людина ділова, захоплена не красою природи, моря, а своїми комерційними справами. Проте є дещо в цьому енергійному юнакові від тих людей епохи Відродження, про яких Енгельс писав, що всі вони були «більш-менш обвіяні характерним для того часу духом сміливих шукачів пригод»³. Дефо сполучає ділову, комерсантську ініціативність з тією природною схильністю до бродяжництва, про яку говорить 61-літній Робінзон своїй дружині, підкреслюючи, що це — пристрасть, бо він людина багата і більшого збагачення вже не

¹ Ф. Енгельс, Розвиток соціалізму від утопії до науки, К., 1953, стор. 17.

² Там же.

³ Ф. Енгельс, Діалектика природи, К., 1949, стор. 6.

прагне. Дух бродяжництва в молодому Дефо органічно в'яжеться з пафосом розмаху морської колоніальної торгівлі Англії, «владарки морів», і лише в старості до цієї «романтики» буржуазного розвитку приєднуються відтінки певного розчарування Дефо в напруженій багаторічній діяльності «шукача щастя» і мрія про «природне життя», позбавлене суперечностей цивілізованого суспільства.

В 1683 р. Дефо одружився з Мері Теффлі, посаг якої в 3700 фунтів дав можливість молодому комерсантові взятися до ширшої реалізації своїх сміливих торговельних планів. Тим часом смерть Якова II в 1686 р. і «безкровна революція» 1688 р. виводять Дефо за межі приватного життя, особистих інтересів і родинного затишку, втягуючи його до активної політичної діяльності. Відомий своєю прихильністю до вігів і до Вільгельма Оранського, Дефо стає неофіційним радником короля у фінансових справах, дістає посаду голови комісії по стягненню з населення нового податку і пост керівника-контролера королівських лотерей. Тоді саме приєднав містер Даниель Фо до свого плебейського прізвища аристократичну приставку «де» (пізніше вона злилася з прізвищем), випереджаючи в цьому Бомарше у Франції. Буржуа Дефо не хоче поступатися місцем на життєвому бенкеті ще політично владним аристократам, яких він зневажає в душі і великосвітський стиль яких наслідує на цьому етапі свого життя. Він має свій виїзд, свою дачу на модному курорті, має елегантний вигляд салонної людини, розважає витончених дам манірно-гумористичними і любовними віршами, має коханок. На березі Темзи виростає цегляний завод містера Дефо, і політичні вороги обвинувачують підприємця в запровадженні потогінної системи на його виробництві. Обвинувачення ці, обережно зауважує Поль Доттен, «були перебільшені».

Забувши на деякий час про сувору пуританську мораль і пекельні муки за її порушення, Дефо віддає данину молодості, а проте епікурейство не заважає йому виступати на захист бідняків, яких буржуазно-дворянські моралісти карають в ім'я закону за їх пороки — пияцтво, непристойність у висловах тощо. У «Скарзі бідняка» (1698 р.) Дефо пропонує починати реформу звичаїв не з бідноти, а з вищих класів. Хіба не має права бідняк, — запитує Дефо, — скаржитися на п'яного суддю, що засуджує його на стояння біля ганебного стовпа або штрафує за лайку, вживаючи сам такі вислови, як «собака».

З більшою впевненістю, з більшим і щирішим обуренням виступає Дефо на оборону громадської повноцінності англійської буржуазії в блискучому, дотепному памфлеті «Чистокровний англієць» (1701 р.). Дефо з уїдливою іронією висміює претензії англійської титулованої аристократії на расову чистокровність. Чи знають чван-

ливі лорди, виступаючи проти «іноземного» і «нечистокровного» короля Вільгельма III Оранського, від кого вони походять? — запитує Дефо. Від банд римських, датських і нормандських, від численних «зграй злодіїв і вбивців». Памфлет мав величезний успіх, і даремно писаки з ворожого табору проклинали «зухвалого» Дефо, називаючи його жабою, вкритою смердючими чорними пухирями. Буржуазний король Вільгельм III дякував Дефо за його бойовий памфлет, а «чистокровні англійці» змушені були проковтнути цю гірку пілюлю. Дефо відвідує короля без будь-яких придворних церемоній, розгортає перед ним грандіозні проекти колоніальної експансії, інформує його про громадські настрої. Смерть короля в 1702 р. була несподіваним ударом для Дефо. Реакційні сили одверто готувалися до зміни урядової політики. Становище Дефо стало дуже небезпечним, коли на англійському престолі з'явилася дочка Якова II — Анна. Він написав політичну сатиру «Найкоротший шлях до того, щоб покінчити з дисентерами», викликану переслідуваннями лівих протестантів (дисентерів). У стилі реакційних церковних писака, використовуючи їхню літературну манеру, як це робили німецькі гуманісти в «Листах темних людей», Дефо пропонує в своїй сатири найлютіші заходи розправи над ворогами аристократичної англійської церкви. Проте Дефо перебільшив у пародіюванні стилю своїх ворогів. Він надто старанно скопіював цей стиль, і йому довелося написати пояснення до сатири, бо у ворожому таборі її вважали за твір однодумця, а дисентери, довідавшись про авторство Дефо, поставилися до неї з підозрою. «Пояснення» спричинилися до арешту Дефо, і 29 липня 1703 р. він став біля ганебного стовпа. Але день ганьби перетворився на день слави Дефо. Обурені «правосуддям» уряду, лондонські маси вітали його, кидали до ніг його квіти і співали написаний ним у тюрмі «Гімн на честь ганебного стовпа».

За трьома днями публічної кари, що перетворилася на триумф Дефо, пішли тижні й місяці нудного життя. Громадська мужність Дефо, зазнавши серйозного іспиту, почала втрачати непохитність. Тим часом уряд, усвідомивши політичну вагу популярності вігійського публіциста і зваживши на його честолюбство, змінив свою тактику. Статс-секретар сер Роберт Гарлі, «гнучкий» політичний діяч, давній покровитель Дефо, залучає його до участі в роботі консервативного торійського міністерства. Робота ця в достатній мірі двозначна. Дефо пише в опозиційних газетах і в той же час інформує Гарлі про склад редакцій і осіб, які з фінансового боку підтримують ці газети. Гумова політична «принциповість» буржуазії символічно втілюється в особі Дефо цього періоду його життя. Політичні метаморфози автора «Робінзона» — не виключний факт.

Ми знаходимо їх і в житті видатного його сучасника — Джонатана Свіфта, вони ж характеризують і літературно-політичну діяльність Бомарше у Франції.

На Дефо сипляться гнівні, лайливі листи і якобітів, і вігів, на які він досить спокійно відповідає, посилаючись на свою покірність волі небес. Смерть королеви Анни в 1714 р. знову змінює хвилясту лінію парламентської боротьби. Новий (вже четвертий за життя Дефо) король, Георг I Ганноверський — це була перемога вігів, ліберальної торговельно-промислової буржуазії і частини втягнутого в сферу її інтересів дворянства. Дефо, виконуючи певні завдання торійського міністерства, разом з тим не відмовлявся в своєму журналі «Огляд французьких справ» від ролі оборонця класової гідності і самосвідомості «середнього стану», але тепер він не досить чітко уявляв собі, куди, до якої гавані помчить його новий політичний вітер. На якийсь час Дефо виходить з лав активних політичних діячів. Він оселяється в своєму дачному будинку, в приміському селі Сток-Ньюїнгтон, але злива памфлетів якогось «невідомого» автора доводить лондонцям, що тихе сільське життя відродило творчі сили публіциста. Дефо загрожує судовий процес у зв'язку з його причетністю до справ попереднього міністерства. Зворушливо-жалісливий лист до судді Паркера, а ще більше, мабуть, — політичний розрахунок нового вігійського кабінету, що не менше від усіх попередніх цінить видатний публіцистичний таланти Дефо, врятовує його від кари. Проте Дефо вже справді до певної міри втомився від політичної діяльності, від складної дипломатичної гри та її несподіванок, від непевності свого становища серед «чистокровних» аристократів, які, незважаючи на компроміс з буржуазією, раз у раз доводили існування соціальної дистанції між собою і цією визаною, але ще скромною частиною англійського суспільства. Не на добре йшли й родинні справи Дефо. Старший син його порвав з батьком, дружина й молодші діти гостро критикували його комерційну діяльність. Дефо пише педагогічний трактат «Учитель родини», сповнений пуританського моралізування, міркувань про ідеального батька й ідеальних дітей, вихованих у страху божому.

Але в ширшому масштабі розгортаються думки Дефо про душевну гармонію, про виховання людини як справжнього англійця, ідеального буржуа, в романі «Робінзон Крузо», писаному протягом кількох місяців 1719 року.

Навіяні оповіданнями матросів невиразні контури далекого тропічного острова і його героїчного в'язня, що виникли колись у дитинстві в туманах Темзи, тепер набувають майстерної чіткості. Образ Робінзона народжується легко, без творчих мук і разом із ним народжується (остання й велика метаморфоза Дефо!) видатний

романіст, озброєний життєвим досвідом публіциста і політичного діяча.

Колосальний успіх «Робінзона Крузо» стимулює Дефо до дальшої напруженої творчої роботи. Він пише протягом останнього десятиріччя свого життя романи: «Мемуари кавалера», «Пригоди капітана Сінглтона», «Радощі й горе знаменитої Молль Флендерс», «Історія незвичайних пригод полковника Джека», «Щаслива метреса». Крім романів, Дефо встигає писати твори педагогічно-релігійного, політично-економічного і географічного характеру, як от «Виховання королів», «План англійської торгівлі», «Подорож по Великобританії» та ін. За рік до смерті грізний привид тюрми знову виникає перед старим Дефо у зв'язку з його заборгованістю. Дефо, рятуючись від небезпеки, можливо, перебільшуючи її, проживає деякий час у лондонських закутках. На початку 1731 року він оселяється в бідняцькому районі Кріплгет, де народився, не наслідуючись жити ні в одному з трьох своїх власних будинків поблизу Кріплгета. 26 квітня 1731 р. Даніель Дефо спокійно помер.

Дефо був одним з основоположників побутово-реалістичного роману в Англії, попередником Філдінга і Смоллетта. Автор багатьох романів, Дефо створенням самого лише «Робінзона Крузо» посів місце в світовій літературі поруч з Рабле, Сервантесом, Свіфтом.

* *
*

Людина, яка внаслідок аварії корабля опиняється на невідомому, екзотичному острові,— ця тема знайдена вперше не Дефо. Острів німфи Каліпсо в «Одіссеї» Гомера має всі права на першість у світовій літературі так само, як і образ мандрівника, увінчений в образі хитромудрого Одісея. Романи еліністичної доби і лицарські романи середньовіччя оповідають про пригоди героїв на землі й на морі, але тільки в літературі епохи Відродження виникають ті дивовижні острови, у фантастичних обрисах яких вимальовуються типові риси дійсності і намічається структура бажаного, ідеального майбутнього. Острови, що їх відвідує Пантагрюель, король-гуманіст у творі великого Рабле (в 4 і 5 частинах «Гаргантюа і Пантагрюеля»), повні найфантастичніших істот,— це феодально-попівська дійсність, проти якої, пародійно використовуючи ситуації середньовічного лицарського роману пригод, виступає великий сатирик від імені третього стану. Острів Утопія великого англійського гуманіста Томаса Мора, про який оповідає він устами мандрівника Рафаїла Гітлодея,— це те ідеальне суспільство, про яке мріє автор, засмучений видовищем процесу первісного нагромадження капіталу в умовах

англійської дійсності кінця XV ст. Острів Утопія Т. Мора — батьківщина утопічного соціалізму, — «золота книга, така ж корисна, як і вішна, про найкращий державний устрій». На початку XVII ст. лорд-канцлер Френсіс Бекон, основоположник буржуазного матеріалізму і сучасник геніального Шекспіра, створив новий острів — Нову Атлантиду (в творі тієї ж назви), мудрі правителі якого добре обізнані з ідеями освіченого абсолютизму і вченням про державний лад Платона в його діалозі «Критій». Бекон далекий від співчуття ідеям утопічного соціалізму Томаса Мора, і в його незакінченому творі відчувається острах освіченої аристократичної інтелігенції перед ознаками неминучості буржуазно-демократичної революції в Англії. В грозивій атмосфері її наближення відбуваються події на фантастичному острові в останній п'єсі Шекспіра «Буря», де дикун Каліббан наслідуюється повстати проти владаря острова, чародія Просперо, колишнього міланського герцога, вигнанця з батьківщини, який на протязі багатьох років свого відлюдного життя опанував сили природи.

Буржуазна англійська революція стала історичним фактом. Сповнена віри в свої сили, захоплена перспективами розвитку торгівлі і промисловості, англійська буржуазія не дуже цікавиться питаннями мистецтва, але з її лав виходять ті літературно обдаровані люди, які повинні довести, за словами Робінзона, що «середній стан призначений для всяких радощів та чеснот». Люди середнього стану байдуже і навіть вороже ставляться до будь-яких соціальних утопій, якими порушується принцип приватної власності і встановлюється можливість колективного ладу. Отже, не Рафаїл Гітлодей Томаса Мора, не занадто фантастичний Просперо Шекспіра і його дикун Каліббан, а цілком реальний тип Робінзон Крузо з відданим йому дикуном П'ятницею потрібні середньому станові. З великим задоволенням цей стан зустрів «Робінзона Крузо», як своєрідну буржуазну «Одісею», як поему на честь своєї невичерпної енергії, волі до завоювання всіх радощів буття, тобто волі до збагачення насамперед. А проте поруч із середнім станом існує і нижній його прошарок — дрібна буржуазія, що під тиском бурхливого розвитку капіталізму в Англії гостро відчуває непевність свого соціального становища. З родин зруйнованих дрібних земельних власників, крамарів, ремісників виходять письменники, яких жахає розвиток боротьби всіх проти всіх, жорстокість принципу вільної конкуренції. Вони далекі від оспівування «героїки» буржуазного будівництва. З цих лав дрібної буржуазії виходить Джонатан Свіфт, який через шість років після появи «Робінзона Крузо» видає свої «Мандри Гуллівера» (1726 р.), найжорстокішу сатиру на дворянську і буржуазну Англію з її парламентарним режимом. У роз-

мові з фантастичними гуїґнґмами Гуллівер так характеризує соціальний лад своєї батьківщини: «Багачі пожинають плоди праці бідняків, яких припадає тисяча на одного бідняка; отже, більшість народу поневіряється, виснажуючи себе за мізерну плату, щоб меншість мала змогу жити в розкошах».

Не знаходячи виходу, Свіфт поринає в реакційні мрії про патріархально-рабовласницьку країну благородних коней, доходючи до глибокої мізантропії, ненависті до всього людства, до безпросвітнього песимізму.

Ідеолог середньої англійської буржуазії, співець «середнього стану», Дефо непохитний оптиміст у своїх поглядах на життя і людину, але, уважно читаючи «Робінзона Крузо», не важко помітити, як оптимізм героя роману-поєми зазнає іноді серйозного іспиту, як починають бриніти в його міркуваннях про життя скептичні нотки. В розмові з іспанцем, якого врятував Робінзон, він висловлює побоювання зради і бруталного поводження з ними товаришів іспанця, бо «вдячність не належить до числа природжених людських чеснот, і в своїх учинках люди керуються не стільки взятими на себе зобов'язаннями, скільки користю». Міркуючи над питанням про людожерство дикунів, Робінзон доходить до висновків у стилі Свіфта: «Мені було ясно тепер, що вони не більші вбивці, ніж ті християни, що вбивають полонених на війні, або — які ще частіше буває — нищать мечем цілі армії, нікого не милуючи, навіть тих, хто склав зброю і піддався».

Проте ці скептичні нотки не виходять за межі окремих гірких міркувань, нав'язаних спостереженням капіталістичної дійсності, що народжувалась. Робінзон, як і сам Дефо, розв'язує всі свої сумніви визнанням божественної мудрості, тої волі небес, яка дозволяла Дефо поєднувати вігійські політичні переконання з участю в політичній роботі торійського міністерства.

Літературним поштовхом до створення «Робінзона Крузо» був твір капітана Вудса Роджерса «Подорож навколо світу від 1708 до 1711 року», виданий у 1712 р., зокрема один із епізодів цього твору під назвою «Оповідання про те, як Олександр Селкірк прожив самотнім на острові чотири роки і чотири місяці». Селкірк справді існував. Це був шотландський матрос, що його капітан корабля, за виступ проти нього, покинув на безлюдному острові Тихого океану, Хуан Фернандес, поблизу берегів Чілі. Вудс Роджерс знайшов Селкірка в стані здичавіння і врятував його від неминучої загибелі. В 1712 р. відомий англійський журналіст і видавець Стіль надрукував у своєму журналі «Англієць» статтю про пригоди Селкірка. Книги Роджерса, капітана Едварда Кука і стаття Стіля — були тією літературною сировиною, з якої Дефо впевненою рукою майстра

виліпив типову постать свого Робінзона, перенісши його острів в Атлантичний океан, примусивши свого героя жити на ньому понад двадцять років і не тільки не втратити людського обличчя, але невпинно морально вдосконалюватись.

Отже, Дефо хотів створити образ, що втілював би волю третього стану до самоствердження, і це йому вдалося. Нас не може не захоплювати непохитна енергія Робінзона в боротьбі з стихіями, його впевненість у силі свого розуму і міцних своїх рук, його незмінна бадьорість і оптимізм. Ці риси були властиві буржуазії в період її піднесення в боротьбі проти феодалізму.

Робінзон може говорити про людство, про справедливість, виступати часом у ролі гуманіста, виявляти своє некористолюбство, та все ж автор не приховує тих рис свого героя, які роблять його жерцем культу священної власності. Молодий Робінзон, ставши власником цукрової плантації в Бразилії, палає бажанням забагатіти скоріше, ніж це дозволяли умови. Ніяких моральних міркувань не виникає у Робінзона, коли сусідні плантатори звертаються до нього з пропозицією взяти участь в експедиції до берегів Гвінеї, щоб закупити там негрів. Пізніше, під час перебування на острові, Робінзона обурює канібальство дикунів. Він запитує себе: «Як міг премудрий творець усього світу допустити, щоб його створіння дійшли до такого звірства?» «Адже ж,— зауважує схвильований Робінзон,— треба бути гіршими від звірів, щоб пожирати собі подібних». А чим же кращі від тих, що пожирають собі подібних, ті, що торгують собі подібними, як звичайними бездушними речами,— такого запитання Робінзон не ставить ні перед собою, ні перед премудрим творцем. Він, проте, не жорстока людина. Вбивши дику козу, він від щирого серця відчував жаль до її сосунця, але це не заважає передусім практичному Робінзону зарізати і з'їсти його, бо козеня не вміло ще їсти само... У другій частині роману матроси з корабля Робінзона і його племінник вчиняють люту розправу над дикунами, які вбили гвалтівника й порушника миру Тома Джеффри. Спостерігаючи криваву помсту матросів, знищення десятків людей, у тому числі жінок і дітей, Робінзон обурений до краю — «кров застигла в його жилах» «Варвари» — іншого слова він не знаходить для «християн»-матросів. Робінзон припиняє розправу, врятовує життя кільком локаліченим тубільцям, але через деякий час з'являється друга половина екіпажу корабля, і Робінзон не наслідкується тепер протиставити свої гуманні принципи оскаженілій юрбі матросів, на чолі з його племінником. Робінзон умиває руки, заспокоює себе думкою про те, що матроси «зайшли надто далеко в своїй помсті», цитує відповідні слова з біблії. «А я, бачачи, що мені не вдасться стримати їх, пішов геть, сумний і схвильований»,— зауважує Робінзон.

Отже, не слід спрощувати образ героя Дефо, перетворювати його на втілення голого егоїзму, шкурницької релігії «сплати готівкою» — цих типових рис переможної буржуазії, за відомим визначенням «Маніфесту Комуністичної партії». Ні, Робінзон особисто не зла, не немилосердна людина, але типовість його, як образу, саме в тому і полягає, що його гуманістичні тенденції підкоряються класовим інтересам буржуазії, яка експлуатацію, «прикриту релігійними і політичними ілюзіями... замінила експлуатацією відкритою, безсоромною, прямою, черствою»¹. Робінзон має ще ці «релігійні і політичні ілюзії», але вони справді втопають у «льодовій воді егоїстичного розрахунку», що оточує його острів. Робінзон вважає дикунів за людей — і торгує ними, виступає проти варварського поводження з ними, але не хоче ризикувати своїм життям і своїми торговельними інтересами, опинившись перед розлюченою юрбою матросів, — така-бо суть, така природа буржуазного гуманізму. Навіть ідеологи гуманізму, як от абат Рейналь, що подав у своїй «Філософській політичній історії колоній і торгівлі європейців у двох Індіях» (1774 р.) жахливу картину експлуатації дикунів в ім'я прогресу, характеризуються тим безсиллям, в якому щиро признається Робінзон. Пов'язати боротьбу за людяність і справедливість соціального ладу з визнанням непорушності і «божественості» капіталістичної системи — річ, звичайно, неможлива.

На світанку теорії буржуазного прогресу більшість буржуазних реалістів, не приховуючи наявності соціальних суперечностей і зростання їх, вірує в можливість примирення особистих інтересів з інтересами суспільства, капіталістичного закону «вільної конкуренції» з тією «законністю» капіталістичної держави, що буцімто дбає про інтереси всіх членів суспільства, а в тому числі і — маси люмпен-пролетарів та колоніальних рабів.

* *
*

З трьох частин «Робінзона Крузо» найменший успіх мала як у сучасників Дефо, так і пізніше, третя, що з'явилася в 1720 р. під назвою «Серйозні думки Робінзона Крузо». Цей третій том ніколи вже не передруковувався в пізніших виданнях класичного роману Дефо. Розчарувавши передусім видавця, що сподівався нажитися на популярності «Робінзона Крузо», він не меншою мірою розчарував і широкі кола читачів. Бажання автора перетворити свого героя на мислителя, глибокого філософа зазнало краху. Саме ця «глибина»

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Маніфест Комуністичної партії, К., 1948, стор. 23.

відштовхнула тих, хто захоплювався повнокровністю, безпосередністю і ширюю наївністю образу Робінзона. «Думки» його в третьому томі були просто хаотичною компіляцією тих пуританських релігійно-моралізаторських положень, які провадив Дефо в своїх публіцистичних статтях. Філософія Робінзона Крузо, зосереджена в третьому томі книги, була невдалим абстрагуванням тих елементів його світогляду, які в перших томах вільно і природно виявлялися показом його дій, його життєвої практики. Справжнє ядро цієї буржуазної Одиссеї XVIII століття становить власне перший том твору.

Саме тут образ Робінзона набуває епічності, монументальності. З дійсно епічною докладністю оповідає Дефо про кожен крок свого героя на безлюдному тропічному острові, про кожен його перемогу в боротьбі за існування і за створення дедалі міцнішого добробуту.

Карл Маркс, не раз використовуючи образ Робінзона в боротьбі з робінзонадами буржуазної політичної економії, що виходила в своїй теорії з ідеї «індивідуального виробництва», подає в I томі «Капіталу» блискучу характеристику діяльності Робінзона, разом із тим майстерно підкреслюючи основні його риси, як індивідуума. Маркс пише: «Хоч який скромний він у своїх звичках, він все ж повинен задовольняти різноманітні потреби і тому повинен виконувати різні корисні роботи: робити знаряддя, виготовляти меблі, приручувати ламу, ловити рибу, полювати і т. д. Про молитву і т. п. ми вже не говоримо, бо наш Робінзон знаходить у ній задоволення і вважає такого роду діяльність за відпочинок від робіт. Незважаючи на різноманітність його продуктивних функцій, він знає, що всі вони є тільки різні форми діяльності того самого Робінзона, отже лише різні види людської праці. Необхідність змушує його точно розподіляти свій робочий час для різних функцій. Більше чи менше місця забере в його сукупній діяльності та чи інша функція, залежить від того, більше чи менше труднощів доведеться йому подолати для досягнення даного корисного ефекту. Досвід учить його цьому, і наш Робінзон, що врятував з розбитого корабля годинник, гросбух, чорнило і перо, відразу ж, як справжній англієць, починає вести облік самому собі. Його інвентар складається з переліку продуктів споживання, які він має, різних операцій, потрібних для виробництва їх, нарешті робочих годин, яких йому в середньому коштує виготовлення цих різних продуктів»¹.

Звичайно, Робінзон не є якоюсь «природною людиною», тим природним індивідуумом з його інтересами, який, на думку буржуазних соціологів XVIII ст. і їх пізніших спадкоємців, є джерелом історичного розвитку. Такий індивідуум є ілюзією. В попередні істо-

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, К., 1954, стор. 81—82.

ричні епохи, зазначає Маркс, він був складовою частиною певного обмеженого конгломерату і став вільним від цих природних зв'язків лише внаслідок розвитку капіталістичного суспільства, в суспільстві «вільної конкуренції».

Робінзон на своєму острові начебто повторює основні стадії культурного розвитку людства, виступаючи в ролі мисливця, скотвода, землероба, але він — не людина первісних людських колективів, що пройшли крізь ці стадії, а справжній англієць XVII ст., якого Дефо озброює зброями сучасної йому техніки і світоглядом англійської буржуазії епохи її переходу на стадію своєї дозрілості. Робінзон дуже цивілізована «природна людина» з годинником і гробухом, дуже далека від пізнішої романтичної поетизації первісної людини.

Як уже сказано, Робінзону іноді здається, що він знайшов на острові справжню душевну гармонію, але певне критичне ставлення до суспільства, від якого він випадково відірвався, не заважає йому сумувати за ним. Милуючись своїм розквітлим господарством, Робінзон думає: «Все це моє, я цар і господар цієї землі; мої права на неї незаперечні, і, коли б я міг перемістити її, вона зробилася б такою ж безперечною власністю мого роду, як маєток англійського лорда». Ці мрії вже виходять за межі мрій Робінзона на початку роману про скромне існування, де він бажає уникнути як «злиднів та нестатків, тяжкої праці та страждань нижчих верств людства», так і «пихи, розкошів, гонору та заздрощів вищих верств». Робінзон не був би справжнім англієм, якби його пуританська скромність була його щирим глибоким переконанням. Висловивши своє презирство до знайденого на кораблі золота, як до «непотрібного мотлоху», Робінзон не був би «справжнім англієм», якби, поміркувавши, не взяв його з собою на острів. Значно пізніше, після 22 років перебування Робінзона на острові, цей епізод з золотом повторюється в романі. На розтрошеному бурєю іспанському кораблі Робінзон знову знаходить серед різних речей гроші, називає їх сміттям і сам же зауважує: «проте я переніс гроші в печеру і сховав їх так само, як і ті, що знайшов на нашому кораблі». Цим разом Робінзон пояснює розходження між своєю теоретичною зневагою до золота і фактичним інтересом до нього: «Якби мені пощастило вирватися звідси в Англію, гроші залишилися б цілі в гроті і, повернувшись, я б забрав їх». Робінзон ніколи не втрачає надії на повернення до цивілізації, хоч і усвідомлює, як ми вже бачили, її канібальські риси, і іноді ставиться з осудом до суєтності цієї цивілізації, протиставляючи їй «біблійну» простоту свого існування.

Дуже характеристичне ставлення Робінзона і до релігії. Молитва для нього своєрідна діяльність — відпочинок від роботи. Сам Робін-

зон визнає, що довгий час його душа «не знала бога», що вперше він звернувся до нього під час бурі, а вдруге — опинившись на острові. Цій другій молитві він дає дуже раціоналістичне тлумачення, характеризуючи свій екстаз, як звичайну тваринну радість істоти, врятованої від смерті. І лише під час тяжкої хвороби (тропічна гарячка) Робінзон знову шукає підтримки у бога. Побожні міркування, до яких досить часто вдається Робінзон, мають типову пуританську оболонку, але позбавлені того пафосу і релігійного фанатизму, що характеризували англійських пуритан часів революції, коли боротьба за «дешеву церкву» була виявленням революційної опозиції проти феодалізму. Біблія для Робінзона — своєрідний додаток до його «гросбуха» з обліком щоденної праці. Робінзон не покладається пасивно на мудрість творця, а записує, як кредитор і боржник, за його власним висловом, на одній половині сторінки свого щоденника все, що вважає за зло в своєму житті, а на другій — усе, що вважає за добро. Баланс доводить перевагу добра, і лише тоді, після цієї бухгалтерської ревізії своєї долі, Робінзон переконується в залежності останньої від світового планування творця. Природний раціоналізм Робінзона примушує його в бесідах з П'ятницею про християнську релігію уникати богословських тонкощів. Наївне «дитя природи», визнає сам Дефо, збиває з пантелику свого вчителя особливо запитанням про взаємовідносини між богом і дияволом. Незрозуміло для П'ятниці, чому премудрий бог не вбиває диявола, цього носія й організатора зла на землі. Робінзон дипломатично поспішає «ухилитися від продовження цієї розмови» — щиро признається Дефо. Дійсно, саме в цьому логічно-безглуздому визнанні зла, як передумови для виявлення творцем світу його добра, — вся соціальна логіка християнської релігії як способу ствердження права експлуатації людиною людини. Слід відзначити, що Робінзон часом виявляє вільнодумство в питаннях релігії, яка наближає його до позицій деїзму. З приводу жерців племені П'ятниці він каже про вміння «повивати релігію таємницею, щоб забезпечити повагу народу до священників», і це вміння, на його думку, «властиве не тільки католицькій, а, мабуть, усім релігіям на світі». Всупереч пуританським поглядам, Робінзон заявляє про свою незацікавленість у різних тонкощах тлумачення біблійних текстів і в питаннях церковного управління і навіть у розходженнях між церквами.

Проте ці елементи вільнодумства в світогляді Робінзона, як і елементи критичного сприйняття капіталістичної дійсності, що народжувалась, усвідомлення її разючих суперечностей, не порушують цільності загального пуритансько-буржуазного світогляду героя роману і свідчать лише про певну складність образу Робінзона.

З цього боку набуває інтересу історія колонії, заснованої Робін-

зоном на його острові. В другій частині роману Дефо приділяє їй багато уваги. Англійці й іспанці, яких Робінзон залишає на острові, довгий час перебувають у стані справжньої війни між собою. Причина — ледарство англійських матросів, на чолі з Вільямом Аткінсом, людиною жорстокою і лютою. Англійці нищать майно колонії, бешкетують, загрожують життю іспанців, і тільки несподіваний напад на колонію великої армії дикунів примушує англійців визнати спільність своїх інтересів з іспанцями. Після спільної перемоги над дикунами і карної експедиції англійців проти них, на острові починається період більш-менш мирного життя. Захоплені в полон тубільні жінки стають рабнями-дружинами європейців. Приїзд Робінзона зміцнює основи «законності» в молодій колонії. Шлюб кожного з колоністів санкціонується церковною церемонією, і колишній розбишака Вільям Аткінс виступає в епізоді, що має зворушити сентиментального буржуазного читача. Робінзон і палкий французький місіонер спостерігають непомітно для Віля, як він захоплено проповідує своїй чорній дружині слово боже. Дефо, як бачимо, не завжди розсудливий, спокійний фактограф. У цьому епізоді і в сценах зустрічі П'ятниці з його старим батьком Дефо випереджає таких представників сентиментального буржуазного роману в Англії XVIII ст., як Річардсон, Голдсміт, Стерн. Проте колоніальна ідилія — це тільки епізод у романі Дефо, своєрідна утопія, той ідеал буржуазного культуртрегерства, що вабить уяву автора і його героя, але лишається мрією. Робінзон залишає колонію і вже не цікавиться більше нею.

Коротко повідомляє Дефо читача роману, що Робінзон дістав листа від свого компаньйона, з якого дізнався, що «колоністам живеться погано». Вони незадоволені з свого тривалого перебування на острові і просять Робінзона здійснити його обіцянку — вивезти їх на батьківщину.

Як реагує на це Робінзон? З властивою йому й неусвідомленою цинічністю ділової людини, «справжнього англійця», він зауважує: «Але мені було не до того: я пустився тоді в найбожевільніші пригоди». Робінзона знову опанував дух бродяжництва, і про ряд нових його пригод оповідає Дефо в кінці другої частини свого роману.

Чогось нового для розуміння образу Робінзона ці розділи не дають. Швидко, виявляючи роботу автора на замовлення видавця, розгортаються останні пригоди невгамовного сімдесятилітнього Робінзона.

В умовних рисах виникають контури північної Московії, невідрізно вимальовується постать опального князя Голіцина, потрібна Дефо лише для того, щоб розказати про захоплення Робінзона

мудрістю політичного вигнання, яка полягає в його покорі перед волею небес і в умінні «перемагати свої нерозсудливі бажання».

Але скільки б не говорив Робінзон про покірність, про гріховність поривань людини до більшого і кращого,— його образ є покликом саме до цього кращого, як розуміла його англійська буржуазія часів своєї історичної молодості. Саме ця природна віра Робінзона в силу розуму, впевненість у собі, вміння й бажання боротися з природою і життєвими труднощами — два століття вже захоплюють світову молодь. Буржуазна педагогіка, починаючи з «Емілія» Руссо, не раз використовувала «Робінзона Крузо», знайшовши в герої роману ідеальне поєднання практицизму з ідеалізмом, потрібної для буржуазії наполегливості в будіванні свого щастя з певними ілюзіями щодо своєї гуманності, зацікавленості інтересами усього суспільства.

* *
*

«Робінзон Крузо» — твір історичний і твір художній. Це відчуває кожен читач роману. Починаючи з перших сторінок, ми віримо в реальність Робінзона, уявляємо собі його зовнішній вигляд, його настрої, почуття, прагнення. Автор не намагається захопити незвичайністю, поетичністю, складністю їх. Психологізм пізніших буржуазних реалістів ХІХ ст. відсутній у романі. Як справжній син третього стану часів його розвитку і історичних завоювань, Робінзон — людина вольова, діяльна. Якою б обмеженою, занадто прозаїчною не була мета його діяльності, Робінзон вважає її за достатню для напруження всіх своїх сил, для тривалої боротьби за неї. Цим саме обумовлена структура роману. Сама по собі вона не нова в історії літератури. Ми знаходимо її в середньовічному лицарському романі, в пародійованій його формі — «Дон-Кіхоті» Сервантеса, в так званій іспанській «шахрайській новелі» ХVІ століття. Але в зазначених літературних жанрах функція пригод і характер їх значно відрізняються від функції й змісту їх в романі Дефо.

В лицарському романі історичне виродження феодалізму зумовлює героїзацію його дійових осіб у суто фантастичному плані. Ідея служіння прекрасній дамі, любовний героїзм лицаря штовхає його на неймовірні подвиги, на боротьбу з велетнями, чародіями, драконами, могутніми ворогами тощо. В густих туманах гарячкової фантастики і містики хаотично розгортається ряд подвигів героя.

В «шахрайській новелі» герої її — «лицарі битих шляхів», люди суспільного дна, цинічні авантюристи, злодії, а часом і вбивці, які або здобувають, внаслідок численних своїх пригод, багатство і пошану суспільства, або кінчають життя на шибениці і в турмі.

Пригоди Робінзона — «пригоди» англійської переможної буржуазії XVII ст., пов'язані з історичним розвитком її економічної сили і збільшенням її політичного значення. Дефо створює роман, який має показати рядового «справжнього англійця», типового «героя» свого класу. Отже, Дефо цікавлять найменші дрібниці в діяльності Робінзона, його комерційні розрахунки, точний облік його перемог і поразок, точний опис усіх його винаходів на безлюдному острові. Але Дефо пише не лише роман пригод, він пише і поему на честь справжнього англійця, сповнену захоплення мужністю, непохитністю волі до життя, до боротьби її героя. Звідси й основна ситуація роману, — перебування Робінзона на острові, що, начебто звужуючи рамки діяльності героя, фактично робить його образ справді епічним. Саме в цих виключно складних і тяжких умовах Дефо ставить свого героя перед рішучим іспитом, експериментує над ним, і Робінзон іспит витримує. Експеримент доводить існування типу справжнього англійця. Певна поетизація Робінзона з позицій буржуазно-пуританської моралі цілком очевидна в романі, але ще наївна, не ускладнена пізнішими «досягненнями» буржуазного лицемірства, її прозорість дозволяє чітко бачити реальне й типове в герої роману, а також і те, що обмежує його реальність, обмежує реалізм Дефо.

Дуже характеристична для цього «роману енергії» відсутність любовної інтриги. Про небезвигідне одруження Робінзона, Дефо лише побіжно згадує, і то — в плані ділового повідомлення. Історія цього одруження, сімейне життя Робінзона, троє дітей — все це перебуває десь на третьому плані в його історії. З дружиною Робінзона ми зустрічаємось лише один раз, у сцені, коли Робінзон, підбурований духом бродяжництва, заявляє їй про бажання відвідати свій далекий острів. Робінзон пересвідчується, що мрії про мандрівки сильніші від блаженства родинного патріархального життя, і Дефо, щоб полегшити своєму героєві розрив з нав'язаним йому пуританською етикою «блаженством», примушує дружину Робінзона передчасно вмерти!.. Робінзон знову вільний, він може віддатись своїм мріям, які сам називає божевільними, але яких перемогти не може. Героєві Дефо, як бачимо, властивий своєрідний романтизм.

В пізніших своїх романах Дефо не раз створює образи мандрівників, шукачів щастя і долі, але ніхто з них не доростає до монументальної типовості Робінзона. Разом з тим ці романи органічно доповнюють «Робінзона Крузо», вносять істотні корективи в епічний показ боротьби англійського третього стану за своє класове самоствердження, корективи, по суті, далеко не оптимістичного характеру. В найкращому з цих романів, «Молль Флендерс», Дефо показує не вимріяний тропічний острів, а свій рідний — оповиту туманами Англію. Це також епопея, але героїня її, Молль Флендерс, належить

до тієї частини населення реального острова, яка, за словами Свіфта, «примушена терпіти жалюгідне існування». Найенергійніші з цих людей, засвоївши принцип: «боротьба всіх проти всіх», використовують усі можливості для того, щоб посісти місце на життєвому бенкеті меншості. Пригоди Молль Флендерс — це ряд картин побуту й звичаїв різних верств англійського суспільства XVII ст. Молль Флендерс — дочка лондонської злодійки, народжена в Ньюгетській тюрмі. Матір її висилають з Лондона, а маленька Молль деякий час перебуває на утриманні родички. Вкрадена циганами і покинута ними, вона зазнає «радощів» муніципального виховання в школі для сиріт. Далі йдуть такі етапи життя Молль, як роль компаньйонки дочок заможної міщанки і коханки їхнього брата. Перша перемога Молль — законне одруження з коханою людиною. Перша поразка — смерть першого чоловіка і банкрутство другого. Дальші пригоди Молль Флендерс то виносять її на поверхню суспільства, то примушують спускатися на його дно. Молль стає коханкою багатого джентльмена, живе з ним шість років, але той, смертельно захворівши, дає обітницю, якщо видужає, порвати з Молль і виконує свій пуританський «обов'язок», залишаючи її напризволяще. Удаючи багату вдову, Молль одружується з ірландським поміщиком, але виявляється, що «поміщик» такий же спритний шукач фортуни, як і вона. Кінець кінцем, вже постарівши, Молль стає злодійкою, хазяйкою злодійського кубла, потрапляє до тюрми, де колись і народилася. Їй загрожує страта, але автор, який відчуває симпатію до бідолашної своєї героїні, показавши бруд і лицемірство дворянсько-буржуазного суспільства, не наслідуються зрадити принципи буржуазного гуманізму. Страту замінено вигнанням. У Вірджинії, в далекій Америці, героїня роману знаходить щастя з колишнім своїм чоловіком — «ірландським поміщиком», а сімдесяти років повертається на батьківщину і пише, як Робінзон, свої мемуари.

В цьому романі Дефо є багато недоречностей, нагромадження пригодницьких ситуацій у стилі «шахрайської новели», але разом з тим Дефо виступає в ньому з досить гострою критикою таких фактів англійської дійсності, як жахливий тюремний режим, продажність суду, розклад родини. В ньому автор створює ряд сатиричних портретів представників вищого суспільства. І мимо волі Дефо глибоко іронічного змісту набувають його слова в передмові до «Молль Флендерс»: «Немає такого жалюгідного, ганебного й безрадісного становища, з якого б ми не вийшли за допомогою невтомної праці». Цей лозунг природний для Робінзона, в якому автор втілював ідеал «справжнього англійця», але він глибоко лицемірний щодо тих мас, з лав яких вийшла Молль Флендерс.

В XIX ст. з'являлися численні варіанти і наслідування «Робін-

зона Крузо», але всі вони, за винятком «Таємничого острова» Жюль Верна, не мають будь-якого художнього значення. Для промислової і фінансової буржуазії Робінзони занадто архаїчні, занадто романтичні, а розгублена дрібнобуржуазна інтелігенція може лише мріяти про острів Робінзона, мріяти про «втечу від культури», повторюючи слова Мопассана: «Як часом хочеться мені не думати більше і не почувати, як хочеться жити по-тваринному десь у ясній і гарячій країні». Цей сум проймає і ліричні рядки, присвячені Данієлю Дефо співцем паризької бідноти Шарлем-Луї-Філіппом в його творі «Мати й дитя»: «Ти мусив бути щасливим, Робінзон Крузо! І я сумую тепер, що ти ніколи не існував! Ти був такий добрий, твій острів був такий чудовий, що мені хотілося б пізнати вас обох! Ти — прекрасний сон...»

Але «Робінзон» Дефо був не сон. Він був відображенням історичної дійсності, тієї дійсності, коли його клас відіграв в історії прогресивну роль, і він дійсно став сном цього класу на останній, занепадній стадії його історичного існування. Пафос праці, воля до боротьби за майбутнє, оптимізм — усе це чуже нащадкам Робінзона, тим Форсайтам, яких марно намагався опоетизувати за наших часів Голсуорсі в романі «Сага про Форсайтів». Творчий пафос Робінзонів і Фаустів може оцінити й піднести на незрівнянно вищий історичний ступінь тільки клас, що будує новий світ, використовуючи найкращу культурну спадщину в історії розвитку людства. До цієї спадщини належить і «Робінзон Крузо» Данієля Дефо.

С. Родзевич

ЖИТТЯ

Й НЕЗВИЧАЙНІ ТА ДИВОВИЖНІ

ПРИГОДИ
РОБІНЗОНА КРУЗО,

* МОРЯКА З ЙОРКА,*

ЩО ПРОЖИВ ДВАДЦЯТЬ ВІСІМ РОКІВ
У ЦАКОВИТІЙ САМОТНОСТІ
НА БЕЗЛЮДНОМУ ОСТРОВІ

БІЛЯ АМЕРИКАНСЬКОГО УЗБЕРЕЖЖЯ,

НЕДАЛЕКО ВІД ГИРЛА

ВЕЛИКОЇ РІЧКИ ОРІНОКО,

ОПИНІВШИСЬ НА БЕРЕЗІ

ПІСЛЯ АВАРІЇ КОРАБЛЯ,

ПІД ЧАС ЯКОЇ ЗАГИНУВ УВЕСЬ

ЕКІПАЖ, КРІМ НЬОГО,

З ДОДАТКОМ РОЗПОВІДІ

ПРО НЕ МЕНШ ДИВОВИЖНИЙ

СПОСІБ, ЯКИМ ЙОГО КІНЕЦЬ КІНЦЕМ

ВИЗВОЛИЛИ ПІРАТИ.

ПИСАНО НИМ

САМИМ.

ЧАСТИНА ПЕРША

Народився я 1632 року в місті Йорку в заможній сім'ї чужоземного походження. Батько мій, на прізвище Крейцнер, був родом із Бремена й оселився спочатку в Гуллі. Торгівлею він набув великого достатку і, покинувши торгувати, переїхав до Йорка. Там він одружився з моєю матір'ю, родичів якої звали Робінзон — родина, дуже поважана в тій місцевості. Тому-то мене перше звали Робінзон Крейцнер, але, через звичайне для Англії нівечення іншомовних слів, нас звать тепер — та ми й самі так зevamo себе й пишемо наше прізвище — Крузо; так само завжди звали мене й мої знайомі.

У мене було два старші брати. Один був підполковником англійського піхотного полку у Фландрії, яким раніше командував славетний полковник Локгарт; він загинув у битві з іспанцями під Дюнкерком. Що сталося з другим моїм братом, про це я знаю не більше, ніж мій батько або мати знали про мою долю.

Через те що я був третім сином і не був навчений ніякого ремесла, моя голова дуже рано почала наповнюватись безладними думками. Батько мій, на той час дуже старий, дав мені достатню освіту — яку взагалі могли дати домашнє виховання та міська школа — й призначив мене вивчати право. Мене, проте, могло задовольнити лише ремесло моряка, і мій нахил до нього так міцно опирався батьковій волі, навіть його наказам, та проханням і умовлянням матері та друзів, що, здавалося, в цьому нахилі було щось фатальне, що штовхало мене до злиденного життя, яке судилося мені.

Мій батько, розумна й поважна людина, здогадувався

про мої витівки й серйозно та переконливо розраджував мене. Одного ранку він покликав мене до своєї кімнати, до якої прикувала його подагра, і почав палко дорікати мені з цього приводу. Він спитав, які інші причини, крім простого нахилу до мандрів, спонукають мене покинути батьківський дім і рідну країну, де я легко вийшов би в люди і пильністю та працею збільшив би свій достаток і жив би в багатстві та дозвіллі.

Він сказав, що вітчизну кидають у гонитві за пригодами або ті, кому нема чого втрачати, або честолюбці, що прагнуть ще збільшити свої багатства та вславитись, беручись до справ, які виходять поза межі буденного існування. Та всі ці речі або надто високі, або надто низькі для мене. Моє ж місце — середина, і саме те, що можна назвати вищим ступенем середнього стану; як він переконався з свого довгочасного досвіду, це найкраще становище в світі й найбільше підходить до людського щастя. Воно не знає злиднів та нестатків, тяжкої праці та страждань нижчих верств людства, не збаламучене пихою, розкошами, гонором та заздощами вищих верств. Наскільки приємне таке життя, сказав він, я можу бачити вже з того, що всі, хто живе в інших умовах, заздять йому. Часто самі королі скаржаться на гірку долю народжених для великих справ і жалкують, що доля не поставила їх між двома крайностями — злиднями та величчю. А розумна людина ставить таке життя за зразок правдивого щастя, коли благає не давати їй ні бідності, ні багатства.

Він умовляв мене зважити це, бо, казав він, я завжди бачитиму, що всі лиха розподілені між вищими та нижчими верствами суспільства. А середній стан має найменше горя і не переживає таких злигоднів, як вища та нижча частини людства. Навіть тілесних та духовних недуг, як природного наслідку свого побуту, вони позбавлені більше, ніж ті, у кого хвороби є наслідок пороків, розкошів та надміру з одного боку, і важкої праці, нестатків, поганого або недостатнього харчування — з другого. Середній стан призначений для всяких радощів та чеснот. Мир і достаток завжди до послуг цього стану. Поміркованість, стриманість, спокій, здоров'я, товариство, різні приємні розваги та втіхи — благословення, властиве цьому середньому станові. Люди середнього стану тихо й рівно проходять свою життєву путь і спо-

кійно сходять з неї, не обтяжуючи себе ні фізичною, ні розумовою працею; не продаються в рабство ради шматка хліба; не мучать себе шуканням виходу з скрутного становища, яке позбавляє душу спокою, а тіло — відпочинку; не сохнуть від заздрості й не згоряють на таємному вогні честолюбства. Серед сприятливих умов тихо прямують вони життєвою дорогою, свідомо заживаючи солодощів життя без домішки гіркоти, відчуваючи себе щасливими і щоденним досвідом навчаючись пізнавати це дедалі глибше.

Після цього він наполегливо, але дуже лагідно почав просити мене облишити дитячі вигадки й не кидатись в обійми нещастя, від яких, здавалось, мене мало оборонити становище моєї родини в світі. Мені не треба працювати ради шматка хліба; батько подбав би про мене й вивів би мене на той шлях, який він тільки що радив мені обрати. А коли б я не знайшов собі щастя й долі в світі, то це було б моє безталання чи моя необачність. Він казав також, що, застерігаючи мене від кроку, який, на його думку, не принесе мені нічого, крім шкоди, він виконує свій обов'язок і знімає з себе всяку відповідальність. Одно слово, батько обіцяв зробити мені багато чого хорошого, коли б я залишився дома і жив, як він мені радив, і сказав, що не докладе рук до моєї недолі, заохочуючи мене до від'їзду. Кінчаючи, він нагадав мені, як приклад, про мого старшого брата, якого він теж ревно вмовляв не брати участі в Нідерландській війні, але не міг нічого вдіяти — юнацькі бажання підбурили брата втекти до армії, де його й убили. І хоч, сказав батько, він ніколи не перестане молитись за мене, а проте рішуче заявляє, що коли я зроблю цей безумний крок, бог не благословить мене. В майбутньому у мене буде досить дозвілля поміркувати над тим, як я знехтував його пораду, але тоді, можливо, не буде нікого, хто допоміг би мені виправити помилку.

Я помітив, що під час останньої частини його промови, справді пророчої (хоч, я гадаю, мій батько й сам цього не знав), рясні сльози текли у старого по обличчю, особливо коли він згадав про мого вбитого брата. А коли він казав, що для мене настане час каяття, але не буде кому допомогти мені, батько від хвилювання увірвав мову й пояснив, що його серце повне вщерт'ї і що він не може сказати мені більш нічого.

Ці слова глибоко зворушили мене, як зворушили б кожного, і я вирішив не думати більше про від'їзд до чужих країв, а залишитися дома, як бажав того мій батько. Та ба! Незабаром усе це розвіялось, як дим, і, щоб уникнути зайвих і настирливих умовлянь мого батька, я через кілька тижнів після цього вирішив утекти від нього зовсім. Однак я не квапився так, як підказував мені перший запал, а вибрав час, коли моя мати, здавалось, була в кращому, ніж звичайно, настрої, і сказав їй, що мене так охопило бажання побачити світ, що я ніколи не зможу взятись як слід до роботи й довести її до кінця. Хай краще батько відпустить мене з доброї волі, а не примушує обійтись без його дозволу. Адже мені тепер вісімнадцять років. Пізно вже починати вчитись якогось ремесла або робитись писарем у нотаря. Я певний, що коли б я й зробив це, то ніколи не зміг би прослужити до кінця й утік би від свого патрона в море. А коли мати умовить батька відпустити мене в далеку подорож і та подорож мені не сподобається, то, вернувшись додому, я більше вже нікуди не поїду і подвійним старанням надолужу змарнований час.

Моє прохання дуже розгнівало матір. Вона сказала, що даремно розмовляти про це з батьком, що він дуже добре знає, що саме корисне для мене, і не дасть згоди ні на що, шкідливе для мене. Сама ж вона дивувалась, як міг я думати про такі речі після розмови з батьком, що, як їй відомо, так доброзичливо й лагідно поведився зі мною. Зрештою, мовляв, коли я хочу занепасти себе, то ніщо мені не допоможе. Але я можу бути певний, що ніколи не дістану їхньої згоди на це. Вона зовсім не хоче сприяти моїй загибелі, і я ніколи не зможу сказати, що моя мати потурала мені в тому, чому батько опирався.

Хоч моя мати й відмовилась клопотатись про мене перед батьком, проте, як я довідався пізніше, вона переказала йому всю нашу розмову, і батько, дуже стурбований, зітхнувши, сказав їй: «Хлопець міг би бути щасливий, залишившись на батьківщині, а коли він подасться до чужих країв, то буде найжалюгіднішою, найнещаснішою істотою, яка будь-коли народжувалась на світ. Ні, я не можу погодитись на це».

Тільки приблизно через рік після цього вирвався я на

волю, дарма що весь час уперто не зважав на всі пропозиції взятись до якої-небудь праці й часто докоряв батькові та матері за їхнє рішуче заперечення мого відомого їм природного нахилу. Аж ось, будши одного разу в Гуллі, куди я заїхав випадково, на цей раз без думки про втечу, я зустрівся з одним приятелем, що збирався пливати до Лондона на кораблі свого батька, і той почав умовляти мене поїхати з ним, користуючись звичайною у моряків принадою,— він казав, що подорож нічого мені не коштуватиме. Отже, не спитавшись ні в батька, ні в матері, не повідомивши їх жодним словом і лишивши їх самих довідуватись про мій вчинок, не попросивши ні батьківського, ні божого благословення, не зваживши ні обставин, ні наслідків, я, в недобрый час, 1 вересня 1651 року, сів на корабель мого приятеля, що прямував до Лондона. Ніколи, мабуть, поневіряння молодих шукачів пригод не починались так рано й не тривали так довго, як мої. Не встиг корабель вийти з гирла Гамбера, як подув вітер і на морі знялись страшні хвилі. Я ніколи перед цим не бував на морі, а тому моє тіло невимовно знесилось і душа жахнулась. Я почав тепер серйозно замислюватись над тим, що робив, і над тим, як справедливо карало мене небо за те, що я так негарно покинув батьківський дім, порушивши свої обов'язки. Всі добрі поради моїх старих, сльози батька та благання матері постали в моїй пам'яті, і сумління, що тоді ще не зачерствіло так, як згодом, суворо докоряло мені за нехтування батьківськими порадами і за порушення моїх обов'язків перед богом та батьком.

Тим часом вітер дедалі міцнішав і хвиля знялась дуже висока, хоч і не така, як я багато разів бачив пізніше чи побачив за кілька днів; але й цієї було досить для молодого моряка, зовсім не обізнаного з бурями. Від кожної хвилі я ждав, що вона поглине нас, і кожного разу, коли корабель падав униз — у вир чи в порожнечу,— я вже не сподівався виринути. В цій агонії я багато разів вирішав і присягався, що, коли бог цього разу врятує мені життя і нога моя знову ступить на суходіл, я негайно повернусь до батька і ніколи, поки живий, не сяду знову на корабель. Я присягався завжди слухати його порад і ніколи більше не наражатись на такі пригоди. Лише тепер я зрозумів, як справедливо хвалив мій батько середній стан; як вигідно прожив він

своє життя, не знавши ні бур на морі, ні турбот на березі. Одно слово, я вирішив вернутись додому, як справжній розкаяний блудний син.

Ці розсудливі й тверезі думки снувалися в моїй голі весь час, поки лютувала буря і трохи після того. Але другого дня вітер почав ущухати, хвилювання вгамувалось, і я став поволі звикати до моря. Весь цей день, проте, у мене був дуже серйозний настрій, та я ще й не зовсім одужав від морської хвороби; але наприкінці дня розгодинилось, вітер стих, і впав тихий, чарівний вечір. Сонце сіло при ясному небі; так само зійшло воно й другого дня, і ясне море, при цілковитому або майже цілковитому безвітрі, все залите сонячним сяйвом, являло собою чудове видовище, якого я ніколи ще не бачив.

Я добре виспався вночі, і моя морська недуга пройшла. Я був веселий і здивовано поглядав на море, яке, ще тільки вчора люте та страшне, так скоро могло вгамуватись і прибрати такого чудового вигляду. Під цей час, немов навмисне, щоб зруйнувати мої добрі наміри, до мене підійшов мій приятель, що підбив мене їхати разом з ним, і, поплескавши мене по плечу, сказав:

— Ну що, Боб, як ти себе почуваєш? Закладаюся, що ти перелякався вчора, коли подув вітрець.

— Ти звеш це вітрець? — сказав я. — Адже то була страшна буря.

— Буря? Ото дурень! — відповів він. — Ти звеш це бурею? Дай нам добре судно та більше простору, і ми такого шквалу й не помітимо. Ти ще не звик до моря, Боб. Ходім зваримо собі пуншу й забудемо про все. Бачиш, яка чарівна година?

Щоб скоротити цю сумну частину мого оповідання, скажу просто, що далі все пішло, як звичайно буває в моряків: пунш зварили, я захмелів і в чаду тієї ночі потопив усе своє каяття, всі гіркі міркування над минулим та всі добрі плани на майбутнє. Одно слово, як тільки море заспокоїлось і після бурі настала тиша, як тільки вгамувались мої розбурхані почуття, як тільки минув страх бути поглинутим хвилями і думки потекли старим річищем, так я відразу забув усі присяги, всі обіцянки, що давав собі під час небезпеки. Щоправда, часом находив на мене роздум і серйозні думки починали вертатись назад, але я гнав їх геть від себе, боровся з ними, як з нападком хвороби, бо я вважав це за хво-

робу і за допомогою пияцтва та веселого товариства переборов їх. Через п'ять чи шість днів я здобув над своєю совістю таку перемогу, якої тільки може бажати собі юнак, що зважився не звертати на неї ніякої уваги. Але я мав зазнати ще одного тяжкого іспиту. Провидіння, як і завжди в таких випадках, хотіло відібрати в мене останнє виправдання; і справді, якщо цього разу я не зрозумів, що це воно врятувало мене, то дальша пригода була така знаменна, що й найзапекліший негідник із нашого екіпажу побачив би в ній і загрозу, і ласку божу разом.

На шостий день після нашого виходу в море ми прийшли на Ярмутський рейд. Вітер після шторму був весь час супротивний і слабкий, і тому ми посувались дуже повільно. Тут ми були змушені кинути якір і простояли при противному, а саме південно-західному вітрі сім або вісім днів; а протягом цього часу до цього рейду, де судна звичайно чекають ходового вітру, щоб увійти в Темзу, прийшло з Ньюкасла багато кораблів.

Ми, проте, не стояли б так довго й піднялися б у ріку з припливом, якби вітер не був такий свіжий і днів через чотири або п'ять не подув ще міцніше. А втім, Ярмутський рейд вважався такою ж надійною стоянкою, як і гавань, якорі й канати у нас були добрі, отож наші люди зовсім не зважали на небезпеку й коротали своє дозвілля між відпочинком та розвагами, як це звичайно буває на морі. Але восьмого дня зранку вітер посвіжішав, і ми використали всі робочі руки, щоб прибрати стеньги та закріпити все потрібне, аби судно могло триматись на рейді. Опівдні знялась велика хвиля і корабель почало так хитати, що кілька разів він зачерпнув боком води, прийняв на себе кілька хвиль і раз або два ми думали, що нас зірвало з якоря. Тоді капітан наказав кинути запасний якір, і таким чином ми держалися проти вітру на двох якорях, попустивши канати до кінця.

Тим часом знявся страшний вітер. Тепер я вже бачив жах та дивування навіть на обличчях моряків. Кілька разів сам капітан, проходячи повз мене, півголосом бурмотів: «Господи, зглянься на нас! Ми всі загинемо! Ми пропали!» Проте він пильно доглядав свого корабля. Переполох спершу приголомшив мене: я нерухомо лежав у своїй каюті внизу і тому не можу описати свого настрою. Мені важко було вернутись до попередніх покаян-

них думок після того, як я так рішуче й одверто відкинув їх. Мені здавалось, що жах смерті минувся назавжди і що ця буря закінчиться нічим, як і перша. Коли ж сам капітан, проходячи повз мене, як я тільки що сказав, пробурмотів, що всі ми загинемо, я страшенно перелякався. Я вийшов із своєї каюти на палубу. Ніколи не бачив я такої лиховісної картини: по морю ходили величезні вали з гору заввишки і що три або чотири хвилини перекидались на нас. Коли я спромігся роздивитись краще, я не побачив навколо себе нічого, крім жаху. На двох важко навантажених кораблях, що стояли поблизу, обрубали всі шогли. Хтось із наших матросів крикнув, що корабель, який стояв за півмилі від нас, пішов на дно. Ще два судна зірвало з якорів і винесло з рейду в море на волю вітрів, бо на жодному з них уже не було шогл. Легкі судна тримались краще, бо були рухливіші, але двоє чи троє з них теж понесло в море, і вони промчали повз нас з одним лише кормовим парусом.

Надвечір помічник капітана й боцман підступили до капітана з проханням дозволити їм зрубати фок-шоглу. Капітанові дуже не хотілось робити цього, але боцман почав доводити, що, коли фок-шоглу залишити, судно потоне, і він погодився. Коли зрубали фок-шоглу, грот-шогла ослабла й почала так хитати судно, що довелось зрубати і її і тим зовсім очистити палубу.

Легко уявити собі, що я тоді переживав, будучи ще новачком у морській справі і так перелякавшись перед тим невеличкою хвилювання. Та коли б по такому довгому часі я зміг переповісти свої тодішні думки, я сказав би, що мої попередні лиховісні призвістки і те, що я знову вернувся до своїх первісних проклятих химер, жахало мене вдсятеро більше, ніж сама смерть. Це, та ще страх перед бурею, доводило мене до такого стану, що описати його не можна ніякими словами. Але найгірше було ще попереду. Буря лютувала й далі так, що, за словами самих моряків, їм ніколи не траплялось бачити нічого подібного. Судно в нас було міцне, але перевантажене, і тому глибоко сиділо у воді й дуже гоїдалось, а моряки шохвилини кричали, що ми осідаємо у воду. Деякий час це було моє щастя, що я не знав значення слова «осідати», аж поки не спитав про це. Шторм був скажений, і я побачив те, що можна бачити нечасто — капітан, боцман і ще декілька чоловік, вразливіших від інших, моли-

лись, щохвилини чекаючи загибелі корабля. Серед ночі, на додаток до всіх наших страждань, один із матросів, спустившись у трюм подивитись, чи все гаразд, крикнув, що з'явилась течя, а другий сповістив, що в трюмі води на чотири фути. Всіх покликали до помпи. Коли я почув цей заклик, мені здалося, що серце моє спинилось, і я впав горілиць на ліжку, на якому сидів у каюті. Проте матроси розштовхали мене, говорячи, що досі я був ні до чого, а тепер можу працювати, як і всі. Я підвівся, підійшов до помпи й щиро взявся до праці. Тим часом кілька вантажних суден, не змігши встояти проти вітру, знялися з якорів і вийшли в море. Помітивши їх, коли вони проходили мимо нас, капітан наказав дати гарматний постріл, як сигнал небезпеки. Не зрозумівши значення того пострілу, я подумав, що судно наше розбилось або взагалі сталося щось жахливе. Одно слово, я перелякався так, що зомлів. Але в той час кожен дбав лише про власне життя, ніхто не звернув на мене уваги і не поцікавився дізнатись, що сталося зо мною. Інший матрос став на моє місце й відштовхнув мене ногою, гадаючи, що я мертвий. Минуло чимало часу, поки я прийшов до пам'яті.

Ми працювали далі, а вода в трюмі все піднімалась. Видно було, що корабель потоне, і хоч шторм починав потроху вщухати, все ж не було надії, що судно зможе продержатись на воді, поки ми ввійдемо в гавань, і капітан стріляв із гармати, сигналізуючи про лихо. Легке судно, що стояло спереду нас, зважилось допомогти нам, спустивши шлюпку. З великою небезпекою для себе шлюпка наблизилась до нас, але ні ми не могли сісти в неї, ні вона — пристати до борту нашого корабля, хоч люди й гребли щосили, ризкуючи своїм життям для нашого порятунку. Наші люди кинули їм канат з бумом, попустивши його на велику довжину. Після багатьох марних зусиль їм пощастило впіймати кінець каната. Ми притягли їх під корму, і всі до одного спустились до них у шлюпку. Годі було й думати про те, щоб добратись до їх судна. Всі згодились пливати за вітром і тільки гребли, щоб наблизитись до берега. Наш капітан обіцяв заплатити за шлюпку її власникові, коли б вона розбилась об берег. Отже, почасти за вітром, почасти гребучи, ми прямували на північ, у напрямі до Вінтертон-Несса.

Не минуло й чверть години, як ми відпливли від нашого корабля, а він почав уже поринати у воду; тоді я вперше зрозумів, що означає, коли корабель «осідає». Мушу признатись, що, почувши крики матросів про загибель судна, я майже не мав сили глянути на нього, бо з того моменту, як спустився, або, краще сказати, коли мене кинули в шлюпку, моє серце ніби завмерло від страху й від думок про лихі пригоди, що чекали мене.

Поки люди напружено гребли, скеровуючи шлюпку до берега, ми могли бачити (бо щоразу, як шлюпку підкидало хвилею, нам видно було берег), що там бігало багато людей, готуючись допомогти нам, коли ми підійдемо ближче. Та ми посувались повільно й досягли землі, тільки пройшовши Вінтертонський маяк, де коло Кромера берег повертає на захід і де його виступи трохи стримували силу вітру. Тут ми пристали і не без великих труднощів, але всі непошкоджені вибрались на берег і пішли пішки до Ярмута, де до нас поставились дуже співчутливо, як до людей, що зазнали лиха. Місто дало нам добре приміщення, а приватні особи — купці та судовласники — дали нам досить грошей, щоб доїхати до Лондона або до Гулля, куди хто хотів.

Якби мені спало тоді на думку вернутись до Гулля й до батьківського дому, я був би щасливий, а мій батько, подібно до того як це розповідається в євангельській притчі, заколов би для мене годоване теля, бо, почувши, що корабель, з яким я виїхав, потонув на Ярмутському рейді, він тільки через довгий час довідався, що я не загинув.

Та моя лиха доля штовхала мене вперед з настирливістю, якій не можна було опиратись; і хоч не раз я чув тверезий голос розсудку, що кликав мене повернутись додому, мені не вистачало сили на це. Я не знаю, як це назвати, і не буду запевняти, що якимсь таємне веління штовхає нас назустріч нашій власній загибелі, навіть коли ми бачимо її перед собою і йдемо до неї з розплющеними очима. Сама лише моя нещаслива доля, від якої я не мав сили втекти, примусила мене опиратися тихим умовлянням мого розсудку і знехтувати дві явні перестороги, послані мені під час першої спроби.

Син власника нашого корабля, мій приятель, що раніше допоміг мені загартуватись, був тепер уже не

такий відважний, як я. Уперше заговорив він зі мною в Ярмуті через два або три дні, бо в місті нас улаштували на окремих квартирах. Я побачив, що тон його змінився. В дуже похмурому настрої, хитаючи головою, спитав він мене, як я почувую себе. Пояснивши своєму батькові, хто я такий, він розповів, що я пустився в цю подорож на спробу, маючи намір поїхати далі. Батько його звернувся до мене дуже серйозним і стурбованим тоном:

— Вам, юначе, ніколи більше не слід пускатися в море. Ви повинні зважити на те, що спіткало вас, як на певну й наочну ознаку того, що з вас ніколи не буде моряка.

— Чому, сер? — відказав я. — Хіба ви теж ніколи більше не вийдете в море?

— Це інша річ, — відповів він. — Це мій фах і, виходить, мій обов'язок, а ви пустилися в море на спробу. Отже, небо дало вам покуштувати того, чого ви повинні чекати, якщо будете стояти на своєму. Може, все це сталося з нами через вас, як на фарсійському кораблі через Йону. Будь ласка, — казав він далі, — скажіть, хто ви і що саме заохотило вас пуститись у море?

Тоді я розказав йому дещо про себе. Ледве я скінчив, як він страшенно схвилювався:

— Чим я завинив, — скрикнув він, — що ця покинута богом людина потрапила на мій корабель? Навіть за тисячу фунтів не погоджусь я ступити з вами на одно судно.

Звичайно, все це було сказано спересердя й під впливом недавньої втрати, але в своєму гніві він зайшов далі, ніж мав на те право. Пізніше він говорив зо мною дуже серйозно, умовляв вернутись до батька й не спокушати провидіння собі на загибель. Він казав, що я мушу бачити в цьому перст божий.

— А якщо, юначе, — скінчив він, — ви не вернетесь, то, вірте, куди б ви не поїхали, скрізь вас будуть переслідувати нещастя та невдачі, аж поки не здійсняться слова вашого батька.

Незабаром ми розлучились; я не міг добрати йому відповіді, не бачив його більше, а куди він поїхав — не знаю. Щодо мене, то, маючи в кишені трохи грошей, я подався до Лондона суходолом. І там, і дорогою я часто змагався з собою і вагався, не знаючи, який спосіб

життя обрати — чи вернутись додому, а чи пуститися знову в море.

Щодо повороту додому, то сором заглушав найповажніші доводи мого розуму; мені зараз же уявлялось, як з мене сміятимуться всі наші сусіди і як мені соромно буде глянути у вічі не лише батькам, а й чужим людям. Потім я часто спостерігав, яка непослідовна й нерозумна людська природа, особливо замолоду. Вона відкидає міркування, якими треба було б керуватись. Люди соромляться не гріха, а каяття; соромляться не вчинків, за які їх справедливо можна назвати безумцями, а соромляться виправлень, які, власне, тільки й дають право вважати їх за розумних людей.

В такому стані перебував я якийсь час, не знаючи, до чого взятись та як мені жити далі. Мені не хотілось і думати про поворот додому; і поки я вагався, спогади про лихо, що я перетерпів, згладжувались. Разом з ними слабшав і так слабкий голос розсудку, що спонукав мене вернутись до батька. Нарешті я зовсім забув про це і почав мріяти про нову подорож.

Та ж сама згубна сила, що підбурила мене втекти з батьківського дому, що натхнула в мене безглузду й необмірковану жадобу багатства, так міцно втокмачила мені в голову ці мрії, що я був глухий до всіх добрих порад, до умовлянь і навіть до батьківської заборони; та ж сама сила, кажу я, яка б вона не була, штовхнула мене до берегів Африки, або, як кажуть наші моряки, «в рейс до Гвінеї».

Великим моїм нещастям було те, що в усіх цих пригодах я не наймався на судно матросом. Мені, щоправда, довелося б тоді працювати трохи важче, ніж звичайно, але разом з тим я навчився б обов'язків моряка і за деякий час міг би зробитись штурманом або помічником капітана, коли не самим капітаном; але така вже була моя доля — вибирати найгірше. Так зробив я й тепер, бо, маючи завжди в кишені гроші, а на плечах пристойне вбрання, я входив на судно як джентльмен і тому не мав там ніяких обов'язків і нічого не вчився.

З перших же кроків мені пощастило потрапити в Лондоні в гарне товариство, а це не часто трапляється з такими розбещеними юнаками, яким я був, бо диявол ніколи не пропускає нагоди наставити їм якомога раніше свою пастку. Та не так було зо мною. Я відразу

познайомився з капітаном одного судна, яке недавно ходило до берегів Гвінеї; а що капітанові пощастило, то він вирішив вирудитись туди знову. Він полюбив моє товариство, бо я був тоді досить приємним розмовником. Дізнавшись, що я мрію побачити світ, він запропонував мені поїхати разом з ним, сказавши, що це мені нічого не коштуватиме і що я буду його застільним товаришем, а коли повезу туди що-небудь з собою, то всі гроші, які я вторгую, будуть мої і я ще матиму з того добрий зиск.

Я пристав на цю пропозицію і, дуже заприятелювавши з цим капітаном, людиною чесною та широко, пустився з ним у подорож, взявши з собою невеликий вантаж, на якому, завдяки некорисливості мого друга капітана, заробив чимало грошей. Я повіз на сорок фунтів стерлінгів різних іграшок та дрібничок, яких мені порадив закупити капітан. Ці сорок фунтів я зібрав з допомогою своїх родичів, полистувавшись з ними; вони, напевне, і умовили мого батька, або, певніше, мою матір, дати мені цю невеличку суму для моєї першої спроби.

Це була моя єдина, на мій погляд, вдала подорож, і то завдяки некорисливості й чесності мого друга капітана, під чийм керівництвом я, крім того, набув чимало знань із математики та з правил навігації, навчився вести корабельний журнал, робити спостереження і взагалі довідався про багато такого, що конче потрібно знати морякові. Йому було приємно вчити мене, а мені — вчитись. Одно слово, за час цієї подорожі я зробився моряком і купцем: за свій крам я вторгував п'ять фунтів дев'ять унцій золотого піску, а за нього, вернувшись до Лондона, одержав майже триста фунтів стерлінгів. Це сповнило мене честолюбними мріями, які згодом остаточно занапали мене.

А втім, і під час цієї подорожі мені випало чимало невдач, а головне, я через надто жаркий клімат весь час хворів на жорстоку морську пропасницю, властиву тропікам, бо побережжя, де ми найбільше торгували, лежить між екватором і п'ятнадцятим градусом північної широти.

Тепер я став справжнім гвінейським купцем, а оскільки мій друг капітан, вернувшись додому, на велике моє нещастя, помер, то я вирішив знову вирудитись у таку саму подорож і сів на те ж таки саме судно, яким командував тепер помічник померлого капітана. Це була

найнешасніша подорож, яку будь-коли відбувала людина. Правда, я взяв з собою менше ніж сто фунтів стерлінгів із набутого мною капіталу, віддавши двісті фунтів на схов удові мого покійного друга. Вона розпорядилась ними дуже сумлінно, але під час цієї мандрівки мене спіткало страшне лихо. По-перше, якось удосвіта на наш корабель, що йшов саме на Канарські острови або, певніше, між Канарськими островами та африканським континентом, несподівано напав турецький корсар із Сале. Він погнався за нами під усіма парусами. Ми, щоб урятуватись, у свою чергу поставили стільки парусів, скільки могли витримати наші реї та щогли, але, бачачи, що розбійник наздоганяє і за кілька годин неминуче наздожене нас, приготувались до бою. Корабель наш мав дванадцять, а корсар вісімнадцять гармат. Коло третьої години дня він наздогнав нас, але помилково, замість підійти з корми, підійшов з борту. Ми навели на нього вісім гармат і дали залп. Тоді він відійшов далі, відповівши на наш вогонь не тільки гарматними, а й рушничними пострілами щось із двох сот стрільців, яких він мав на борту. У нас нікого не зачепило, і всі наші люди залишилися в лавах. Він приготувався до нового нападу, а ми до нової оборони. Підійшовши до нас, цього разу з другого борту, він узяв нас на абордаж. Чоловік з шістдесят вдерлося до нас на палубу і передусім почали різати та рубати паруси й снасті. Ми зустріли їх рушничним вогнем, списами та ручними гранатами і двічі звільняли від них нашу палубу. Проте наш корабель на той час був уже негодящий, троє з наших людей були забиті, а восьмеро поранені. Щоб скоротити цю сумну частину мого оповідання, я відразу ж скажу, що нас примусили здатись і, як бранців, відвезли до Сале, морського порту, що належить маврам.

Повелися зо мною не так жахливо, як я сподівався спершу. Мене не відвели, як решту наших людей, у глиб країни до двору султана, бо капітан розбійницького корабля взяв мене як свою власну добич невільником,— адже я був молодий, спритний і міг добре працювати. Ця дивна зміна долі, що обернула мене з купця на злиденного раба, просто розчавила мене, і я згадав батьківське пророкування про те, який я буду нещасний і як нікому буде полегшити моє становище. Пророкування це, гадав я, здійснилось якраз тепер, коли саме небо пока-

рало мене і я безповоротно загинув. Ах! мої нещастя тоді тільки починались, як це буде видно з дальшого оповідання.

Мій новий господар чи пан узяв мене до свого дому, і я сподівався, що, виходячи знову в море, він забере й мене. Я вірив, що рано чи пізно його піймає якийсь іспанський чи португальський корабель і я знову вернусь на волю. Та мої надії скоро розвіялись: відпливши, він лишив мене доглядати його невеликий садок і робити всяку чорну роботу, яка завжди припадає рабам; а коли він всрнувся із свого плавання додому, то наказав мені ночувати в каюті й доглядати судно.

Там я думав тільки про втечу й вигадував спроби здійснити її, але не добрав жодного, який давав би мені хоч маленьку надію на успіх. Бо мені ні на кого було звіритись і я не знав нікого, хто б зміг утекти зі мною, бо там не було жодного англійця, ірландця або шотландця, так що за два роки, хоч я й часто тішився мріями про волю, я не знайшов ніякої слушної нагоди здійснити їх.

Тільки після двох років трапилась незвичайна нагода, що знову примусила мене подумати про спробу вирватись на волю. Якось мій пан сидів удома довше, ніж звичайно, і, як я чув, через брак грошей не посилав нікуди свого судна. Такої пори він звичайно раз або двічі на тиждень, а гарної погоди й частіше, брав корабельний човен і виїздив на рейд рибалити. Для таких поїздок він брав гребцями мене та молодого мавра, і ми розважали його, як уміли. Я показав себе таким вправним у рибальстві, що він часто посилав мене разом з одним своїм родичем, дорослим мавром, та хлопчиком Мареском, як вони звали його, наловити риби на обід.

Одного тихого ранку, коли ми вийшли по рибу, з'явся такий густий туман, що ми втратили берег з очей, хоч від нас до нього не було й півтори милі. Ми гребли навмання, веслували весь день і наступну ніч, а коли настав ранок, виявилось, що ми впливли в чисте море, замість підійти до берега, від якого тепер були не менше як за шість миль. Нарешті, ми добулись-таки додому, хоч і не без труднощів та небезпеки, бо вранці з'явся досить свіжий вітер, і добре виголодавшись.

Навчений цією пригодою, наш господар вирішив бути надалі обачнішим і, маючи в себе баркас з нашого

англійського корабля, заявив, що ніколи більше не виїде рибалити без компаса та припасу. Корабельному тесляреві, теж невільниківі-англійцеві, він наказав збудувати в середній частині баркаса, так, як на баржі, невеличку рубку, або каюту. Ззаду неї залишалось місце для одного моряка, який керуватиме стерном і орудуватиме гротом, а попереду — місце для одного або двох, щоб ставити та згортати решту парусів, з яких клівер приходився над дахом каюти. Вона була низенька та дуже затишна, і в ній можна було спати господареві та одному або двом невільникам і поставити стіл та кілька скриньок для пляшок з напоями, для хліба, рису та кави.

Ми часто ходили рибалити на цьому баркасі, а що я був наймоторнішим рибалкою, то господар ніколи не виїздив без мене. Трапилось, що він якось зібрався покатися чи порибалити на цьому баркасі з двома-трьома поважними маврами. В цю поїздку він збирався дуже старанно і ще звечора відіслав на баркас багато більше припасу, ніж звичайно. Він наказав мені взяти три рушниці з порохом та дробом, що були в нього на кораблі, бо вони мали намір не тільки порибалити, а й поповлювати.

Я зробив усе, як він наказував, і другого ранку чекав на чисто вимитому баркасі, з піднятими вимпелами та прапором, готовому для прийому гостей. Невдовзі господар прийшов сам і сказав, що його гості відмовились їхати, бо якісь справи несподівано стали їм на перешкоді. Мені, маврові та хлопчикові він звелів, як звичайно, вийти в море, щоб наловити риби на вечерю йому та друзям і зараз же привезти її додому. Я послухався.

В ту хвилину в моїй голові знову промайнула моя давнішня думка про визволення... Тепер я мав маленьке судно і, як тільки господар пішов, почав готуватись — проте не рибалити, а податися в мандри, хоч не тільки не знав, а навіть і не думав, куди прямувати. Всяка путь була добра для мене, аби тільки нею можна було втекти.

Спершу я мусив переконати мавра, що нам треба запастись їжею, бо ми не в праві розраховувати на хазяйський хліб. Той згодився й приніс на баркас великий кошик з сухарями і три глечики прісної води. Я знав, де стоїть у господаря скринька з пляшками (захопленими, як це було видно з етикеток, на якомусь англійському

кораблі) і, поки мавр порався на березі, переправив їх на баркас і поставив у шафку, так ніби вони ще раніше були приготовлені для господаря. Я приніс також велику грудку воску — фунтів п'ятдесят вагою, мішок прядива, сокиру, пилку та молоток. Все це згодом стало нам у великій пригоді, особливо віск, з якого ми робили свічки. Я вигадав ще одну штуку, на яку з сердечної простоти впіймався мавр. Ім'я його було Ізмаїл, а звали його Малі чи Молі. Я сказав йому:

— Молі, на баркасі у нас є рушниця нашого господаря; чи не міг би ти роздобути трохи пороху та дробу? Може, ми підстрелили б кілька альками (птиця, подібна до наших куликів), я знаю, що господар тримає порох та дріб на кораблі.

— Гаразд, я принесу,— відповів він і приніс велику шкіряну торбу з порохом фунтів на півтора, якщо не більше, другу — з дробом, фунтів п'ять чи шість завважки; він приніс також і куль — і все це склав у баркас. Крім того, у господаревій каюті я знайшов ще трохи пороху, який я пересипав в одну з великих пляшок, що були в скриньці, переливши з неї перед тим рештки вина в іншу пляшку. Призапасши отак усе потрібне для подорожі, ми вийшли з гавані рибалити. У сторожевій вежі біля входу до гавані знали, хто ми, і не звернули на нас уваги. Відійшовши від берега не далі, як на милю, ми згорнули парус і почали рибалити. Вітер дув північно-східний, що зовсім не відповідало моїм бажанням, бо, якби він дув з півдня, я напевне міг би допливти до берегів Іспанії або принаймні досягти Кадікса. Проте, вирішив я, звідки б не дув вітер, мені треба втекти з цього жахливого місця, здавшись на ласку долі.

Порибаливши деякий час і нічого не піймавши — коли в мене бралась риба, я не витягав вудки, щоб мавр нічого не бачив,— я сказав йому:

— Тут нічого не вийде. Хазяїн буде сердитись. Нам треба відійти далі.

Не підозріваючи підступу з мого боку, він не заперечував і, будши на носі баркаса, поставив паруси. Я був коло стерна й скеровував баркас далі у відкрите море, а коли він відійшов ще милі на три, зупинив його, ніби для того, щоб рибалити. Тоді, передавши стерно хлопчикові, я підійшов до мавра ззаду, нахилився, раптом схопив його за поперек і викинув за борт. Він зараз же

виринув, бо плавав мов корок, і вкрик почав благи забрати його на баркас, обіцяючи поїхати зі мною хоч на край світу. Він плив так швидко, що скоро наздогнав би мене, бо вітру майже зовсім не було. Тоді я пішов у каюту й, принісши одну з рушниць, націлився в нього й сказав, що не зроблю йому ніякої шкоди, коли він дасть мені спокій.

— Ти,— сказав я,— добре плаваєш; на морі тихо, пливи собі до берега, я тебе не чіпатиму. А коли ти підпливеш до баркаса, я прострелю тобі голову, бо непохитно вирішив повернути собі волю.

Тоді він повернув до берега і, напевне, будши чудовим плавцем, щасливо добрався до суходолу.

Я міг би втопити хлопчика, а мавра взяти з собою, але покластись на мавра не можна було ні в якому разі. Коли він відплив, я обернувся до хлопчика, якого звали Ксурі, й сказав йому:

— Ксурі, якщо ти будеш держатись мене, я зроблю з тебе значну людину, а коли ти не погладиш свого обличчя на знак вірності мені (тобто не присягнешся бородою Магомета та його батька), то я й тебе кину в море.

Хлопчик усміхнувся, дивлячись мені просто в вічі, й відповів так широко, що я не міг йому не повірити. Він запрягнувся не зраджувати мене і їхати зі мною хоч на край світу.

Поки мавр не зник з моїх очей, я прямував у відкрите море, часом проти вітру, щоб про нас думали, ніби ми йдемо до Гібралтарської протоки (як, очевидно, подумала б кожна розумна людина). Хто ж бо справді міг припустити, що ми попливемо на південь, до тих варварських берегів, де цілі юрби негрів на своїх човнах оточили і вбили б нас, де, як тільки ми ступили б на землю, нас пожерли б хижі звірі або ще безжальніші дикі істоти в образі людському?

Але, як тільки почало смеркати, я змінив курс і став керувати на південь, ухиляючись трохи на схід, щоб не дуже віддалялись від берега. Завдяки досить свіжому вітрові й спокійному морю ми йшли так добре, що другого дня о третій годині, коли вперше перед нами показала земля, опинились не менше як за півтора ста миль на південь від Сале, далеко за кордонами володінь марокканського султана й усіх інших тамтешніх володарів, бо ми не бачили жодної людини.

Я набрався такого страху у маврів і так боявся знову потрапити їм до рук, що не хотів ні спинятись, ні приставати до берега, ні кидати якір. Вітер був сприятливий п'ять днів, після чого змінився й подув на південь. За моїми міркуваннями, якщо за нами й гнались, то, не здогнавши до цього часу, мусили відмовитись від погоні. Отже, я зважився підійти до берега й кинув якір у гирлі якоїсь маленької річки. Що це була за річка, де саме вона протікає, в якій країні, у якого племені й під якою широтою — я не знав. Я не бачив і не хотів бачити людей; мені треба було тільки добути прісної води. Ми ввійшли в бухту надвечір і вирішили смерком добутись уплав до берега й оглянути місцевість. Та як тільки стемніло, ми почули з берега такі жахливі звуки, такий шалений рев, гавкання та виття диких звірів, що бідний хлопчик мало не вмер від страху й почав благати мене не сходити на берег, доки не розвидниться.

— Гаразд, Ксурі,— відповів я йому,— але вдень ми, може, побачимо людей, від яких нам доведеться ще гірше, ніж від левів.

— А ми стріляй рушниця,— сказав він, сміючись,— вони тікай.

Такої англійської мови Ксурі навчився, розмовляючи з невільниками-англійцями. Я був радий, що бачу хлопчика веселим і, щоб підтримати в ньому бадьорість, дав йому склянку вина з хазяйської скриньки. Його порада, зрештою, була непогана, і я погодився. Ми кинули якір і простояли всю ніч тихо. Кажу «тихо» тому, що ми зовсім не спали, бо години через дві-три після того, як ми кинули якір, на березі з'явилися величезні тварини (ми не знали, як вони зветься) різних порід. Вони підходили до самої води, кидалися в неї, плескались і бурхались, бажаючи, як видно, відсвіжитись, і при тому так гидко верещали, ревли та вили, як я не чув ніколи.

Ксурі був страшенно переляканий, так само, як і я, але обидва ми ще більше перелякались, коли почули, що одно з цих страховищ пливе до нашого баркаса. Ми не бачили його, але з того, як воно відсапувалось та пирхало, могли зробити висновок, що це була люта тварина величезного розміру. Ксурі твердив, що це лев. Можливо, так воно й було; бідний хлопчик кричав, щоб ми підняли якір і пливли звідси.

— Ні, Ксурі,— сказав я,— ми тільки попустимо наш канат з буюм і відійдемо далі в море. Вони не зможуть погнатись туди за нами.

Тільки-но я сказав це, як побачив невідомого звіра на відстані довжини двох весел від баркаса, і це, сказати правду, вразило мене. Я зразу ж кинувся в каюту і, принісши рушницю, вистрелив у нього, після чого звір повернувся назад і поплив до берега.

Не можна описати, який страшений рев та виття розляглося на березі й далі на суходолі, після того як пролунав мій постріл. Мені це дало деяку підставу гадати, що ці тварини ніколи раніше не чули такого звука. Я переконався, що нам нема чого й думати висідати на берег уночі, а чи можна буде висісти вдень — це було вже інше питання. Потрапити до рук дикунів було так само погано, як і потрапити в пазури левів або тигрів; принаймні небезпека від цього була для нас не менша.

Так чи так, тут чи в іншому місці, а нам треба було зійти на берег по воду, бо у нас на баркасі її не було вже ні пінти. А коли й де висідати — було нове питання. Ксурі сказав, що, коли я пущу його з глеком на берег, він знайде воду й принесе мені. Я спитав його, чому піде він, а не я, і чому б йому не лишитись у баркасі. Хлопчик відповів з такою щирістю, що я полюбив його назавжди. Він сказав:

— Якщо прийдуть дикуни, вони з'їдять мене, а ви зостанетесь.

— Гаразд, Ксурі, — відповів я, — ми підемо разом, а коли прийдуть дикуни, ми вб'ємо їх, і вони не з'їдять ні тебе, ні мене.

Я дав хлопчикові поїсти сухарів і випити ковток вина з уже згаданої хазяйської скриньки. Потім ми підтягли баркас до берега й перейшли туди вбхід, узявши з собою тільки зброю та два глечики для води.

Я не хотів дуже віддалятись від берега, щоб не спустити баркаса з очей, боячись, щоб річкою, за водою, не спустились до нас у своїх човнах дикуни, — і хлопчик, помітивши низинку приблизно за милю від берега, подався туди з глечиком. Раптом я побачив, що він біжить назад. Я подумав, що за ним женеться дикун або що він перелякався якогось хижака, і кинувся йому на допомогу; але, підбігши ближче, побачив, що на плечах у нього щось висить. Це він забив звірка, подібного до

нашого зайця, але не такого на колір і з довшими ногами. Ми зраділи цьому, бо його м'ясо було дуже смачне. Та ще радіснішою була звістка про те, що Ксурі знайшов прісну воду й не бачив дикунів.

Пізніше виявилось, що нам зовсім не треба було так клопотатись про воду: в тій же самій річці, де ми стояли, тільки трохи вище, вода під час відпливу була зовсім прісна, бо приплив заходив у річку не дуже далеко. Отже, набравши наші глечики, ми влаштували бенкет з забитого зайця й приготувались їхати далі, не знайшовши в цій місцевості ніяких слідів людини.

Я був уже в цих краях, і мені було відомо, що Канарські острови та острови Зеленого Мису лежать недалеко від суходолу. Але, не маючи приладів для спостережень, я не міг визначити, на якій широті ми перебуваємо, і не знав точно, або, вірніше, не міг згадати, на якій широті лежать ці острови. Я не знав, де їх шукати і коли саме повернути у відкрите море, щоб попрямувати до них; інакше я легко знайшов би котрийсь із островів. Я сподівався, що, пливучи попід берегом, я добудуся до тієї частини країни, де англійці провадять торгівлю, зустріну яке-небудь з їх торговельних суден і воно забере нас обох.

За моїми розрахунками, місце, де ми стояли, мусило лежати між володіннями марокканського султана та країною негрів, пустинною й заселеною лише дикими звірами. Боячись маврів, негри покинули її і пересунулись далі на південь, а маври не збирались оселятись тут через неродючість ґрунту. Але найпевніше, що й ті, і другі покинули її через безліч тигрів, левів, леопардів та інших хижаків, що водились там. Отже, маври використовують цей край лише для полювання, на яке вибираються цілими арміями в дві або три тисячі чоловік. Не дивно ж, що на протязі майже ста миль ми бачили вдень лише пустинну, безлюдну місцевість, а вночі не чули нічого, крім гавкання та реву диких звірів.

Раз чи два вдень мені здалось, ніби я бачу Тенеріфський пік, найвищу верховину гори Тенеріф на Канарських островах. Я намірявся вийти в море, надіючись добратись до неї; але, коли я це спробував двічі, супротивний вітер і надто високі для мого судна хвилі примусили мене повернути назад, і я вирішив додержуватись свого попереднього плану й пливти понад берегом.

Покинувши це місце, я ще кілька разів мусив приставати до берега, щоб набрати води. Якось ранком ми кинули якір під захистом досить високого горбка й чекали повного припливу, що вже починався, щоб підійти ще ближче до берега; Ксурі, зіркіший від мене, гукнув стиха, що для нас краще буде відійти від берега. «Он там, край горбка,— сказав він,— лежить жахливе страхіття й міцно спить». Я глянув, куди він показував, і справді побачив страхіття. То був величезний лев, який лежав на схилі берега в тіні горба, що нависав над ним.

— Ксурі,— сказав я,— іди на берег і убий його.

Хлопчик перелякано глянув на мене й сказав:

— Щоб я вбий? Та він ковтай одним ротом.

Він хотів сказати: одним ковтком. Я нічого не відповів йому й наказав лише не рухатись. Взявши найбільшу рушницю, майже такого ж калібру, як мушкет, я зарядив її двома шматками свинцю й чималою кількістю пороху; в другу я заклав дві великі кулі, а в третю (у нас було три рушниці) — п'ять менших. Взявши першу рушницю й націливши звірові в голову, я вистрелив, але він лежав, прикривши морду лапою, тому заряд влучив йому в лапу, перебивши кістку над коліном. Рикаючи, звір схопився та, почувши біль у перебитій лапі, відразу ж упав, а тоді знову підвівся на трьох лапах і видав такий жахливий рев, якого я не чув зроду. Трохи здивований тим, що не влучив йому в голову, я негайно взяв другу рушницю і, хоч звір почав був шкандибати геть від берега, знову вистрелив і влучив йому в голову; з приємністю побачив я, що лев упав і, стиха ревучи, лежить, змагаючися з смертю. Тут Ксурі розпалився й став просити, щоб я пустив його на берег.

— Гаразд, іди,— згодився я.

Хлопчик стрибнув у воду і, взявши невелику рушницю в одну руку, поплив, працюючи другою, до берега. Наблизившись до звіра, він приставив дуло рушниці йому до вуха, вистрелив ще раз і таким чином забив його остаточно.

То була гарна дичина, але неїстівна, і я дуже жалкував, що ми марно витратили три заряди на тварину, яка була нам ні до чого. Ксурі ж, сказавши, що хоче дечим покористуватися з неї, вернувся на баркас і попросив у мене сокиру.

— Навіщо, Ксурі? — спитав я.

— Мій рубай йому голова,— відповів той.

Проте відрубати голови Ксурі не зміг, а відрубав лише лапу й приніс її з собою; то була величезна лапа.

Мені спало на думку, що лев'яча шкура, так чи так, може здатись нам, і я вирішив оббілувати хижака, якщо зможу. Ми з Ксурі пішли на роботу. Ксурі в цій справі був спритніший від мене, бо я не знав добре, як до неї взятись. Ця робота відібрала у нас цілий день, але нарешті шкура була знята. Ми розтягли її на даху нашої каюти; днів за два сонце просушило її, і згодом вона правила мені за постіль.

Після цієї зупинки ми десять чи дванадцять днів прямували на південь, ошаджуючи наші припаси, що дуже помітно зменшувались, і сходили на берег лише дістати прісної води. Я мав намір добратись до ріки Гамбії або Сенегала, тобто до будь-якого пункту недалеко від Зеленого Мису, де можна було зустріти європейське судно. Я знав, що, не стрінувши його, я не спроможусь визначити, якого курсу мені держатись, і мені доведеться або розшукувати острови, або загинути тут серед негрів. Я знав, що всі європейські судна, пливучи до берегів Гвінеї, Бразилії або Ост-Індії, проходять мимо Зеленого Мису або мимо островів. Одно слово, я ризикував усією своєю долею: я мусив зустріти яке-небудь судно або ж загинути.

Здійснюючи цей намір протягом майже десяти днів, я спостеріг, що це побережжя заселене. В двох чи трьох місцях, пропливаючи мимо, ми бачили людей, що стояли на березі й дивились на нас. Ми могли помітити також, що вони були зовсім чорні й голі. Одного разу я хотів був висісти до них на берег, але Ксурі, мій найкращий порадник, сказав мені: «Не ходіть, не ходіть!» Проте я почав справляти баркас ближче до берега, щоб можна було розмовляти з ними, і побачив, що вони побігли берегом слідом за мною. Зброя, як я помітив, була тільки в одного з них, що мав у руках довгу, тонку палицю, яку Ксурі назвав списом і сказав, що дикуни кидають його дуже далеко й дуже влучно. Отже, я тримався якомога далі й розмовляв з ними жестами, показуючи, головним чином, що нам потрібна їжа. Вони, з свого боку, почали показувати, щоб я зупинив баркас, і тоді вони принесуть мені їжу. Як тільки я спустив парус і ліг у дрейф, як двоє чорношкірих побігли кудись і менше

як за півгодини принесли два шматки в'яленого м'яса й трохи якогось зерна, що росте в їхній місцевості. Ми не знали, що це було за м'ясо і яке зерно, але згодилися все це прийняти. Та тут виникло нове питання — як забрати до себе ці речі. Я боявся висідати на берег до дикунів, а вони не менше боялися нас. Нарешті вони найшли вихід, безпечний для обох сторін, бо принесли все на берег, поклали на землю і, відійшовши набік, стояли так, поки ми не перенесли все на баркас, а тоді знову вернулись на те ж саме місце.

Ми жестами подякували їм, бо не мали чим заплатити. Але тієї ж хвилини сталась пригода, що дала нам змогу зробити їм велику послугу. Не встигли ми відійти від берега, як з гір вибігли два величезні звірі і, жечучись один за одним (як нам здавалось), кинулись до берега. Чи був то самець, що переслідував самку, чи вони грались одне з одним, а чи гризлись — цього ми не могли розібрати, як не могли б і сказати, чи то було звичайне в тих краях явище, а чи виняткове. Мабуть, останнє правдивіше; бо, по-перше, хижі звірі рідко показуються вдень, а по-друге, ми помітили, що люди на березі, а надто жінки, страшенно перелякались. Тільки чоловік, що мав у руці спис або дротик, залишився на місці, решта ж пустилася навітки. Проте звірі бігли до моря, не виявляючи бажання напасти на негрів. Вони кинулись у воду й почали плавати, ніби прибігли сюди розважатись. Нарешті один із них підплив до баркаса ближче, ніж я сподівався, але я був готовий до цього — поспіхом зарядив рушницю й наказав Ксурі зарядити дві інші. Ледве підплив він на рушничний постріл, як я вистрелив і влучив йому в самісіньку голову. Тієї ж хвилини звір пірнув у воду, але незабаром знову з'явився на поверхні й почав то поринати, то виринати, ніби змагаючися з смертю, як воно справді й було. Він поплив до берега, але від смертельної рани та боротьби з водою здох саме перед тим, як вибратись на суше.

Не можна висловити, як здивувались бідні тубільці, почувши звук і побачивши вогонь пострілу з моєї рушниці. Дехто з них мало не вмер з переляку й упав на землю, наче мертвий. Але побачивши, що звір занурився у воду, а я роблю знаки підійти ближче, вони підбадьорились і ввійшли у воду, щоб витягти звіра. Я знайшов його по плямах крові на воді і, зашморгнувши його

вірьовкою, перекинув кінець її неграм, а ті витягли його на берег. Виявилось, що це леопард рідкої породи, з плямистою шкурою надзвичайної краси. Негри шанобливо підняли вгору руки, не розуміючи, чим я забив його.

Другий звір, переляканий звуком та вогнем пострілу, вихопився на берег і побіг прямо в гори, звідки обидва вони з'явилися. Здался я не міг розглядіти, що то був за звір. Помітивши, що неграм кортить покуштувати м'яса цього звіра, я захотів зробити так, ніби вони дістали його від мене в подарунок. Я знаками показав їм, що вони можуть узяти труп, і вони щиро подякували мені. Вони негайно стали до роботи і без ножів, орудуючи тільки загостреними шматочками дерева, оббілювали мертвого звіра так швидко й спритно, як ми не зробили б цього й ножем. Негри запропонували мені м'яса, але я відмовився, показуючи, що дарую його їм, і знаками попросив собі тільки шкуру, яку вони залюбки віддали мені. Крім того, вони принесли мені ще багато провізії, і я взяв її, хоч і не знав, що це була за їжа. Далі я жестами попросив у них води: простягнувши один із наших глечиків, я перекинув його догори дном, показуючи, що він порожній і що його треба наповнити. Вони відразу ж крикнули щось своїм: прийшли дві жінки й принесли величезну посудину із глини, випаленої, певне, на сонці. Посудину вони поставили, як і перше, на землю, а я послав Ксурі на берег з моїми глечиками, і він наповнив усі три водою. Жінки були зовсім голі, як і чоловіки.

Маючи тепер запас коріння, зерна та води, я покинув гостинних негрів і протягом ще одинадцяти днів плив у тому самому напрямі, не наближаючись до берега, поки миль за дванадцять-п'ятнадцять спереду не побачив вузької смуги землі, що виступала далеко в море. Море було тихе, і я держався далеко від берега, щоб добратися до мису. Нарешті, обминаючи його, я виразно побачив миль за шість від берега з боку моря другу смугу землі і майже з цілковитою певністю вирішив, що перша смуга був Зелений Мис, а друга — острови Зеленого Мису. Але до них було дуже далеко, і я не знав, що робити, бо розумів, що, коли мене настигне свіжий вітер, я, мабуть, не допливу ні до Мису, ні до островів.

Замислившись над цим питанням, я зійшов у каюту й сів. Коло стерна тим часом залишався Ксурі. Раптом

він скрикнув: «Хазяїне, хазяїне! Корабель! Паруси!» Дурний хлопець до смерті перелякався, уявивши собі, що це, певне, один із кораблів нашого господаря, посланий наздогнати нас. Та я знав, що ми втекли далеко від них і що з цього боку небезпека нам не загрожує. Вибігши з каюти, я відразу ж не тільки побачив корабель, але й розібрав, що це було португальське судно, яке, мабуть, прямувало до берегів Гвінеї за неграми. Однак, придивившись уважніше та переконавшись, що судно йде в іншому напрямі й не збирається наближатись до берега, я поставив паруси й повернув у відкрите море, вирішивши зробити все, аби тільки звестися з ним.

На жаль, я скоро побачив, що навіть під усіма парусами не встигну підійти до нього і він промине нас раніше, ніж я спроможусь просигналізувати йому. Проте я розгорнув усі паруси й почав був уже втрачати надію наздогнати корабель, коли, побачивши мене, здається, в підзорну трубу, там подумали, що це європейський човен з якогось розбитого судна, і згорнули частину парусів, щоб дати мені змогу наблизитись. Це підбадьорило мене, і, маючи на баркасі прапор нашого колишнього господаря, я почав махати ним на знак нещастя і вистрелив із рушниці. Мені сказали потім, що бачили тільки дим від пострілу, але самого пострілу не чули. Корабель ліг у дрейф і чекав на мене. Приблизно за три години я причалив до нього.

Мене спитали, хто я, португальською, іспанською га французькою мовами, але я не розумів жодної з них. Нарешті зо мною заговорив шотландський матрос. Я відповів йому, що я англієць і втік із рабства від салеських маврів. Тоді мене запросили на корабель і дуже ласкаво прийняли там з усім моїм добром.

Кожний зрозуміє, як я невимовно зрадив, бо вважав, що визволився з мого злиденного й майже безнадійного становища. Я відразу ж запропонував капітанові все своє добро в нагороду за моє визволення, але він великодушно відмовився, сказавши, що нічого не візьме і віддасть мені все в цілості, коли ми припливемо в Бразілію.

— Я врятував вам життя,— сказав він,— і хотів би тільки, щоб і мені його колись так само врятували; бо таке і зо мною завжди може трапитись. Крім того, ми ж завеземо вас у Бразілію, а це не близько від вашої батьківщини; ви загинули б там з голоду, як би я забрав

у вас ваше добро. Для чого ж тоді я вас рятував? Ні, ні,— додав він,— я довезу вас, сеньйоре інглесе (пане англійцю), до Бразилії безплатно, а цих речей вам стане там на прожиток і на переїзд додому.

Бувши милосердним до мене в своїх обіцянках, він був ще й дуже сумлінним у виконанні їх. Він заборонив матросам торкатись мого добра, взяв його під свій догляд і дав мені точний опис його, щоб я міг одержати назад усі свої речі, не виключаючи й трьох глечиків.

Щодо мого баркаса, то капітан, дуже вподобавши його, сказав, що хоче купити його для корабля, і запитав, скільки я візьму за нього. Я відповів, що він поведився зі мною так великодушно, що я ні в якому разі не буду призначати ціни за баркас і цілком покладусь на нього. Тоді він сказав, що дасть писане зобов'язання сплатити мені в Бразилії вісімдесят «вісьмериків»¹, а коли, по приїзді туди, мені запропонують більше, то й він дасть більше. Крім того, він запропонував мені шістдесят «вісьмериків» за Ксурі. Я не хотів брати цих грошей не тому, що боявся віддати Ксурі капітанові, а тому, що мені шкода було продавати волю бідолошного хлопця, що так віддано допомагав мені здобути свою волю. Коли я виклав усі ці міркування капітанові, він визнав їх справедливість, але порадив не відмовлятися від угоди, кажучи, що видасть хлопчикові зобов'язання відпустити його на волю через десять років, якщо той прийме християнську віру. Ксурі сказав, що він сам хоче перейти до нього, і я віддав його капітанові.

Ми доїхали до Бразилії щасливо і після двадцятидвохденного плавання увійшли в бухту Тодос-лос-Сантос, чи то бухту Всіх Святих. Отже, я ще раз урятувався з найжалюгіднішого становища, в яке будь-коли може потрапити людина. Тепер мені треба було подумати, що робити далі.

Я ніколи не забуду, як великодушно повівся зі мною капітан. Він не захотів нічого взяти з мене за проїзд, дав мені двадцять дукатів² за леопардову шкуру й сорок за лев'ячу, що були в мене на баркасі, і наказав вернути

¹ Вісьмерик — так називалась іспанська срібна монета вартістю в вісім реалів (грошова одиниця, що теж була в обігу в Бразилії).

² Дукат — з 13 ст. венеціанська золота монета, що згодом поширилася на всю Європу.

мені геть усе, що було мого на кораблі. Він купив у мене все, що я згодився продати, в тому числі й скриньку з пляшками, дві з моїх рушниць та частину воску, решту якого я витратив на свічки. Одно слово, за весь свій вантаж я вторгував двісті двадцять «вісьмериків» і з цим капіталом зійшов на берег Бразилії.

Невдовзі капітан ввів мене в дім такої ж гарної і чесною людини, як і він сам. То був власник, як вони кажуть «engenho», тобто цукрової плантації з цукроварнею. Я прожив у нього досить довго, завдяки чому познайомився з культурою цукрової тростини та виробництвом цукру. Бачивши, як гарно живеться плантаторам і як швидко вони багатіють, я вирішив поклопотатись про дозвіл оселитись тут остаточно й самому зробитись плантатором. Разом з тим я намагався добрати спосіб одержати з Лондона гроші, які там переховувались для мене. Коли мені пощастило дістати документи про бразильське підданство, я на всі свої гроші купив ділянку необробленої землі й почав складати план своєї майбутньої плантації та садиби, погоджуючи його з розміром капіталу, який я мав одержати з Англії.

У мене був сусід, португалець із Ліссабона, але англієць з походження, Уеллс на прізвище, що жив у майже однакових зо мною умовах. Я зву його своїм сусідом тому, що наші плантації межували, і ми дуже заприятелювали. Капітал у мене був так само невеликий, як і в нього, і перші два роки ми ледве могли прохарчуватись з наших плантацій. Далі наші ґрунти почали родити, а ми — багатіти; на третій рік ми посадили тютюн і обробили кожен по великій ділянці землі під цукрову тростину на наступний рік. Але нам потрібні були робочі руки, і тільки тепер мені стало ясно, як неправильно я зробив, розлучившись з хлопчиком Ксурі.

Та ба! З моїх заходів ніколи не виходило нічого доброго, отож не диво, що так воно було й цього разу. Я вплутався в підприємство, яке зовсім не відповідало моему хистові й суперечило тому життю, ради якого я покинув дім свого батька, знехтувавши всі його поради. Більше того, я сам прийшов до тієї золотої середини, до того вищого ступеня середнього стану, вибрати який радив мені батько і якого я міг би так само досягти, залишившись на батьківщині й не втомлюючи себе блуканням по світу. Я часто тепер казав собі, що міг би

робити це ж саме і в Англії, живучи серед друзів, не забиваючись за п'ять тисяч миль від батьківщини до чужинців та дикунів, у дику країну, куди ніколи не дійде до мене навіть звістка з тих частин земної кулі, де мене хоч трохи знають.

Отак з гірким жалем думав я про своє становище. Мені ні з ким було поговорити, хіба що з моїм сусідом. Усю роботу я робив власними руками й звичайно казав, що живу, наче закинутий на безлюдний острів, де немає нікого, крім мене самого. Ах! Так воно й сталося, і кожна людина, порівнюючи своє теперішнє становище з іншими, ще гіршими становищами, мусить пам'ятати, що небо завжди може зробити зміну й показати нам, які щасливі ми були раніше. Так воно й сталося, кажу, мені справді судилось самотнє існування на безрадісному острові, з яким я так несправедливо порівнював своє тодішнє життя, яке, коли б я не кинув розпочатої справи, привело б мене, напевне, до величезного багатства.

Я до певної міри вже здійснив свої плани щодо плантації, коли мій любий друг капітан зібрався вертатись назад. Його судно простояло в Бразилії місяців з три, поки він чекав нового вантажу й готувався до подорожі. Коли я розказав йому, що в мене в Лондоні залишився невеличкий капітал, він дав мені таку дружню й щирю пораду:

— Сеньйоре інглесе,— сказав він (він завжди так мене називав),— дайте мені формальне доручення і напишіть тій особі, у якої переховуються ваші гроші. Попрошіть, щоб для вас купили підхожих для цієї країни товарів і надіслали їх до Ліссабона на адресу, яку я вам скажу. Коли бог допоможе, я вернусь і приставлю їх вам. Але справи людські підпадають різним змінам та лихам, тому я радив би вам взяти на перший раз тільки сто фунтів стерлінгів, тобто половину вашого капіталу, і ризикнути тільки ними. Коли вони дійдуть щасливо, ви зможете розпорядитись другою половиною так само, а коли вони пропадуть, то матимете принаймні другу половину в запасі.

Це була така розумна й щира порада, що я одразу ж пристав на неї. Отже, я видав португальському капітанові, як він того бажав, формальне доручення і написав листа до вдови англійського капітана, якій віддав на схов свої гроші.

Я докладно описав їй усі свої пригоди — рабство, втечу й зустріч на морі з португальським капітаном, що так людяно повівся зі мною, а також своє теперішнє становище. До цього я додав потрібні вказівки щодо закупівлі товарів для мене. Коли мій друг капітан прибув до Ліссабона, він через англійських купців переслав одному купцеві в Лондон не лише замовлення на товари, а й докладну звістку про мене. Той повідомив удову, і вона не тільки видала мої гроші, а ще й з власної кишені переслала португальському капітанові щедрий подарунок за його людяне, співчутливе ставлення до мене.

Лондонський купець, закупивши, за вказівками капітана, на всі мої сто фунтів англійських товарів, переслав їх йому до Ліссабона, а той щасливо приставив їх мені в Бразілію. Серед інших речей — вже без моїх вказівок, бо я був іще надто недосвідчений, щоб подумати про це, — він привіз мені різноманітне знаряддя та залізні вироби, потрібні для моєї плантації; всі вони дуже мені придалися.

Коли цей вантаж прибув, я нестямився з радощів, гадаючи, що моє майбутнє забезпечене. Мій добрий опікун-капітан витратив і ті п'ять фунтів стерлінгів, які подарувала йому моя приятелька, привізши мені наймита, який зобов'язався працювати в мене шість років. Він не захотів ніякої нагороди, і я спромігся лише умовити його прийняти трохи тютюну мого виробу.

Але це було ще не все. Весь мій вантаж складався з англійської мануфактури — з полотна, сукна та байки, і взагалі, з речей, які в цих краях особливо цінились і на які завжди був попит; тому я продав усе це з великим зиском. Скажу, що я дістав учетверо більше, ніж коштував весь мій перший вантаж, і набагато випередив мого бідного сусіда щодо поширення плантації. Бо перше, що я зробив, це купив негра-невільника і взяв другого наймита-європейця. Я кажу — другого, маючи на увазі того, якого капітан привіз мені з Ліссабона.

Але не гаразд ужите багатство часто призводить до великих невдач; так було й зо мною. Другого року я щасливо продовжував працювати на своїй плантації і зібрав п'ятдесят великих паків тютюну, крім тих, що роздав сусідам в обмін на речі першої потреби. Всі ці п'ятдесят паків, вагою по сто фунтів кожний, лежали в мене го-

тові, дожидаючи повороту кораблів із Ліссабона. Підприємство моє ширилось, і, в міру того, як я багатів, голова моя сповнялась планами та проектами, нездійсненними при тих засобах, що були в моєму розпорядженні. Такі плани часто спричинялися до банкрутства найбільших багатів. Коли б я лишився в своєму тодішньому становищі, я, мабуть, дочекався б тих радощів життя, про які так переконливо говорив мені мій батько, як про постійних супутників такого тихого, скромного існування та середнього стану в суспільстві. Та доля судила мені інше: як і раніше, я сам був винний в усіх моїх нещастях. І мовби для того, щоб збільшити мою помилку та подвоїти каяття (а для нього я мав у своїй майбутній біді багато дозвілля), всі мої невдачі були виключно наслідком мого непоборного нахилу до подорожей, якому я віддавався з шаленою впертістю, хоч перед моїми очима завжди була найяскравіша картина корисного й щасливого життя. Треба було тільки продовжувати те, що я почав, скориставшись усіма благами, якими так щедро обдаровували мене природа та провидіння, і виконувати свої обов'язки.

Як і тоді, коли я тікав від батьків, я й тепер не був вдоволений. Я відмовився від можливого достатку, а може, й багатства з своєї нової плантації тільки через те, що мене охопило нерозсудливе й нестримне бажання піднятися вище, ніж припускала природа речей. Таким чином, я знову кинувся в найглибший вир нещастя людських, у який, мабуть, не падала жодна людина і з якого навряд чи можна було вийти живому та здоровому.

Переходжу тепер до подробиць цієї частини мого оповідання. Не дивно, що, проживши в Бразилії майже чотири роки і значно збільшивши вартість своєї плантації, я не тільки навчився місцевої мови, але й познайомився та заприятелював з моїми товаришами-плантаторами, а також із купцями з Сан-Сальвадора, найближчого до нас порту. Зустрічаючися з ними, я часто розповідав про свої дві подорожі до Гвінеї, про торгівлю з тамтешніми неграми та про те, як легко купити там за дрібничку — намисто, іграшки, ножі, ножиці, сокири, скельця тощо — не тільки золотий пісок, зерно і слонову кість, але й багато невільників для роботи в Бразилії.

Вони завжди дуже пильно слухали мої оповідання, особливо коли мова йшла про купівлю невільників. За

тих часів торгівля ними була дуже обмежена й потребувала так званого «асієнто», тобто дозволу від іспанського або португальського короля; тому негрів привозили рідко, і вони були надзвичайно дорогі.

Трапилось так, що після дуже серйозної розмови на цю тему в товаристві кількох купців та плантаторів із числа моїх знайомих троє з них другого дня вранці завітали до мене й сказали, що, обміркувавши гаразд усе сказане мною напередодні, вони прийшли зробити мені таємну пропозицію. Взявши з мене слово честі, що наша розмова лишиться в секреті, вони сказали, що мають на думці вирядити до Гвінеї корабель за неграми. Всі вони, як і я, мають плантації й нічого не потребують так, як робочих рук. Торгувати невільниками надто непевна справа, і вони не зможуть одверто продавати негрів, вернувшись до Бразилії, а тому хочуть зробити тільки один рейс, потай привезти негрів і розподілити їх між собою для своїх плантацій. Одно слово, питання полягало в тому, чи згоджусь я поступити до них на корабель наглядачем, щоб узяти на себе торгову частину справи на берегах Гвінеї. Вони запропонували мені однакову з іншими кількість негрів, причому з мого боку не треба було нічого вкладати в цю справу.

Це була, слід визнати, чудова пропозиція, коли б її зробили людині, що не має власної плантації, яку треба доглядати і яка забрала вже багато капіталу, обіцяючи в майбутньому стати дуже прибутковою. Я саме й мав таку плантацію, і мені треба було тільки попрацювати ще три або чотири роки, виправити з Англії останні сто фунтів стерлінгів і розширити плантацію далі,— разом з цими грішми я мав би тисячі чотири фунтів, і мій капітал дедалі б зростав. Отже, для мене думка про таку подорож була просто злочином.

Та мені на роду було написано бути причиною своєї власної загибелі. Як і раніше, коли я не мав сили подолати свій нахил до подорожей і добрі поради мого батька пропали марно, так і тепер я не міг опиратись зробленої мені пропозиції. Я відповів, що охоче поїду, коли на час моєї відсутності вони візьмуться доглядати мого майна та порядкувати ним за моїми вказівками. Вони урочисто пообіцяли мені, скріпивши свою обіцянку писаним зобов'язанням. Я ж написав формальний заповіт на випадок своєї смерті. Плантацію та рухоме майно я від-

писав капітанові корабля, що врятував моє життя, зобов'язавши його половину мого рухомого майна відіслати до Англії.

Одно слово, я вжив усіх заходів, щоб зберегти своє рухоме майно й підтримати порядок на плантації. Коли б я виявив хоч половину такої мудрої обачності щодо своєї власної користі, коли б я так само яскраво уявляв те, що я повинен і чого не повинен робити, я, певне, не кинув би цього вдало розпочатого діла, не знехтував би такими сприятливими перспективами і не пустився б у море з його повсякчасними небезпеками, не кажучи вже про те, що в мене були особливі підстави сподіватись усякого лиха від майбутньої подорожі.

Та на мене натиснули, і я сліпо скорився велінням своєї фантазії, а не розуму. Отже, корабель був споряджений, навантажений відповідними товарами, і все було влаштовано за взаємною угодою учасників подорожі. Лихої години, 1 вересня 1659 року, я вступив на корабель. Це було того самого дня, якого я, вісім років тому, втік від батька та матері в Гулль, того дня, коли я повстав проти батьківської волі і так безглуздо розпорядився своєю долею.

Наше судно мало щось із сто двадцять тонн місткості. На ньому було шість гармат і чотирнадцять чоловік екіпажу, не рахуючи капітана, юнги та мене. Важкого вантажу у нас не було, бо весь вантаж складався з різних дрібних виробів, годящих для торгівлі з неграми, — намиста, шматочків скла, черепашок, люстерок, ножів, ножиць, сокир тощо.

Того ж самого дня, коли я вступив на корабель, ми знялися з якоря й попливли вздовж побережжя, гадаючи повернути до африканського берега, коли досягнемо десятого або дванадцятого градуса північної широти. Такий був тоді звичайний курс кораблів. Весь час, поки ми держались наших берегів, до самого мису Св. Августина, стояла гарна година, тільки було дуже жарко. Від мису Св. Августина ми повернули у чисте море і скоро перестали бачити землю. Ми йшли приблизно на острів Фернандо-де-Норонья, тобто на північно-північний схід, залишаючи острів на сході. Тримаючись цього курсу, ми перейшли екватор десь на дванадцятий день і, за нашими останніми спостереженнями, були вже на сьомому градусі двадцяти двох мінутах північної широти,

коли несподівано налетів на нас міцний торнадо, чи то ураган. Він знявся на південному сході, потім повернув і, нарешті, задув з південного заходу з такою страшною силою, що протягом дванадцяти днів ми тільки носились за вітром і, пустившись напризволяще, пливли туди, куди нас гнала люта стихія. Нема чого й казати, що протягом цих дванадцяти днів я щодня сподівався смерті і ніхто на кораблі не надіявся врятувати своє життя.

Та мучив нас не тільки жах перед бурею. Один чоловік помер від тропічної пропасниці, а ще одного та юнгу змило в море. На дванадцятий день шторм почав стихати, і капітан проробив якомога точніші виміри, причому виявилось, що ми були приблизно під одинадцятим градусом північної широти, але нас віднесло на двадцять два градуси на захід від мису Св. Августина. Ми були тепер недалеко від берегів Гвіани, або північної частини Бразилії, за рікою Амазонкою, коло ріки Оріноко, або, як її звуть звичайно, Великої Ріки. Капітан порадився зі мною, якого курсу держатись; а оскільки судно почало протікати й навряд чи було придатне для далекого плавання, він гадав, що краще буде повернути назад до берегів Бразилії.

Але я рішуче запротестував. Нарешті, розглянувши карти берегів Америки, ми побачили, що аж до Караїбських островів ми не зустрінемо ніякої залюдненої країни, де можна було б знайти допомогу, і тому вирішили держати курс на Барбадос, до якого, за нашими розрахунками, можна було добратись приблизно за п'ятнадцять днів, бо нам довелося б трохи збочити, щоб не потрапити в течію Мексиканської затоки. До берегів Африки ми зараз пливати не могли: наш корабель зазнав ушкодження, і треба було поповнити команду.

Отже, ми змінили курс і почали посуватись далі на північно-західний захід. Ми мали на думці добратись до котрогось із англійських островів і дістати там допомогу. Але доля вирішила інакше: коли ми досягли дванадцятого градуса й вісімнадцятої мінуси північної широти, на нас налетів другий шторм, який так само навально погнав нас на захід і відніс так далеко від торговельних шляхів, що якби ми й урятували своє життя від моря, то потрапили б до рук людожерам; вернутись на батьківщину не було надії.

Під ту лиху годину, вранці, коли вітер усе ще люту-

вав, один із наших матросів крикнув: «Земля!» — і не встигли ми вибігти з каюти, щоб довідатись, де ми, як наш корабель сів на міліну. Він відразу спинився, і вода ринула на палубу з такою силою, що ми подумали, що зразу всі загинемо, і побігли мерщій до закритих приміщень, шукаючи там захисту від морського шумовиння та бризок.

Важко тому, хто ніколи не був у такому становищі, уявити собі, у який ми вдалися відчай. Ми не знали, де ми, до якої землі нас прибило, острів це чи материк, заселений він чи ні. Хоч буря лютувала трохи менше, ніж раніше, ми не надіялись, що наше судно продержиться навіть кілька хвилин, не розбившись ущент, якщо тільки вітер якимсь дивом не зміниться. Одно слово, ми сиділи, поглядаючи один на одного і кожної хвилини чекаючи смерті. Кожен готувався перейти до іншого світу, бо в цьому світі нам уже не було чого робити. Втішало нас тільки те, що, всупереч нашим сподіванням, судно ще не розбилось і капітан сказав нам, ніби вітер починає стихати.

Хоч нам і здавалось, що вітер стихає, але корабель настільки вгруз у пісок, що не було надії зрушити його з місця. У цьому безпорадному становищі нам лишалось тільки спробувати врятувати своє життя хоч будь-якою ціною. У нас була шлюпка, що висіла над кормою, але під час шторму її розбило об стерно, а потім зірвало й потопило або ж занесло в море. Була на кораблі ще одна шлюпка, та чи можна буде спустити її на воду — важко було сказати. Але зволікати не можна було: кожної хвилини корабель міг розколотись надвое; дехто говорив навіть, що він уже дав тріщину.

В цю страшну хвилину помічник капітана підійшов до шлюпки і з допомогою решти людей перекинув її за борт. Всі ми — одинадцятьоро чоловік — спустилися в шлюпку, відчалили й здалися на боже милосердя та на волю скажених хвиль. Дарма що шторм помітно стихав, на берег набігали страшні вали, і море справедливо можна було назвати *den wild zee* — дике море, як голландці звать його під час шторму.

Тепер становище наше було зовсім безнадійне. Перед нами морські хвилі підіймались так високо, що, здавалось, шлюпка не витримає і ми неминуче потонемо. Йти під парусом ми не могли, бо у нас його не було, та ми

й не мали б з нього ніякої користі. Ми гребли до берега з важким серцем, як люди, що йдуть на страту. Всі ми добре знали, що як тільки шлюпка підійде ближче до берега, прибій розіб'є її на тисячу скалок. Проте ми доручили наші душі богові і під сприятливим вітром власноручно почали наближати хвилину своєї загибелі, гребучи скільки сили до берега.

Який був перед нами берег — скелястий чи піскуватий, крутий чи спади́стий,— ми не знали. Єдиною надією на порятунок була для нас можливість потрапити до бухточки, затоки чи гирла, де хвилювання менше і де ми могли б схватись під берег з затишного боку. Та спереду не було видно нічого схожого на затоку, і чим ближче ми підходили до берега, тим більше земля здавалась нам ще страшнішою, ніж море.

Коли ми відпливли або, вірніше, коли нас, за моїм підрахунком, віднесло від корабля милі на чотири, несподівано величезний вал, з гору завбільшки, набіг з корми на нашу шлюпку, ніби збираючись поховати нас у морській безодні. Набіг він з такою люттю, що відразу перекинув шлюпку і, відкинувши нас від шлюпки та одне від одного, не дав часу й скрикнути «о боже!». За мить ми були вже під водою.

Не можна описати збентеження, що охопило мене, коли я пірнув у воду. З мене добрий плавець, а проте я не зміг відразу виринути і мало не задихнувся. Хвиля ж, підхопивши мене, покотилась далеко в напрямі до берега, де вона розбилась і відлинула назад, залишивши мене на землі півмертвим від води, якої я наковтався. Я не розгубився і, побачивши себе ближче до землі, ніж сподівався, схопився на ноги й мерщій кинувся бігти, намагаючись дібратись до суходолу раніше, ніж набіжить і підхопить мене друга хвиля. Та скоро я побачив, що мені від неї не втекти. Хвиля йшла горою і наздоганяла мене, мов розлютований ворог, змагатися з яким я не мав ні сили, ні засобів. Мені лишилось тільки, затримавши подих, виринути на гребінь хвилі й шосили пливати до берега. Найбільше старався я, щоб хвиля, піднісши мене ближче до берега, не захопила мене знову, вертаючись у море.

Хвиля, що набігла знову, відразу поховала мене футів на двадцять-тридцять під водою. Я відчув, як вода підхопила мене і з надзвичайною силою та швидкістю

понесла до берега. Але я затримав подих і поплив за водою, щосили допомагаючи течії. Я вже задихався, коли раптом відчув, що підіймаюсь угору. Незабаром мої руки й голова виринули з води, і, хоч я міг продержатись на поверхні не більше, як дві секунди, я встиг усе-таки передихнути, і це надало мені сили та мужності. Вода знову на деякий час покрила мене, але ненадовго. Коли хвиля розбилась і покотилася до моря, я не дав їй потягти мене назад і намацав ногами ґрунт. Я постояв кілька секунд, щоб віддихнути, і, зібравши останні сили, прожогом кинувся бігти до берега. А втім, і тепер я ще не втік від розлюченої хвилі, що знову нагнала мене. Ще двічі підхоплювала вона мене й несла далі до пологого берега.

Останній вал трохи не став для мене фатальним. Підхопивши мене, хвиля винесла або, вірніше, викинула мене на скелю з такою силою, що я знепритомнів і став зовсім безпорадним. Удар у бік та в груди зовсім забив мені дух, і, коли б море знову підхопило мене, я неминуче захлинувся б. На щастя, я очуняв невдовзі перед новою хвилею і, бачачи, що зараз мене знову покриє вода, міцно вчепився за виступ скелі і, затримавши скількимога подих, вирішив перечекати, поки хвиля спаде. Ближче до берега хвилі були вже не такі високі, і я, переждавши одну, знову кинувся бігти й опинився так близько від берега, що друга хвиля хоч і перекотилась через мене, але не могла вже підхопити й винести мене назад у море. Пробігши ще трохи, я, на велику радість, почув себе на суходолі і, видершись на прибережні скелі, сів на траву, далеко від води та небезпеки.

Опинившись на березі непошкодженим, я звів очі до неба й подякував богові за те, що він врятував мені життя, та ще й саме в ту мить, коли я вже втратив був останню надію; здається, нема таких слів, якими можна було б правдиво змалювати захоплення і поривання людської душі, врятованої, сказав би я, з самої могили. Мене не дивує той звичай, за яким, коли оголошують помилування злочинцеві, що стоїть уже з петлею на шиї й має зараз повиснути в ній, завжди приводять лікаря, щоб пустити йому кров, бо несподіванка може відразу збурити всі тваринні почуття в його серці й приголомшити його.

Неждана радість, як і жаль, вражають розум.

Я ходив по берегу, зводив руки до неба, і вся моя істота була, так би мовити, переповнена думками про мое визволення. Я робив тисячу жестів і рухів, яких не можу описати. Я думав про своїх товаришів, що всі потонули, бо, крім мене, не врятувався жоден; принаймні я не бачив більше ні їх самих, ні їхніх речей, крім трьох капелюхів, одного кашкета та двох непарних черевиків.

Глянувши в той бік, де на міліні стояв наш корабель, ледве помітний за високим прибоєм, такий він був далекий, я подумав собі: «Боже, яким дивом виврався я на берег!»

Заспокоївши себе думками про своє щастя, я почав роздивлятись навкруги, щоб довідатись, куди потрапив і що маю робити, і мій радісний настрій відразу ж підупав, бо я зрозумів, що хоч і врятувався, але не втік від дальших страхів та лих. Я змок до рубця, переодягнутись не було в що. Я не мав нічого ні їсти, ні пити, а в майбутньому мені доведеться померти з голоду або потрапити в пазури хижих звірів. Найбільше ж засмучувало мене те, що я не мав зброї і не міг ні полювати на дичину для свого прожитку, ні боронитись від хижаків, які, в свою чергу, захочуть пополювати на мене. Одно слово, у мене не було нічого, крім ножа, люльки та коробочки з тютюном. Це було все моє майно. Це завдало мені такого розпачу, що я довго бігав мов божевільний по берегу. Коли впала ніч, я із завмиранням серця питав себе, що станеться зо мною, коли тут водяться хижі звірі, що вночі завжди виходять на полювання.

Єдине, що мені здалось можливим, було вилізти на товсте дерево поблизу, подібне до ялини, але з колючками: на ньому я вирішив пересидіти ніч та обміркувати, якою смертю мені померти завтра, бо я гадав, що жити тут неможливо. Я пройшов з чверть милі в глиб країни подивитись, чи не натраплю де на прісну воду і, на велику свою радість, знайшов її. Напившись і поклавши в рот трохи тютюну, щоб угамувати голод, я вернувся до дерева, зліз на нього й постарався вмотитись так, щоб не впасти, заснувши. Потім я вирізав для самооборони коротеньку палицю, влаштувався вигідніше на своєму місці і від надмірної втоми міцно заснув. Я спав так солодко, як, гадаю, небагато хто спав би, будучи в моєму становищі, і, здалося, ніколи ще не прокидався таким свіжим і бадьорим.

Коли я прокинувся, уже зовсім розвиднілось. Погода прояснилась, вітер стих, і море вже не лютувало й не здіймалось. Але мене найбільше здивувало те, що вночі корабель принесло припливом з мілини майже до тієї скелі, об яку мене так ударила хвиля. Він стояв тепер за милю від того місця, де я перебув ніч; держався він майже прямо, отже, я вирішив побувати на ньому і врятувати хоч що-небудь із корисних для мене речей.

Спустившись з свого пристановища на дереві, я ще раз озирнувся навкруги й найперше побачив нашу шлюпку, що лежала милі за дві праворуч від мене на березі, куди її викинуло море. Я пішов у тому напрямі, гадаючи дійти до неї, але виявилось, що між мною і шлюпкою була маленька затока чи бухточка, з півмилі завширшки. Тоді я повернув назад, бо мені важливіше було потрапити якнайшвидше на корабель, де я сподівався знайти яку-небудь їжу й одяг.

Невдовзі після полудня хвилювання на морі зовсім заспокоїлось, і відплив був такий низький, що мені пощастило по сухому підійти до корабля на чверть милі. Тут я відчув новий напад горя, бо ясно побачив, що ми всі врятувались б, якби залишились на кораблі. Пересидівши бурю, ми щасливо перебралися б на берег, і я не був би тепер такий нещасний, не маючи ні допомоги, ні товариства. Це знову викликало в мене сльози на очах. Та знаючи, що сльозами горя не здолаєш, я вирішив по змозі добратись до корабля. Скинувши з себе одягу (день був дуже жаркий), я ввійшов у воду й поплив. Та коло корабля зустріла мене нова перешкода — я не знав, як на нього злізти. Він стояв на мілині високо над водою, і мені не було за що вчепитись. Я двічі обплив його і за другим разом побачив кінець каната (дивно, як я не помітив його раніше) так низько над водою, що мені, хоч і з великими труднощами, пощастило злізти по ньому на бак корабля. Тут я побачив, що корабель протікає: в трюмі було дуже багато води. Проте він так загруз у піщаній, чи скорше мулкій, мілині, що корма піднялась, а ніс осів трохи не весь у воду. Отже, вся кормова частина судна була вільна від води, і там нічого не підмочило. Я зрозумів це відразу, бо, цілком природно, мені насамперед хотілось дізнатись, що саме попустилось і що залишилось непошкодженим. Виявилось, що весь корабельний запас був сухий; тому я, добре зголод-

нівши, передусім набив кишені сухарями і їв їх на ходу, бо мусив поспішати. Я знайшов також у кают-компанії — дуже до речі — кілька пляшок рому і випив чималу порцію, щоб підбадьоритись для дальшої роботи. Тепер я потребував тільки човна, щоб перевезти на берег речі, дуже потрібні мені, як я передбачав, на майбутнє.

Даремно було сидіти спокійно та мріяти про те, чого я не міг дістати; нужда збудила всі мої здатності. У нас було на кораблі кілька запасних рей, дерев'яних брусів та щогл. Я вирішив зробити з них пліт і, вибравши кілька легших брусів, перекинув їх через борт, перев'язавши попереду канатом, щоб їх не віднесло водою. Зробивши це, я спустився з корабля, притяг до себе чотири бруси й міцно зв'язав їх з обох кінців, скріпивши їх ще навхрест двома-трьома короткими дошками. Я побачив, що цим плотом я плаватиму дуже легко, але він не придасться для великого вантажу, бо бруси були надто легкі. Тоді я знову взявся до роботи і з допомогою пилки нашого корабельного тесляра розпиляв запасну щоглу на три частини та приладнав їх до свого плоту, а це завдало мені чимало праці й муки. Але надія постачити собі все потрібне допомогла мені зробити те, чого я не міг би зробити в інших умовах.

Мій пліт був тепер досить міцний і міг витримати чималу вагу. Далі мені треба було поклопотатись, щоб навантажити його і зберегти всі речі від прибою; але це було вже легше. Насамперед я поклав на пліт усі дошки, що були на кораблі, а на дошки поставив три матроські скриньки, зламавши в них попереду замки та спорожнивши їх. Добре зваживши, що мені найбільше потрібне, я склав в одну з них харчі: рис, сухарі, три голландські сири, п'ять великих шматків в'яленої козлятини, що була нашою основною їжею, і рештки зерна: його ми везли для птиці, яка була на судні і яку ми давно вже порізали. Це був ячмінь з пшеницею. Та, на превелике мое розчарування, його пошкодили пацюки. Я знайшов також кілька ящиків вина і п'ять чи шість галонів араку¹, що належали нашому шкіперові. Всі ці ящики я поставив прямо на пліт, бо в скрині вони не вмістились. Поки я робив це, почався приплив, і я з жалем побачив, як мою жилетку, сорочку й куртку, що я поклав на березі,

¹ А р а к — рисова горілка.

понесло в море. Тепер у мене лишилися тільки полотняні штани до колін та панчохи, в яких я плив на корабель. Це примусило мене поклопотатися про одяг. Його я знайшов чимало, але взяв не більше, ніж було мені на той час потрібно, бо мене спокушало багато чого іншого, і насамперед — інструменти для праці на березі. Після довгих розшуків я знайшов ящик нашого тесляра, і це була для мене справді коштовна знахідка, куди цінніша в той час, ніж цілий корабель золота. Я поставив цей ящик на пліт так, як він був, навіть не зазирнувши в нього, бо знав, що в ньому було.

Найбільше клопотався я, щоб заpastися зброєю та набоями. В кают-компанії я знайшов дві чудові мисливські рушниці і два пістолі, які й переправив на пліт разом з кількома порохівницями, невеликою торбою з дробом та двома старими іржавими шпагами. Я знав, що на кораблі було три бочки пороху, тільки не знав, де їх ховав наш канонір. Але, пошукавши добре, я знайшов їх. Дві були зовсім сухі, а третя підмокла. Ці дві я переправив на пліт разом із зброєю. Тепер він був досить навантажений, і я почав думати, як мені добратися до берега без паруса, весел та стерна, бо найменший порив вітру в одну мить перекинув би все моє спорудження.

Три обставини допомагали мені: перша — рівне та тихе море, друга — приплив, що мав гнати пліт до берега, і третя — невеличкий вітрець, що дув до суходолу. Отже, знайшовши два-три зламані весла від корабельної шлюпки і взявши ще дві пилки, сокиру та молоток, крім того знаряддя, що було в ящику, я з цим вантажем пустився в море. З милію мій пліт ішов чудово. Я помітив лише, що його відносить від того місця, куди море викинуло мене напередодні. З цього я зробив висновок, що там мала бути берегова течія і що я можу натрапити на якусь маленьку затоку або річку, де мені з моїм вантажем буде зручно причалити.

Сталося так, як я й передбачав. Незабаром спереду показала маленька бухта, і мене швидко понесло до неї. Я правив, як умів, стараючись держатися середини течії.

Але тут я трохи не зазнав аварії вдруге, і якби вона сталася, я, їй-право, помер би з горя. Я не знав берегів, і мій пліт несподівано наскочив одним краєм на міліну і дуже перехилився, бо другий край його не мав на що

спертись. Ще трохи — і весь мій вантаж зсунувся б і впав би у воду. Я щосили підпер спиною та руками свої скриньки й намагався вдержати їх на місці, але, незважаючи на всі мої зусилля, не міг зіпхнути плоту. Не сміючи поворухнутись, я простояв так з півгодини, поки приплив не підняв трохи того краю плоту, що осів у воду, а за той час вода піднялася ще вище, і пліт сам зійшов з мілини. Тоді я відіпхнувся веслом на середину течії і, здавшись на неї, опинився нарешті в гирлі невеликої річки з високими берегами. Я почав озиратись, шукаючи, де краще пристати. Мені не хотілось віддалятися від моря, бо я сподівався побачити коли-небудь на ньому корабель, і тому вирішив держатись якнайближче до берега.

Аж ось на правому березі я побачив невеличку затоку й скерував до неї свій пліт. З великими труднощами провів я його поперек течії і ввійшов у затоку, впираючись веслом у дно. Але тут я знову мало не потопив усього мого вантажу, бо берег був такий крутий, що коли б мій пліт наїхав на нього одним краєм, то другий неминуче нахилився б і мій вантаж потрапив би в небезпеку. Лишалося тільки почекати найвищої води, а поки що, упершись веслом у дно, триматись, мов на якорі, коло рівної площадки, якою в одному місці кінчався берег; я гадав, що приплив покрие її. Так воно й сталося. Ледве я побачив, що води досить,— мій пліт сидів майже на фут у воді,— я підіпхнув його до площадки й там закріпив двома зламаними веслами, встроївши їх у дно з обох боків. Так стояв я, поки не настав відплив, а тоді мій пліт з усім вантажем опинився в безпеці на березі.

Тепер мені треба було оглянути околиці й обрати собі вигідне місце для житла, де я міг би скласти своє добро й зберегти його від усяких несподіванок. Я досі не знав, де я — на континенті чи на острові, в заселеній чи незаселеній країні; не знав, чи загрожує мені небезпека від хижих звірів, чи ні. Не далі, як на півмилі від мене був горбок, крутий та високий. Як видно, він був найвищий у пасмі горбків, що тяглося на північ. Я взяв одну з своїх мисливських рушниць, один пістоль та ріг з порохом і пішов на розвідку. Насилу видержавшись на вершину горба, я з великим жалем побачив свою долю, тобто побачив, що я на острові, оточеному звідусюди морем, без ніяких ознак землі за ним, коли не рахувати

кількох скель, що стояли віддалік, та двох ще менших островів миль за десять на захід.

Я виявив також, що земля на моєму острові не оброблялась, а самий острів, за всіма ознаками, був заселений хіба що хижакми. Проте я їх не бачив; зате побачив силу птиці, тільки не знав, якої вона породи, і коли мені пізніше траплялось забити яку-небудь, я не міг знати, чи годиться вона на їжу. Вертаючись назад, я підстрелив величезного птаха, якого побачив на дереві край великого лісу. То був, певне, перший постріл, що пролунав там від початку світу. Я ледве встиг вистрелити, як над усім лісом з криком знялись угору незліченні зграї птахів різних порід. Кожне кричало по-своєму, але жоден крик не був подібний до тих, що я чув раніше. Забитий мною птах, скільки мені здалося, був з породи нашого шуліки. Кольором та дзьобом він був дуже подібний до нього, лише кігті в нього були коротші. Його м'ясо смерділо падлом і було неїстівне.

Задовольнившись цим відкриттям, я вернувся до плути й заходився переносити свій вантаж на берег, на що витратив решту дня. Як і де приміститись мені на ніч — я не знав, а лягти просто на землю боявся, не будши певний, що мене не розірве який-небудь хижак, хоч, як я побачив згодом, страх цей був безпідставний.

Я обгородив себе якнайкраще скриньками та ящиками, що переніс на берег, і зробив собі для ночівлі щось подібне до куреня. Щодо їжі, то я досі не знав, як знайти її, бо бачив тільки дві-три тварини, схожі на зайця, що вибігли з лісу, коли я застрелив птицю.

Тепер я почав міркувати, як забрати з корабля все, що там лишилось і що могло мені придатись, насамперед реї, паруси тощо. Я вирішив зробити ще один рейс до корабля, коли мені ніщо не стане на перешкоді. А знаючи, що перший же шторм розіб'є його вщент, я вирішив відкласти всі інші справи, поки не перевезу на берег усього, що зможу взяти. Я пішов до голови по розум — чи брати мені пліт, чи ні. Брати його здавалось непрактичним, і, дочекавшись відпливу, я пустився в путь, як і раніше. Та цього разу я роздягся в своєму курені й залишився в спідній клітчастій сорочці, полотняних підштанках та пантофлях на босу ногу.

Як і раніше, я зліз на корабель по канату і збудував новий пліт, але, навчений першою спробою, зробив його

менш незграбним і менше навантажив його. Проте я перевіз ним багато корисних для мене речей, а насамперед усе, що знайшлося із теслярського припасу, а саме: дві чи три торби з цвяхами та костиллями, великий домкрат, десятків з два сокир. Крім того, я взяв найкориснішу річ — точило. Все це я забрав із комори нашого каноніра, а до того ще й багато інших речей: три залізні ломы, два барила з кулями для рушниці, сім мушкетів, ще одну мисливську рушницю, трохи пороху, велику торбу з дробом та рулон листового свинцю. Але свинець був такий важкий, що я не мав сили підняти його й спустити на пліт.

Крім перелічених речей, я забрав з корабля весь знайдений мною одяг, запасний парус, гамак та кілька постелей. Все це я навантажив на пліт і, на велике своє задоволення, перевіз на берег непошкодженим.

Я трохи побоювався, щоб під час моєї відсутності які-небудь хижаки не знищили моїх харчових запасів; але, вернувшись на берег, я не знайшов ніякої ознаки гостей. Тільки на одній скриньці сиділо якесь звірятко, подібне до дикої кішки: коли я наблизився, воно відбігло трохи вбік, зупинилось, присіло на задні лапи й спокійнісінько дивилось мені просто в вічі, ніби показуючи, що хоче познайомитись зі мною. Я націлювався на нього з рушниці, але воно, не зрозумівши цього, нітрохи не злякалось і навіть не ворухнулось. Після цього я кинув йому шматок сухаря, хоч то було марнотратство при моїх дуже невеликих запасах. Проте я дав йому той шматочок, і воно, наблизившись, обнюхало його, з'їло й облизалося з задоволеним виглядом, ніби сподіваючись ще одного. Та я не міг дати більше, і воно пішло собі геть.

Приставивши на берег другу партію вантажу, я хотів був відкрити бочки з порохом і попереносити його частинами, бо вони були надто важкі та великі. Проте спершу я заходився споруджати невеликий намет із паруса та жердин, які вирубав для цього в лісі. До намету я переніс усе, що могло попсуватись від сонця та дощу, а навколо нагромадив порожні ящики та барила на випадок несподіваного нападу людей чи звірів.

Після цього я загородив вхід до намету, зсередини закривши його дошками, а зокола поставивши боком велику скриню; розстелив долі постіль, в головах поклав

два пістолі, а коло себе — рушницю і ліг. З того дня, як розбився корабель, я вперше лежав на постелі. Від великої втоми я міцно проспав до самого ранку, бо минулої ночі спав дуже мало і весь день працював, переносючи речі з корабля на пліт, а потім перевозючи їх на берег.

Мабуть, ні в кого не було більшого запасу різних речей, як тоді у мене. Але я не задовольнявся цим, бо, поки корабель був цілий і стояв на старому місці, поки на ньому залишалась хоч єдина річ, яку я міг би використати, я вважав за потрібне поповнювати свої запаси. Щодня під час відпливу я виряджався на корабель і привозив що-небудь з собою. Найщасливішою була моя третя поїздка: я розібрав усі щогли й забрав з собою всі мотузки та канати, що могли вміститись на плоті, величезний клопоть парусини, що зберігся для лагодження парусів, та бочку з підмоклим порохом, яку я раніш залишив був на кораблі. Нарешті я переправив на берег усі паруси — від першого до останнього. Мені довелось лише порізати їх на шматки й перевозити частинами, бо паруси мали для мене ціну лише як матеріал.

Але найбільше я зрадив, коли після п'яти чи шести таких поїздок, уже думаючи, що на кораблі немає чим поживитись, я несподівано знайшов велику бочку з сухарями, три барильця рому, ящик цукру й барило чудової крупчатки. Це була приємна несподіванка. Я не сподівався вже натрапити на кораблі на щось їстівне й гадав, що решта запасів підмокла. Сухарі я вийняв із бочки й переніс на пліт частинами, загортаючи їх у парусину. Все це пощастило мені перевезти на берег непошкодженим.

Другого дня я зробив ще одну поїздку. Забравши з корабля стільки речей, скільки під силу було одній людині, я взявся до канатів і порізав їх на частини такого розміру, щоб мені було не дуже важко орудувати ними; я перевіз на берег два скручені канати та швартов¹. Крім того, я взяв з корабля всі залізні частини, які тільки міг захопити. Потім, обрубавши реї на блінді й на бізані, я спорудив новий, більший пліт, навантажив його всіма цими речами й пустився назад. На цей раз щастя мене зрадило: мій пліт був такий незграбний і такий перевантажений, що керувати ним було дуже

¹ Швартов — товстий канат.

важко. Увійшовши в бухточку, де лежала решта мого майна, я не зумів провести його так добре, як раніше: пліт перекинувся, і я впав у воду з усім своїм вантажем. Щодо мене, то лихо було невелике, бо це трапилось недалеко від берега, але мій вантаж, принаймні значна частина його, загинув. Головне — загинуло залізо, яке дуже придалося б мені; за ним я найбільше жалкував. Правда, коли вода спала, я на превелику силу повитягав на берег майже всі канати й частину заліза. Мені довелося поринати, шукаючи їх, і я дуже втомився. Після цього я щодня відвідував корабель і щоразу забирав усе, що міг добути.

Я жив на острові вже тринадцять днів; за цей час я побував на кораблі одинадцять разів і перевіз на берег усе, що тільки могла перетягти одна пара рук. Я певний, що, коли б тиха погода тривала далі, я перевіз би частинами весь корабель, але, готуючись до дванадцятого рейсу, я помітив, що знімається вітер. Проте, дочекавшись відпливу, я все-таки вирудився на корабель. Під час попередніх рейсів я так ґрунтовно обшукав нашу каюту, що мені здавалось, ніби там нічого вже не зосталось. Але цього разу я вперше помітив шафку з двома шухлядами — в одній були три бритви, великі ножиці і з півдюжини добрих ножів та виделок, а в другій — гроші, частково європейською, частково бразильською срібною та золотою монетою, всього до тридцяти шести фунтів стерлінгів.

Я посміхнувся, побачивши ці гроші: «О, непотрібний мотлох! — сказав я вголос. — Навіщо ти тепер? Ти не вартий навіть, щоб підняти тебе з землі. Один із цих ножів вартий усієї купи. Я не знаю, що з тобою робити; так залишайся ж там, де лежиш, і йди на морське дно, як створіння, чиє життя не варто рятувати!» Однак, роздумавшись, я взяв їх і, загорнувши в шмат парусини, хотів був спорудити новий пліт. Та поки я збирався, нахмарило; вітер, що дув з берега, почав міцнішати і за чверть години став зовсім свіжим. Мені спало на думку, що при береговому вітрі пліт мені непотрібний і що треба поспішати на берег, поки море ще не дуже розбурхалось, бо інакше я й зовсім не зможу вибратись. Отож я кинувся у воду й поплив. Чи то через вагу речей на мені, чи то через противну хвилю, в мене ледве вистачило сил перепливти невеличку смугу води, що відокрем-

лювала корабель від бухточки. Вітер швидко міцнішав і ще перед початком відпливу перейшов у справжню бурю.

Але на той час я був уже вдома, в своєму маленькому наметі, де й лежав цілком безпечно з усіма моїми скарбами. Цілу ніч дув міцний вітер, і, коли на ранок я визирнув із намету, корабля не було вже видно. Це засмутило мене, але я потішив себе думкою, що я, не марнуючи часу й не шануючи сил, добув звідти все, що могло мені придатись, і коли б я навіть мав більше часу, мені однаково майже не лишалось уже чого брати.

Я не думав більше ні про корабель, ні про те, що на ньому лишилось, хоч вітер міг іще пригнати до берега деякі уламки. Так воно після і сталося, але всі ті речі були для мене малокорисні.

Тепер мене страшенно клопотало питання, як убезпечити себе від дикунів, якщо вони з'являться, та від хижаків, коли вони водяться на острові. Я дуже довго думав, як це зробити і як найкраще влаштувати своє житло: чи викопати печеру, а чи розп'ясти великий намет та добре його укріпити — й вирішив зробити й те, і друге. Розповім тут, як це я робив, і опишу моє житло.

Я скоро переконався, що обране мною місце не годиться для житла: то була низина біля самого моря, з багнистим ґрунтом і, напевне, шкідлива для здоров'я. А головне, не було поблизу прісної води. Зваживши все це, я вирішив пошукати іншого місця, здоровішого й придатнішого для житла.

При цьому я хотів додержати кількох умов, конче для мене потрібних: по-перше — здорова місцевість і прісна вода, про що я вже згадував; по-друге — захисток від спеки; по-третє — безпека від хижаків — людей чи звірів і по-четверте — вид на море, щоб не втратити нагоди визволитись, коли б бог послав який корабель. А кидати надію на визволення мені все ще не хотілось.

Шукаючи підходящого місця, я нарешті знайшов невеличку галявину на схилі високого горба, що спускався до неї крутою стіною, так що зверху мені ніщо не загрожувало. З цього боку в скелі була невелика заглибина, ніби вхід до печери, хоч насправді ніякої печери чи проходу в скелі не було.

На цій зеленій галявині, перед самою заглибиною, я вирішив розкинути свій намет. Площадка мала зав-

ширшки не більше як сто ярдів, а завдовжки — приблизно вдвоє більше, а в мене перед дверима розлягався немов моріжок. В кінці галявини гора дуже нерівно спускалася в низину до моря. Лежала ця площадка на північно-західному схилі гори й була в холодку цілий день, поки сонце не досягало південного заходу, де воно сідає в тих краях.

Перше ніж розкинути намет, я обвів перед заглибною півколо, ярдів з десять радіусом і з двадцять — діаметром. У це півколо я понабивав двома рядами міцних кілків, загнавши їх глибоко в землю. Верхні кінці кілків я загострив. Частокіл вийшов щось із п'ять з половиною футів заввишки, а між обома рядами кілків було не більше як шість дюймів.

Проміжки між кілками я заповнив до самого верху кусками каната, нарізаними на кораблі, поклавши їх шарами один на один. Зсередини я укріпив огорожу підпорками із кілків на два з половиною фути завдовжки. Огорожа ця вийшла така міцна, що ні людина, ні звір не могли б ні пролізти крізь неї, ні перелізти її. Ця робота відібрала в мене багато часу та праці; найважче було рубати в лісі кілки, переносити їх на площадку та забивати в землю.

Вхід туди я зробив не через двері, а короткою драбиною через частокіл. Увійшовши до себе, я забирав драбину; я гадав, що таким чином укріпився й цілком відгородився від усього світу. Тепер я спокійно спав уночі, чого в інших умовах не міг би робити, а проте, як виявилось пізніше, всі ці запобіжні заходи проти ворогів були непотрібні.

Працюючи без краю й над силу, я перетягав до себе, в цю загорожу чи фортецю, всі свої багатства: харчі, зброю та запаси, про які розповів вам вище. Я розкинув великий намет, щоб захистити себе від дощів, які там певної пори року бувають дуже великі й довготривалі. Намет я зробив подвійний, тобто розкинув спочатку менший, а над ним більший, ще й накрив зверху брезентом, який я взяв з корабля разом з парусами.

Тепер я спав уже не на принесеній мною на берег постелі, а в дуже доброму гамаку, що належав колись помічникові капітана.

До намету я переніс увесь харчовий припас і взагалі все, що могло попсуватись від вогкості, і коли все мое

добро лежало вже в огорожі, я щільно забив вхід, що був досі відкритий, і почав ходити до себе з допомогою драбини, про яку вже казав.

Зробивши це, я заходився копати в горі заглибину. Каміння та землю я виносив крізь намет у двір і зробив таким чином всередині огорожі насип на півтора фути заввишки: печера була якраз за наметом і правила за льох для моєї господи.

Я витратив багато праці та часу, поки закінчив усе це, тому мушу розказати про деякі інші важливі в моєму житті події. Саме тоді, як я готувався розкидати намет і копати печеру, несподівано набігла темна хмара, почався zalivний дощ, блиснула блискавка і вдарив страшний грім. Мене не так вразила блискавка, як думка, що промайнула в моєму мозку прудкіше за блискавку: «Мій порох!» У мене завмерло серце, коли я подумав, що один удар блискавки може знищити весь мій порох — порох, що мусив не тільки охороняти мене, а й постачати мені їжу. Мене далеко менше турбувала моя власна небезпека, хоч, коли б порох вибухнув, я вже не мав би часу турбуватись про це.

Цей випадок так вразив мене, що, як тільки минула гроза, я відклав на якийсь час усі роботи для влаштування й зміцнення мого житла і взявся робити торбинки та ящики, щоб розподілити порох на невеликі частини й зберігати його в різних місцях, щоб він не вибухнув весь відразу і щоб окремі частини його не могли зайняти одна від одної. Цю роботу я закінчив приблизно за два тижні й поділив порох,— а його було фунтів двісті сорок,— мабуть, не менше, як на сто частин. Щодо бочки з підмоклим порохом, то я, не вбачаючи в ній небезпеки, поставив її в печері, яку я в думках звав своєю «кухнею». Решту я сховав у щілинах скель, куди не проходила вогкість, і дуже ретельно позначив місця схову.

Під час роботи я принаймні раз на день виходив з рушницею, щоб розважитись, забити яку-небудь дичину й познайомитись, скільки можна, з тим, що родить цей острів. Першого ж разу я відкрив, що на острові водяться кози, і це дуже втішило мене. Та, на великий жаль, кози були страшенно боязкі, сторожкі й такі прудконогі, що підійти до них було найтруднішою річчю в світі. Однак це не турбувало мене, бо я був певний, що зможу

коли-не-коли стріляти їх, як це і сталося згодом. Вистеживши місця, де вони збираються, я помітив, що, побачивши мене в долині, коли самі вони були на горі, кози страшенно лякались і втікали. А коли вони паслись у долині, а я був на горі, кози не звертали на мене ніякої уваги. З цього я зробив висновок, що це був наслідок особливої будови їхніх очей — їхній зір, напевне, був спрямований униз, так що вони нічого над собою не могли бачити. Відтоді я додержувався такого способу: спочатку злазив на скелю, щоб бути над ними, і тоді часто влучав у них.

Першого разу, як я вистрелив у цих тварин, я забив самку; при ній був маленький сосунець, і це дуже засмутило мене. Коли мати впала, козеня смирененько стояло коло неї, поки я не підійшов і не взяв її. Та це ще не все: коли я взяв стару козу на плечі й поніс її додому, мале бігло за мною до самого намету. Я поклав її на землю перед огорожею, взяв на руки козеня й пересадив його через частокіл, сподіваючись вигодувати його й приручити; та воно не могло ще їсти само, і я мусив забити його і з'їсти. Ці дві кози настачили мені м'яса на довгий час, бо їв я мало і якомога ощаджував свої запаси, особливо хліб.

Влаштувавши остаточно своє житло, я вважав за необхідне відвести місце для вогнища й запаси палива. Як я впорався з цим, як поширив свій льох і помалу оточив себе всякими вигодами, я розповім у відповідному місці, а раніше мушу розказати дещо про себе й поділитись думками, яких, звичайно, було в мене немало.

Майбутнє моє було темне, бо мене закинуло на острів, що лежав далеко від шляху нашої подорожі і ще далі, не менше як за кілька сот миль, від звичайного торговельного шляху, і я мав багато підстав гадати, що це був вирок неба і що тут, у цьому відлюдді й самотині, я муситиму скінчити своє життя. Рясні сльози текли по моєму обличчю, коли я думав про це. Я часто запитував себе, чому провидіння занапащає свої ж створіння і робить їх безнадійно нещасними, покинутими, безпорадними й охопленими таким відчаєм, що навряд чи хто-небудь подякував би за таке життя. Та завжди щось швидко припиняло такі думки й докоряло мені за них. Одного дня, коли я, глибоко замислившись про своє

становище, блукав з рушницею по берегу, голос розсудку заговорив у мені так: «Ти в скруті, це правда; але згадай, де решта? Вас же сіло в шлюпку одинадцятеро. Де ж десять? Чому вони не врятувались, а ти лишився живий? Чому тебе відзначено? І де краще бути — тут чи там?» І я показав на море. В усякому злі треба вбачати якесь добро й не забувати про гірше, що могло б статися.

Я ясно уявив собі, як добре я забезпечений всім потрібним для життя і що було б зі мною, коли б не сталося так (а це буває один раз на сто тисяч), що корабель знявся з того місця, де він став спершу, і приплив ближче до берега, а я мав час забрати з нього всі ті речі. Що було б зі мною, коли б мені довелось жити на цьому острові так, як перебув я на ньому першу ніч, без усього потрібного для життя й без засобів дістати все це самому. «Особливо,— сказав я собі вголос,— що робив би я без рушниці, без набоїв та знаряддя для праці, без одягу та постелі, без намету чи притулку?» А тепер усього цього було в мене досить, і я міг постачати собі їжу без рушниці, коли б зостався без набоїв. Передо мною, до кінця мого життя, було стерпне існування, без нестатків; з перших же днів я почав клопотатись, як забезпечити себе від усяких можливих випадків, і не лише на той час, коли в мене не буде набоїв, а й на тоді, коли мое здоров'я та сили почнуть підупадати.

Признаюсь, я зовсім не подумав про те, що весь мій вогневий припас може згинути за одним разом, тобто, що блискавка може висадити мій порох. Ось чому, коли блиснула блискавка й загуркотів грім, думка про це, як я вже згадував, так вразила мене.

І тепер, беручись докладно описувати тихе й сумне життя, про яке, певне, ще не чувано на світі, я почну з перших днів і буду розповідати все підряд.

Моя нога вперше ступила на цей жахливий острів, за моїми підрахунками, 30 вересня, під час осіннього рівнодення, коли сонце стоїть майже прямо над головою. За моїми спостереженнями, острів лежав на дев'ятому градусі двадцять другій мінуті північної широти.

Минуло днів десять або дванадцять, і мені спало на думку, що я, через брак книжок, пера та чорнила, загублю лік дням і нарешті перестану відрізняти будні від свят. Щоб запобігти цьому, я поставив величезний стовп

на тому місці берега, куди мене закинуло море, і, вирізьбивши на широкій дерев'яній дошці великими літерами напис: «Тут я ступив на цей берег 30 вересня 1659 року», прибив її навхрест до стовпа.

На цьому стовпі я щодня робив ножем зарубину; кожний сьомий день робив удвоє довшу — це означало неділю; перше число кожного місяця я позначав ще вдвоє довшою зарубиною. Отак я вів свій календар, позначаючи тижні, місяці та роки.

Насамперед мушу зазначити, що серед багатьох речей, перевезених з корабля за кілька разів, я не згадав сили дрібних речей, хоч і не дуже цінних, але таких, що стали мені в пригоді. Наприклад, у каютах капітана, його помічника, каноніра та тесляра я знайшов пера, чорнило, папір, три чи чотири компаси, деяке астрономічне приладдя, підзорні труби, географічні карти та книжки з мореплавства. Все це я взяв на всякий випадок, не знаючи навіть, чи придасться мені що-небудь із цих речей. Крім того, я знайшов три дуже гарні біблії, які я одержав з Англії разом з крамом і упакував з своїми речами. Знайшов я й кілька книжок португальською мовою, серед яких було три молитовники, і трохи інших книжок, які я дуже беріг. Мушу згадати також, що у нас на кораблі був собака й дві кішки. Цікаву історію цих тварин я ще матиму нагоду розповісти свого часу. Обох кішок я перевіз на берег з собою, що ж до собаки, то він сплигнув з корабля сам і приплив до мене на другий день після того, як я перевіз мій перший вантаж. Він був мені вірним слугою багато років. Він робив для мене все, що міг, і майже заміняв мені людське товариство; хотілося б тільки, щоб він говорив, але цього він не міг. Я вже сказав, що взяв з корабля пера, чорнило та папір, надзвичайно ощаджував їх і, поки вистачило чорнила, дбайливо записував усе, що траплялось, а коли його не стало — кинув це. Бо я не вмів зробити собі чорнила й не міг вигадати, чим його замінити.

Після цього мені спало на думку, що, неважаючи на чималий запас різних речей, мені, крім чорнила, бракувало ще багато чого. Не мав я ні заступа, ні мотик, ні лопати, мені не було чим копати й викидати землю; не було ні голки, ні шпильки, ні ниток. Що ж до білизни, то обходитись без неї я навчився дуже легко.

Через брак знаряддя всяка робота йшла у мене дуже

повільно й з великими труднощами. Майже цілий рік треба було на те, щоб закінчити тин, яким я надумав обгородити свою оселю. На те, щоб нарубати в лісі грубих жердин, витесати з них кілки й перенести до намету, треба було витратити багато часу. Кілки були важкі; я міг підняти за раз не більше як одного, а іноді треба було два дні лише на те, щоб обтесати кілок та принести його додому, а третій — щоб забити його в землю. Для цієї роботи я вживав спочатку дерев'яну ломаку, а потім згадав про залізні ломи, що привіз з корабля, і замінив ломаку ломом, хоч це й не дуже полегшило мою працю. Найутомніше й найнудніше було забивати кілки. Але це не турбувало мене, бо я мав багато вільного часу. Закінчивши будівництво, я не мав для себе іншої праці, як блукати по острову, шукаючи їжі, і в такі мандри я виряджався щодня.

Тепер я почав серйозно міркувати над своїм становищем і почав записувати свої думки — не стільки для того, щоб залишити своє писання людям, що потраплять у таке становище (бо навряд чи буде в мене багато спадкоємців), скільки для того, щоб висловити все, що мене мучило й гризло, і цим хоч трохи полегшити свою душу. Розум мій поволі переборював розпач. Я скільки міг намагався втішати себе думкою, що могло б статися ще гірше, і профіставляти злу добро. Цілком безсторонньо, ніби прибутки й витрати, записував я радощі, що траплялись мені, поруч із своїм горем.

ЗЛО

Мене закинуло на жакливий, безлюдний острів, і в мене немає ніякої надії визволитись.

Я відділений і відокремлений від усього світу, на горі й поневіряння.

ДОБРО

Але я живий і не потонував, як усі мої товариші з корабля.

Зате я відзначений з усього нашого екіпажу тим, що смерть помилювала мене одного, а той, хто так дивно врятував мене від смерті, може визволити мене і з мого безрадінного становища.

Я осторонь від усіх людей; я самотник, вигнанець із людського суспільства.

У мене мало одягу, і скоро мені не буде чим укрити своє тіло.

Мені ніде сховатись і немає чим відбити напад людини або звіра.

Мені немає з ким поговорити й розрадити себе.

Але я не вмер з голоду й не загину у цьому пустинному місці, де людині немає з чого жити.

Але я живу в жаркому кліматі, де, коли б я й мав повний одяг, то навряд чи носив би його.

Але я потрапив на острів, де не видно таких хижих звірів, як на берегах Африки: що було б зі мною, якби мене викинуло туди?

Але бог чудесно пригнав наш корабель так близько до берега, що я не тільки встиг заpastись усім необхідним для задоволення моїх повсякденних потреб, а маю змогу й постачати собі все аж до кінця свого життя.

Все це наочно свідчить, що навряд чи на світі було коли-небудь таке лихе становище, де поруч поганого не знайшлося б чогось гарного, за що треба було б дякувати. Гіркий досвід людини, що зазнала найбільшого нещастя на землі, показує, що у нас завжди знайдеться якась утіха, яку в рахунок добра та зла треба записати на прибуток.

Отже, послухавши тепер голосу свого розсудку, я почав миритися з своїм становищем. Раніше я все поглядав на море з надією побачити там корабель, а тепер я покинув марні надії і всі думки спрямував на те, щоб пристосуватись до умов свого життя і по зможі полегшити собі існування.

Я вже описував своє житло. То був намет, розкинутий на схилі гори й оточений частоколом. Але тепер мою огорожу можна було назвати скоріше стіною, бо якраз перед нею, ззовні, я зробив земляний насип щось із два фути завтовшки, а ще через деякий час (здається, років

через півтора) поставив на насип жердини, прихилив їх до косогору, а зверху вкрив їх гілками та іншими речами, що були під рукою, щоб захиститись від дощів. А дощі певної пори року були тут дуже рясні.

Я згадував уже, як я переніс усе своє добро в огорожу та в печеру, яку викопав за наметом. Мушу зауважити також, що спочатку всі мої речі лежали вкупі і забирали все місце так, що мені не було де повернутись. Через це я вирішив поширити свою печеру. Зробити це було неважко, бо гора була пухка та піскувата і легко піддавалась моїм зусиллям. Коли я побачив, що мені не загрожує небезпека від хижих звірів, я почав поширювати печеру; прокопавши вбік праворуч скільки треба було за моїм розрахунком, я знову взяв праворуч і вивів хід наверх, за межі моєї огорожі чи то фортеці.

Це дало мені не лише вхід і вихід (чорний хід до мого намету та комори), а й місце, де розташувати своє добро.

Тепер я взявся до виробу найпотрібніших речей, передусім стола та стільця; без них я не міг користатись як слід навіть тими скромними вигодами, що були приділені мені на цьому світі. Без стола я не міг цілком зручно ні їсти, ні писати. Тому я взявся до праці. Тут маю зауважити, що розум є основа й джерело математики; визначаючи й вимірюючи розумом речі і складаючи собі про них найправильніші уявлення, кожен з часом може навчитися першого-ліпшого ремесла. До того часу я зроду не брав у руки ніякого інструмента, а проте, завдяки працьовитості, ретельності та винахідливості, поволі так набив руку, що міг би, я певний того, зробити що завгодно, особливо маючи відповідне знаряддя. А втім, і без відповідних інструментів, з самим стругом та сокирою, я зробив силу речей, хоч, мабуть, ніхто ще не робив їх таким способом і не витрачав на них стільки праці. Наприклад, коли мені була потрібна дошка, я мусив зрубати дерево, обчистити його від гілок і, поклавши перед собою, обтесувати, поки воно не набирало належної форми; після цього треба було ще вирівняти дошку стругом. Щоправда, за таким методом з цілого дерева виходила лише одна дошка, і робота над нею забирала у мене силу часу та праці, але проти цього у мене був лише єдиний засіб — терпіння; тим більше, що я мав

дуже багато часу. Мій час і моя праця коштували мені дуже мало, і мені було однаково, на що їх витратити.

Насамперед, як я сказав, я зробив собі стіл та стілець, використавши для них короткі дошки, які я перевіз плотом з корабля. Натесавши зазначеним вище способом довгих дощок, я приладнав до стіни мого льоху, одну над однією, кілька полиць, футів на півтора завширшки, і поклав на них свій інструмент, цвяхи, залізо та інший дрібний скарб — одно слово, розподілив усе по місцях, щоб кожну річ легко було знайти. Я понабивав кілочків у стінах льоху й порозвішував на них свої рушници і взагалі все, що можна було повісити. Коли б після цього хтось побачив мою печеру, то, напевне, прийняв би її за склад речей першої потреби. Я мав усе напохваті, і мені було дуже приємно бачити своє добро в такому порядку, а особливо знати, що запаси мої такі великі.

Тільки тоді почав я вести свій щоденник, записуючи все, що робив протягом дня. Спочатку, звичайно, я був надто заклопотаний та пригнічений не тільки працею, а й тяжким настроєм; тому в мій щоденник потрапило б тоді багато сумного. Мені, наприклад, довелося б зробити такий запис: «30 вересня. Коли я вибрався на берег і врятувався від смерті, то почав блювати від солоної води, якої наковтався. Очунявши, я, замість подякувати богам за свій порятунок, почав бігати по березу і, ламаючи руки, бити себе по голові та по обличчю, вигукуючи: «Я пропав, пропав!» — аж поки, знеможений, не впав на землю. Але заснути я не наважився, бо боявся, щоб мене не з'їли хижі звірі».

Після того, як я побував на кораблі й забрав звідти все, що можна було взяти, я щодня вибігав на горбок і дивився на море, сподіваючись побачити яке-небудь судно. Кілька разів мені здавалося, ніби десь далеко біліє парус. Тоді я віддавався радісним надіям, дивився, поки мені не темніло в очах, а потім вдавався в розпач, кидався на землю й плакав, як дитина, збільшуючи своє нещастя власною дурістю.

Нарешті, трохи опанувавши себе, впорядкувавши своє житло і давши лад своїм пожиткам, зробивши собі стіл та стілець і прибравши все якомога краще, я взявся до щоденника. Наводжу його тут весь до кінця (хоч у ньому описано знову всі вже відомі нам події). Коли в мене не стало чорнила, я був змушений облишити його.

ЩО Д Е Н Н И К

30 вересня 1659 р. Я, нещасний Робінзон Крузо, знавши далеко від берега аварії під час страшенної бурі, бийшов на берег цього непривітного, нещасного острова, який я назвав о с т р о в о м В і д ч а ю. Решта корабельної команди потонула, а сам я був майже мертвий.

До кінця того дня я плакав, завдаючи собі суму думками про своє лихе становище. У мене не було ні їжі, ні притулку, ні одягу, ні зброї. Я не мав куди сховатись від ворогів. Утративши надію на допомогу, я бачив перед собою лише смерть. Мені здавалося, що мене з'їдять хижі звірі, або заб'ють дикуни, або ж я вмру з голоду без їжі. Коли наблизилась ніч, я зліз на дерево, бо боявся нападу хижих звірів, але спав добре, незважаючи на те, що всю ніч ішов дощ.

1 жовтня. Прокинувшись уранці, я, на велике диво собі, побачив, що приплив зняв наш корабель з мілини й пригнав його дуже близько до острова. З одного боку, було приємно, що корабель непошкоджений і не перекинувся; в мене народилась надія добратись до нього, коли вітер стихне, щоб запасти собі їжі та інших потрібних речей. З другого боку, поновилась і моя туга за товаришами, які, здавалося мені, врятували б корабель і, може, не всі загинули б, коли б zostалися на ньому. Тоді ми могли б з уламків корабля збудувати човен, і нам пощастило б добратись до якого-небудь заселеного берега. Ці думки не давали мені спокою цілий день. Під час відпливу я підійшов до корабля, скільки міг, убрид, а тоді поплив. Весь цей день безперестанку йшов дощ, хоч вітер зовсім стих.

Від 1 до 24 жовтня. Всі ці дні я перевозив з корабля все, що можна було взяти. Коли почався приплив, я на плотах кілька разів перевіз свій вантаж на берег. Знову всі ці дні йшов дощ, з невеликими проміжками ясної погоди. Здається, тепер тут дощова пора року.

24 жовтня. Я перекинув свій пліт, а з ним і весь вантаж. Але сталося це на мілкому, всі речі були важкі, отож мені вдалося, коли настав відплив, врятувати більшу частину їх.

25 жовтня. Цілу ніч і цілий день ішов дощ і дув різкий вітер. Корабель за ніч розбився вщент і зовсім зник з очей. Під час відпливу видно було тільки уламки

з нього. Весь цей день я вкривав і захищав своє добро, щоб дощ не пошкодив його.

26 жовтня. Трохи не цілий день блукав я по берегу, шукаючи зручного місця для житла. Найбільше я дбав про те, щоб забезпечити себе вночі від нападу диких звірів чи людей. Надвечір я знайшов придатне місце на крутому схилі горба. Обвівши півколом потрібну для себе площу, я вирішив укріпити її валом або стіною з двох рядів кілків, обкладених зокола дерном і зв'язаних зсередини канатом.

Від 26 до 30 жовтня я напружено працював, перетягаючи своє добро до нового житла, дарма що майже весь час лив дощ.

31 жовтня. Вранці я ходив по острову з рушницею, сподіваючись натрапити на дичину та роздивитись на місцевість. Забив козу, а її козеня побігло за мною додому. Пізніше я забив і його, бо воно не хотіло їсти.

1 листопада. Розкинув під скелею намет, стараючись зробити його якомога просторішим, і вперше переночував тут, повісивши на кілках гамак.

2 листопада. Зібрав усі ящики, дошки та шматки дерева від плотів і зробив із них огорожу навколо намету на площадці, яку призначив для своєї фортеці.

3 листопада. Ходив з рушницею і забив двох птиць, схожих на качок. Їхнє м'ясо, як виявилось, дуже смачне. Після обіду я почав робити стіл.

4 листопада. Розподілив свій час, призначивши певні години на фізичну працю, на полювання, на сон та розваги. Ось мій розпорядок: зранку, якщо немає дощу, години дві або три ходжу по острову з рушницею; потім до одинадцятої працюю; в одинадцять снідаю чим доведеться; з дванадцяти до двох сплю, бо стає дуже душно; надвечір я знову берусь до роботи. Останні два дні весь мій робочий час пішов на виготовлення стола. Тоді я був ще дуже поганий столяр, але час та потреба скоро зробили з мене цілком вправного майстра, як це було б і з кожним.

5 листопада. Вийшовши з рушницею та собакою, забив дикую кішку. Шкура її досить ніжна, а м'ясо ні до чого не придатне. Я білую кожну забиту тварину й зберігаю всі шкури. Вертаючись якимсь берегом додому, я бачив силу різних морських птахів, але порід їх не знав. Бачив я також двох чи трьох тюленів. Спочатку

я перелякався, не впізнавши, що то за тварини; а коли почав придивлятись до них, вони пірнули у воду і цього разу втекли від мене.

6 листопада. Після вранішньої прогулянки майстрував стіл і скінчив його. Але він мені не сподобався. Проте невдовзі я так набив руку, що зміг його підладити.

7 листопада. Стає гарна година. 7, 8, 9, 10 і трохи 12 числа (11 була неділя) я весь час працював над стільцем і з великими труднощами надав йому пристойного вигляду; але він усе ж таки мені не сподобався, хоч я кілька разів переробляв його.

Примітка. Я скоро перестав святкувати неділю, бо перестав відзначати її на стовпі й загубив лік дням.

13 листопада. Сьогодні йшов дощ. Він дуже відсвіжив мене й охолодив землю, але весь час була гроза; це мене дуже злякало, бо я боявся за свій порох. Ледве гроза пройшла, я вирішив розподілити весь свій порох на маленькі частини, щоб не боятись за нього.

14, 15 та 16 листопада. Ці три дні я майстрував маленькі ящики для пороху, кожний не більше як на один або два фунти. Розподілив весь порох по ящиках і поставив їх у найбезпечніші, далекі одне від одного місця. Вчора забив величезну птицю; її м'ясо дуже смачне, але як її назва — не знаю.

17 листопада. Сьогодні я почав довбати скелю за наметом, щоб поширити свою садибу й зробити її ще вигіднішою.

Примітка. Для цієї роботи мені конче потрібні три речі: мотика, лопата й тачка або кошик, а цього в мене немає. Тим-то я втримався від роботи й почав вигадувати, чим замінити ці знаряддя або як їх зробити. Замість мотики я спробував працювати залізним ломом, але він дуже важкий. Далі — лопата або заступ; без них я ніяк не можу обійтись, але як зробити їх самому — не знаю.

18 листопада. Шукаючи в лісі будівельний матеріал, знайшов те, або ж подібне до нього, дерево, що зветься в Бразилії залізним за його надзвичайну твердість. З великими труднощами і дуже попсувавши сокиру, я зрубав одне таке дерево і насилу приволік його додому, бо воно було страшенно важке. З нього я вирішив зробити лопату. Дерево було таке тверде, що ця робота забрала в мене дуже багато часу, але іншого виходу в мене не

було. Потроху я надав обрубкові форми лопати, причому держак вийшов не гіршим за ті, що роблять у нас в Англії. А широкий кінець служив мені недовго, бо він не був оббитий залізом. Проте лопата досить добре служила мені для грабарських робіт. Мабуть, жодної лопати в світі не виготовляли таким способом і так довго.

Мені бракувало ще коша або тачки; але коша я ніяк не міг зробити, бо не мав гнучких прутів; принаймні мені досі не пощастило знайти їх. Мені здавалось, що тачку я міг би зробити, тільки крім колеса, бо як його робити, не мав ніякого уявлення. До того ж для осі потрібен залізний шворінь, якого в мене не було, і цю роботу довелося кинути. Щоб виносити викопану землю, я зробив щось ніби корито, в якому чорнороби носять вапно для мулярів. Зробити корито було мені не так важко, як лопату, а втім, усе разом — лопата, марні спроби зробити тачку і праця над коритом — відібрало в мене не менше як чотири дні, виключаючи той час, коли вранці я блукав з рушницею, від чого я рідко відмовлявся. Майже не було випадку, щоб я не приносив собі чого-небудь на їжу.

23 листопада. Поки я готував це знаряддя, решта роботи лежала. Закінчивши його, я знову взявся до печери. Копав скільки дозволяли час і сили, поширюючи та поглиблюючи її цілих вісімнадцять днів, щоб у ній могло до ладу розміститись усе моє добро.

Примітка. Весь цей час я поширював печеру для того, щоб вона могла правити мені і за комору, і за кухню, і за їдальню, і за льох. Жив я, як і раніше, весь час у наметі, крім дощової пори року, коли не міг захиститись там від дощу. Згодом я влаштував над своїм двориком щось подібне до даху, проклавши від огорожі до схилу гори жердини і вкривши їх водоростями та великим листям.

10 грудня. Я думав, що вже впорався з печерою, чи льохом, коли несподівано (я, мабуть, зробив її надто широкою) вгорі з одного боку відвалилася земля. Це мене перелякало, і не без підстави: якби я був тоді там, то, напевне, не потребував би вже гробокопа. Цей сумний випадок завдав мені багато клопоту й нової праці: треба було вибрати землю, що завалилась, а головне — довелося підпирати стелю, бо інакше я не міг бути певний, що завал не повториться.

11 грудня. Сьогодні взявся до цієї роботи. Поки що підпер стелю двома стовпами; на вершку кожного укріпив навхрест по дві дошки. Цю роботу я скінчив на другий день. Поставив ще кілька таких стовпів, а за тиждень остаточно укріпив склепіння. Стовпи стоять в ряд і служать перегородками в моєму льоху.

17 грудня. Від цього дня й до 20 я припасовував у льоху полиці, забивав цвяхи в стовпи й розвішував усе те, що можна було повісити. Тепер я вже дав деякий лад у своєму помешканні.

20 грудня. Переніс усі речі й розклав по місцях. Прибав кілька маленьких полицок для харчів; вийшло щось подібне до буфета. Дошок залишилося дуже мало; я зробив собі також іще один стіл.

24 грудня. Цілу ніч і день ішов дощ; я не виходив із дому.

25 грудня. Дощ безперестанку.

26 грудня. Дощ стих; земля дуже похолодніла й стала приємнішою.

27 грудня. Підстрелив двох козенят; одно забив, а друге поранив у ногу так, що воно не могло втекти. Я піймав його і привів додому на мотузці. Вдома оглянув його ногу; вона була перебита, і я забинтував її.

Примітка. Я дуже дбав, щоб воно вижило. Зламана нога зрослась дуже добре, зміцніла на диво. Я так довго ходив за ним, що воно стало ручним, паслось на моріжку коло моїх дверей і не хотіло йти від мене. Тоді мені вперше спало на думку завести собі свійських тварин, щоб забезпечити собі харчування на той час, коли в мене не буде куль та пороху.

28, 29, 30 та 31 грудня. Велика спека й ніякого вітру. Виходив із дому лише вечорами по їжу. Весь цей час розставляв речі в своєму помешканні.

1 січня. Спека триває; проте ходив на полювання двічі: зранку та ввечері. Опівдні відпочивав. Увечері пройшов долиною далі, в глиб острова, і побачив там силу кіз; але вони дуже полохливі й не підпускають близько до себе. Хочу спробувати пополювати на них з собакою.

2 січня. Сьогодні взяв з собою собаку й нацькував його на кіз; я помилився, бо вони всі повернулись проти собаки, а він дуже добре зрозумів небезпеку й не схотів підійти ближче.

3 січня. Почав будувати огорожу, або стіну, бо ще боявся нападу, і вирішив зробити її дуже міцною та товстою.

Примітка. Цю стіну я описав раніше і тому навмисне обминаю все, що сказано про неї в моєму щоденнику; досить буде зауважити, що я морочився з нею з 3 січня до 14 квітня, хоч вона мала не більше як двадцять чотири ярди завдовжки понад скелею та ярдів з вісім від скелі до гори; вхід до льоху був у центрі півкола.

Весь цей час я працював дуже ретельно; траплялося, що дощі переривали мою роботу на кілька днів і навіть тижнів, але мені здавалося, що до закінчення цієї стіни я не зможу почувати себе в цілковитій безпеці. Важко повірити, скільки невимовно тяжкої праці вклав я в цю роботу; найважче було носити з лісу кілки й забивати їх у землю, бо я брав далеко товщі, ніж треба.

Скінчивши огорожу й укріпивши її зовні дерновим насипом, я заспокоював себе тим, що коли б на острів прибули люди, то вони не помітили б тут нічого схожого на людське житло; і це було дуже добре, як довів випадок, про який розповім далі.

Протягом цього часу, коли дощі дозволяли мені це, я щодня обходив ліс, шукаючи дичину, і під час цих обходів часто робив корисні для мене відкриття. Зокрема я знайшов особливу породу диких голубів, що гніздяться не на деревах, як наші дикі голуби, а в розколинах скель. Одного разу я вийняв пташенят із гнізда, щоб вигодувати їх дома й приручити, але, вирішивши, вони полетіли від мене — може, тому, що я не мав потрібного для них корму. Проте я часто знаходив їхні гнізда й брав пташенят, м'ясо яких було дуже смачне.

Тепер, упорядковуючи своє господарство, я побачив, що мені бракує багатьох потрібних речей. Зробити все самому я спочатку вважав за неможливе; та й справді, дечого, як, наприклад, обтягти обручами бочку, я так і не зміг ніколи зробити. У мене були, як я вже казав, два або три барильця з корабля, але, хоч як я старався, мені не вдалося зробити жодного, дарма що на цю роботу я витратив кілька тижнів. Я не міг ні вставити днища, ні звести клепок так щільно, щоб вони не пропускали води, а тому довелося відмовитись від цього. Далі, мені були дуже потрібні свічки, бо, як тільки почи-

нало смеркати — а це бувало звичайно близько семи годин,— я мусив лягати спати. Я часто згадував про ту скибу воску, з якої робив собі свічки під час своїх африканських пригод; але тепер її в мене не було. Я зарадив собі тим, що, забивши козу й зберігши лій, я виліпив потім із глини мисочку, обпалив її на сонці, а на гніт взяв клоччя й зробив собі каганець, хоч і не такий ясний, як свічка. Тим часом трапилося так, що, нишпорячи в своїх речах, я знайшов невеличкий мішок з зерном для птиці, що zostався на судні від попереднього рейсу з Лісабона. Мішок був мені потрібний для чогось іншого (здається, під порох, коли я розкладав його малими частинами, боячись грози), і я висипав цю потеруху коло своєї фортеці, під горою.

Це було невдовзі перед початком великих дощів, про які я вже говорив. Я давно вже забув про це, не пам'ятав навіть, де саме я витрусив мішок, коли приблизно через місяць побачив кілька маленьких зелених стеблинок, які щойно вилізли з землі. Я подумав, що це не бачена ще мною рослина, проте дуже здивувався, коли трохи згодом побачив десять-дванадцять колосків чудового зеленого ячменю, того ж самого сорту, що й наш європейський, навіть наш англійський.

Важко описати подив і збентеження, які викликало в мене це відкриття. Досі я зовсім не керувався релігійними мотивами; у мене в голові було дуже мало думок про релігію, і всі події мого життя, важливі й дрібні, я пояснював собі випадком або звичайною у нас легковажною фразою — волею божою. Я ніколи й не запитував себе, яку мету має провидіння і як керує воно подіями в цьому світі. Але, побачивши цей ячмінь, що виріс, як я знав, у непридатному для зерна кліматі, а головне, невідомо як сюди потрапив, я був дуже вражений і почав вірити, що це бог дивно проростив його без насіння тільки для того, щоб прохарчувати мене на цьому дикому, безрадівному місці.

Ця думка трохи зворушила мене й викликала на моїх очах сльози. Я був щасливий від свідомості, що таке велике диво природи сталося ради мене; та я ще більше здивувався, помітивши поблизу, під схилом скелі, рідкі стебельця іншої рослини. Виявилось, що то був рис, уже відомий мені, бо під час свого перебування в Африці я бачив, як він росте.

Я не тільки думав, що ячмінь та рис послало мені саме провидіння, а й не мав сумніву, що вони ростуть і в інших місцях на острові. Я обійшов усю частину острова, де бував раніше, винишпорив усі куточки, зазирнув під кожен грудку землі, але ні рису, ні ячменю не знайшов. Нарешті я згадав про мішок з кормом для птиці, який я витрусив на землю коло мого житла, і моє здивування зникло; а разом з відкриттям, що все це природна річ, признаюсь, простигла і моя гаряча вдячність провидінню. А втім, те, що трапилось зі мною, було майже таке ж саме непередбачене як і чудо, і в кожному разі заслуговувало не меншої вдячності. Справді, руку провидіння видно було хоч би в тому, що в усьому збіжжі, зіпсованому пацюками, лишилося непошкоджених десять-дванадцять зернин, що ніби впали з неба. І треба ж було мені витрусити їх із мішка в цьому затишному місці, де вони були в холодку під високою горою і швидко проросли; якби я витрусив їх десь-інде, їх спалило б і знищило б сонце.

Звичайно, я дбайливо і вчасно зібрав усі колосочки, а це сталось десь наприкінці червня. Я підібрав кожне зернятко й вирішив посіяти їх усі знову, сподіваючись, що в майбутньому буде в мене досить збіжжя, щоб дати мені хліб. Але тільки на четвертий рік я зважився взяти маленьку частину зерна собі на їжу, про що я розповів свого часу.

Справа в тому, що в мене загинуло майже все насіння, посіяне першого разу, бо я не вгадав сезону й посіяв перед засушливою порою року. Не все насіння зійшло, але про це я теж розповім далі.

Крім ячменю, в мене, як я вже казав, виростало двадцять-тридцять стеблин рису, який я зібрав так само дбайливо і з тією ж самою метою — готувати з нього хліб або, вірніше, будь-яку страву, бо я знайшов спосіб готувати його, не пікши. Але це було пізніше. Вертаюсь знову до мого щоденника.

Всі ці три чи чотири місяці я працював над стіною дуже пильно, щоб швидше скінчити її. 14 квітня я закінчив її і вирішив, що буду входити до себе й виходити не дверима, а через стіну з допомогою драбини, щоб знадвору не було ніяких ознак мого житла.

16 квітня. Скінчив драбину; переліз через стіну, забрав за собою драбину й залишив її всередині. Тепер

я загороджений з усіх боків; усередині огорожі місця у мене досить, і потрапити сюди знадвору можна тільки перелізши через стіну.

Та другого ж дня після того, як я скінчив свою стіну, вся моя праця мало не пропала марно, та й сам я трохи не загинув. От що сталося: я щось робив в огорожі за наметом, біля входу до печери, коли надо мною посипалась земля з верху печери та з краю гори над моєю головою і два передні стовпи, поставлені мною, впали з страшним тріском. Я дуже злякався, але не догадався про причини цього випадку й подумав, що це, як і раніше, завалилось склепіння. Боячись, щоб мене не засипало новим завалом, я побіг до драбини і переліз через стіну, не почувуючи себе безпечно всередині огорожі. Ледве я зійшов на землю, як ясно зрозумів, що цього разу завал у печері трапився від страшного землетрусу. Земля підо мною хиталась, і за яких-небудь вісім хвилин сталися три такі сильні удари, що від них розсипалася б найміцніша будівля, якби вона стояла тут. Від скелі біля моря, за півмилі від мене, відвалилась верхівка й упала з таким гуркотом, якого я не чув зроду. Море теж хвилювалось і клекотіло; мені навіть здається, що удари під водою були сильніші, ніж на острові.

Все це так вразило мене, бо нічого подібного я ніколи сам не бачив і ні від кого не чув, що я був зовсім приголомшений. Від хитання ґрунту в мене почалась морська хвороба, немов від гойданини на морі; проте гуркіт від падіння скелі привів мене до пам'яті: до мене вернулась притомність, і я з жаху завмер від думки, що гора може завалитись на мій намет і назавжди поховати все моє добро.

Після третього удару все стихло, і я підбадьорився, але все ще не зважувався перелізти назад через стіну, бо боявся, щоб мене не засипало живцем. Я сидів на землі в глибокій тузі й не знав, що робити. За весь цей час у мене не було жодної серйозної релігійної думки,— нічого, крім звичайних слів: «Господи, зглянься на мене». Але як тільки небезпека минула, я забув і їх.

Поки я так сидів, навколо смеркло й нахмарилось, немов перед дошем. Незабаром подув вітрець. Він по trochu міцнішав, і через півгодини забушував страшний ураган. Море запінилось, завирувало й почало бити об берег. Дерева виривало з корінням; то було жахливе

видовище. Так тривало години три; тоді буря почала стихати, а ще через дві години настав мертвий штиль і пішов zalivний дощ.

Весь час, поки тривала буря, я сидів на землі, пригнічений страхом і відчаєм. Мені раптом спало на думку, що дощ і вітер були, мабуть, наслідком землетрусу. Тоді, виходить, він скінчився і я можу повернутись до свого житла. Ця думка підбадьорила мене, а може, й дощ надав мені рішучості. Я переліз назад через стіну й сів у наметі, але дощ був такий буйний, що мало не прибивав намет до землі, і я був змушений перейти до печери, хоч і боявся, щоб вона не завалилась мені на голову. Ця злива додала мені праці — довелось робити в огорожі відтулину для стоку води, бо інакше вона залила б мою печеру. Просидівши там деякий час і побачивши, що підземні удари спинились, я почав заспокоюватись. Для бадьорості, якої я дуже потребував, я підійшов до свого «буфета» й ковтнув трохи рому. Взагалі я витрачав ром дуже обережно, бо знав, що, коли вийде мій запас, мені ніяк не можна буде поновити його.

Всю ніч і більшу частину наступного дня лив дощ, і я не міг вийти з дому. Тепер, трохи заспокоївшись, я почав серйозно обмірковувати своє становище і дійшов висновку, що коли на цьому острові трапляються землетруси, мені не можна жити в печері. Отже, треба перенести намет кудись на відкрите місце, а щоб забезпечити себе від нападу звірів та людей, обгородити його стіною так само, як і тут. Було ясно, що, лишаючись у печері, я рано чи пізно буду похований живцем.

Так міркуючи, я вирішив перебратися з своїм наметом кудись-інде, бо, справді, він стояв на небезпечному місці, під виступом гори, що під час нового землетрусу могла завалитись на нього. Два наступні дні — 19-го та 20-го — я розшукував нове місце для житла й обмірковував, як здійснити свій план. Від страху, що мене може засипати, я ночами не міг спати; боявся я спати й поза огорожею. А проте, коли я, сидячи в своєму куточку, дивився, як затишно я влаштувався, який лад у моєму господарстві і як добре я забезпечений від ворогів, мені дуже не хотілося переселятись. Крім того, була в мене й така думка, що на переселення треба дуже багато часу, отже мені все одно доведеться миритись з небезпекою, поки я не укріплю нового місця так, щоб туди

можна було перебрatись. Дійшовши такого висновку, я заспокоївся, але все ж вирішив, не марнуючи часу, взятись до будування на новому місці огорожі з частоколу та канатів такої ж самої круглої форми, і як тільки вона буде готова, перенести в неї намет. Але поки нова огорожа не буде закінчена, я мав лишитись на старому місці. Це було 21 квітня.

22 квітня. Другого дня вранці я почав міркувати про те, як здійснити свою думку. Головна перешкода полягала у відсутності знаряддя. У мене були три великі сокири й багато малих (ми везли їх для торгівлі з індіанцями), але від частого вжитку і від того, що доводилось рубати дуже тверде й сучкувате дерево, всі вони вищербились і затупились. Правда, в мене було точило, але я не міг одночасно точити й крутити камінь. Мабуть, жоден державний муж не думав стільки над своїми великими політичними питаннями і жоден суддя — над життям та смертю людини, як я над своєю роботою. Нарешті, я припасував до точила колесо з шворкою, щоб крутити його ногою, і мав тепер обидві руки вільні.

Примітка. Ніколи раніше не бачив я в Англії такого приладдя, або принаймні не придивлявся, як воно робиться, хоч пізніше довідався, що воно там дуже поширене. Крім того, мій камінь був дуже великий і важкий, і влаштування цього приладу та вдосконалення його забрало в мене цілий тиждень.

28 та 29 квітня. Ці два дні я гострив свій інструмент, і мій пристрій працює дуже добре.

30 квітня. Сьогодні я помітив, що мій запас сухарів набагато поменшав: оглянувши його, я вирішив обмежуватись лише одним сухарем на день; це дуже засмутило мене.

1 травня. Сьогодні вранці, під час відпливу, я побачив далеко на березі якусь чималу річ, схожу на бочку. Коли я підійшов подивитись, виявилось, що це було невеличке барило і два чи три уламки від корабля, які, мабуть, викинуло на берег під час останнього урагану. Я подивився в той бік, де стирчала корабельна снасть, і мені здалось, що вона висунулася з води більше, ніж це було раніше. Я оглянув барило й виявив, що воно з порохом, але він підмок і затвердів. Проте я викотив барило трохи вище й попрямував мілиною до решток корабля, щоб обшукати їх іще раз.

Підійшовши ближче, я помітив, що корабель якось чудно перемістився. Ніс, що раніше був похований у піску, піднявся принаймні на шість футів, а корму, яку розстрожило й відокремило від решти корабля невдовзі після моїх останніх відвідин, тепер відкинуло водою геть, і вона лежала боком. Крім того, до корми нанесло стільки піску, що тепер, при відпливі, я міг підійти до корабля, тоді як раніше мусив пливати до нього з чверть милі. Це спочатку здивувало мене, але я скоро зміркував, що це був наслідок землетрусу. Через нього корабель розбився ще більше; тому до берега щодня прибивало вітром та течією різні винесені з нього хвилями речі.

Все це відвернуло мої думки від планів переселення. Весь день я робив спроби пролізти всередину корабля, але даремно, бо він весь був засипаний піском. Та це мене не турбувало; я вже навчився не вдаватись у розпач ні від чого. Я почав розтягати корабель частками, бо знав, що в моєму становищі все придасться.

3 травня. Сьогодні я почав працювати пилкою і спляв на кормі бімс, який, на мою думку, скріпляв собою шканці; перепилявши його, я вигріб пісок з того боку корми, що був зверху. Але почався приплив, що примусив мене тимчасово припинити роботу.

4 травня. Ловив рибу, але жодної їстівної не піймав; ловив, поки не стомився, і саме тоді, як хотів уже кидати, піймав молодого дельфіна. Вудка в мене була само-робна: волосінь я зробив із прядива від старого каната, а гачка в мене зовсім не було. Проте на мою вудку часто ловилося стільки риби, що я міг їсти її досхочу; я їв її в'яленою, висушуючи на сонці.

5 травня. Працював над рештками корабля й підпиляв другий бімс. Віддер від палуби три великі соснові дошки, зв'язав їх до купи і, коли почався приплив, переправив на берег.

6 травня. Працював на кораблі; вийняв деякі залізні частини, в тому числі й кілька шворнів; працював скільки було сили і вернувся додому зовсім виснажений. Думаю кинути цю роботу.

7 травня. Знову ходив на корабель, але не для того, щоб працювати; бімси вже перепиляні, і палуба зовсім розсілась від своєї власної ваги; я міг заглянути всередину, але там було повно води й піску.

8 травня. Ходив на корабель з залізним ломом; вирішив розібрати всю палубу, яка тепер зовсім очистилася від піску. Відірвав дві дошки й пригнав їх до берега з припливом. Лом покинув на кораблі, щоб працювати ним завтра.

9 травня. Був на кораблі й ломом пробив хід у трюм; намацав там кілька бочок, звільнив їх ломом, але розбити не спромігся. Намацав також рулон англійського листового свинцю, трохи підняв його, але виволокти не зміг, бо він дуже важкий.

Від 10 до 14 травня. Щодня ходив на корабель. Добув багато шматків дерева, дощок, брусів і два чи три центнери заліза.

15 травня. Сьогодні брав з собою дві сокири; спробував відрубати кусок листового свинцю, поставивши лезо однієї сокири на свинець і б'ючи по ній другою; але через те, що свинець лежить фути на півтора під водою, я не міг ударити сокирою як слід.

16 травня. Вночі був великий вітер, і, здається, вода розбила корабель ще більше. Я довго шукав в лісі голубів на їжу, затримався, і приплив завадив мені сьогодні піти на корабель.

17 травня. Бачив кілька уламків, прибитих до берега милі за дві від мого житла. Вирішив піти подивитись на них і побачив, що це кусок корабельного носа, але надто важкий, щоб його можна було принести.

24 травня. Аж до сьогодні я щодня працював на кораблі; насилу розхитав ломом кілька речей, і під час першого ж припливу наверх виплило кілька бочок та дві матроські скриньки. Але вітер дув з острова, і того дня ніщо не припливло до берега. Зате сьогодні прибило кілька уламків і величезну бочку бразильської свинини, щоправда, зовсім зіпсованої солоною водою та піском. Я працював до 15 червня щодня, крім того часу, коли треба було ходити роздобувати собі їжу. Для полювання я завжди призначав такі години, щоб з початком відпливу бути готовим працювати. Я назбирав досить дерева, дощок та заліза, щоб зробити добрий човен, коли б я вмів цього. Я добув також з центнер листового свинцю.

16 червня. Знайшов на березі величезну черепаху. Це була перша, яку я побачив, і це тільки через свою невдачу, а не тому, що черепах тут не було або було надто

мало. Якби я потрапив на другий бік острова, я міг би мати їх сотні щодня, хоч, як виявилось пізніше, може, дорого заплатив би за них.

17 червня. Весь день я смажив черепаху. Я знайшов у ній з шістдесят яець. Мені здавалось, що я зроду не їв такого смачного м'яса, бо, відколи я оселився в цьому жахливому місці, у мене була сама козлятина та дичина.

18 червня. Весь день ішов дощ, і я сидів дома. Мені здалось, що дощ холодний; мене трохи морозить, хоч я знаю, що на цих широтах холоду не буває.

19 червня. Дуже хворий; мене морозить так, ніби на дворі холодно.

20 червня. Не спав цілу ніч: страшенний біль у голові і напад пропасниці.

21 червня. Зовсім хворий; страшенно боюся розхворітись — що тоді зі мною буде без допомоги! Молився вперше після шторму коло Гулля, але мало усвідомлював, що і як говорю; всі мої думки поплутались.

22 червня. Трохи полегшало, але я досі з жахом чекаю нового погіршення.

23 червня. Знову погано; морозило, і боліла голова.

24 червня. Багато краще.

25 червня. Сильний напад пропасниці. Годин із сім мене кидало то в холод, то в жар; після цього я дуже знесилів і пітнів.

26 червня. Краще; запас м'яса у мене вийшов, і я ходив на полювання, хоч і почував себе дуже кволим. Забив козу і насилу доніс її додому; засмажив трохи й поїв. Хотів зварити з неї суп, але в мене немає горщика.

27 червня. Знову такий сильний напад пропасниці, що я весь день лежав, не ївши й не пивши. Я вмирав від спраги, але був такий кволий, що не міг підвестись і принести води. Знову молився, але думки плутались; я не міг пригадати жодної молитви і тільки вигукував: «Господи, зглянься на мене! Господи, помилуй мене! Господи, поможи мені!» Так я пролежав дві чи три години, поки не скінчився напад. Тоді я заснув і не прокидався до пізньої ночі, а коли прокинувся, почув себе краще, хоч був дуже кволий. Мені дуже хотілось пити, але через те, що в наметі не було води, я мусив долежати до ранку і знову заснув. Цього разу побачив страшний сон. Снилось, ніби я сиджу на землі за огорожею на

тому місці, де сидів після землетрусу, коли задув ураган, і бачу, як зверху, з величезної чорної хмари, вся в огні сходить людина. Полум'я, що огортало її, було таке сліпуче, що на неї ледве можна було дивитись. Не можу висловити, яке страшне було її обличчя. Коли ноги її торкнулись землі, земля задрижала, як то було під час землетрусу, і все повітря освітілось, вжахнувши мене, ніби незліченними вогнями. Ступивши на землю, людина відразу пішла до мене з довгим списом у руці, ніби намірялась убити мене. Коли вона зійшла на горбок поблизу, то заговорила до мене, і я почув невимовно страшний голос. Все, що я зрозумів, було: «Незважаючи на всі випробування; ти не покаєвся і тепер мусиш померти». І я побачив, як на цьому слові людина піднесла спис, щоб убити мене.

Той, кому доведеться колись читати це оповідання, не здивується, що я неспроможний описати, до якої міри вразив мене цей страшний сон, особливо тоді, коли я спав. Не можна також описати, як запав він мені в душу, коли я прокинувся й зрозумів, що це був тільки сон.

Лихо! В мене не було пізнання бога. Добрі напучення моїх батьків вивітрились за вісім років мого безупинного блукання по морях з такими самими, як і я, нечестивцями, цілком байдужими до релігії. Я не пригадую, щоб за весь той час моя думка хоч раз звернулась до бога або щоб я хоч раз оглянувся на себе та замислився над тим, що робив. На мене найшло якесь моральне запаморочення: у мене не було поривань до добра і не було розуміння зла. Своєю черствістю, легковажністю та нечестивістю я анітрохи не відрізнявся від найгрубішого з наших матросів. У небезпеці я нітрохи не боявся бога і не дякував його за звільнення від неї.

До розповіді про те, що сталося зі мною, я додам іще одну дуже звичайну річ: незважаючи на всі пережиті мною нещастя, я ніколи не догадувався, що це — перст божий або справедлива кара за мій гріх, за мое повстання проти батька, за мої теперішні тяжкі гріхи і за все моє неправедне життя. Під час своєї ризикованої подорожі вздовж пустинних берегів Африки я не думав про те, що зі мною буде, і ніколи не просив бога чи провидіння скерувати мене на правдиву путь або зволити з небезпеки, яка, безперечно, загрожувала мені

і від хижих звірів, і від жорстоких дикунів. Я не думав про бога й провидіння і діяв, як багато грубих людей, інстинктивно, слухаючись тільки голосу розсудку. Та хіба тільки це! Коли в морі мене врятував і взяв на свій корабель португальський капітан, що повівся зі мною дуже щиро, з пошаною та співчуттям, я й на думці не мав подякувати за це богові. Коли я знову зазнав аварії і мав потонути біля цього острова, я не відчув каяття й не побачив у цьому справедливої карі. Я тільки часто говорив самому собі, що я нещасна істота і родився на довічне нещастя.

Щоправда, коли я ступив на берег цього острова, коли я зрозумів, що вся команда нашого корабля потонула і тільки я один врятувався, мене обняв якийсь захват, якийсь душевний порив, що, з божою допомогою, міг би перетворитись на справжнє почуття вдячності. Та цей порив, якщо можна його так назвати, скінчився тим, чим і почався,— звичайною тваринною радістю. Він не викликав ні міркування про надзвичайну доброту руки, що врятувала мене, коли всі загинули, ні запитання, чому провидіння було таким милосердним саме до мене. Моя радість була звичайною радістю, яку відчуває кожний моряк, коли непошкодженим вибирається на берег після аварії, тією радістю, яку він топить у першій чарці пуншу, а потім забуває. І так я жив весь час до цієї хвилини. Навіть пізніше, коли, добре розміркувавши, я усвідомив весь жах свого становища, всю безпорадність своєї самотності, повну відірваність від людського товариства, без надії на порятунок,— моє горе все ж таки зникло, тільки-но з'явилась можливість залишитись живим і не вмерти з голоду. Я заспокоївся, почав працювати, щоб задовольнити свої щоденні потреби й зберегти своє життя, а якщо інколи й журився за свою долю, то найменше вбачав у ній небесну кару, перст божий. Такі думки рідко спадали мені в голову.

Проростання зерна, як це зазначено в моєму щоденнику, справило на мене деяке враження, і, поки я пояснював його собі чудом, побожні думки не залишали мене. Та як тільки думка про чудо відпала, відлетів і мій побожний настрій, як я вже про це розповідав. Навіть землетрус,— хоч у природі немає грізнішого явища, що безпосередніше показувало б невидиму вищу силу, бо лише вона єдина може утворювати такі явища,— навіть

він не справив на мене глибокого враження. Минули перші хвилини переляку — згладилось у пам'яті й перше враження. Я не думав ні про бога, ні про суд божий. У нещастях, що трапились зі мною, я так мало бачив караючу руку, ніби жив у найщасливіших умовах.

Але тепер, коли я захворів і картина смерті змалювалась на дозвіллі передо мною дуже яскраво, — тепер, коли мій дух почав знемагати під тягарем хвороби, а тіло знесилось від жорстокої пропасниці, прокинулась совість, що так довго спала в мені. Я почав гірко докоряти собі за минуле. Я зрозумів, що своєю неправедною поведінкою сам накликав на себе гнів божий і ті жорстокі удари, що впали на мене один по одному. Такі думки мучили мене другого й третього дня моєї хвороби; в гарячці, під тиском жорстоких мук совісті, в мене виривались з уст слова, схожі на молитву, хоч я й не можу сказати, чи висловлював я в ній бажання та надії. Це скоріше був голос безумного страху та відчаю. Думки мої плутались, я тяжко винуватив себе; а жах смерті в моєму нещасному становищі запаморочував мені голову новими передчуттями. В такому збентеженні я не знав, що говорив мій язик. Це, мабуть, були такі вигуки, як: «Господи, що я за нещасна істота! Якщо я розхворіюсь, то, напевне, помру, бо ніхто мені не допоможе! Що зі мною буде?» З моїх очей полились рясні сльози, і після того я ще довго не міг говорити. Тоді я згадав добрі поради свого батька та його пророкування, наведені на початку цього оповідання, що коли я не відмовлюсь від свого безумного кроку, то на мені не буде благословення божого; колись я шкодуватиму, що знехтував його порадою, але тоді, можливо, нікому буде допомогти мені виправити свій божевільний вчинок. Я згадав ці слова і вголос сказав: «Тепер здійснюються слова мого дорогого батька! Кара божа спіткала мене, і немає кому допомогти мені або вислухати мене. Я не послухав голосу провидіння, що поставило мене в такі умови, де я міг бути щасливим і спокійним. Але я не схотів зрозуміти цього сам, не послухав і науки своїх батьків. Я покинув їх оплакувати моє безумство і тепер сам плачу від його наслідків. Я відкинув їхню допомогу й підтримку, що вивели б мене в люди й полегшили б мені життя, а тепер мені доводиться боротися з труднощами, що переважають людську силу, — боротись самому, без підтримки, без слова

втіхи й поради». І я скрикнув: «Господи, захисти мене, бо горе моє надто велике!» Це була моя перша за довгі роки молитва, якщо я можу так назвати цей вигук.

Але вертаюсь до щоденника.

28 червня. Я трохи відсвіжився сном і, відчувши, що напад пропасниці зовсім минув, устав; і хоч сон нагнав на мене великого жаху, все ж таки я зміркував, що напад може повторитись наступного дня, і тому вирішив заздалегідь підготуватись, щоб мати під рукою все необхідне, якщо хвороба повернеться. Насамперед я повно налив водою величезну чотирикутну пляшку й поставив її на стіл недалеко від ліжка; а щоб позбавити воду тих властивостей, що викликають пропасницю та застуду, я влив у неї з чверть пінти рому й розмішав її. Потім я відрізав козлятини й засмажив на вугіллі, але з'їв дуже мало. Трохи прогулявся; але був немічний, до того ж на серці в мене було дуже важко від думок про моє нещасне становище, а також від страху, що хворість повернеться наступного дня. Смерком я повечеряв трьома черепашичими яйцями, які спік у попелі. Перед вечерею помолвився, і це, наскільки пригадую, за все моє життя була перша трапеза, для якої я попросив благословення божого. Поївши, знову спробував пройтись, але був такий кволий, що ледве міг нести рушницю, без якої ніколи не виходив з дому. Я пройшов небагато, сів на землю й почав дивитись на море, що стелилось передо мною, рівне та широке. І коли я сидів, у моїй голові снувались думки: «Що таке земля й море, які я бачив так багато? Звідки вони взялись? І що таке я сам і всі інші створіння, дикі й свійські, люди й звірі? Звідки ми походимо? Напевне, всіх нас створила якась таємнича сила, що створила й землю, море, повітря та небо. І що це за сила? Природно було зробити висновок, що все це створив бог. А якщо все це створив бог, то, виходить, він керує всім цим, бо сила, що може створити всі ці речі, безумовно, може й керувати ними та направляти їх. А коли так, то у великому коловороті цього світу ніщо не може трапитись без його відома та призначення.

Коли ніщо не трапляється без його відома, то він знає, що я тут і що я в такому жахливому становищі. А коли ніщо не трапляється без його призначення, то, виходить, усе те, що трапилось зі мною, він судив мені.

Цим висновкам ніщо не перечило; тому я спинився на думці, що все, що зі мною трапилось, призначив мені бог; що в цьому нещасному становищі я опинився з його волі, бо він має владу не тільки надо мною, а й над усім світом. Безпосередньо після цього виникли такі питання: за що ж бог так покарав мене? Що я зробив, у чому моя вина? Але тут відразу сумління спинило мене, немов це було блюзнірство, і чийсь голос ніби сказав мені: «Нещасний! І ти ще запитуєш, що ти зробив? Оглянься на своє гультайське життя і спитай краще, чого ти не зробив. Спитай, як могло трапитись, що ти досі ще не загинув: чому ти не втонув на Ярмутському рейді, чому тебе не забили в сутичці з салеськими маврами? Чому тебе не пошматували хижі звірі на берегах Африки? Чому, нарешті, ти не втонув тут разом з усім екіпажем корабля? І ти запитуєш, що ти зробив!»

Я був вражений цими думками й не знаходив жодного слова, щоб відповісти собі. Замислений і сумний, підвівся я й пішов до свого притулку. Переліз через огорожу і хотів був лягти, але тривожні думки обгорнули мою душу, і я не міг заснути. Почало вже смеркати. Я засвітив свій каганець і сів на стілець коло стола. Побоювання, що хвороба вернеться, не покидало мене весь день, і я раптом згадав, що жителі Бразилії майже від усіх недуг лікуються тютюном. Я знав, що в одній із моїх скринь лежало кілька пакетів тютюну: один — покришеного, а решта — в жмутах листя.

Мною, безперечно, керувало небо, бо в скрині я знайшов ліки й для душі, і для тіла. Відчинивши її, я знайшов у ній те, що шукав,— тютюн. Але там лежало ще й кілька врятованих мною книжок; я взяв одну із згаданих уже біблій, в яку я доти не мав часу або, вірніше, бажання заглянути. Тепер я приніс її разом з тютюном у намет і поклав на стіл.

Я не знав, як уживають тютюн проти недуги; не знав навіть, чи допомагає він від пропасниці, і зробив кілька спроб, сподіваючись, що він так або так подіє. Передусім я взяв один лист, поклав його в рот і розжував. Тютюн був ще зелений і дуже міцний. До того ж я не був звиклий до нього; він спочатку майже зовсім запаморочив мені голову. Потім годину чи дві я настоював його на ромі, щоб випити настій перед сном; нарешті я спалив трохи тютюну на жаровні і втягував носом дим, аж

поки не почав задихатись. Це я повторив кілька разів. Відірвавшись на хвилинку, я спробував читати біблію, але від тютюну в мене так крутилося в голові, що незабаром я мусив відмовитись від читання, принаймні цього разу. Але пригадую, що, коли я навмання розгорнув біблію, мені впали в очі такі слова: «Поклич мене в день суму, і я визволю тебе, і ти прославиш мене». Ці слова дуже підходили до мого становища і справили на мене деяке враження, коли я читав їх, хоч і не таке велике, як згодом, бо слово «визволити» аж ніяк, сказати б, не промовляло до мене. Моє визволення було таке далеке і здавалось таким неможливим, що я пригадав, що сказали діти Ізраїля, почувши, що бог пообіцяв дати їм м'ясо: «Чи може бог послати трапезу в пустині?» Як і вони, я питав господа: «Чи можеш ти визволити мене звідси?» Цей сумнів не покидав мене, адже протягом багатьох років у мене не було ніякої надії на визволення. Проте ці слова запали мені в душу, і я часто згадував їх.

Було вже пізно, а голова від тютюну так обважніла, що мені захотілось спати. Каганця я не погасив на той випадок, коли вночі мені що-небудь буде потрібне, і ліг на ліжку. Але попереду я зробив те, чого не робив зроду: став навколішки й почав молитись, просячи бога здійснити обіцянку й визволити мене, коли я покличу його в день суму. Закінчивши свою недоладну молитву, я випив тютюнового настою й ліг. Настій був такий міцний і такий поганий на смак, що я ледве проковтнув його. Він відразу кинувся мені в голову, і я міцно заснув. Коли я впрокинувся на другий день, було, за сонцем, близько трьох годин пополудні. Мені здається навіть, що я проспав тоді не одну, а дві ночі й день, і прокинувся тільки на третій день; принаймні нічим іншим я не можу пояснити собі, яким чином загубив я в своєму календарі один день, як це виявилось через кілька років. Коли б я поплутав рахунок, перетявши кілька разів екватор, я загубив би більше, ніж один день. А я загубив тільки один день, і мені ніколи не пощастило виявити, як це сталося. Так чи так, а сон дуже відсвіжив мене; я прокинувся бадьорим і веселим. У мене прибавилось сили, шлунок мій покращав, бо я був голодний; пропасниця того дня не повторилась, і я взагалі почав швидко видужувати. Це було 29 червня.

30 числа, звичайно, був мій щасливий день. Я вийшов з рушницею, але не хотів дуже віддалятися від дому. Забив одного чи двох морських птахів, трохи подібних до білошийки, і приніс їх додому, але не зважився їсти, а обмежився кількома дуже смачними черепащачими яйцями. Увечері я знову випив ліків, що так допомогли мені напередодні, тобто тютюнового настою на ромі; але цього разу я випив його вже не так багато, тютюнового листя не жував і диму не вдихав. Проте другого дня, 1 липня, сталося не так, як я гадав: мене знову морозило, тільки не дуже.

2 липня. Знову вжив ліків усіма трьома способами, як і вперше, подвоївши кількість випитого настою.

3 липня. Напади покинули мене зовсім, хоч остаточно видужав я тільки через кілька тижнів. Поки я набирався сили, мої думки часто спинялись на біблейській цитаті: «Я визволю тебе», але неможливість визволитись була на перешкоді моїм надіям. Коли я сам себе бентежив такими думками, мені спало на розум, що я, зосередившись на визволенні від свого головного нещастя, знехтував уже здобутим визволенням; я спитав себе: «Хіба ж я не позбувся так чудесно недуги, найгіршого становища, в яке я міг потрапити і яке так лякало мене? Чим запобіг я цьому? Що робив я з свого боку? Бог визволив мене, але я не прославив його, тобто не замислився над цим і не подякував за це, як за визволення. Як же можу я сподіватись більшого визволення?» Це дуже зворушило моє серце; я зразу став навколішки і вголос подякував богові за своє видужання.

4 липня. Вранці взяв біблію, розгорнув її на новому заповіті й почав уважно читати; вирішив робити це щоранку й щовечора, не зв'язуючи себе певною кількістю розділів, а читаючи саме стільки, на скільки вистачить уваги. Невдовзі я серйозно взявся до цього читання й почув, що моє серце багато глибше й щиріше зворушилось від неправедності мого минулого життя. Враження від мого сну віджило, і слова: «Незважаючи на всі випробування, ти не покаєвся» — раз у раз бриніли в моїх думках. Я щиро просив бога навчити мене каятись, коли одного дня з ласки божої трапилось так, що, читаючи писання, я дійшов до слів: «Він піднесений, як князь і визволитель, щоб давати каяття й розрешення гріхів». Я кинув книгу і, здіймаючи руки до неба, з якимсь

екстазом радості в серці голосно скрикнув: «Ісусе, сине Давида! Ісусе, ти піднесений, як князь і визволитель! Навчи мене каятись!» Це була перша в справжньому розумінні цього слова молитва в моєму житті, бо тепер я молився, свідомий свого становища і з правдивою християнською надією, заснованою на силі слова божого. Відтоді, можу сказати, я почав надіятись, що бог почує мене.

Тепер я тлумачив згадані вище слова: «Поклич мене, і я визволю тебе» — зовсім інакше, ніж попереду. Тоді вони викликали в мене лише думку про визволення від ув'язнення, в якому я перебував. Бо хоч на острові я був на волі, а все ж таки він був для мене справжньою в'язницею в найгіршому значенні цього слова. А тепер я оглядався на своє минуле з такою огидою і так жахався того, що зробив, що душа моя благала в бога тільки визволення від тягара гріхів, надто важкого для неї. Щодо моєї самотності, то це ж дрібниця. Про визволення від неї я вже не молився і навіть не думав; адже самотність нічого не важила супроти цього. Я пишу це тут, бажаючи показати читачеві, як людині, що зрозуміла істину, визволення від гріхів дає більше щастя, ніж визволення від страждань. Але я покидаю ці міркування й вертаюсь до щоденника.

Хоч мені й жилося тепер не краще, ніж попереду, зате на серці в мене полегшало. Від постійного читання святого письма й молитов мої думки були скеровані на речі вищого порядку. Я зазнав внутрішнього спокою, якого не знав раніше; здоров'я та сили мої повернулись, і я заходився обставляти себе всім, чого мені бракувало, щоб жити якомога впорядкованіше.

Від 4 до 14 липня я ходив здебільшого з рушницею, але потроху, як людина, що не зовсім ще одужала після хвороби; бо важко уявити собі, як я тоді знесилів і виснажився. Моя система лікування від пропасниці була цілком нова, її, мабуть, ніколи до цього часу не вживали. Спробувавши її на собі, я не зважусь радити її нікому. Правда, вона припинила мою пропасницю, але разом з цим страшенно ослабила мене, і протягом деякого часу мене мучили корчі й нервовий дріж. Крім того, хвороба навчила мене, що залишатись під голим небом під час дощів, особливо під час грози та бурі, є найшкідливіша для здоров'я річ, і що дощі, які йдуть

дошової пори, тобто у вересні та жовтні, не такі небезпечні, як ті, що перепадають у посуху.

Я вже прожив на цьому нещасному острові коло десяти місяців; я був певний, що ніколи передо мною нога людська не ступала на ці пустинні береги, і вважаю, що мені треба зовсім відмовитись від надії на зволення. Тепер, коли моє житло було забезпечене, я вирішив ґрунтовніше обслідувати острів і подивитись, чи не знайду я на ньому ще інших, не знаних мені досі благ природи.

15 липня я почав уважніше досліджувати острів. Насамперед я пішов до бухти, де приставав з своїми плотами. Пройшовши миль з дві проти води, я переконався, що приплив не сягає далі і, починаючи з цього місця й вище, вода в струмку чиста та прозора. Через суху пору року струмок місцями майже пересох і ледве точився. По берегах його стелилися гарні савани, чи то луки — рівні, гладенькі, вкриті травою, а далі, на вищих місцях, що прилягали до горбків, мабуть, зовсім не досяжних для поводи, ріс рясний тютюн з високими й дебелими стеблами. Там були й інші рослини, яких мені раніше не доводилось бачити. Можливо, якби я знав їхні властивості, то міг би скористуватись ними. Я шукав касави, що її коріння індійці цих широт вживають як хліб, але не знайшов. Я бачив також величезні рослини з породи алое, але не знав, на що можна їх ужити; бачив і цукрову тростину, яка росла в дикому стані і тому була поганої якості. Поки що я задовольнився цим відкриттям і пішов додому, роздумуючи дорогою, як би навчитись розпізнавати властивості й добрі якості овочів та рослин, що я знайду; але нічого не вигадав. Під час мого перебування в Бразилії я так мало звертав уваги на тамтешню рослинність, що не знав навіть звичайних польових рослин; одно слово, моє знання майже не придалось мені при лихій годині.

16-го я пішов знову тією ж самою дорогою, але пройшов трохи далі, до гирла струмка й до луків, де починалась лісиста місцевість. В цій частині острова я знайшов різні овочі і, між іншим, багато динь на землі і винограду на деревах. Виноградні лози плелись по стовбурах дерев, і їх розкішні грона саме наливались, сділі та рясні. Це було несподіване відкриття, і я надзвичайно зрадів йому, хоч, навчений досвідом, їв мало

винограду; я згадав, як під час мого перебування в Берберії кілька невільників-англійців померли там від дизентерії та пропасниці після того, як об'їлись виноградом. Але я вигадав чудовий вжиток для цього винограду, а саме — сушити його на сонці й виробляти з нього родзинки. Я думав, що вони будуть для мене смачною та здоровою стравою тоді, коли свіжого винограду вже не буде.

Я провів там цілий вечір і не вернувся додому. До речі, це була моя перша ніч поза житлом. На ніч я, згадавши свій попередній досвід, зліз на дерево і добре виспався на ньому, а вранці пішов далі. Судячи з довжини долини, я пройшов милі чотири в тому ж самому напрямі, тобто на північ, орієнтуючись на пасма горбів на півночі та півдні від мене. Наприкінці цієї путі лежала відкрита місцевість, що помітно знижувалась до заходу, а струмочок, що пробивався десь угорі, біг у протилежному напрямі, тобто на схід. Уся місцевість зеленіла, цвіла й пахла, як насаджений сад. Я спустився трохи в цю чарівну долину і з якоюсь таємною приємністю, хоч і не вільною від суму, нерозлучного зі мною, подумав, що все це моє, я владар і господар цієї землі; мої права на неї незаперечні, і, коли б я міг перемістити її, вона зробилася б такою ж безперечною власністю мого роду, як маєток англійського лорда. Тут була сила кокосових пальм, апельсинних та лимонних дерев, але скрізь дикорослих, і лише на деяких із них були плоди, принаймні в той час. Проте я нарвав зелених лимонів, що були не тільки приємні на смак, але й дуже корисні для мого здоров'я. Згодом я пив воду з лимонним соком, що робив її дуже поживною; вона прохолоджувала та відсвіжала мене. Я мав тепер багато праці, збираючи фрукти та переносячи їх додому, бо вирішив запасти винограду та лимонів на дощову пору року, що, як я знав, уже наближалась. Для цього я назбирав винограду й склав його великою купою в одному місці, і меншою — в другому. Так само зробив я й з лимонами, склавши їх у третю купу. Потім, взявши з собою трохи винограду й лимонів, я пішов додому й вирішив прийти знову з мішком або з торбою та віднести додому решту. Отже, витративши на свою подорож три дні, я вернувся додому (так я буду тепер називати свій намет та печеру), але, поки я прийшов туди, виноград мій зовсім зі-

псувався. Важкі, соковиті ягоди почавили одна одну і стали негодящими; лимони збереглись добре, але при-ніс я їх дуже мало.

Другого дня (це було 19 липня) я знову рушив у путь, узявши два невеличкі мішки, в яких я думав перенести зібрані мною фрукти. Але я дуже здивувався, коли прийшов на місце, де склав виноград: мої розкішні грона були стоптані й розкидані по землі, а соковиті ягоди почасті з'їдені, почасті знищені. З цього я зробив висновок, що тут були якісь тварини, але які саме — я не знав. Переконавшись, що складати виноград у купи та переносити його в торбах неможливо, бо те, що я зберу, буде знищено та попсовано, я добрав іншого способу: нарвавши чимало винограду, я порозвішував його на деревах так, щоб він міг сохнути на сонці. Що ж до лимонів, то я забрав їх з собою, скільки мав сили підняти.

Вернувшись з подорожі додому, я з великою приємністю міркував про родючість цієї долини та її красу. Я думав про те, як гарно вона захищена від вітрів, як забезпечена водою та лісом, і дійшов висновку, що для свого житла я вибрав найгірше місце на острові. Тому я почав думати, як би перенести своє житло й вибрати для нього в родючій долині таке ж саме безпечне місце, як і те, де я живу тепер.

Ця думка довго снувалась у моїй голові і деякий час надзвичайно захоплювала мене. Краса того місця зачарувала мене, але, обміркувавши питання пильніше, я зважив, що тепер я живу на березі моря і тому маю хоч маленьку надію на якусь сприятливу для мене нагоду. Та сама зла доля, яка викинула мене на цей острів, може занести на нього й інших нещасливців. І хоч такий випадок був малоправдоподібний, але замкнутись серед горбів та лісів у центрі острова — значило б ув'язнити себе довіку і зробити для себе визволення не лише мало-ймовірним, а й цілком неможливим; отже, мені не слід було переселятись. Проте я так полюбив те місце, що провів там майже весь кінець липня; поміркувавши вдруге, я знову вирішив не переселятись, але все ж таки поставив у долині курінь, добре обгородив його міцною огорожею заввишки так, як міг дістати рукою. Огорожа була подвійна, з міцних кілків, ще й прокладена всередині хмизом, і я спав за нею цілком безпечно часом дві і три ночі поспіль. Входив я туди й виходив звідти з

допомогою драбини. Тепер я думав, що в мене два доми — сільський та приморський. Ця робота відібрала в мене час аж до початку серпня.

Я тільки що закінчив свою огорожу й почав радити з своєї роботи, як полили дощі, і я мусив перебратись до свого першого житла; бо, хоч я й зробив там такий самий намет з паруса, але в мене не було ні гори, що захищала б мене від бурі, ні печери, куди я міг би сховатись, коли дощ ставав zalivний.

Десь перед початком серпня, як сказано, я закінчив будувати курінь і почав розкошувати. З серпня я помітив, що повішені мною виноградні грона добре висохли на сонці і перетворились на чудові родзинки. Я почав знімати їх з дерев — і добре зробив, бо інакше дощі попсували б їх і я позбувся б найкращої частини свого зимового запасу: а було їх у мене понад двісті величезних грон. Тільки встиг я зняти їх і перенести майже всі до печери, як полили дощі, і з того часу — це було 14 серпня — дощі йшли майже щодня до середини жовтня. Іноді лило так, що я цілими днями не виходив із печери.

В цей час я був дуже здивований збільшенням своєї сім'ї. Мене дуже збентежило, що одна з моїх кішок кудись зникла. Я думав уже, що вона пропала, але наприкінці серпня вона вернулася з трьома кошенятами. Це мене дуже здивувало, бо обидві мої кішки були самки. Щоправда, я бачив на острові диких кішок, як я їх звав, і навіть підстрелив одну, але мені здавалось, що ці звірятка зовсім іншої породи, ніж наші європейські. Кошенята були такі ж ручні, як і стара кішка. Від цих трьох кошенят у мене потім розвелось стільки кішок, що я був примушений вбивати їх, як шкідників, і гнати їх від себе якнайдалі.

Від 14 до 26 серпня — безнастанний дощ, і я спочатку не виходив з дому, бо боявся промокнути. В цьому ув'язненні мені забракло харчів; я двічі виходив і одного дня забив козу, а іншим разом (це було 26-го) знайшов величезну черепаху, що дозволила мені влаштувати справжній бенкет і поповнила мої запаси. Харчування моє розподілялось так: на сніданок я їв грона родзинок, на обід — шматок козлятини або смаженої черепахи, бо, на великий жаль, у мене не було посуду, щоб зварити що-небудь; на вечерю — два або три черепашачі яйця.

Весь час, ховаючись від дощу в цьому ув'язненні, я щодня дві чи три години працював, поступово поширюючи свою печеру в один бік, поки вийшов на проти-лежний схил гори і зробив двері поза своєю огорожею; цими дверима я й ходив. Проте тепер я не був такий спокійний, як раніше, бо тоді моє житло було обгороджене з усіх боків, а тепер, думав я, доступ до мене вільний для кожного, хто схоче. Щоправда, мені не було кого боятись, бо найбільша тварина, яку я бачив на острові, була коза.

30 вересня. Я дожив до сумних роковин свого оселення на острові; я перелічив зарубки на стовпі і вийшло, що я живу тут уже триста шістдесят п'ять днів. Я провів цей день як день урочистого посту і призначив його релігійним потребам. Я впав на землю, найсмирніше висповідав перед богом свої гріхи, визнав справедливість його присуду й просив помилувати мене в ім'я Ісуса Христа. Я не їв ні крихти дванадцять годин, поки не почало сідати сонце, а тоді з'їв сухар та гроно винограду й ліг спати, закінчивши день так, як і почав його.

Весь цей час я не додержував неділі. Спочатку в мене не було ніякого релігійного почуття, а далі я потроху перестав відзначати неділі довшими зарубками на стовпі. Таким чином я поплутав рахунок тижнів і не пам'ятав добре, який коли день. А тепер, підрахувавши, як я казав уже, дні, я довідався, що живу тут цілий рік. Я розподілив його на тижні і позначив кожний сьомий день, як неділю; пізніше виявилось, що я пропустив один чи два дні. Незабаром мій запас чорнила почав вичерпуватись; я вирішив поводитися з нимощадніше й почав записувати тільки видатні події в моєму житті, зовсім припинивши щоденні записи про все інше. Дошова і посушлива пори року минали, правильно чергуючись, і я навчився завбачати їх. Але знання свої я набував дорогою ціною, і те, що я маю розповісти вам, було найсумнішою з усіх справ, які я зробив.

Я згадував уже, як я здивувався, коли несподівано побачив коло свого житла кілька колосків рису та ячменю, що, як мені здавалось, вирости самі собою. Пригадую, що там було колосків тридцять рису й коло дванадцяти — ячменю. І ось, після дощів, коли сонце стояло на півдні, я вирішив, що тепер настав час для сіви. Я перекопав, як міг, дерев'яною лопатою невеличкий

клаптик землі, поділив його надвое й засіяв одну половину рисом, а другу — ячменем; але під час сівби мені спало на думку, що краще першого разу не висівати всього насіння, бо я не знаю напевне, коли саме треба сіяти. І я висіяв тільки дві третини всього запасу зерна, залишивши по жмені кожного сорту. Це було для мене велике щастя, що я саме так зробив, бо з першого мого засіву жодна зернина не зійшла. Настали посушливі місяці; з того часу, як я засіяв своє поле, дощів не було зовсім, і насіння не могло прорости. А згодом, коли почав іти дощ, воно зійшло, ніби я тільки що посіяв його.

Бачачи, що мій перший засів не сходить, я пояснив собі це посухою і почав шукати іншого місця з вогкішим ґрунтом, щоб спробувати ще раз. Я перекопав новий клаптик землі коло мого намету й посіяв там рештки зерна. Це було в лютому, невдовзі перед весняним рівноденням. Березневі й квітневі дощі щедро напоїли землю, насіння зійшло чудово й дало розкішний урожай. Але насіння в мене залишилось дуже мало, не більше, як по півпека¹ кожного сорту; але тепер я був досвідчений господар і вже напевне знав, яка саме пора найсприятливіша для засіву і що сіяти можна двічі на рік і двічі, виходить, збирати урожай.

Поки ріс мій хліб, я зробив маленьке відкриття, що згодом дуже придалось мені. Як тільки пройшли дощі й настала гарна година (це було приблизно в листопаді), я пішов до своєї лісової дачі, де знайшов усе в такому вигляді, в якому й покинув, дарма що не був там кілька місяців. Подвійна огорожа, що я поставив, не тільки була ціла, але й усі кілки в ній, нарізані з околиць дерев, ще пустили довгі паростки, як пускає їх першого року верба, коли зрізати в неї верхівку. Не можу сказати, як звались зрізані мною дерева. Я був дуже здивований і разом з тим радий, коли побачив ці молоді паростки. Я підстриг їх, постаравшись надати їм одноманітної форми. Просто неймовірно, як гарно розрослись вони за три роки. Незважаючи на те, що огорожене місце мало до тридцяти ярдів у діаметрі, дерева — тепер я можу назвати їх так — незабаром укрили його своїм віттям і давали гарний холодок, де можна було сховатись від сонця під час посушливої

¹ Пек — дорівнює 9,09 літра.

пори року. Це навело мене на думку нарубати ще кілька таких самих кілків і вбити їх півколом круг огорожі мого старого житла. Я вбив їх у два ряди, відступивши ярдів на вісім від першої огорожі. Вони поприймались, і невдовзі виріс живопліт, що спочатку приховав мое житло, а після став мені за фортецю; про це я розповім у відповідному місці.

За моїми спостереженнями пори року на острові треба було поділяти не на зиму та літню, як у нас в Європі, а на дощову й посушливу приблизно так:

Половина лютого
Березень
Половина квітня

*Дощі, сонце стоїть над екватором
або близько до нього.*

Половина квітня
Травень
Червень
Липень
Половина серпня

*Посуха, сонце пересувається на пів-
ніч від екватора.*

Половина серпня
Вересень
Половина жовтня

*Дощі, сонце знову стоїть над еква-
тором.*

Половина жовтня
Листопад
Грудень
Січень
Половина лютого

*Посуха, сонце пересувається на пів-
день від екватора.*

Дощова пора може тривати довше чи менше, залежно від того, куди дують вітри, але тут я узагальнив свої спостереження. Зазнавши з власного досвіду, що перебування під дощем дуже шкідливе для здоров'я, я кожного разу перед початком дощів заздалегідь запасав харчів, щоб не виходити, і під час дощових місяців по змозі сидів дома.

Я користався цим часом для праці, яку можна було робити, не виходячи з дому. В моєму господарстві бракувало ще багатьох речей, а щоб зробити їх, треба було докласти багато впертої й пильної праці. Я, наприклад, багато разів пробував сплести кошик, але всі лозини, які я міг дістати, були такі ламкі, що в мене нічого не виходило. Тепер мені дуже стала в пригоді моя колишня

дитяча звичка ходити до одного кошикаря, що жив у тому ж самому місті, де й мій батько, і дивитись, як він працює; як і всі діти, будши послужливим та спостережливим, я часто допомагав йому й дуже добре запам'ятав, як плетуть кошики. Тепер мені бракувало тільки матеріалів, щоб узятись до роботи. Аж ось мені спало на думку, що для кошиків будуть придатними гілки тих дерев, з яких я нарубав кілків і які згодом проросли. На мою думку, паростки цього дерева мали бути пружисті й гнучкі, як у нашої англійської верби або лози, і я вирішив спробувати. Другого дня я пішов на свою дачу, як я звав її, вирізав там кілька гілок, вибираючи найтонші, і переконався, що вони якнайкраще придатуться мені. Другий раз я прийшов з сокирою, щоб зразу нарубати скільки треба. Я скоро знайшов ці дерева, бо їх росло там дуже багато. Нарубавши лозин, я поклав їх сушитися в моїй огорожі, а коли вони підсохли, переніс їх у печеру. Найближчої дощової пори я взявся до роботи й сплів багато кошиків, щоб носити землю й складати в них принагідно різні речі. Треба визнати, що вони були дуже неакуратні, але, в кожному разі, відповідали своєму призначенню. Після того я ніколи не забував поповнювати свій запас кошиків і, в міру того як старі рвались, сплітав нові. Здебільшого я робив міцні, глибокі коші замість мішків, щоб зберігати в них зерно, коли його набереться в мене багато.

Перемігши цю перешкоду й витративши на це багато часу, я почав міркувати, як задовольнити ще дві потреби. У мене не було посуду на рідке, за винятком двох барилиць з ромом та кількох пляшок та сулій, де я держав воду і спирт. Не було в мене й горщика, де можна було б щось зварити. Щоправда, я перевіз з корабля казан, але він був надто великий для того, щоб варити в ньому суп і тушкувати м'ясо. Ще одна річ, про яку я часто мріяв, була люлька, але я не вмів зробити її. Проте я, нарешті, придумав, чим замінити її.

Я обсаджував живоплотом своє старе житло й сплітав кошики і витратив на це все літо, тобто посушливу пору року, коли почалась нова робота, що забрала в мене багато більше часу, ніж я гадав.

Я казав уже, що мені дуже хотілось оглянути весь острів. Я кілька разів доходив до струмка й далі, до того місця долини, де поставив свій курінь і звідки видно

було протилежний бік острова. Тепер я зважився пройти весь острів уперек і добратись до протилежного берега. Я взяв рушницю, сокиру, собаку, пороху й дробу більше, ніж звичайно, захопив про запас два сухарі й велике гроно винограду і пішов. Проминувши те місце долини, де стояв мій курінь, я побачив перед собою на заході море, а за ним смугу землі. Був дуже ясний день, і я чудово розпізнав землю, тільки не міг установити — континент це чи острів. Земля лежала високо над морем, тяглася з заходу на південний захід на дуже великій відстані — гадаю, миль за п'ятдесят-шістдесят від мого острова.

Я не знав, яка це була земля, і міг тільки думати, що це була, мабуть, частина Америки, близько від іспанських володінь. Можливо, цю землю заселяли дикуни, і коли б я, замість мого острова, потрапив туди, моє становище було б іще гірше. Я схилився перед волею провидіння, що, як я почав вірити й усвідомлювати, завжди все влаштовує на краще; я заспокоївся й перестав шкодувати, що не потрапив туди.

Крім того, добре все зваживши, я зміркував, що коли відкрита мною земля є частина іспанських володінь, то рано чи пізно я неодмінно побачу який-небудь корабель, що йтиме туди або звідти. А коли це не іспанські володіння, то, виходить, це берегова смуга між іспанськими володіннями та Бразилією, заселена виключно дикунами, і до того ж найлютішими — канібалами, або людоджерами, що вбивають та з'їдають усіх, хто потрапляє їм до рук.

Думаючи так, я поволі посувався вперед. Ця частина острова здалась мені багато приємнішою, ніж та, де я оселився. Скрізь, куди не кинеш оком, були савани, чи то луки, порослі зеленою травою та квітами і вкриті чудовими гаями. Я побачив тут силу папуг, і мені дуже захотілось піймати хоч одну з них. Я гадав, що приручу її і навчу розмовляти зі мною. Після багатьох марних спроб мені вдалося піймати молоде пташеня, яке я приголомшив палицею. Привівши його до пам'яті, я приніс його додому, але минуло кілька років, поки я примусив його заговорити. Все ж таки я навчив його по-панібратськи звати мене на ім'я. З ним, між іншим, трапився випадок, що в своєму місці дуже звеселить моє оповідання.

Обхід острова цілком задовольнив мене. По низинах та лугах я бачив зайців, або подібних до них тварин, і силу лисиць, тільки вони дуже відрізнялись від своїх родичів, яких мені доводилось бачити раніше. Мені не сподобалось їхнє м'ясо. Хоч я підстрелив їх кілька, але в цьому не було потреби, бо харчів у мене вистачало; можу сказати навіть, що харчувався я чудово. Я завжди міг вибирати між трьома сортами м'яса: козлятиною, голубами й черепахою. Додавши до цього родзинки, я мав чудовий харч, якого, гадаю, не постачав би й Ліденголлський ринок¹. Отже, хоч яке сумне було моє становище, а все-таки в мене було за що дякувати богів: я не то що не терпів голоду, а навіть їв досхочу й мав ласощі.

Під час своїх блукань я ніколи не робив більше як дві милі на день, рахуючи навпростець; але я так багато кружляв, оглядаючи околиці та роздивляючись, чи не спіткаю чого нового, що добувався до місця ночівлі зовсім стомленим. Звичайно я спав на дереві, а іноді, якщо знаходив зручне місце, або обводив себе огорожею з кілків, або вбивав їх між деревами, так щоб ніякий хижак не зміг підійти до мене, не збудивши мене.

Дійшовши до морського берега, я остаточно переконався, що для своєї оселі вибрав найгіршу частину острова, бо на своєму боці я за півтора року піймав лише три черепахи, а тут весь берег був укритий ними. Крім того, тут була сила птахів різних порід, і, між іншим, пінгвіни. Були такі, яких я ніколи не бачив, і такі, чиєї назви я не знав; м'ясо багатьох із них було дуже смачне.

Коли б я захотів, я міг би настріляти силу-силенну птиці, але я беріг порох та дріб і волів стріляти кіз, бо вони давали краще м'ясо. Тут теж було багато кіз, більше, ніж на моїй частині острова, але до них було дуже важко підкрастись, бо місцевість була тут рівна і вони помічали мене багато раніше, ніж коли я підкрадався до них між горбками.

Цей берег, безперечно, був приємніший від мого, а проте я не мав ніякої охоти переселятись. Проживши в своїй садибі більш ніж півтора року, я звик до неї. А тут я почував себе ніби в мандрах, а не дома. Проїшовши берегом на схід дванадцять миль або близько

¹ Ліденголлський ринок — старий лондонський ринок

того, я вирішив, що треба вертатись додому. Я встроїв у землю високу тичку на ознаку, бо вирішив, що другий раз прийду сюди з іншого боку, тобто з сходу від мого житла, і таким чином обійду навколо всього острова. Але про це далі.

Я пішов назад іншою дорогою, гадаючи, що легко зможу оглянути відразу весь острів і побачити свою першу оселю, але помилився. Відійшовши від берега не більше як на дві чи три милі, я зійшов у широку западину, оточену лісистими горами з усіх боків так щільно, що не було ніякої змоги роздивитись. Я міг би йти за сонцем, але треба було точно знати його положення цієї пори дня. На моє горе, було хмарно. Не бачачи сонця, я три чи чотири дні блукав по цій долині, марно шукаючи дороги. Нарешті, я мусив знову вийти на берег моря, на те саме місце, де стояла моя тичка, і звідти вернутись додому тим шляхом, яким я прийшов. Ішов я не поспішаючи й часто відпочивав, бо стояли страшенно душні дні, а на мені було багато важкого — рушниця, набої, сокира та інше.

Під час цієї подорожі мій собака сполохав козеня й кинувся на нього, але я вчасно підбіг і врятував його від собаки. Мені дуже хотілось взяти його з собою, бо я давно вже мріяв піймати одне чи пару козенят і розвести череду ручних кіз, щоб забезпечити себе м'ясом на той час, коли зовсім витрачу порох і дріб. Я не без труднощів зробив козеняті нашійник і повів його на мотузці, зроблений з прядива від старих канатів, яку я завжди носив з собою. Дійшовши до свого куреня, я пересадив козеня через огорожу і там покинув його, бо мені не терпілось якнайшвидше добратись додому, де я не був уже більше як місяць.

Не можу висловити, з яким задоволенням вернувся я до свого старого пристановища й простягся в своєму гамаку. Ця маленька подорож і безпритульне життя були такі неприємні, що мій «дім», як я його звав, здався мені цілком упорядкованим житлом: тут мене оточувало стільки вигод і було так затишно, що я вирішив ніколи, поки мені судилось лишатись на цьому острові, не відходити від нього далеко.

Я спочивав і від'їдався після своїх блукань майже цілий тиждень. Більшу частину цього часу я був зайнятий важкою працею — робив клітку для папуги, що

стала зовсім ручною й дуже здружилася зі мною. Потім я згадав про бідолашне козеня, покинуте в огорожі, і вирішив піти привести його додому або нагодувати. Я знайшов його там, де й покинув, бо воно не могло втекти і вже майже здихало з голоду. Я нарубав йому суччя та гілочок і перекинув через огорожу. Коли воно під'їло, я хотів повести його на мотузці, як раніше, але від голоду воно стало таким смирним, що побігло слідом за мною, немов собака. Я завжди годував його сам, і воно зробилось таким ласкавим та втішним, що ввійшло до сім'ї моїх хатніх тварин і не хотіло покидати мене.

Знову настала дощова пора осіннього рівнодення, і знову я врочисто відсвяткував 30 вересня — другі роковини мого перебування на острові. Надій на визволення було так само мало, як і першого дня, коли я прибув сюди. Цілий день 30 вересня я провів у благочестивих міркуваннях, смиренно й з подякою згадуючи багато милостей, посланих мені в моїй самотності, без яких мое становище було б незмірно мізернішим. Я покірно й щиро подякував богові, який з ласки своєї відкрив мені, що навіть у цій самотині я можу бути щасливішим, ніж на волі, в людському товаристві, де я користався б усіма втіхами світу; відкрив мені, що він може цілком надолужити нестатки мого самотного становища й брак людського товариства, перебуваючи зі мною та сповнюючи благодаттю мою душу, втішаючи і заохочуючи мене покладатись на його милість тепер і надіятись на його вічну допомогу в майбутньому.

Тепер я почав ясно відчувати, наскільки тодішнє моє життя, з усіма його стражданнями й нещастями, було щасливіше, ніж моє ганебне, повне гріха, бридке колишнє існування. Горе й радість я розумів тепер зовсім інакше; вже не ті були в мене бажання, не такі гострі були пристрасті; те, що в момент мого прибуття сюди й навіть протягом цих двох років давало мені втіху, тепер уже не існувало для мене.

Раніше, коли я виходив чи то полювати, чи то оглянути місцевість, моє становище раптом викликало в моїй душі страшенну тугу і серце моє завмирало при думці про ліси, гори та пустелі, де я жив, ув'язнений за вічними засувами та замками океану, у відлюдній глушині, без надії на визволення. Серед надзвичайного душевного спокою такий настрій падав на мене як шторм;

я ламав собі руки й плакав по-дитячому. Іноді таке траплялось під час роботи, тоді я сідав, зітхав і годину чи дві дивився в землю. І це було ще гірше для мене, бо якби я міг заплакати, дати собі полегшення словами, то туга, вичерпавши себе, вгамувалася б.

А тепер у мене в голові народжувались інші думки. Я щодня читав слово боже й застосовував його до мого становища. Одного ранку, будучи в поганому настрої, я відкрив біблію на таких словах: «Я ніколи не покину й не залишу тебе» — і відразу ж приклав їх до себе. Чому я натрапив на них саме тоді, коли сумував, що мене занедбав бог і люди? «Гаразд, — сказав я сам собі, — коли бог не покидає мене, що мені з того, що мене покинув світ? А коли б я, маючи цілий світ, утратив ласку й благословення боже, то це була б незрівнянно більша втрата».

З того часу я почав гадати, що в цій самотності я, може, щасливіший, ніж був би в іншому становищі, живучи серед людей; з такими думками я починав дякувати богові за те, що він привів мене сюди. Не знаю, що воно було, але в голові у мене паморочилось, і я не знаходив слів. «Що це за лицемірство, — сказав я одного разу вголос, — дякувати та вдавати задоволення з свого становища, коли в душі молишся, щоб визволитися з нього?» Тут я спинився, і, хоч не міг дякувати богові за те, що він, правда, дорогою ціною дав мені зрозуміти моє минуле життя, оплакати мої хиби й покаятись, — я все ж ніколи не розгортав і не закривав біблії, не благословивши бога, що напоумив мою англійську приятельку, без будь-якого прохання з мого боку, запакувати її серед інших речей, а згодом допоміг мені врятувати її з уламків корабля.

В такому настрої почав я свій третій рік на острові. Я не хотів стомлювати читача дрібницями і тому другий рік свого життя на острові описав не так докладно, як перший. Все ж таки можна сказати, що я лише зрідка мав дозвілля: я суворо розподілив свій час відповідно до робіт, які виконував протягом дня. На першому місці стояли релігійні обов'язки та читання святого письма; на це я завжди відводив певний час, тричі на день. На другому — щоденне полювання, що відбирало в мене години три кожного ранку, коли не було дощу. На третьому — сортування, сушіння та готування забитої або

спійманої дичини; на це йшла більша частина дня. Треба також взяти до уваги, що з полудня, коли сонце ставало в zenіті, жахлива спека не дозволяла мені виходити з дому. На інші справи мені залишалась решта дня — не більше як чотири вечірні години. Траплялося й так, що я міняв час полювання й хатньої роботи. Тоді я працював уранці, а надвечір виходив з рушницею.

У мене було не тільки мало часу для праці, але ця праця потребувала, крім того, неймовірних зусиль і посувалась дуже повільно. Багато часу я марнував через брак приладдя та допомоги і через свою невправність. Так, я витратив сорок два дні тільки на те, щоб зробити довгу дошку для полиці, потрібної в моєму льоху, тоді як два теслярі, маючи відповідні інструменти і велику подовжню пилку, випиляли б з одного дерева шість таких дощок за половину дня.

Довелось робити так: я вибрав величезне дерево, бо мені була потрібна довга дошка. Три дні я рубав його і два дні обтинав на ньому гілля, щоб мати колоду. Не знаю навіть, скільки часу я обтесував та обстругував його з обох боків, поки його вага не поменшала настільки, що дерево можна було зрушити з місця. Тоді я чисто обтесав один бік на всю довжину колоди, потім перевернув її цим боком униз і почав обтесувати таким самим чином і другий, аж поки не зробив рівної й гладенької дошки, приблизно три дюйми завтовшки. Кожен зрозуміє, як тяжко працював я над цією дошкою. Але впертість і праця допомогли мені закінчити цю роботу, як і багато інших. Наводжу тут ці подробиці, щоб ясно було, чому витрачав я так багато часу на порівняно невелику роботу — невелику, коли у вас є помічник і знаряддя, але таку, що вимагає багато часу й зусиль, коли робити її доводиться одній людині, та ще й майже великими руками. Незважаючи на все це, терпінням та працею я довів до кінця всі роботи, потрібні в моїх обставинах, як це буде видно далі.

В листопаді та грудні я чекав врожаю ячменю та рису. Ділянка, що я засіяв, була невеличка, бо, як я вже казав, через посуху в мене загинув майже весь урожай першого року і мені залишилось не більше як півпека кожного сорту зерна. Цього ж разу врожай мав бути чудовий, але раптом я побачив, що знову можу втратити все, бо моє поле спустошують численні вороги, від яких

важко встерегтись. Цими ворогами були насамперед кози й звірки, названі мною зайцями, які, вподобавши ніжні стебельця, особливо коли вони тільки-що висувалися з ґрунту, днювали й ночували на моєму полі і з'їдали їх, не даючи їм викинути колос.

Я не бачив іншого заходу проти цього, як обгородити все поле, і ця робота забрала в мене багато сили, головним чином тому, що треба було поспішати. А втім, моє поле було таке маленьке, що за три тижні огорожа була закінчена. Вдень я відганяв ворогів пострілами, а на ніч прив'язував до огорожі собаку, що гавкав цілу ніч. Після цього маленькі злодії втекли з цього місця; мій хліб чудово виколосився і почав швидко достигати.

Проте, як попередю, поки хліб був зелений, мене розоряли звірі, так само тепер, коли він виколосився, мене почали розоряти птиці. Якось, обходячи свою ниву, я побачив, що над нею кружляють цілі зграї невідомих мені птахів, як видно, чекаючи, поки я пройду. Я відразу ж вистрелив у них, бо завжди мав при собі рушницю, але ледве встиг я вистрелити, як з самої ниви знялась друга зграя, якої я спочатку не помітив.

Це дуже стурбувало мене. Я гадав, що за кілька днів вони знищать усі мої надії, що я голодуватиму і що мені ніколи не пощастить зібрати хліба. Я не міг придумати, що мені робити, але вирішив відстояти свій хліб, хоча б для цього довелось вартувати день і ніч. Передусім я обійшов усю ниву, щоб переконатись, чи багато шкоди наробили птиці. Виявилось, що хліба попсовано чимало, але через те, що зерно ще не зовсім достигло, шкода була б не дуже велика, якби вдалося зберегти решту.

Я набив рушницю і, відійшовши трохи, побачив, що злодії посідали на дерева навколо, ніби чекаючи, щоб я пішов. Так воно й сталося: як тільки я сховався від їхнього зору, вони одне по одному почали злітати на ниву. Це так розсердило мене, що я не міг стерпіти й не дїждався, поки їх збереться більше. Я знав, що кожне зернятко, з'їдене тепер, дало б згодом цілий пек хліба. Підбігши до огорожі, я вистрелив і забив трьох птахів. Мені тільки того й треба було. Я підібрав усіх трьох і зробив з ними так, як у нас в Англії роблять з неприборнаними злодіями: повісив їх на страх іншим. Не можу описати, як дивно подіяв цей засіб: не тільки жодна птиця не сідала більше на ниву, але всі вони покинули

мою частину острова, принаймні я більше не бачив їх, поки мої три опудала висіли на жердині. Можете собі уявити, як я радів з цього. Наприкінці грудня, коли настав час другого за рік збору врожаю, мої ячмінь та рис достигли, і я зібрав урожай.

Я не знав, як взятись до жнив, не маючи ні коси, ні серпа. Єдине, що я міг зробити, це скористатись для цієї роботи широким кортиком чи тесаком, взятим з корабля разом з іншою зброєю. Правду сказати, мій урожай був такий невеликий, що зібрати його було дуже легко, та й збирав я його особливим способом. Я зрізав лише колоски, носив кошиком, а потім перетирив їх руками. Виявилось, що з половини пека насіння кожного сорту вийшло з два бушелі¹ рису і більше як два з половиною бушелі ячменю. Певна річ, приблизно, бо тоді я не мав мірки.

Це мене дуже підбадьорило, бо я сподівався, що згодом, коли бог pomoже, я матиму завжди вдосталь хліба. А тепер передо мною постала нова перешкода: я не знав, як змолоти зерно й зробити з нього тісто, а особливо, як спекти його. Всі ці перешкоди разом з бажанням відкласти в запас якнайбільше насіння, щоб завжди мати його вдосталь, примусили мене не займати врожаю цього року, залишити його весь на насіння й докласти всіх зусиль, щоб розв'язати велике завдання — забезпечити себе надалі хлібом.

Тепер про мене можна було з повним правом сказати, що я заробляю свій хліб. Трохи дивно, що люди так мало думають про те, скільки різних дрібних робіт треба виконати, добуваючи зерно, зрошуючи, зберігаючи та всіляко обробляючи його, щоб мати тільки одну цю частку нашого харчування.

Я перебував у таких первісних умовах життя, що всі ці труднощі щодня пригнічували мене і давалися мені взнаки дедалі більше з того часу, як я зібрав першу жменю ячменю й рису, що так несподівано вирости біля мого житла.

Передусім, у мене не було ні плуга, щоб орати землю, ні заступа, щоб скопати її. Я вже казав, що переміг цю перешкоду, зробивши дерев'яну лопату. Але яке знаряддя, така й робота; до того ж моя лопата, не обита

¹ Бушель — дорівнює приблизно 36,3 л.

залізом, служила дуже недовго; робив я її багато днів, а працювати нею було важче, ніж залізною, і сама робота виходила далеко гіршою. Проте я з цим помирився і, набравшись терпіння і не звертаючи уваги на якість роботи, копав далі. Коли зерно було посіяно, нічим було боронувати його. Довелось, замість борони, тягати по полю величезний важкий сук, що тільки дряпав землю, а не рівняв її.

Поки мій хліб ріс та досягав, я побачив, що мені бракувало ще багатьох речей, щоб обгородити ниву, зберегти її, скосити чи зжати врожай, висушити та перевезти його додому, змолотити, перевіяти й сховати зерно. Після того мені ще були потрібні: млин, щоб змолоти зерно, сито, щоб просіяти борошно, сіль та дріжджі, щоб замісити тісто, піч — щоб спекти хліб. І все ж таки, як побачимо далі, я обійшовся без усього цього, і зерно було для мене безцінною нагородою та втіхою. Все це вимагало від мене важкої і впертої праці, але іншого виходу не було. Мій час був точно розподілений, і я віддавав цій роботі кілька годин щодня. Я вирішив не витрачати зерна, доки не матиму його більше, і в мене залишилось ще шість місяців на те, щоб по змозі винайти та виготовити приладдя для перероблення зерна на хліб.

Проте спочатку треба було підготувати під засів просторішу ділянку землі, бо тепер у мене було стільки насіння, що я міг засіяти більше ніж акр¹. Перше ніж зробити це, я витратив майже цілий тиждень, щоб змайструвати дерев'яну лопату, яка завдала мені стільки неприємностей, бо вона була важка і працювати нею було вдвоє тяжче. Але я перемиг цю перешкоду й засіяв дві великі рівні ділянки землі, які я вибрав якнайближче до мого житла, і обгородив їх частоколом з того дерева, чиї гілки так легко приймалися. Таким чином через рік у мене мав бути живопліт, що майже не потребував лагодження. Всі ці роботи відібрали в мене не менше трьох місяців, бо більша частина їх припала на дощову пору, коли я не міг виходити з дому. Під дощ, коли я мусив сидіти дома, я, відповідно до обставин, виконував інші потрібні роботи, а разом з цим розмовляв з своєю папугою, навчаючи її говорити. Скоро вона знала вже своє ім'я, а згодом навчилася досить голосно вимовляти його.

¹ Акр — дорівнює 4047 кв. м.

Попка» — було перше слово, яке я почув на цьому острові не від себе, а з чужих уст. Але, певна річ, це було для мене не роботою, а лише розвагою під час роботи. Як уже сказано, праці я мав дуже багато. Давно вже намагався я так чи інакше зробити собі череп'яний посуд, що був мені дуже потрібний, але я зовсім не знав, як це здійснити. Я не мав сумніву, що зміг би виліпити горщик, якби мені вдалося дістати гарної глини, а в жаркому кліматі він висохне на сонці і так затвердне, що можна буде переносити його й зберігати в ньому всі припаси, що потребують сухості. Такий посуд був насамперед потрібний для зерна, борошна тощо, і тому я вирішив зробити кілька якомога більших макітер і переховувати в них зерно.

Читач, напевне, пожалів би мене, а може, й посміявся б з мене, якби я розповів йому, як невміло замісив я глину, які недоладні, незграбні й потворні речі я виробляв; скільки моїх виробів сплющилось і скільки розпалось через те, що глина була надто м'яка і не витримувала власної ваги; скільки інших порепалось від того, що я поспішив виставити їх на сонце; скільки розсипалось на дрібні шматки, як тільки я доторкнувся до них перед сушінням і після нього. Одно слово, за два місяці невтомної праці, коли я, нарешті, знайшов глину, накопав її, приніс додому й узявся до роботи, у мене вийшло дві непоказні посудини, яких аж ніяк не можна було назвати макітрами.

Проте, коли мої посудини добре висохли й затверділи від сонця, я обережно підняв їх одну по одній і поставив кожную у величезний кошик, щоб вони не могли розпатись; а порожняву між посудинами й кошиками я забив рисовою та ячною соломою. Щоб ці посудини не відсиріли, я призначив їх на сухе зерно, а згодом, коли зерно буде змелено, — на борошно.

Хоч великі вироби з глини й вийшли в мене невдалими, проте дрібніший посуд — тарілки, круглі горщики, кухлі, миски тощо — був куди кращий: спека випалила їх і зробила досить міцними.

Але я все ще не досяг своєї головної мети. Мені потрібний був посуд, що не пропускав би води й витримав би вогонь, а саме цього я не міг добитись. Аж ось одного разу я розклав великий вогонь, щоб засмажити м'ясо. Коли воно було готове, я хотів погасити жаринки й зна-

Йшов між ними уламок розбитого череп'яного горщика, що випадково потрапив у вогонь. Він став твердий, як камінь, і червоний, як черепиця. Це відкриття приємно здивувало мене, і я сказав собі, що коли черепок так добре затвердів від вогню, то, виходить, так само можна випалити на вогні й цілу посудину.

Це примусило мене замислитись над тим, як розкласти вогонь, щоб випалити мої горщики. Я не мав ніякого уявлення про печі для випалювання, якими користуються гончарі; не вмів поливати посуд оловом, хоч у мене й знайшлося б для цього трохи олова. Поставивши три великі череп'яні горщики й два чи три менші один в один, я обклав їх з усіх боків дровами та хмизом і запалив вогонь. В міру того, як дрова перегорали, я підкидав нових, поки не побачив, що мої горщики прогартувались наскрізь, і жоден із них не тріснув. Коли вони зробились світло-червоними, я залишив їх у вогні годин з п'ять чи шість, але несподівано побачив, що один із них почав топитись, хоч і був цілий. То розтопився від жару змішаний з глиною пісок, що перетворився б на скло, коли б я розпікав його далі. Я потроху зменшував вогонь, і червоний колір став менш яскравим. Я сидів коло них цілу ніч, щоб не дати вогню погаснути надто швидко, і вранці я мав три дуже гарні череп'яні глечики й три горщики, випалені якнайкраще. В числі їх був горщик, политий розтопленим піском.

Ясна річ, що після цієї спроби мені не бракувало вже череп'яного посуду, але мушу признатись, що на вигляд він був не дуже добірний. Це не здивує нікого, бо я робив його таким самим способом, як діти роблять паски з грязі або як ліплять пироги жінки, що не вміють замісити тіста.

Гадаю, що жодна людина в світі не зазнавала таких радощів з приводу такої дрібниці, як зазнав я, коли побачив, що мені пощастило зробити цілком вогнетривалий череп'яний посуд. Я ледве діждався, поки мої горщики охолонуть, щоб налити в один із них води, поставити його знову на вогонь і зварити в ньому м'ясо. Усе вийшло гаразд. Я зварив собі з шматка козлятини дуже смачний суп, хоч у мене не було ні вівсяного борошна, ні інших приправ, що звичайно кладуться туди.

Далі мені треба було зробити кам'яну ступку, щоб молоти або, вірніше, товкти в ній зерно. Про таке

вдосконалення, як млин, не було чого й думати, маючи лише дві руки. Я не знав, як зарадити собі в цій потребі. В обточуванні каменів я, як і в інших ремеслах, не розумівся зовсім, а до того ж не мав потрібного інструменту. Дуже багато днів витратив я на те, щоб знайти підходящий камінь, тобто досить твердий і такого розміру, щоб у ньому можна було видовбати заглибину, але не знайшов такого. Правда, на острові були великі скелі, але від них не можна було ні відколоти, ні відламати потрібної мені брили. До того ж ці скелі були з досить крихкого пісковика; від важкого товкача камінь неодмінно почав би кришитись, і пісок засмічував би борошно. Витративши отак силу часу на марні розшуки, я відмовився від думки мати кам'яну ступку й вирішив узяти для ступки велику колоду з твердого дерева, яку мені скоро й пощастило знайти. Вибравши колоду такого розміру, що я ледве міг зсунути її з місця, я обтесав її сокирою, щоб надати їй потрібної форми, а тоді, з допомогою вогню, з великими труднощами випалив у ній заглибину, подібно до того, як бразільські індієць роблять човни. Закінчивши ступку, я витесав величезний важкий товкач із так званого залізного дерева. Все це приладдя я заховав до майбутнього збору зерна, яке я твердо вирішив змолоти або, вірніше, перетовкти на борошно, щоб пекти з нього хліб.

Мені треба було ще зробити сито або решето, щоб просівати борошно від висівок та лушпиння, бо без цього не можна було пекти хліб. Завдання було важке, і я не знав, як до нього взятись. В мене не було ніякого матеріалу — ні серпанку, ні будь-якої рідкої тканини, щоб просівати через неї борошно. Від полотняної білизни в мене залишилось саме дрантя. Була козяча вовна, але я не вмів ні прясти, ні ткати, а коли б і вмів, то все одно у мене не було ні прядки, ні верстата. На кілька місяців справа припинилась, і я не знав, що мені робити. Нарешті я згадав, що серед матроських речей, які я взяв з корабля, було кілька наших хусток з перкалю або мусліну. З цих хусток я й зробив собі три сита, правда, маленькі, але цілком придатні для роботи. Їх вистачило мені на кілька років, а про те, як улаштувався я потім, буде сказано в своєму місці.

Тепер треба було подумати, як пекти хліб, коли я наготую борошна. Передусім у мене зовсім не було дріж-

джів, і, не маючи чим замінити їх, я перестав цим клопотатись. Збудувати піч було найважче. Проте я запобіг і цьому, виліпивши з глини кілька величезних круглих посудин, дуже широких, але мілких — приблизно два фути в діаметрі і не більше ніж дев'ять дюймів завглибшки. Цей посуд я теж добре випалив на вогні й сховав. Коли треба було пекти хліб, я дуже розпалив своє вогнище, викладене добре випаленими чотирикутними кахлями, які я теж зробив сам. Власне, я б не назвав їх чотирикутними. Коли дрова добре перегоріли на жар, я розгріб його по всьому вогнищі і дав полежати деякий час, доки воно не розпеклось. Тоді я згріб весь жар набік, поставив свій хліб, покритий його глиняними тарелями, перекинутими догори дном, і завалив гарячим вугіллям. Мій хліб спікся, як у найкращій печі. Я навчився пекти коржики з рису та пудинги і став гарним пекарем. Пирогів я не робив тільки тому, що, крім козлятини й пташиного м'яса, їх не було чим начиняти.

Не слід дивуватись, що на всі ці роботи пішла більша частина третього року мого життя на острові, особливо коли зважити, що мені ще треба було збирати новий врожай і виконувати всяку господарську роботу. Хліб я зібрав своєчасно, переносив його додому і склав у великі коші, залишивши його в колосках, поки в мене буде час перетерти їх руками, бо я не міг молотити, не маючи ні току, ні ціпа.

Проте разом із збільшенням мого запасу зерна у мене з'явилась потреба в більшому для нього приміщенні. Останній врожай дав мені бушелів двадцять ячменю і стільки ж, якщо не більше, рису, тому для всього зерна не вистачало місця. Тепер я міг витратити його на їжу скільки хотів, а це було дуже приємно, бо мої сухарі давно вже вийшли. Я вирішив розрахувати, скільки треба зерна на моє харчування протягом одного року, щоб сіяти лише раз на рік. Виявилось, що сорок бушелів рису та ячменю було більше, ніж я міг спожити за рік, тому я вирішив сіяти й надалі стільки, скільки посіяв цього року, гадаючи, що мені цього стане і на хліб, і на все інше.

Отак працюючи, я, звичайно, дуже часто згадував про землю, побачену мною з другого боку острова, і в мене весь час була таємна надія добратись до неї. Я гадав, що на континенті, як у кожній заселеній країні,

я якось зміг би просунутись далі, а може, й добрати спосіб зовсім утекти з цих країв.

Але я весь цей час зовсім не думав про небезпеку, що загрожувала мені в тих обставинах, і про те, що я міг потрапити до рук дикунів, можливо, далеко гірших, ніж африканські тигри й леви. Я не думав про те, що, потрапивши їм до рук, я мав би один шанс проти тисячі, що не буду забитий, а може, й з'їдений. Бо я чув, що мешканці Караїбського берега — людоджери, а судячи з широти, на якій лежав мій острів, він не міг бути далеко від того берега. Проте, якби мешканці тієї землі і не були людоджерами, вони все-таки могли вбити мене, як убивали багатьох європейців, що прибували туди, навіть коли їх бувало десятеро й двадцяттеро вкупі. Я ж був один і зовсім беззахисний; усе це я мусив зважити. Пізніше я зрозумів усю недоречність мого наміру, але тоді мене не страшили ніякі небезпеки. Я думав тільки про те, щоб добратись до того берега.

Тепер я пожалкував, що зі мною немає Ксурі та баркаса з трикутним парусом, під яким я проплив понад африканським берегом більше ніж тисячу миль. Але даремно було згадувати про них... Я вирішив піти подивитись на нашу корабельну шлюпку, яку під час шторму, коли ми зазнали аварії, викинуло далеко на берег за кілька миль від мого житла. Шлюпка лежала майже на тому ж самому місці, де вона була й раніше, але прибій перекинув її догори дном на високий край піщаного берега; води коло неї не було. Якби я мав змогу полагодити й спустити на воду цю шлюпку, вона витримала б подорож морем і я досить легко добрався б до Бразилії. Але я мусив би передбачати, що перекинути й зрушити з місця цю шлюпку для мене таке саме надсильне завдання, як і зрушити з місця острів. Проте я вирішив зробити все, що було в моїх силах,— пішов у ліс, нарубав жердин для важелів та котків і перетягав їх до шлюпки, бо тішив себе думкою, що, коли мені вдасться перекинути шлюпку на дно, я полагоджу її і в мене вийде добрий човен, на якому можна спокійно пуститись у море.

Я не шкодував сил на цю марну роботу і витратив на неї три чи чотири тижні. Нарешті я переконався, що моїх малих сил не вистачить для того, щоб підняти таку вагу, і заходився підкопувати пісок з одного боку шлюп-

ки, щоб вона впала й перекинулась сама. При цьому я то тут, то там підкладав під неї обрубки дерева, щоб вона впала саме туди, куди мені було треба.

Але закінчивши цю підготовчу роботу, я все-таки не мав сили ні зрушити шлюпку з місця, ні підвести під неї важелі, а тим більше — посунути її до води, і мусив відмовитись від свого наміру. Та коли я втратив надію на човен, моє бажання пуститись в океан не тільки не зменшилось, а, навпаки, збільшилось, дарма що перешкоди до цього здавались непереможними.

Нарешті я вирішив спробувати сам зробити човен, або, вірніше, пірогу, які роблять тубільці в тих краях майже без усякого знаряддя і без помічників, просто із стовбура величезного дерева. Мені здавалось, що це не лише можлива, а й легка справа, і думка про цю роботу захопила мене. Я гадав, що в мене багато більше можливостей виконати її, ніж у негрів або індіців. Я не зважив лише особливої, як порівняти з дикунами, незручності мого становища, а саме — браку робочих рук, щоб спустити пірогу на воду, а ця перешкода була далеко серйозніша, ніж брак знаряддя. Отже, якби я й знайшов у лісі підхоже товсте дерево і з великими труднощами зрубав його, якби я, з допомогою моїх інструментів, обтесав його зверху й надав йому форми човна, а потім видовбав або випалив його всередині, одно слово — зробив би з нього човен, то яка була б мені з того користь, коли я не зміг би спустити його на воду і був би змушений кинути його там, де знайшов?

Певна річ, коли б я хоч трохи усвідомлював собі своє становище, починаючи робити пірогу, я неодмінно запитав би себе, як я спущу її на воду. Але всі мої думки були до такої міри охоплені гаданою подорожжю, що я зовсім не згадував про це, хоч було цілком ясно, що пропливти в пірозі сорок п'ять миль морем — багато легше, ніж проволокти її землею сорок п'ять сажнів, які відокремлювали її від води.

Я взявся до цієї роботи як справжній дурень, і наврод чи в такі дурні пошивалась коли-небудь хоч трохи розумна людина. Мене тішила моя вигадка, і я не клопотав собі голови думкою, чи вистачить у мене сил упоратися з нею. Думка про потребу спустити пірогу на воду часто спадала мені в голову, але я проганяв її такою нерозумною відповіддю: спочатку зроблю пірогу,

а тоді вже, ручуся, я знайду якийсь спосіб пересунути її до води.

Це було найбезглуздіше міркування, але моя повна жагучого бажання фантазія не давала мені спокою, і я взявся до роботи. Я зрубав здоровенний кедр, якого, гадаю, не було й у самого Соломона під час будівництва єрусалимського храму. Мій кедр був п'ять футів завтовшки і десять дюймів у діаметрі коло кореня, а на височині двадцяти двох футів — чотири фути одинадцять дюймів; далі стовбур ставав тонший і розгалужувався. Силу праці довелось покласти на те, щоб зрубати це дерево: двадцять днів я підрубав самий стовбур, а ще чотирнадцять днів обрубав сучки й відокремлював величезне розложисте верховіття. Цілий місяць я обробляв сокирою свою колоду, намагаючись надати їй форми човна, щоб вона могла прямо держатись на воді. Три місяці пішло на те, щоб видовбати її посередині, бо я обійшовся без вогню і працював тільки долітцем та молотком. Нарешті, завдяки впертій праці, я зробив чудову пірогу, що сміло могла підняти душ двадцять п'ять, тобто була досить велика для мене з усім моїм вантажем. Скінчивши цю роботу, я був у захваті від її наслідків. Ніколи в житті я не бачив такого великого човна з однієї деревини. Зате ж і відібрав він у мене часу та праці! Тепер треба було тільки спустити його на воду, і я певний, що, коли б це мені вдалось, я пустився б у найбожевільнішу і найбезнадійнішу з усіх подорожей, що будь-коли розпочинались.

Але всі мої спроби спустити його на воду були марні, хоч і коштували мені великих зусиль. До води було не більше як сто ярдів, але перша перешкода полягала в тому, що звідти до берега було нагору. Щоб подолати це, я вирішив зняти зайву землю так, щоб зробити спуск. На цю роботу в мене пішла сила праці, але хто шкодує праці, коли бачить попереду визволення? Коли ця перешкода була усунена, повторилось те саме: я не міг зрушити з місця пірогу, як раніше не міг зрушити шлюпку. Тоді я виміряв відстань між пірогою та морем і вирішив викопати канал, бо, коли побачив, що не можу посунути пірогу до води, я хотів посунути воду до піроги. Я вже почав копати, але коли вирахував у думці, яким завглибшки та завширшки має бути той канал і за який приблизно час я можу закінчити цю роботу своїми двома

руками, то виявилось, що на це треба було витратити не менше як десять або дванадцять років, бо берег тут був дуже високий і канал треба було поглибити принаймні на двадцять футів. Отже, на великий мій жаль, довелось відмовитись і від цієї спроби.

Це засмутило мене дуже, і тільки тепер, хоч і надто пізно, я зміркував, як нерозважливо братись до роботи, не розрахувавши точно, чого вона коштуватиме і чи вистачить сили довести її до кінця.

Серед такої праці настали четверті роковини мого життя на острові, і я провів цей день у молитві і з спокійною душею. Завдяки повсякчасному й ретельному читанню слова божого та милостивій допомозі божій, я почав ставитись до всього зовсім не так, як раніше. Мої погляди змінились: світ здавався мені тепер чимсь далеким і чужим: він не збуджував у мені ніяких надій, ніяких бажань. Мені не було чого робити в ньому, і не буде вже, мабуть, довіку. Я дивився на нього так, як ми, може, дивимось на нього з того світу, тобто, як на місце, де ми жили колись і звідки відійшли назавжди. Я міг би тепер сказати світові так, як праотець Авраам сказав багачеві: «Між тобою і мною лежить велика безодня».

І дійсно, я відійшов від усякої земної скверни: у мене не було ні плотських спокус, ні зваби для очей, ні життєвих гордощів. Мені не було чого бажати, бо я мав усе, чим можна було тішитись. Я був володар острова і, якщо хочете, міг вважати себе королем чи імператором усїєї країни, якою я володів. У мене не було суперників, не було конкурентів, ніхто не сперечався зі мною за владу, і я ні з ким не поділяв її. Я міг би навантажити зерном цілі кораблі, але це було мені непотрібно, і я сіяв саме стільки, скільки сам потребував. У мене була сила черепах, але я задовольнявся тим, що зрідка вбивав одну. У мене було стільки лісу, що я міг би збудувати цілий флот, і стільки винограду, що вином та родзинками можна було б навантажити всі кораблі цього флоту.

Проте я цинив тільки те, що було корисне для мене. Я був ситий і мав чим задовольнити всі свої потреби,— навіщо ж було мені все інше? Коли б я настріляв більше дичини або посіяв більше хліба, ніж міг з'їсти, мій хліб пропав би, а дичину довелося б викинути собаці або ж

її поїли б черв'яки. Дерева, що я зрубав, лежали б на землі й гнили; я міг використовувати їх лише на паливо, а воно було мені потрібне тільки для готування їжі.

Одно слово, природа й досвід навчили мене розуміти, що земні блага мають для нас ціну тільки доти, доки вони можуть задовольняти наші потреби; і хоч скільки нагромадили б ми багатств, ми можемо втішатись ними тільки доти, доки можемо користуватися ними, але не більше. Найзажерливіший скнара вилікувався б від свого пороку, коли б він опинився на моєму місці, бо я мав без краю більше добра, ніж знав, куди дівати його. Я не мав чого бажати, коли не рахувати деяких речей, яких у мене не було,— правда, дрібних, але дуже мені потрібних. У мене, як я казав уже, було трохи грошей, золота і срібла — всього з тридцять шість фунтів стерлінгів. І що ж? Вони лежали як нікчемний, непридатний мотлох; мені не було на що їх витратити, і я часто казав собі, що з радістю віддав би цілу жменю за кілька люльок для тютюну або за ручний млин, щоб молоти моє зерно. Та де там! Я віддав би всі ці гроші за шестипенсову пачку насіння ріпи та моркви з Англії, за жменьку гороху та бобів або за пляшку чорнила. А тепер ці гроші не давали мені ні користі, ні втіхи. Так і лежали вони у мене в шухляді й дощової пори брались цвіллю в печері. І коли б я мав повну шафу діамантів, вони так само не мали б для мене ніякої ціни, бо були мені зовсім не потрібні.

Тепер мені жилось далеко легше, ніж раніше — і з фізичного, і з морального боку. Коли я сів їсти, мене часто сповняла глибока вдячність за щедрість божого провидіння, що послало мені трапезу в пустині. Я навчився більше бачити радісні, ніж сумні сторони свого становища і більше пам'ятати про те, що в мене є, ніж про те, чого мені бракує. І це викликало в мене невимовну радість. Говорю це для тих нещасних людей, що ніколи нічим не бувають задоволені, не можуть спокійно втішатись благами, даними від бога, що завжди хочуть чогось такого, чого він їм не дав. Бо всі наші нарікання на те, чого нам бракує, виникають, здається мені, від недостатньої вдячності за те, що ми маємо.

Я часто поринав в інші думки і, безперечно, так само поринав би в них кожен, хто зазнав би такого лиха, як я. Це було порівняння мого теперішнього становища з тим,

якого я чекав спочатку; вірніше, з тим, що напевне судилося б мені, якби милосердне провидіння якимось дивом не розпорядилось, щоб корабель загинув ближче до берега і щоб я не тільки зміг добратись до нього, а й перевезти на берег те, що полегшило моє становище та розважило мене. Інакше я не мав би знаряддя для праці, зброї для оборони, пороху і дробу, щоб здобувати собі їжу.

Цілі години, а то й цілі дні, я в найяскравіших барвах уявляв собі, що я робив би, якби не врятував нічого з корабля, адже з їжі я мав би саму тільки рибу та черепах. Але перше ніж я знайшов черепаху минуло багато часу, і я вмер би з голоду, а якби й не вмер, то жив би, як дикун. Коли б мені й пощастило вбити козу або якогось птаха, я все-таки не зміг би оббілувати їх, попатрати й порізати. Я мусив би гризти їх зубами й роздирати нігтями, як дикий звір.

Такі думки примусили мене глибше відчутти доброту провидіння й бути дуже вдячним йому за своє теперішнє становище з усіма його нестатками й злигоднями. Хай подумують про це всі ті, хто за лихої години любить говорити: «Чи є в кого таке горе, як у мене?» Хай вони подумують, як багато є на землі людей, нещасніших за них, і в скільки разів їхнє власне нещастя було б жахливішим, якби того захотіло провидіння.

Ще одно міркування допомагало мені втішати себе надіями. То було порівняння мого теперішнього становища з тим, яке я заслужив і якого мав підстави чекати від провидіння. Я жив жахливим життям, зовсім не знаючи ні бога, ні страху божого. Мої батьки дали мені добру освіту. Вони подбали й про те, щоб натхнути мені змалку страх божий та свідомість обов'язків, яких вимагали від мене природа й мета мого існування. І що ж? Я дуже рано пустився в морські подорожі, а життя на морі більше, ніж усяке інше життя, вільне від страху божого, хоч там нещастя повсякчасно загрожує кожному. Коли я почав жити цим життям серед моряків, мене відвернули від невеличких релігійних уявлень, що в мене були, глузування моїх товаришів, запекла зневага до небезпеки, картини смерті, що стали для мене звичайними; довгий час я не мав нагоди розмовляти з ким-небудь таким, як і я, або слухати про що-небудь гарне й спрямоване до гарного.

Я був настільки позбавлений усього доброго і так мало знав про те, чим я був і чим я мусив би бути, що радів тільки найразючішим випадкам мого врятування — утечі з Сале, порятункові у капітана португальського корабля, вдалому плантаторству в Бразилії, одержанню мого вантажу з Англії тощо. Я ніколи ні в думках, ні словами не дякував богам. В найскрутніші хвилини я ніколи не молився й не казав: «Господи, помилуй мене». І я вимовляв ім'я боже хіба що для присяги або для блюзнірства.

Як я вже згадував, протягом багатьох місяців на мене находили жахливі думки про моє грішне й запекле минуле; і коли я подивився навколо себе і розміркував, як надзвичайно піклувалось мною провидіння з того часу, як я прибув на це місце, і як милостиво ставився до мене бог, я побачив, що він покарав мене не тільки далеко менше, ніж заслуговувала моя поведінка, а ще й дбав про мене. Це дало мені надію, що моє каяття прийнято і що бог буде милосердним до мене надалі.

Міркуючи так, я став покірним волі божій і глибоко вдячним за те, що мав; я був живий, тому не повинен скаржитись, бо навіть не дістав заслуженої кари за свої гріхи; я втішався багатьма милостями, яких не мав підстави чекати тут, тому я мусив не лютувати на своє становище, а радіти і щодня дякувати богам за насущний хліб, даний мені за допомогою цілої низки чудес; мусив вважати, що харчувався я так само дивно, як пророк Ілля, коли ворони годували його. Навряд чи міг би я назвати інше місце в незалюдненій частині світу, куди мене могло б викинути з більшими для мене вигодами. Хоч тут я не мав людського товариства і дуже цим журився, зате не зустрічав ні хижих звірів, ні лютих вовків чи тигрів, які загрожували б моєму життю, ні отруйних тварин, які вадили б моєму здоров'ю, ні дикунів, які могли б убити і з'їсти мене. Одно слово, якщо, з одного боку, моє життя було сумне, то, з другого, я мусив дякувати за те, що я живу. Мені не бракувало нічого, щоб зробити своє життя цілком щасливим; треба було тільки пам'ятати, який добрий і милосердний до мене господь, що дбає про мене. Зваживши все це, я заспокоївся і перестав сумувати.

Я жив тут уже так давно, що багато речей, пристав-

лених мною на берег для своїх потреб, були або зовсім спожиті, або вже кінчались.

Чорнила, як я вже казав, зосталось у мене дуже мало, я дедалі більше розводив його, поки воно не стало таким блідим, що на папері вже майже не лишалось слідів від нього. Поки воно було в мене, я коротко відзначав ті дні, на які припадали видатні події в моєму житті. Якось, розглядаючи ці записи, я помітив чудний збіг дат різних подій мого життя, і якби я був забобонний і відрізняв щасливі дні від нещасних, цей збіг зацікавив би мене не без підстави.

Передусім я спостеріг, що моя втеча від батька та друзів до Гулля, звідки я пустився в морську подорож, збігалася з датою того дня, коли я потрапив у полон до салеських піратів і був взятий в рабство. Далі, того самого дня, коли я лишився живий після аварії на Ярмутському рейді, я згодом вирвався з салеської неволі на баркасі. У роковини мого народження, тобто 30 вересня, коли мені минуло двадцять шість років, я чудом урятувався від смерті, коли море викинуло мене на безлюдний острів. Таким чином гріховне й самотнє життя почались для мене одного й того самого дня.

Після чорнила в мене вийшов весь мій запас хліба; власне, не хліба, а сухарів, привезених мною з корабля. Я якомога ощаджував їх і більше ніж рік дозволяв собі з'їдати тільки по одному сухарю на день. І все ж таки перед тим, як я зібрав з свого поля стільки зерна, що міг витратити його на їжу, я майже рік сидів без крихти хліба. Але й за це я повинен був дякувати богові, бо я міг залишитись і зовсім без хліба, а що я спромігся здобувати його, це теж було майже чудо.

Моя одежа дуже зносилась: із білизни в мене давно вже не залишилось нічого, крім клітчастих сорочок (їх було в мене дюжин з три), що я знайшов у скринях наших матросів і дуже беріг, бо на острові часто бувала така спека, що доводилось ходити в самій сорочці; не знаю, як я обійшовся б без них. У мене було ще кілька грубих матроських шинелей. Всі вони добре збереглись, але я не міг носити їх через спеку. Щоправда, в такому жаркому кліматі зовсім не треба було вдягатись, але я не міг, я соромився ходити голим; я навіть не припускав такої думки, дарма що жив сам. Та була й інша причина, що не дозволяла мені ходити голим. Коли на

мені було що-небудь, я легше зносив спеку. Гаряче проміння тропічного сонця обпалювало мені шкіру аж до пухирів, а сорочка захищала її від сонця; крім того, повітря, надимаючи сорочку, охолоджувало мене. Так само не міг я призвичаїтись ходити під сонцем з непокритою головою. Кожного разу, як я виходив без капелюха, в мене починала страшенно боліти голова, а як тільки я надівав капелюх, біль відразу переставав.

Отже, мені треба було впорядкувати хоч те лахміття, яке залишилось у мене і яке я пишно називав своїм убранням. Передусім мені потрібна була куртка, бо всі мої куртки я зносив. Я вирішив переробити на куртки матроські шинелі, про які я тільки що говорив, та інший свій одяг. Я заходився шити або, вірніше, псувати матерію, бо виробляв я з неї щось жахливе. Проте я примудрився якось зліпити дві чи три нові куртки, яких, гадав я, вистачить мені надовго. Але з моєї спроби пошити штани нічого не вийшло.

Я казав уже, що зберігав шкіри всіх забитих мною тварин — чотириногих, звичайно. Кожну шкіру я просушував на сонці, розтягши її на жердинах. Через це вони здебільшого ставали такі цупкі, що навряд чи могли на щось придатись, але деякі з них були дуже гарні. Насамперед я зшив собі з них величезну шапку, хутром наверх, щоб краще захиститись від дощу. Шапка так мені вдалась, що я вирішив пошити собі з цього матеріалу цілий костюм, тобто куртку й штани. І те, й друге я зробив зовсім просторим, а штани — короткими, до колін, бо весь костюм був мені потрібний більше для прохолоди, ніж для тепла. Мушу сказати, що він був зроблений дуже погано: тесляр з мене був поганий, а кравець — ще гірший. Проте мій виріб став мені дуже в пригоді, особливо коли я виходив у дощ: уся вода стікала тоді по довгому хутру шапки й куртки, а я залишався зовсім сухим.

Після куртки й штанів я витратив силу часу та праці на те, щоб зробити зонтик, дуже мені потрібний. Я бачив, як роблять зонтики в Бразилії, — там через спеку ніхто не ходить без зонтика. А на моєму острові спека була не менша, а може, й більша, ніж у Бразилії, бо він був ближче до екватора. Мені доводилось виходити в усяку погоду — і в дощ, і в спеку, — і зонтик був для мене дуже корисний. Я мав з ним багато клопоту; минуло

багато часу, перш ніж мені вдалось зробити щось придатне для вжитку. Двічі чи тричі я псував свою роботу, поки не змайстрував зонтик собі до смаку. Найважче було зробити, щоб він розкривався й закривався. Спочатку я хотів зробити розкритий зонтик, але тоді довелося б завжди носити його над головою, а це було незручно. Нарешті, я перемиг ці труднощі і укрив його козячими шкурами, хутром наверх, щоб дощ стікав з нього, як з похилого даху. Від сонця він захищав так добре, що я міг виходити з дому навіть у найбільшу спеку і почував себе краще, ніж раніше в прохолодну погоду; коли він був мені непотрібний, я закривав його і ніс під пахвою.

Так, тихо й спокійно, жив я, цілком підкорившись волі божій і звірившись на провидіння. Від цього життя моє стало кращим, ніж воно було б у людському товаристві. Як тільки я починав жалкувати, що не чую людської розмови, я завжди запитував себе: хіба розмовляти з своїми власними думками і (гадаю, що я мав право казати так) з самим богом — не краще, ніж розважатися в найвеселішому людському товаристві?

Не можу сказати, що протягом наступних п'яти років зо мною трапилось що-небудь незвичайне. Життя моє пливло тихо й мирно. Я жив на старому місці. Крім щорічних робіт — засіву, збирання ячменю та рису, збирання винограду (хліба я засівав саме стільки, щоб його вистачило на цілий рік, і стільки ж збирав винограду) і моїх щоденних прогулянок з рвшницею, головною моєю працею було будівництво нового човна. Цього разу я не тільки зробив човна, але й спустив його на воду. Я вивів його до бухточки каналом на шість футів завширшки й чотири фути завглибшки, викопаним на протязі трохи не з півмилі. Перший мій човен чи то пірогу, як читає уже знає, я, не розрахувавши наперед, чи вистачить у мене сили спустити його на воду, зробив таким великим, що мусив кинути його на місці роботи, наче пам'ятку, що радила мені бути надалі розумнішим. Другий раз я зробив багато практичніше. Щоправда, я й тепер будував човна майже за милю від води, бо ближче не знайшов годяшого дерева, але тепер я принаймні добре погодив його розміри та вагу з своїми силами. Бачачи, що моя думка цього разу цілком здійснилась, я непохитно вирішив довести її до кінця. Майже два роки

проморочився я з будуванням човна, але не жалкував за цим,— так-бо кортіло мені дістати нарешті змогу пуститись у морську подорож.

Але нова моя пірога не була придатна для мети, з якою я будував її. Вона була така маленька, що не можна було й думати перепливти нею сорок чи більше миль, що відокремлювали острів від terra firma¹. Отже, мені довелось відмовитись від цієї мрії. Але в мене зродився вже новий план — об'їхати навколо острова. Я побував якось на протилежному березі, про що розповів у своєму місці, і зроблені там відкриття так зацікавили мене, що мені ще тоді дуже захотілось оглянути все побережжя. А тепер, маючи човен, я тільки й думав про цю подорож.

Щоб здійснити свій план доладно й обачно, я зробив для човна маленьку щоглу і зшив відповідний парус із шматків корабельної парусини, якої в мене був чималий запас. Укріпивши щоглу й парус на човні, я спробував його хід і переконався, що парус вийшов непоганий. Після цього я зробив на кормі й на носі по маленькому ящику, щоб провізія, набої та інші речі, які я хотів взяти з собою, не підмокли від дощу або хвиль. Для рушниць я видовбав у середині човна вузький жолоб, а до жолоба, щоб не проходила вогкість, приробив покришку.

На кормі я прилаштував свій зонтик так, що він приходився над моєю головою й захищав мене від сонячного проміння, як тент. Я почав іноді робити маленькі прогулянки, але ніколи не виходив далеко у відкрите море і старався держатись ближче до бухточки. Нарешті нестримне бажання обстежити кордони мого маленького царства перемогло, і я зважився пуститись у цю подорож. Я поклав у човен запас провізії і всього, що було мені потрібно. Я взяв з собою два десятки буханців ячного хліба, або, вірніше, коржів, великий череп'яний горщик підсмаженого рису (це була моя звичайна страва), маленьку пляшку рому й половину козиної туші; взяв також пороху й дробу, щоб постріляти кіз, і дві шинелі з тих, що перевіз з корабля у матроських скринях; одну, щоб підстелити, другу — щоб укриватись вночі.

Шостого листопада, на шостому році мого царювання, або, коли хочете, полону, я рушив у путь і проїздив

¹ Суходіл (латин.)

багато довше, ніж гадав. Сталося так тому, що хоч острів мій і був невеликий, але, наблизившись до східної його частини, я побачив довге пасмо скель, частково під водою, а частково над нею. Воно тяглося миль на шість у відкрите море, а далі, за скелями, була піщана мілина. Таким чином, щоб об'їхати косу, довелось накинати великий круг.

Спочатку, побачивши це, я хотів відмовитись від свого наміру й вернутись назад, бо не знав, як далеко я буду змушений запливти в море, щоб об'їхати скелі та мілину. Особливо ж не був я певний, чи зможу вернутись назад, і тому я кинув якір (рушаючи в дорогу, я зробив собі щось подібне до якоря з залізного абордажного гака з корабля); закріпивши човен, я взяв рушницю, висів на берег, вийшов на горбок, звідки все було видно, побачив, яка завдовжки коса, і вирішив спробувати.

Оглядаючи море з цього горбка, я помітив швидко й бурхливу течію, що відхилялася на схід і підходила до самої коси. Я зразу ж подумав, чим це мені загрожує: коли б я потрапив туди, мене могло винести в море, і я не спромігся б вернутись на острів. Так воно, мабуть, і було б, якби я не пішов на розвідку, бо таку саму течію видно було й з другого боку острова, тільки трохи далі; разом з тим я помітив швидко супротивну течію коло берега. Виходить, мені треба було тільки вийти за межі першої течії, і мене зараз же понесло б до берега.

Проте я простояв на якорі днів з два, бо дув свіжий південно-східний вітер, якраз назустріч згаданій течії, і вдовж усієї коси йшли високі хвилі. Було небезпечно держатись близько від берега через прибій і дуже віддалялись від нього — через течію.

Третього дня вранці вітер стих, море заспокоїлось, і я зважився рушити далі. Але мені знову судилось бути пересторогою для недосвідчених і необачних стернових. Не встиг я допливти до коси, хоч був від берега не далі ніж на довжину свого човна, як опинився на страшній глибині й потрапив у течію, немов під млинове колесо. Мій човен понесло з такою силою, що я не міг нічого з ним зробити і тільки держався краю течії. Але мене несло все далі від супротивної течії, що залишилась ліворуч від мене. На допомогу мені не було найменшого вітру, а гребти було даремно. Я думав уже, що

загину, бо знав, що за кілька миль ця течія зіллється з другою течією, що обмиває острів, і тоді мені буде край. Я не мав ніякої змоги повернути вбік. Мене чекала смерть, але не від морських хвиль (море було досить спокійне), а від голоду. Правда, знайшовши на березі черепаху, таку велику, що я ледве міг підняти її, я забрав її в човен; був у мене й повний глечик прісної води. Та чого варте було це для нещасного мандрівника, загубленого серед безмежного океану, де можна пропливти тисячі миль, не побачивши й клаптика землі.

Тепер я зрозумів, як легко найбезрадісніше становище людини може стати ще безрадіснішим, коли на те буде воля провидіння. На свій пустинний і закинтий острів я дивився тепер, як на найкраще місце на світі, і тільки одно було в мене бажання — вернутись туди знову. В жагучому пориві простягав я до нього руки й говорив: «О щаслива пустине! Я більш ніколи не побачу тебе. О нещасне я створіння, що станеться зо мною?» Я докоряв собі за невдячність, згадуючи, як ремствував на свою самотність. Чого б тільки я не дав тепер, щоб знову опинитись на тому безлюдному березі! Так людина ніколи не бачить як слід свого становища, поки не порівняє його з іще гіршим, і ніколи не складає належної ціни благам, які має, поки не втратить їх. Не можна висловити, в якому розпачі я був, коли побачив, що мене віднесло від мого любого (я звав його тепер любим) острова в безкрай океан майже на шість миль і я мушу навіки розпрощатись з надією побачити його знову. Проте я гріб майже до знемоги, силкуючись скерувати човен на північ, тобто до того боку течії, що був ближче до супротивної. Аж ось з полудня, коли сонце повернуло з південного сходу на захід, тобто прямо мені назустріч, подув вітрець, і це трохи підбадьорило мене. Але найбільше втішило мене те, що вітрець почав швидко свіжішати і за півгодини подув як слід. На цей час мене загнало на страшну відстань від мого острова. Якби тоді був туман або хмари, мені був би кінець. Я не мав компаса і, загубивши з очей острів, не знав би, куди керувати. На щастя, погода була ясна і ніщо не вішувало туману. Я поставив щоглу, розгорнув парус і почав керувати на північ, намагаючись вибратися з течії.

Ледве поставив я щоглу й парус і повернув човен назад, як по воді я побачив, що з течією скоро станеться

зміна; поки течія була швидка, вода була каламутна, а тепер вода почала яснішати, тобто швидкість течії зменшувалась. Справді, за півмилі на схід я помітив кілька скель, об які розбивалось море. Ці скелі поділяли течію на дві частини: головна йшла далі на південь, залишаючи скелі на північному сході, а друга круто повертала назад і, утворюючи вир, ринула знову на північний захід.

Тільки ті, хто з власного досвіду знає, що значить дістати помилювання, стоячи на ешафоті, або врятуватись з-під кинджала розбійників, зрозуміють мій захват перед цим відкриттям і радість, з якою я скерував свій човен на супротивну течію, підставивши парус ще свіжішому сприятливому вітрові, і весело помчав назад.

Ця супротивна течія принесла мене прямо до острова, але миль за шість на північ від того місця, звідки мене понесло в море, так що, наблизившись до острова, я опинився коло його північного берега, тобто протилежного тому, від якого я відплив.

Пропливши з допомогою цієї супротивної течії миль зо три, я помітив, що вона стає повільнішою і не може гнати мене далі. Але тепер я був уже коло острова, в цілком спокійному місці, між двома сильними течіями: південною, що винесла мене в море, і північною, що проходила милі за три від неї. З допомогою сприятливого вітру, я керував човен на острів, хоч посувався вперед уже не так швидко.

Близько четвертої години вечора, буди миль за три від острова, я виявив, що пасмо скель, причина моїх пригод, тягнеться, як я вже казав, на південь і, відкидаючи на південь течію, утворює другу супротивну течію в північному напрямі. Виявилось, що вона дуже сильна, але не зовсім збігається з напрямом моєї дороги, що йшла на північний захід. Завдяки свіжому вітрові, я перетяв цю течію в північно-західному напрямі і десь за годину був уже за милю від берега; море було спокійне, і я незабаром висів на землю.

На березі я впав навколішки, палко подякував богові за свій порятунок і вирішив раз назавжди відмовитись від свого плану визволитись на човні. Після цього, підкріпившись їжею, я провів човен у маленьку бухточку, під дерева, що росли тут на самому березі, і, вкрай

знесилений утомою та важкою працею під час подорожі, ліг спати.

Я був дуже заклопотаний, бо не знав, як приставити човен додому. Про те, щоб вернутись тією ж самою дорогою, я й не думав, бо дуже натерпівся страху. Інший шлях (я мав на думці західний напрям) був мені зовсім не відомий, і я не хотів ризикувати. Отже, другого ранку я вирішив пройти берегом на захід і подивитись, чи немає там бухточки, де б я міг покинути свій фрегат у схові, щоб згодом користуватись ним, коли буде потрібно. І справді, милі за три, йдучи понад берегом, я натрапив на чудову маленьку затоку, що глибоко врізалась у берег і, поступово звужуючись, переходила в струмок. Я привів сюди свій човен, ніби в навмисне приготований для нього маленький док. Поставивши його тут та міцно припнувши, я зійшов на берег, щоб роздивитись, де я.

Невдовзі виявилось, що я опинився майже на тому самому місці, куди я приходив раніше пішки. Отже, взявши з собою тільки рушницю та зонтик (бо сонце дуже пекло), я пустився в путь. Після моєї нещасної подорожі ця екскурсія здалась мені дуже приємною. Надвечір я добрався до своєї бесідки, де знайшов усе так, як і залишив; на моїй дачі був завжди добрий порядок.

Я переліз через огорожу, уклався в холодку відпочити і від страшенної втоми хутко заснув. Уявіть собі, якщо можете, як я здивувався, коли мене збудив чийсь голос, що кілька разів назвав мене на ім'я: «Робін, Робін, Робін Крузо! Бідний Робін Крузо! Де ти, Робін Крузо! Де ти, Робін Крузо? Де ти? Де ти був?»

Змучений вранці гребнею, а вдень ходьбою, я спав мертвим сном і не міг відразу прокинутись. Мені довго здавалось, що я чув той голос уві сні, але після повторного вигуку: «Робін Крузо, Робін Крузо!» — я нарешті прокинувся і спочатку страшенно перелякався. Я схопився, дико озираючись навколо, і раптом, підвівши голову, побачив на огорожі свою папугу. Ясна річ, я відразу догадався, що це вона гукала мене. Бо я часто говорив їй жалісливо цю саму фразу, і вона добре вивчила її. Іноді вона сідала мені на палець, нахилилась до мого обличчя й вигукувала: «Бідний Робін Крузо! Де ти? Де ти був? Як ти сюди потрапив?» — і інші фрази, яких я її навчив.

Але, навіть знаючи, що це була папуга, і розуміючи, що, крім папуги, ніхто не міг говорити зі мною, я довго ще не міг очунятись. По-перше, я дивувався, як вона потрапила на мою дачу, а по-друге, не міг зрозуміти, чому вона сиділа саме тут, а не деінде. Але в мене не було ніякого сумніву, що це він, мій вірний Попка, і я не довго думаючи простяг йому руку й покликав його. Лагідний птах відразу сів мені на палець, як він робив це завжди, і знову заговорив: «Бідний Робін Крузо! Як ти сюди потрапив? Де ти був?» Він ніби радів, що знову бачить мене. Вертаючись додому, я забрав його з собою.

Тепер у мене надовго пропала охота до морських прогулянок, і багато днів я сидів спокійно та роздумував про безпеку, в яку потрапив був. Мені дуже хотілось мати знову човен на моєму боці острова, але я не міг вигадати, яким способом перевезти його сюди. Про східне побережжя я не хотів і думати, бо ні за які блага в світі не наважився б об'їхати його ще раз. На саму думку про це в мене завмирало серце й холонула кров у жилах. Що ж до західного берега острова, то я не знав, як можна туди добратись. Якщо течія на східному боці так само сильно й швидко ринула до берега, як тут — удовж нього, то мені загрожувала небезпека розбитись об острів, як раніше бути віднесеним від нього. Обміркувавши все це, я вирішив обійтись без човна, дарма що його будівництво, а особливо спуск на воду, коштували мені стільки місяців важкої роботи.

Такий настрій був у мене майже цілий рік. Я жив тихо й самотньо, як ви легко можете собі уявити. Думки мої дійшли повної рівноваги. Я почував себе щасливим, скорившись волі провидіння, і ні в чому не знав недостачі. Мені бракувало тільки людського товариства.

Протягом цього року я вдосконалився в усіх ремеслах, яких вимагали умови мого життя, і гадаю, наприклад, що з мене був би чудовий тесляр, особливо коли взяти до уваги, як мало в мене було інструментів.

Крім того, я дійшов несподіваних успіхів у гончарстві: навчився користуватись гончарським кругом, що значно полегшило мою роботу й поліпшило її якість. Тепер, замість незграбних, грубих виробів, на які бридко було дивитись, у мене виходили акуратні речі гарної форми. Мені здається, що ні в яких відкриттях я не радів так і не пишався своїми здатностями, як того дня,

коли мені вдалось зробити люльку. Дуже незграбна, із звичайної обпаленої глини, як і всі мої гончарні вироби, вона, проте, була міцна і добре тягла дим; а головне — це ж була люлька, про яку я давно мріяв, бо любив курити. На нашому кораблі були люльки, але я не знав тоді, що на острові росте тютюн, і не взяв їх; згодом, коли я знову обшукав корабель, то не міг уже знайти їх.

Удосконалився я й у виробництві кошиків; я наробив їх силу-силенну найрізноманітнішої форми. Вони були не дуже гарні, але цілком придатні, щоб ховати та носити різні речі. Коли мені тепер траплялось забити козу, я вішав тушу на дерево, білував її, розрізав на шматки й приносив додому в кошику. Так само було й з черепахами. Мені вже не треба було тягати на плечах цілу черепаху. Тепер я міг розчинити її на місці, вийняти яйця, відрізати потрібний мені кусок і покласти його в кошик, а решту кинути. У великі, глибокі кошики я зсипав вимолочене й посушене зерно.

Мій запас пороху помітно зменшувався. Цього вже я не міг надолужити, хоч би як хотів, і мене почала серйозно непокоїти думка про те, що я робитиму, коли порох зовсім вийде, і як я полюватиму тоді на кіз. Я казав уже, що на третій рік мого перебування тут я піймав і приручив молоду козу. Я сподівався піймати цапа, але все якось не натрапляв на нього. Так моя коза і постаріла без нащадків. Мені не стало духу вбити її, і вона здохла сама від старості.

Але тепер, на одинадцятому році мого ув'язнення, коли, як сказано, мій запас пороху став вичерпуватись, я почав серйозно думати, як ловити живих кіз. Найбільше хотілось мені піймати самку з козенятами. З цією метою я наробив силець. Гадаю, що кози в них не раз ловились, але приладдя моє було погане: я не мав дроту і завжди знаходив сильця порваними, а принаду з'їденою. Тоді я вирішив спробувати пастки. Помітивши місце, де кози паслись найчастіше, я викопав там кілька глибоких ям, закритих їх фашинником власного виробу, присипав його землею й накидав на нього колосків рису та ячменю. Незабаром я переконався, що кози приходять і з'їдають колоски, бо навколо були сліди козячих ніг. Нарешті, влаштувавши ввечері три пастки, я другого ранку, обходячи їх, побачив, що ні принади, ні кіз немає. Це була велика неприємність, але я не вдавався в тугу

і переробив пастки. Не буду втомлювати вас описом подробиць своєї роботи; скажу тільки, що одного ранку я знайшов в одній ямі старого цапа, а в другій — трьох козенят: одного цапка й двох кізок.

Старого цапа я випустив на волю, бо не знав, що з ним робити. Він був такий дикий і сердитий, що забрати його живцем не було ніякої змоги. Я боявся навіть зійти до нього в яму, а вбивати його мені не хотілось. Тому я випустив його, і він чимдуж поскакав від мене. Але тоді я ще не знав, що голод приборкує навіть левів, як довідався про це згодом. Коли б я подержав свого цапа днів три або чотири в голоді, а потім приніс би йому поїсти й напитись, він став би смирний, як козеня. Кози взагалі дуже розумні тварини, і, коли з ними добре поводитись, їх легко приручити.

Але про все це я дізнався тільки згодом. Випустивши козла, я пішов до ями, де сиділи козенята, витяг їх одне по одному, зв'язав усіх разом мотузкою і на превелику силу привів додому.

Я довгий час не міг примусити своїх козенят їсти, але кілька зелених колосків нарешті спокусили їх, і вони потроху приручилися. Тоді я задумав розплодити ціле стадо, бо це був єдиний спосіб забезпечити себе м'ясом на той час, коли в мене вийде порох і дріб. Звичайно, їх треба було відокремити від диких кіз, бо, підрастаючи, всі вони тікали б у ліс. Щоб запобігти цьому, у мене був єдиний спосіб — тримати їх у загоні, обгородженому частоколом або живоплотом так, щоб його не можна було поламати ні зсередини, ні зокола.

Для однієї пари рук збудувати такий загін було надто важко, але він був конче потрібний, і я, не гаючи часу, почав шукати зручне місце, тобто таке, де мої кози були б забезпечені травою та водою і захищені від сонця.

Мені не довелось довго шукати; я вибрав для свого загону розлогий, рівний луг, чи то савану, як звуть такі луки в наших західних колоніях. У двох чи трьох місцях там протікали струмочки чистої води, а з одного краю стояв тінистий гай. Кожен, хто знає, як будують такі загороди, напевне, сміятиметься з мене, коли я скажу, що за першим моїм планом огорожа мала оточити весь луг, принаймні милі на дві навколо. Але дурість була не в тому, що я взявся обгороджувати дві милі: у мене

було досить часу, щоб поставити огорожу не то що на дві, а й на десять миль завдовжки. Я не зміркував, що держати кіз у такій великій, хоч і добре обгородженій загороді — однаково, що й пустити їх пастись на всьому острові: вони росли б так само дикими, і їх дуже важко було б ловити.

Це спало мені на думку, коли я поставив, пам'ятаю, вже ярдів з п'ятдесят огорожі. Тоді я відразу спинився й вирішив поки що обгородити лише ділянку лугу ярдів на півтора ста завдовжки і на сто завширшки. На перший час я обмежився цим, бо на такій площі могла пастись уся моя отара, а якби вона розплодилась, я б завжди міг збільшити відповідно ділянку.

Це було обачне вирішення, і я енергійно взявся до роботи. Першу ділянку я обгороджував коло трьох місяців і під час своєї роботи перевів до загону всіх трьох козенят, прив'язавши їх поблизу, щоб призвичаїти їх до себе. Я часто приносив їм ячмінних колосків або жменьку рису і давав їсти з рук, так що, коли я закінчив огорожу й порозв'язував їх, вони бігали за мною слідом і мекали, випрошуючи жменьку зерна.

Це цілком відповідало моїй меті, і років через півтора в мене було вже штук дванадцять кіз разом з козенятами, а ще через два роки моя отара збільшилась до сорока трьох голів, крім тих, що я вбивав для їжі. Згодом я зробив ще п'ять загонів, де влаштував по маленькому закутку, куди заганяв кіз, коли хотів піймати їх; усі ці загони сполучались один з одним ворітьми.

Та це було ще не все. Я мав невичерпний запас козлятини, і не тільки козлятини, а й молока. Останнє, правду сказати, було для мене приємною несподіванкою, бо, збираючись розводити кіз, я зовсім не думав про молоко і тільки згодом мені спало на думку, що я можу їх доїти. Я влаштував цілу молочну ферму, з якої доставав іноді до двох галонів молока на день. Природа, що живить усяку тварину, сама навчає нас, як користуватись її дарами. Ніколи зроду не доїв я корів, а тим більше — кіз, і тільки в дитинстві бачив, як роблять масло й сир. Та коли настала потреба, я навчився — правда, не відразу, а після багатьох невдалих спроб — і доїти, і робити масло та сир — і ніколи пізніше не знав недостаті цих продуктів. Як милосердно може творець наш поводитися з своїми створіннями, навіть у таких умовах,

де, здається, вони стоять на краю загибелі! Як може він полегшувати найгіркіші пригоди й давати нам привід вихваляти його і за льох та в'язницю! Який рясний стіл приготовано для мене тут, у цій пустині, де спочатку я не чекав для себе нічого, крім голодної смерті!

Найпохмуріша людина посміхнулася б, якби побачила мене з моєю сім'єю за обіднім столом. Тут, по-перше, був я, його величність король і повелитель усього острова, що повновладно керував життям усіх своїх підданців. Я міг карати смертю й милувати, давати й відбирати волю, і ніхто з них не ремствував. Коли б ви тільки бачили, з якою королівською гідністю я обідав сам, оточений своїми слугами! Одному лише Попці було дозволено балакати зо мною. Мій пес, що давно вже постарів і знікчемнів, не знайшовши на острові нікого, з ким він міг би продовжити свій рід, сідав завжди праворуч від мене, а дві кішки — одна по один бік столу, друга по другий — не зводили з мене очей, чекаючи шматочка з моїх рук, що було ознакою особливої ласки.

Але це були не ті дві кішки, що я привіз з корабля. Ті давно вже здохли, і я власними руками поховав їх біля мого житла. Одна з них уже на острові окотилась, не знаю від якого звіра. Я залишив у себе пару кошенят, і вони вирости ручними, а решта втекла в ліс і здищавіла. Згодом вони стали для мене справжньою карою, бо вдирались до мене в намет, витягали провізію і дали мені спокій лише після того, як я вистрелив у них із рушниці й убив кількох. Так жив я в цьому товаристві в достатку і, так би мовити, не потребував нічого, крім людського товариства. Проте незабаром у моїх володіннях з'явилося надто велике товариство.

Мені хотілось мати під рукою свій човен, але дуже не хотілось важити ще раз життям, і я то добирав спосіб перевезти човен на другий бік острова, то заспокоював себе думкою, що мені добре й без човна. А втім, мене якось дивно тягло піти на той горбок, куди я вийшов під час останньої екскурсії, і подивитись на обриси берегів та довідатись, куди прямує морська течія. Це бажання зростало щодня. Нарешті я не витримав і вирішив піти туди пішки понад берегом. Якби у нас, в Англії, хтось зустрів людину в такому вбранні, як моє, то, я певен, він або перелякався б, або ж зареготався б. Я сам часто мимоволі усміхався, уявляючи собі, як би я в такому

вбранні мандрував по Йоркшіру. Дозвольте мені тепер описати свій вигляд.

У мене була величезна безформна шапка з козячого хутра, з хвостом, що звисав назад і закривав мою шию від сонця, а під час дощу не давав воді текти за комір. В тих краях немає нічого шкідливішого для здоров'я, як дощ, коли він потрапляє під одяг.

На мені була коротка куртка з полами, що доходили до половини стегон, і штани до колін з козячого хутра. На самі штани пішла ціла шкура дуже старого цапа з довгою вовною, що прикривала мені ноги до половини литок. Панчіх та черевиків у мене зовсім не було, а натомість я змайстрував собі — не знаю як і назвати — щось подібне до котурнів, що застібалися збоку, як краги, але були варварського крою, як і решта мого вбрання.

На мені був широкий пояс із козячої шкіри, стягнений двома пришитими до нього ремінцями, замість пряжки. З обох боків до нього були прироблені дві петельки, на зразок тих, що робляться для шпаг та кинджалів, тільки на них висіли з одного боку маленька пилка, а з другого — сокира. На мені був ще й другий, вужчий ремінь, зав'язаний так само, як і пояс, але через плече; на його кінцях під моєю лівою рукою висіли дві торбинки, теж із козячої шкіри. В одній із них я носив порох, а в другій — дріб. На спині я носив кошик, на плечі — рушницю, а над головою держав величезний хутрянний зонтик, що після рушниці був, мабуть, найпотрібнішим серед мого знаряддя. Щодо кольору мого обличчя, то я менше походив на мулата, ніж цього можна було б чекати, хоч жив на дев'ятому чи десятому градусі від екватора і зовсім не старався вберегти себе від загару. Бороду я відпустив спочатку майже на півфута, але в мене був великий вибір ножиць та бритов. і згодом я обстриг її досить коротко, залишивши тільки те, що росло на верхній губі, подібне формою до величезних мусульманських вусів, бачених мною в Сале у турків. Маври, між іншим, їх не носять. Мої вуси були дуже довгі; не такі, звичайно, щоб можна було повісити на них шапку, але все ж таки такі довгі і незвичайні, що вони в Англії могли б лякати людей.

Згадую про це мимохідь; мало, дуже мало хто на острові міг любитись моїм обличчям та постаттю,—

і мені було байдуже, як вони виглядають. Отже, про це я не буду більше розводитись. В такому вигляді я рушив у нову подорож, що тривала днів п'ять-шість. Спочатку я пішов вдовж берега, прямо до того місця, де я спочатку пристав на човні, щоб вийти на горбок і оглянути місцевість. Тепер у мене човна не було, і я пішов до того горбка навпростець, коротшою дорогою. Я дуже здивувався, коли, глянувши на каменистий кряж, який мені довелось об'їжджати човном, побачив зовсім спокійне море. Ні хвиль, ні брижів, ні течії — ні там, ні в інших місцях. Я не міг зрозуміти цього і вирішив витратити деякий час на спостереження, щоб знайти причину. Як я побачив незабаром, цю течію спричиняв приплив, що йшов з заходу і з'єднувався з потоком води з якоїсь великої річки, що вливалась десь поблизу в море. Залежно від того, звідки дув вітер — з заходу чи з півночі, — ця течія то наближалась до берега, то віддалялась від нього. І справді, почекавши до вечора, коли почався відплив, я знову вийшов на горбок і ясно розпізнав ту саму морську течію; тільки тепер вона проходила миль на півтори далі, а не біля самого берега, як тоді, коли мій човен потрапив у її стрижень і його занесло в море. Виходить, така небезпека загрожувала йому не завжди.

З цього спостереження я зробив висновок, що мені треба тільки стежити за припливом та відпливом, і тоді я дуже легко проведу свій човен назад. Та коли я почав думати про здійснення свого плану, згадка про неминучу небезпеку так жахнула мене, що я не міг спокійно думати про це далі і нарешті спинився на безпечнішому проекті, дарма що він вимагав більше праці. Я вирішив збудувати другий човен або пірогу, щоб мати в своєму розпорядженні два човни — по одному з обох боків острова.

Ви знаєте вже, що в мене на острові були дві, так би мовити, плантації. Одна — моя маленька фортеця під скелею, обнесена огорожею, з наметом і печерою, яку я на той час поширив, зробивши в ній кілька відділів чи льохів, що сполучались між собою. Один із них, найсухіший і найпросторіший, мав вихідні двері за моєю огорожею чи фортецею, тобто за тим місцем, де моя стіна прилягала до скелі. В ньому було повно величезних глиняних горщиків, про які я вже згадував, і там

же стояло чотирнадцять чи п'ятнадцять глибоких кошків на п'ять або шість бушелів кожен. В них я складав весь свій харчовий припас, головним чином, зерно,— почасти в колосках, почасти змолочене моїми руками.

Щодо моєї огорожі, зробленої, як я вже казав, з довгих кілків, то вони розрослись, як дерева, і стали такими великими та гіллястими, що за ними не видно було ніяких ознак людського житла.

Близько від моєї садиби, але трохи далі в глиб острова, тяглись дві ділянки моїх ланів, які я старанно обробляв і з яких щороку збирав гарні врожаї рису та ячменю. А коли б мені треба було збільшити засів, я міг би прилучити до них ще ґрунтів, бо землі в мене було більше, ніж треба.

Крім того, у мене була ще одна садиба в лісі. Я мав там маленьку бесідку, як я її звав, і держав її в порядку. Драбина завжди стояла всередині. Я доглядав дерев, що були спочатку не вищі за живопліт, а тепер розрослись і стали міцні та високі. Я час від часу підрізував їх, а вони розкидали гілля й давали прийнятний холодок. Всередині огорожі стояв намет із паруса, так міцно укріплений на набитих для цього кілках, що його ніколи не доводилось лагодити або підновляти. В наметі я зробив собі постіль із шкур убитих мною тварин, а поверх поклав ковдру з наших корабельних запасів та велику шинелю, щоб укриватись. Тут, коли мені випадало відлучатись від головного житла, я почував себе, як на дачі.

Поряд були загони для худоби, тобто для кіз, і я доклав багато праці, щоб обгородити цю ділянку. Я дуже дбав, щоб огорожа була завжди ціла і щоб кози не могли поламати її; нарешті я понабивав зсередини живоплоту стільки тонких кілків і так близько один від одного, що він став більш подібним до частоколу, ніж до живоплоту. Між цими кілками ледве можна було просунути руку. Пізніше, коли всі кілки, після дощової пори, поприймались і розрослись, моя огорожа стала міцною стіною.

Все це свідчить, що я не лінувався і не шкодував праці, коли бачив, що мені треба зробити що-небудь для збільшення своїх вигод. Я розумів, що, розвівши свійських тварин, я завжди матиму напхваті живий запас м'яса, молока та масла на весь час свого життя тут, хоч

би й на сорок років. А мати в своєму розпорядженні кіз я міг тільки при тій умові, що загони завжди будуть обнесені міцною огорожею. І я понастромляв кілки так густо, що, коли вони почали рости, я мусив повисмикувати деякі з них.

Тут же ріс і виноград; його я витрачав головним чином на заготівлю зимових запасів родзинок, найкращих і найприємніших ласощів з усього мого харчу. І дійсно, то була не тільки приємна, а й цілюща, корисна для здоров'я їжа, надзвичайно поживна й ситна.

Моя дача була на півдорозі між головним моїм житлом і тим місцем, де я покинув човен; тому я ночував тут, коли йшов до човна або назад.

Я часто навідувався до свого човна і дбав про те, щоб він завжди був справний. Інколи я для розваги катався на ньому, але не пускався в ризиковані подорожі і не відпливати далеко від берега — так лякали мене течія, вітер та інші пригоди. Але тепер я переходжу до нового періоду свого життя.

Якось опівдні, йдучи берегом моря до свого човна, я раптом побачив відбиток босої людської ноги, чітко відтиснутий на піску. Я спинився, ніби вражений громом, ніби побачивши привид. Я прислухався, озираючись навколо, але нічого не почув і не побачив. Я вибіг на горбок, щоб бачити далі; спустився назад, походив берегом, але не знайшов нічого: інших подібних слідів не було. Я пішов ще раз подивитись на той слід і переконатись, чи справді це людський слід, а чи це мені тільки привиділось. Ні, я не помилюся: це, безумовно, був відбиток ноги. Я ясно бачив п'яту, пальці, підошву. Як він потрапив сюди — цього я ніяк не міг збагнути. Дуже збентежений, пішов я додому, до своєї фортеці, не чуючи, як то кажуть, землі під собою. Я був наляканий до краю. Що два-три кроки я оглядався назад, лякався кожного куша, кожного дерева і приймав за людину кожен пень, побачений здалека. Не можна описати, яких страшних і несподіваних форм прибирали в моєму уявленні всі речі, які міркування снувались у моїй голові і які безглузді наміри спадали мені на думку.

Прийшовши до свого замка (як я почав звати своє житло з того дня), я вбіг туди, немов за мною хтось гнався. Не можу згадати, чи переліз я через огорожу по драбині, як робив це завжди, а чи проліз у дірку, яку

звав дверима; навіть другого ранку я не міг цього пригадати. Ніколи заець чи лисиця не рятувались у своїх норах з таким божевільним жахом, як я в своєму захистку.

Цю ніч я зовсім не спав. Я боявся тепер іще більше, хоч не бачив того, що мене налякало. Здавалося, мусило б статися навпаки і я мусив би трохи заспокоїтись. Але я був такий збентежений, що мені весь час ввижались жахи, хоч я був далеко від того сліду, що так налякав мене.

Іноді мені здавалось, що це диявол залишив свій слід, і розум приєднувався до такого припущення, бо, справді, хто ж інший, крім диявола в образі людському, міг би забратись сюди? Де судно, що привезло б його? Де інші сліди? І яким способом могла потрапити сюди людина? З другого боку, чудно було гадати, що сатана прибрав людського образу з єдиною метою залишити слід своєї ноги в такому безлюдному місці, як цей острів, де було десять тисяч шансів проти одного, що цього сліду я ніколи не побачу. Якщо дияволу хотілось налякати мене, то він знайшов би для цього безліч інших способів. І чому, знаючи, що я живу по цей бік острова, він залишив свій слід на другому боці, та ще й на піску, де його змиє перший же прибій? Все це суперечило одне одному і не в'язалося з нашими звичайними уявленнями про хитрощі диявола.

Такі міркування остаточно переконали мене, що диявол тут ні до чого, і я дійшов висновку, що це мусили бути найнебезпечніші істоти — дикуни з суходолу напроти. Вони, мабуть, вийшли в море на своїй пірозі, і їх випадково занесла сюди течія або противний вітер. Вони побували на березі, а тоді вийшли знову в море, бо залишатись тут вони хотіли не більше, ніж я — бачити їх.

Поки ці думки снувались у моїй голові, моє серце наповняла вдячність за те, що, на моє щастя, я не був тоді там і дикуни не помітили мого човна. Інакше вони догадалися б, що на острові є люди, і, може, почали б розшукувати мене. Аж тут мій мозок вразила жахлива думка: вони знайшли мій човен і вирішили, що тут є люди. А коли так, то вони, напевне, прийдуть знову, тільки в більшій кількості, і з'їдять мене. А коли вони не зможуть знайти мене, то знайдуть мої загони, знищать усе моє зерно, заберуть моїх кіз, і я помру з голоду.

Так страх прогнав усю мою надію на бога; вся моя колишня віра в нього, що ґрунтувалась на таких чудесних проявах його доброти, зникла тепер так, ніби той, хто досі годував мене, був не в силі зберегти своєю владою запаси, заготовлені для мене його щедрістю. Я докоряв собі за лінощі, бо сів лише стільки, скільки мені потрібно було на один рік, неначе не могло трапитись якої-небудь несподіванки, що перешкодила б мені зібрати врожай. Я вирішив мати надалі запас зерна на два-три роки, щоб не загинути від безхліб'я.

Яка чудна іграшка в руках провидіння — життя людини, і як чудно разом із зміною обставин міняються таємні пружини, що керують нашими пориваннями! Сьогодні ми любимо те, що завтра ненавидимо; сьогодні шукаємо те, чого завтра уникаємо; сьогодні бажаємо того, чого завтра боїмось, навіть тремтимо на саму думку про нього. Я був тоді живим прикладом цього. Я — людина, чие єдине нещастя було в тому, що вона вигнана з людського товариства, оточена безкраїм океаном, відрізана від людства і засуджена на довічне мовчання, немов небо вважало мене за негідного бути серед його живих створінь. Я, кому побачити кого-небудь із подібних до себе здавалось воскресінням із мертвих і найбільшим, за винятком спасіння душі, щастям, яке могло послати йому небо,— я тремтів від думки, що можу побачити людину, і умлівав з жаху перед самою її тінню, перед її німим слідом на острові.

Таке вже нестале людське життя; і згодом, коли я трохи заспокоївся, це звело мені на думку силу цікавих міркувань. Я гадав, що це становище було призначено мені премудрим і всеблагим провидінням божим. Дізнатись наперед про мету божественної мудрості в цьому я не міг, отож і не мав чого опиратись його найвищій владі. Я був його створіння, і він мав безперечне право творця чи керувати мною, чи позбутись мене, як він вважатиме за краще, бо я був створіння, що образило його, і він мав законне право засудити й покарати мене знову так, як він вважатиме за краще. Я мусив скоритись перед його гнівом, бо я соґрішив проти нього. І тоді я зміркував, що коли бог не тільки справедливий, а й всемогутній, визнав за потрібне так покарати й засудити мене, то він може й визволити мене. А якщо він вважає, що я не годен його ласки, то мій безперечний

обов'язок — скоритись безумовно й цілком його волі. З другого боку, мій обов'язок був також покластись на нього, молитись йому і спокійно виконувати веління та вказівки його провидіння.

Так думав я багато годин, днів, навіть тижнів і місяців. Не можу не згадати такого прояву своїх міркувань з цього приводу; якось уранці я дуже збентежений лежав у ліжку, міркуючи про небезпеку від дикунів, і мені спали на думку слова з святого письма: «Поклич мене в день нещастя, і я визволю тебе, і ти прославиш мене». Після цього я радісно схопився з ліжка і не тільки заспокоївся, а захотів ще й помолитись богу, просячи його визволити мене. Помолившись, я взяв свою біблію, і, коли розгорнув її, перші слова, що я натрапив, були: «Покладайся на бога, будь веселіший, і він зміцнить твоє серце; покладайся, кажу я, на бога». Не можна сказати, як це мене заспокоїло. Я з подякою поклав книгу і не сумував більше, принаймні з цього приводу.

Серед таких міркувань, страхів та думок мені одного дня спало в голову, що все це, мабуть, моя фантазія; слід могла залишити моя власна нога, коли я ступив із човна на берег. Ця думка трохи підбадьорила мене, і я почав доводити собі, що це була помилка, що це мій власний слід. І чому я не міг би ступити там, чи то сідаючи в човен, чи то висідаючи з нього? Я розмірковував також, що тепер я не можу напевне сказати, де я ступав і де не ступав. А якщо це тільки відбиток моєї власної ноги, то, виходить, я пошився в дурні, вигадав собі страхіття, якого сам і злякався.

Тепер я підбадьорився і знову почав виходити з дому. Три дні й три ночі я і носа не витикав із своєї фортеці і почав уже голодувати через брак провізії, бо в мене в садібі не було майже нічого, крім кількох ячних коржів та води. Я знав також, що мої кози, яких я доїв звичайно шовечора, досі не доєні і що бідні тварини дуже терплять від цього. Дійсно, деякі з них захворіли і майже втратили молоко. Отже, підбадьорюючи себе думкою, що це був відбиток моєї власної ноги і що я справді тремтів перед власною тінню, я знову почав ходити на дачу доїти кіз. Але треба було бачити, як несміливо я йшов, з яким страхом я оглядався назад, як сторожко я держався, шохвилинки будши ладен кинути кошик і тікати, рятуючи своє життя! Кожен подумав би,

що мене переслідують муки совісті і що я пережив тільки що жахливий страх, як воно справді й було.

Але, походивши два чи три дні і нічого не побачивши, я посмішав і почав думати, що все це справді були мої вигадки. А щоб остаточно переконати себе в цьому, я знову пішов на берег глянути на слід, приміряти його до своєї ноги і подивитись, чи це дійсно мій слід. Проте коли я прийшов туди, то, по-перше, для мене стало очевидним, що, висівши тоді з свого човна, я не міг опинитись на березі де-небудь поблизу того місця, а по-друге, коли я приміряв свою ногу до сліду, то виявилось, що моя нога значно менша. І знову мене охопив невимовний жах: я дрижав, немов у пропасниці, в голові зароїлися нові тривожні думки. Я пішов додому, переконаний, що якась людина або люди були тут, на березі, що острів був заселений і що на мене можуть кожної хвилини напасті зненацька. А як захистити себе — я не знав.

О, яких безглузвих рішень доходить людина під впливом страху! Він відбирає в неї здатність користуватись тими засобами, які розум радить їй на допомогу. Перше, про що я подумав, — це поламати всі загороди, а кіз пустити в ліс, щоб дикуни не знайшли їх і не поверталися більше на острів по нову здобич. Я хотів перекопати обидві свої ниви, щоб вони не знайшли там ні зернятка і щоб для них не було на острові такої принади, і, нарешті, зруйнувати свою бесідку й намет, щоб ворог не міг побачити ніяких ознак житла і щоб це не захопило його шукати людей на острові.

Так думав я першої ночі після повороту додому, під впливом свіжого страху, що опанував тоді мене і запаморочив мені голову. Страх небезпеки жахає нас у десять тисяч разів більше, ніж сама небезпека, коли вона стоїть перед очима. І тягар страху для нас багато важчий, ніж зло, якого ми боїмось. Та найгірше було те, що я не мав того звичайного полегшення від молитви, якого сподівався. Я був схожий на Саула, засмученого не тільки тим, що філістимляни йдуть на нього, а й тим, що бог покинув його. Я не робив нічого, щоб заспокоїти свій розум, не волав до бога в своєму нещасті і не підкорився його провидінню, як робив це раніше, коли просив його оборонити й визволити мене. А так я легше зніс би цю несподіванку і, мабуть, поведився б з більшою рішучістю.

обов'язок — скоритись безумовно й цілком його волі. З другого боку, мій обов'язок був також покластись на нього, молитись йому і спокійно виконувати веління та вказівки його провидіння.

Так думав я багато годин, днів, навіть тижнів і місяців. Не можу не згадати такого прояву своїх міркувань з цього приводу; якось уранці я дуже збентежений лежав у ліжку, міркуючи про небезпеку від дикунів, і мені спали на думку слова з святого письма: «Поклич мене в день нещастя, і я визволю тебе, і ти прославиш мене». Після цього я радісно схопився з ліжка і не тільки заспокоївся, а захотів ще й помолитись богу, просячи його визволити мене. Помолившись, я взяв свою біблію, і, коли розгорнув її, перші слова, що я натрапив, були: «Покладайся на бога, будь веселіший, і він зміцнить твоє серце; покладайся, кажу я, на бога». Не можна сказати, як це мене заспокоїло. Я з подякою поклав книгу і не сумував більше, принаймні з цього приводу.

Серед таких міркувань, страхів та думок мені одного дня спало в голову, що все це, мабуть, моя фантазія; слід могла залишити моя власна нога, коли я ступив із човна на берег. Ця думка трохи підбадьорила мене, і я почав доводити собі, що це була помилка, що це мій власний слід. І чому я не міг би ступити там, чи то сідаючи в човен, чи то висідаючи з нього? Я розмірковував також, що тепер я не можу напевне сказати, де я ступав і де не ступав. А якщо це тільки відбиток моєї власної ноги, то, виходить, я пошився в дурні, вигадав собі страхіття, якого сам і злякався.

Тепер я підбадьорився і знову почав виходити з дому. Три дні й три ночі я і носа не витикав із своєї фортеці і почав уже голодувати через брак провізії, бо в мене в садібі не було майже нічого, крім кількох ячних коржів та води. Я знав також, що мої кози, яких я доїв звичайно щовечора, досі не доєні і що бідні тварини дуже терплять від цього. Дійсно, деякі з них захворіли і майже втратили молоко. Отже, підбадьорюючи себе думкою, що це був відбиток моєї власної ноги і що я справді тремтів перед власною тінню, я знову почав ходити на дачу доїти кіз. Але треба було бачити, як несміливо я йшов, з яким страхом я оглядався назад, як сторожко я держався, шохвилинки будши ладен кинути кошик і тікати, рятуючи своє життя! Кожен подумав би,

що мене переслідують муки совісті і що я пережив тільки що жахливий страх, як воно справді й було.

Але, походивши два чи три дні і нічого не побачивши, я посмілювався і почав думати, що все це справді були мої вигадки. А щоб остаточно переконати себе в цьому, я знову пішов на берег глянути на слід, приміряти його до своєї ноги і подивитись, чи це дійсно мій слід. Проте коли я прийшов туди, то, по-перше, для мене стало очевидним, що, висівши тоді з свого човна, я не міг опинитись на березі де-небудь поблизу того місця, а по-друге, коли я приміряв свою ногу до сліду, то виявилось, що моя нога значно менша. І знову мене охопив невимовний жах: я дрижав, немов у пропасниці, в голові зародилися нові тривожні думки. Я пішов додому, переконаний, що якась людина або люди були тут, на березі, що острів був заселений і що на мене можуть кожної хвилини нападати зненацька. А як захистити себе — я не знав.

О, яких безглузвих рішень доходить людина під впливом страху! Він відбирає в неї здатність користуватись тими засобами, які розум радить їй на допомогу. Перше, про що я подумав, — це поламати всі загороди, а кіз пустити в ліс, щоб дикуни не знайшли їх і не поверталися більше на острів по нову здобич. Я хотів перекопати обидві свої ниви, щоб вони не знайшли там ні зернятка і щоб для них не було на острові такої принади, і, нарешті, зруйнувати свою бесідку й намет, щоб ворог не міг побачити ніяких ознак житла і щоб це не захопило його шукати людей на острові.

Так думав я першої ночі після повороту додому, під впливом свіжого страху, що опанував тоді мене і заморочив мені голову. Страх небезпеки жахає нас у десять тисяч разів більше, ніж сама небезпека, коли вона стоїть перед очима. І тягар страху для нас багато важчий, ніж зло, якого ми боїмось. Та найгірше було те, що я не мав того звичайного полегшення від молитви, якого сподівався. Я був схожий на Саула, засмученого не тільки тим, що філістимляни йдуть на нього, а й тим, що бог покинув його. Я не робив нічого, щоб заспокоїти свій розум, не волав до бога в своєму нещасті і не підкорився його провидінню, як робив це раніше, коли просив його оборонити й визволити мене. А так я легше зніс би цю несподіванку і, мабуть, поведився б з більшою рішучістю.

Тривожні думки не давали мені спати всю ніч, і заснув я тільки вранці. Безсоння стомило мене, мої сили підупали, і я спав дуже міцним сном. А прокинувся я таким спокійним, як ніколи. Тепер я почав мислити послідовніше і, обміркувавши всі можливості, дійшов висновку, що цей острів, такий родючий і близький до суходолу, не був цілком відлюдним, як я собі уявляв раніше. Хоч на ньому і не було постійних жителів, усе-таки сюди могли припливти з суходолу човни або навмисне, або ж пригнані до цього місця течією чи противним вітром. А те, що я прожив на острові п'ятнадцять років і досі не зустрів ні тіні живих людей, пояснюється, звичайно, тим, що, приїздивши сюди, мабуть, мимо своєї волі, вони відразу якомога швидше вертались назад, бо не думали оселятись тут. Отже, мені загрожувала єдина небезпека — зустріти їх несподівано, коли вони висіда-тимуть на берег. А якщо вони приїздили сюди проти своєї волі (їх приганяв вітер та течія), то й не зупинялись тут, а поспішали вернутись додому, тільки переночувавши на березі, щоб діждатись відпливу та денного світла. Виходить, мені треба було тільки забезпечити себе надійним притулком на випадок їх висадки на острів.

Тепер я почав дуже шкодувати, що поширив свою печеру за наметом і вивів із неї хід надвір, за межі моєї фортеці. Розміркувавши, я задумав збудувати ще одну огорожу, теж півколом, саме там, де дванадцять років тому я посадив, як згадував вище, два ряди дерев. Посаджені вони були так густо, що між ними залишилось тільки встромити кілька кілків, щоб зробити стіну ще щільнішою та міцнішою. Зробити це було не важко. Таким чином, у мене була тепер подвійна стіна. Зовнішню я вщільнив кусками дерева, старими канатами й усім, що, на мою думку, могло зміцнити її. В ній було сім отворів — невеликих, але таких завширшки, що я міг просунути в них свою зброю. Зсередини я укріпив стіну насипом до десяти футів завтовшки із землі, яку я весь час виносив із своєї печери, висипав під стіною і втопував ногами. В кожний отвір я поставив по мушкету, — я вже казав, що взяв з корабля сім мушкетів. Вони стояли в мене на підставках, ніби гармати, і за якихось дві хвилини я міг вистрелити з усіх семи. Багато місяців важкої праці витратив я на будівництво цієї огорожі; я не počував себе в безпеці, доки не закінчив її.

Коли стіна була нарешті готова, я засадив всю площу поза нею тими подібними до верби деревами, що так добре приймалися. Здається, я посадив їх щось із двадцять тисяч. Але між стіною та найближчими до неї деревами я залишив досить вільного місця, щоб легше було помітити ворога, коли б він здумав наблизитись до моєї зовнішньої стіни, і щоб він не міг підкрастись до неї під захистом дерев.

Через два роки перед моїм житлом стояв уже густий гайок, а ще років через п'ять-шість круг нього ріс буйний, високий ліс, майже непрохідний,— так густо насажені були дерева і так буйно вони розрослись. Жодній людині, ким би вона не була, не спало б на думку, що за цим лісом є житло. Алеї в гайку я не залишив, а щоб заходити до фортеці та виходити з неї, користувався двома драбинами; одну з них я приставляв до невисокого виступу скелі, а на нього ставив другу. Коли забрати обидві драбини, ніяка жива душа не змогла б удертись до мене, не скрутивши собі в'язів. А якби хто й спустився за стіну, то й тоді він був би лише за моєю зовнішньою стіною.

Отже, для своєї безпеки я вжив усіх заходів, які могла підказати мені моя обачність. Як незабаром буде видно, вони були не зовсім зайві, хоч тоді я ще тільки передбачав те, що навіював мені страх.

Проте за цією роботою я не кидав і інших своїх справ. Як і раніше, я ретельно доглядав свою маленьку отару. Кози не тільки давали мені їжу та одяг і тим звільняли від потреби витрачати порох та дріб, а й зберігали мене від утомливого полювання на диких кіз. Користь від них була велика, і мені не хотілось утрачати її, щоб тоді починати все знову.

Щоб запобігти цьому лиху,— я після довгого міркування вирішив, що маю лише два засоби зберегти кіз: або викопати печеру й загнати їх туди щонаочі; або обгородити ще дві-три невеликі ділянки землі, досить далеко одна від одної і в якомога затишніших кутках, і загнати в кожную з них по півдюжини молодих кіз. Коли б навіть трапилось якесь нещастя і загинула головна отара, то в мене залишилися б іще кози, і я без особливого клопоту розвів би нову отару. Я спинився на цьому останньому проекті, як на розумнішому, хоч його здійснення вимагало багато часу й праці.

Я витратив не один день на те, щоб знайти найзахисніше місце на острові, і випадково натрапив на такий затишний куток, що кращого не можна було й бажати. Це була низинка серед густого лісу, де, як я згадував, я заблудився, коли вертався додому зі східної частини острова. Тут я вибрав галявинку приблизно три акри завбільшки, оточену лісом, як природною огорожею; в усякому разі, мені не треба було докладати тут стільки праці, як в інших місцях.

Я зараз же взявся до роботи на цій ділянці і менш як за місяць так щільно обгородив її, що міг перевести сюди свій гурт, або отару,— називайте, як вам до вподоби. Зробити це було легко, бо тепер кози були вже не такі дикі, як це можна було б подумати. Я не гаючись відокремив з отари десятеро молодих кіз та двох цапів і перевів їх у новий загін. Після цього я витратив ще якийсь час на те, щоб укріпити загороду, як і в інших загонах, але це я робив уже не кваплячись, дуже повільно. Всю цю працю і весь цей клопіт викликав тільки страх, що охопив мене, коли я побачив слід людської ноги, бо досі я не бачив жодної людини ні на острові, ні коло нього. Вже два роки, як скінчилося моє спокійне, безтурботне життя,— цьому легко повірить кожен, хто сам зазнав життя під повсякчасним гнітом страху. На жаль, це збентеження дуже прикро позначилось на моїх релігійних почуттях. Страх потрапити до рук дикунів і люджерів так пригнічував мій дух, що я звертався до творця лише зрідка так спокійно й покійно, як мені того хотілось. Здебільшого я молився так, як моляться люди, прибиті тяжким лихом, оточені небезпеками, сподіваючись щонаочі вмерти раніше, ніж настане світанок. Я можу, на підставі власного досвіду, твердити, що до молитви більше схиляє спокійний настрій, почуття вдячності, любов та зворушення. Людина, пригнічена страхом, схильна до молитовного настрою не більше, ніж хворий до каяття, бо збентеження знесилює душу так, як хвороба знесилює тіло, а молитва є акт духовний, а не тілесний.

Але веду моє оповідання далі. Сховавши таким чином частину свого живого запасу, я почав шукати по всьому острову другого затишного місця для нового гурту кіз. Коли я дійшов до західного краю острова, де досі ніколи не бував, і подивився на море, то мені зда-

лось, що на великій відстані я бачу на морі човен. В одній з матроських скринь, що я перевіз з корабля, лежало кілька підзорних труб, але їх не було зі мною, і я не міг роздивитись, чи це справді був човен, хоч я вдивлявся в далечінь, поки не втомились очі. Сходячи з горбка, я вже не бачив нічого і перестав придивлятися, але вирішив не виходити більше без підзорної труби в кишені. Дійшовши до берега острова, де, повторюю, я ще ніколи не був, я зараз же переконався, що сліди людських ніг на моєму острові зовсім не така рідкість, як мені здавалось. Я переконався, що коли б, з особливої ласки провидіння, мене не викинуло на той бік острова, куди дикуни ніколи не причалювали, то я скоро дізнався б, що другу половину острова човни з суходолу відвідують дуже часто. Коли вони були далеко від суходолу, течія заносила їх на цей бік острова, як у гавань. Сутички між дикунами відбувалися дуже часто, і переможці привозили сюди полонених. Тут, будиши, за своїм жахливим звичаєм, всі людожерами, вони вбивали полонених і з'їдали їх. Але про це далі.

Спустившись з горба на берег, що, як я казав уже, був на південно-західному краю острова, я спинився, збентежений і вражений. Не можна описати жаху, що охопив мене, коли я побачив, що весь берег засіяний черепами, кістками рук, ніг та інших частин людського тіла. Я побачив також утоптану площадку, де розкладалось вогнище і де мерзенні дикуни, мабуть, сиділи під час своїх варварських бенкетів.

Я був такий вражений, побачивши все це, що навіть забув про небезпеку для себе. Від жаху перед страшним викривленням людської природи, що могла дійти такої пекельної жорстокості, у мене пропав весь страх за самого себе. Хоч я чув не один раз про такі речі, але ніколи не бачив їх так близько. Я відсахнувся від цього жахливого видовища; мене почало нудити, і я б зомлів, якби природа не очистила мій шлунок. Після того, як я зблював геть усе, мені трохи полегшало, але деякий час я був такий слабкий, що не міг стояти. Трохи очунавши, я знову якомога швидше зійшов на горбок і почва-лав додому.

Відійшовши трохи від цієї частини острова, я, все ще вражений, спинився, щоб отямитись від усього баченого. У глибокому душевному зворушенні я звів очі до неба

і, вмиваючись сльозами, подякував богові за те, що він прирік мені народитись в іншій частині світу, де немає таких жахливих створінь. Хоч я вважав своє становище дуже поганим, але все-таки в мене було стільки втіх, що я мусив дякувати за них, а не скаржитись. Передусім, навіть у цьому нещасному становищі, мене підтримувала віра в бога й надія на його благословення. Це було більше щастя, ніж я заслужив за всі злигодні, яких я зазнав або міг зазнати.

Із серцем, сповненим удячності, я повернувся до свого замка і відтоді став почувати себе спокійніше. Із своїх спостережень я переконався, що ці варвари ніколи не приїздили на острів по здобич — чи тому, що нічого не потребували, чи тому, що не сподівались знайти щонебудь у такому пустинному місці. В лісовій частині острова вони, безперечно, бували не один раз, але, мабуть, не знайшли там для себе нічого потрібного. Я знав лише одно: я прожив на острові майже вісімнадцять років і до останнього часу не знаходив людських слідів. Виходить, я міг прожити тут іще вісімнадцять років і не повернутись на очі дикунам, хіба що натрапив би на них через власну необачність. Тепер я клопотався тільки тим, щоб найкраще сховати всі ознаки свого перебування тут, принаймні доти, доки не знайду кращої від люджерів породи людських істот. А все-таки від огиди й жаху, нав'язаних цими огидними дикунами та їх нелюдським звичаєм, я впав у сумний настрій і майже два роки безвихідно провів у тій частині острова, де були мої ділянки, тобто дві мої садиби — моя фортеця і дача — і загін у лісі; але останній я відвідував лише ради кіз. Моя огида до цих негідників була така, що я скоріше згодився б побачити диявола, ніж зустрітись з ними. За цей час я ні разу не ходив подивитись на свою пірогу. Я навіть почав думати про будівництво нового човна, бо остаточно вирішив навіть не пробувати привести свою пірогу з того берега острова. Я не мав охоти зустріти тих звірів на морі, бо знав, яка буде моя доля, коли я потраплю їм у руки.

Проте час і задоволення з того, що я в безпеці і що мене не викриють ці люди, майже зовсім розвіяли моє побоювання. Я знову почав жити спокійним життям, з тією тільки різницею, що тепер я став обачнішим і вживав усіх заходів, щоб не власти ворогові в очі. Найбіль-

ше боявся я стріляти, щоб не притягти уваги дикунів, коли б вони випадково були на острові. На щастя, я міг тепер обходитись без полювання в лісі, бо своєчасно розвів свою худобу. Протягом цього часу я сильцями та пастками піймав кількох кіз і за два роки, здається, не вистрелив ні разу, хоч ніколи не виходив з дому без рушниці та пари пістолів (із трьох, врятованих мною на кораблі), які я носив, засунувши їх за пояс із козячої шкури. Я почистив великий тесак, теж з корабля, і зробив собі ремінь, щоб було куди застромляти його. Отже, коли додати до попереднього опису моєї постаті ще два пістолі й величезний тесак на ремені, але без піхов, ви побачите, що, виходячи з дому, я мав страшний вигляд.

За винятком цих запобіжних заходів, життя моє, як я вже сказав, спливало деякий час спокійно, як і раніше. Все це доводило мені, що моє становище не таке вже погане проти становища інших, навіть проти того, в яке господь міг би поставити мене, якби захотів. Люди під час життєвих ускладнень були б багато менше незадоволені, коли б вони порівнювали свою долю з гіршою і дякували б за неї, ніж коли порівнюють її, як це буває завжди, з кращою і через те ще більше ремствують та бідкаються.

Тепер мені майже нічого не бракувало. Мені здається, що страх перед цими нелюдами і, як наслідок його, повсякчасний клопіт про свою небезпеку зробили мене байдужішим до життєвих вигод і притупили мою винахідливість. Я, наприклад, так і не здійснив одного свого гарного плану, що якийсь час дуже цікавив мене. Я дуже хотів зробити з ячменю солод і зварити пиво. Правда, ця вигадка була досить-таки химерною, і я часто докоряв собі за своє недоумство. Я добре знав, що для її здійснення мені бракувало багато такого, чого не можна було дістати. Передусім, у мене не було бочок, щоб зберігати пиво, і я, як уже сказано, ніяк не міг зробити їх, хоч витратив багато тижнів і навіть місяців на марні спроби домогтись успіху в цій роботі. Далі, в мене не було ні хмелю, ні дріжджів, ні казана, щоб варити його. Проте я певен, що, якби ці кляті дикуни не нагнали на мене страху, я взявся б виконати цей план і, може, дійшов би свого, бо коли я розпочинав якусь справу, то рідко кидав її, не довівши до кінця. Але тоді моя винахідливість звернула на зовсім інший шлях. День і ніч

я думав тільки про те, як знищити кілька цих страхіть під час їх звірячих розваг. Я мріяв врятувати якусь нещасну жертву, призначену на з'їжу і привезену ними на острів. Мені хотілось, коли не пощастить знищити цих недолюдків, хоч налякати їх так, щоб відбити їм усяку охоту відвідувати острів. Мені довелося б написати товсту книгу, коли б я захотів розповісти всі хитрі плани, що народжувались з цього приводу в моїй голові. Але все це було лише марнування часу, бо, щоб покарати людожерів, треба було почати з ними бій. А що могла зробити одна людина з двадцятьма або тридцятьма варварами, озброєними списами та луками, з яких вони вміли влучати не гірше, ніж я з рушниці?

Іноді мені спадало на думку зробити підкоп під те місце, де вони розпалювали вогонь, і закласти п'ять-шість фунтів пороху. Коли вони запалять своє вогнище, порох спалахне й висадить у повітря все, що буде поблизу. Але, по-перше, мені шкода було пороху, якого й так залишалось уже небагато, а по-друге, я не був певний, що вибух станеться своєчасно. Яка була б тоді з цього користь? Найбільше — що декого з них опалило б вибухом. Правда, вони перелякалися б, але не настільки, щоб перестати відвідувати острів; отож я й відмовився від цієї вигадки. Думав я також засісти десь у вигідному місці з трьома рушницями й пальнути в саму гущу дикунів під час їхньої кривавої оргії, щоб убити чи поранити двох-трьох кожним пострілом, а потім вискочити з засідки й напасти на них з пістолями та тесаком. Я був певен, що, діючи таким чином, я впорався б з усіма ворогами, хоч би їх було й двадцять. Кілька тижнів я бавився цією думкою, і вона так опанувала мене, що мені часто снилось, ніби я нападаю на дикунів. Цей план захоплював мене, і я витратив кілька днів на те, щоб знайти зручне місце для засідки, звідки можна було б підстерегти дикунів. Я почав навіть відвідувати місце, де вони збирались, і добре обізнався з ним. І хоч моя душа жадала помсти, хоч я був повний кривавих намірів убити двадцять чи тридцять із них, але почуття огиди до цього місця і до слідів від бридких варварів, що пожирали один одного, розхолоджувало мене.

Нарешті я знайшов місце на схилі горба, де я, напевне, міг би спокійно чекати, поки не побачив би їх човни. Раніше ніж вони встигли б висісти на берег, я міг

би непомітно пробратись у сусідній лісок. Там в одному дереві було таке велике дупло, що я легко міг би сховатись у ньому. З цього дупла я міг би непомітно спостерігати криваві діла дикунів і, вибравши час, коли вони згуртуються щільніше, стріляти в них не хиблячи. На мою думку, я міг укласти трьох-чотирьох першим же пострілом. Я вирішив здійснити свій план і для цього наготував два мушкети та мисливську рушницю. Мушкети я зарядив кожен парою саморобних куль і п'ятьма пістольними кулями, в рушницю всипав добру жменю найбільшого дробу, а пістолі зарядив чотирма кулями кожен. Зробивши хороший запас набоїв ще для другого й третього пострілів, я почав збиратись у похід.

Остаточо склавши план нападу і не раз у думках здійснивши його, я почав щодня ходити на вершину горба, що стояв за три, а може й більше, милі від мого замка. Я годинами дивився, чи не видно на морі яких суден і чи не підходить до берега пірога з дикунами. Так два чи три місяці я сумлінно ходив вартувати, але нарешті це мені обридло, бо за весь той час нічого схожого на човен я не бачив ні коло берега, ні на всьому просторі океану, скільки можна було захопити оком і бачити крізь підзорну трубу.

Поки я акуратно відвідував горб та роздивлявся звідти, мій войовничий настрій не слабшав, і я не бачив нічого поганого в жорстокій розправі, яку збирався вчинити. Убити два-три десятки голих дикунів, від яких я не зазнав ніякої шкоди, здавалось мені звичайним ділом. Охоплений обуренням, викликаним у моїй душі гидкими, протиприродними звичаями тубільців, я навіть не задумувався над тим, наскільки вони заслуговували такої кари. Я не подумав про те, що, з волі провидіння, вони керуються лише своїми протиприродними інстинктами та звірячими пристрастями. Я не подумав про те, що, коли мудре провидіння терпить на землі таких людей і терпіло їх, може, кілька століть, коли воно припускає існування таких нелюдських звичаїв і не заважає цим людям творити такі жахливі діла, до яких здатні тільки забуті небом недолюдки,— то так воно й мусить бути. А коли марне щоденне вартування почало обридати мені, став мінятись і мій погляд на цю справу. Я почав ставитись до неї спокійніше і байдужіше. Я спитав себе, яке я маю

право бути суддею й катом цих людей. Щоправда, вони злочинці, але, коли само небо протягом стількох століть дозволяло їм безкарно чинити зло, то, виходить, на це є його воля. Можливо, що, нищачи один одного, вони лише виконують його присуд. Мені ці люди не зробили нічого поганого; чому ж мушу я втручатись в їхні сварки? Чому я берусь мститись за кров, яку вони так байдуже проливають? Я дуже часто міркував так: «Звідки я знаю, як судитиме їх за це господь? Певне тільки одно: ці люди не вважають своїх вчинків злочином; це не суперечить їх совісті, і їх розум не докоряє їм. Вони грішать через своє невідання і не кидають виклику божественній справедливості, як робимо це ми, коли грішимо. Вони гадають, що вбити полоненого не більший злочин, ніж для нас — убити бика, і їдять людське м'ясо, як ми — баранину».

Обміркувавши трохи все це, я дійшов неминучого висновку, що був несправедливий, коли засудив дикунів-людоджерів, як убивць. Мені було ясно тепер, що вони не більші вбивці, ніж ті християни, що вбивають полонених на війні, або — як іще частіше буває — нищать мечем цілі армії, нікого не милуючи, навіть тих, хто склав зброю і піддався. Крім того, подумав я, мене не обходить, що дикуни додержуються грубих, нелюдських звичаїв. Вони нічим не скривдили мене; так за що ж убивати їх? Коли б вони напали на мене і мені довелось боронити своє життя, тоді інша річ. Поки що я не був в їхніх руках. Вони навіть не знали про моє існування і, значить, не мали ніяких злих намірів проти мене. Отже, я не мав права нападати на них. Інакше довелось б виправдати поведінку іспанців, що вславились своєю жорстокістю в Америці, де вони знищили мільйони людей. Правда, ці люди були язичники й варвари, але, незважаючи на їх варварські звичаї та криваві релігійні обряди, треба визнати, що перед іспанцями у них ніякої провини не було. В наші часи всі християнські народи, а разом з ними й самих іспанців, обурює це винищення американських племен, ця справжня бойня, цей вияв кривавої й протиприродної жорстокості, якого не можна виправдати ні перед богом, ні перед людьми. З того часу саме ім'я іспанця навіює жах кожній людській душі, сповненій людяності та християнського співчуття,— так, ніби Іспанія така країна, що родить людей, позбавлених

найзвичайнішого жалю до нещасних, властивого людському серцю.

Такі думки охолодили мій запал, і я почав потроху відмовлятися від свого плану, бо вирішив, що не маю права вбивати дикунів і що мені зовсім не треба втручатись в їхні справи, поки вони не нападуть перші, чому я мусив запобігти. Коли вони мене знайдуть і нападуть на мене, я зумію виконати свій обов'язок. З другого боку, я подумав, що здійснення мого плану не тільки не визволить мене від дикунів, а, навпаки, доведе мене до загибелі. Я можу бути певен, що збудусь їх лише тоді, як мені пощастить перебити їх усіх до одного, і не тільки тих, що висядуть наступного разу, а й усіх тих, що з'являться пізніше. А якщо хоч один із них утече й розкаже своїм про те, що сталося, вони припливуть до мене тисячами помститись за смерть своїх товаришів. Таким чином, я напевне накличу на себе загибель, що тепер зовсім не загрожує мені.

Зваживши все це, я вирішив, що вплутуватись у справу варварів було б з мого боку і несправедливо, і нерозсудливо і що мені треба якомога краще критись від них і ховати свої сліди, щоб вони не догадались, що на острові є істота людської подоби.

Релігійні настрої з'єдналися з тим, що підказував розум, і різні доводи впевнили мене, що я не маю ніякого права складати криваві плани знищення невинних створінь (хочу сказати — невинних щодо мене). А їх злочини проти самих себе не обходили мене. Це був вияв племінної ворожнечі, і я мусив віддати їх на суд божий, що керує всіма народами і знає, якою карою він може справедливо відплатити за племінну кривду. Тим, хто грішить прилюдно, він учинить прилюдний суд таким способом, який він вважатиме за найкращий. Тепер я зрозумів, що ніщо не могло дати мені більшого задоволення, ніж свідомість моєї непричетності до вчинку, що, як я мав багато підстав думати, був би не меншим гріхом, ніж навмисне власноручне вбивство людини. Я впав навколішки і склав подяку богові за те, що він утримав мене від кровопролиття. Я благав його захистити мене своїм провидінням і просив не попустити, щоб я потрапив до рук варварів або власноручно розправився з ними, хіба що матиму дозвіл з неба зробити це, обороняючи своє життя.

В такому настрої я перебув з рік. Весь цей час я був такий далекий від бажання напасти на дикунів, що жодного разу не виходив на горб подивитись, чи не видно їх де-небудь і чи не залишили вони яких-небудь слідів свого недавнього перебування на острові. Я боявся, що, побачивши цих недолюдків, я знову захочу провчити їх, спокусившись слушною нагодою напасти на них зненацька. Я тільки забрав звідти човен і перевів його на східний бік острова, де для нього знайшлась маленька, дуже вигідна бухта, оточена з усіх боків скелями. Я був певний, що, боячись течії, дикуни ніколи не зважаться висісти в цій бухточці. Я перевів свій човен з усією оснасткою, з саморобною щоглою, саморобним парусом і чимось подібним до якоря (хоч навряд чи цей прилад можна було назвати якорем, так погано я його зробив). Одно слово, я забрав з того берега геть усе, щоб не залишити й ознак човна або людського житла. Крім того, як я вже казав, я жив потайливіше, ніж будь-коли, і виходив із своєї келії лише тоді, коли це було необхідно для моєї повсякденної роботи — тобто доїти кіз та доглядати свою невеличку отару в лісі. Але це було на другому боці острова, і тут мені не загрожувала ніяка небезпека. Можна було з певністю сказати, що дикуни приїздили сюди не для того, щоб знайти тут що-небудь, і тому не ходили в глиб острова. Я не мав ніякого сумніву, що вони не один раз були на березі і перед тим, і після того, як я, переляканий своїм відкриттям, став обережнішим. З жахом думав я про те, яка була б моя доля, якби, не підозріваючи небезпеки, я натрапив на них тоді, коли блукав по острову півголий і майже беззбройний (крім однієї рушниці, часто зарядженої самим лише дробом). Що було б зо мною, коли б, замість відбитка людської ноги, я несподівано побачив п'ятнадцять-двадцять дикунів і вони погналися б за мною? Певна річ, я не втік би від них, бо дикуни бігають дуже швидко.

Іноді думки про це так гнітили мій дух і так тьмарили мій розум, що я довго не міг підбадьоритись і обміркувати, що треба робити. Я був не те що нездатний опиратись, а не мав навіть духу зробити те, що міг зробити; а ще менше міг би зробити що-небудь тепер, після таких довгих міркувань. Справді, серйозно обдумавши все це, я мусив засумувати. Такий настрої іноді тримався дуже довго, але нарешті завжди перетворювався на вдячність

провидінню, що визволило мене від багатьох невидимих небезпек і утримало від лихих учинків, яких я сам ніяк не міг би уникнути, бо не мав про них найменшого уявлення і не знав про їх можливість.

Дедалі частіше турбувала мене думка, що не раз турбувала мою голову й раніше, відколи я зрозумів, що про нас піклується милосердне небо, охороняючи від небезпек, яких повно в житті. Яким дивним способом ми, самі того не усвідомлюючи, рятуємося від лиха, про яке навіть не догадуємось! Як у години запаморочення, коли ми вагаємось, коли ми, так би мовити, стоїмо на роздоріжжі, не знаючи, якою дорогою йти,— і навіть тоді, коли ми вже вибрали дорогу і ось-ось подамось нею,— якийсь таємничий голос затримує нас! Здається, що все — і природні поривання, і нахили, і здоровий розум, і навіть певна мета — закликають нас іти цим шляхом, а проте душа наша не може струсити з себе нез'ясованого впливу, якогось гніту невідомої сили, що не пускає нас туди. Згодом завжди виявляється, що, коли б ми пішли тією дорогою, яку вибрали зразу і яку, на нашу думку, повинні були вибрати, вона привела б нас до загибелі. Під впливом цих і багатьох інших подібних міркувань, я надалі склав собі таке життєве правило: під час вагань сміливо йти за внутрішнім голосом і робити так, як він підказує. Я завжди слухав його таємничих вказівок, хоч догадувався про них лише через якийсь неясний дотик чи натяк. А що це правильно, я міг би навести багато прикладів із свого життя, особливо з останніх років перебування на цьому нещасному острові. Я не рахую багатьох випадків, які пройшли для мене непомітно і на які я неодмінно звернув би увагу, коли б завжди дивився на все так, як дивлюсь тепер. А втім, ніколи не пізно порозумнішати, і я не можу втриматись, щоб не порадити всім розсудливим людям, чие життя склалось так само або й не так незвичайно, як моє,— ніколи не нехтувати таємничим голосом провидіння, від якої б невидимої сили він не походив. Я не можу пояснити цього, але не маю сумніву, що в цих таємничих вказівках ми повинні бачити докази єднання душ, докази існування зв'язку між тілесним і безтілесним світом. Кілька дивних прикладів цього єднання я матиму нагоду навести під час дальшої розповіді про своє самотнє життя в цьому нещасному місці.

Гадаю, читачеві не здасться дивним, коли я признаюсь, що свідомість небезпеки, яка завжди загрожувала мені, свідомість, під гнітом якої я жив останні роки, і страх та тривога, що ніколи не покидали мене, знищили в мені всяку винахідливість і припинили всі мої плани щодо поліпшення свого добробуту та своїх хатніх вигод. Я дбав більше про свою безпеку, ніж про своє харчування. Я не насмілювався тепер вбити цвях або рубати дров, бо боявся, щоб дикуни не почули шуму. З тієї ж самої причини не насмілювався я й стріляти. Найбільше боявся я розкладати вогонь, бо дим, видний вдень здалека, завжди міг зрадити мене. Через це я переніс в інше місце всю роботу, що потребувала вогню, як от виробництво горщиків, люльок та іншого приладдя. Якимось, на велику мою радість, я знайшов дуже простору, природну печеру в скелі, куди, напевне, не зважився б удертись жоден дикун, якби він навіть був коло самого входу до неї. Лише такій людині, як я, що мала потребу в безпечному притулку, могло спасти в голові залізти в цю нору.

Отвір цієї печери був під високою скелею; край її підніжжя я цілком випадково (бо не маю досить доказів, щоб приписати все це провидінню) рубав суччя, щоб випалити вугілля. Але перше ніж розказувати далі, я мушу пояснити, для чого мені стало потрібне деревне вугілля. Як уже сказано, боячись диму, я боявся розкласти вогонь близько від свого житла, але мені треба було пекти хліб, варити м'ясо і взагалі куховарити. Отже, я задумав замінити дрова вугіллям, що майже зовсім не дає диму. Я бачив в Англії, як на вугілля перепалюють товсті гілки під шаром дерну. Так само почав робити і я. Цю роботу я провадив у лісі і переносив додому готове вугілля, яке й палив, замість дров, не боячись, що дим викрие моє місце перебування. Та це між іншим. Одного дня, рубаючи в лісі суччя, я помітив за величезним кущем маленьку заглибину в скелі. Зацікавившись, куди веде цей хід, я насилу проліз у нього і опинився в печері, такій заввишки, як дві людини мого зросту. Мушу, проте, визнати, що виліз я звідти куди швидше, ніж уліз, і в цьому не було нічого дивного, бо в глибині печери було темно, і я, вдивляючись у темряву, побачив очі якоїсь істоти, диявола чи людини — не знаю, що горіли як дві зірки, відбиваючи тьмяне ден-

не світло, яке проходило ззовні. Трохи згодом я опам'я-тався і назвав себе тисячу разів дурнем. Я сказав собі, що той, хто двадцять років самотньо прожив серед океану, не повинен боятись хоч би й диявола. Я був певний, що в тій печері не було нікого, страшнішого за мене. Набравшись духу, я взяв велику голівешку і знову поліз у печеру. Не встиг я зробити й трьох кроків, як позадукував, переляканий ще більше, ніж уперше. Я почув гучне зітхання, ніби від болю, потім якісь переривчасті звуки, подібні до бурмотіння, і знову важке зітхання. Я остовпів від жаху; мене всього облив холодний піт, і коли б на голові в мене був капелюх, не ручусь, що моє волосся не підняло б його вгору. Проте, зібравши всю свою відвагу і підбадьорюючи себе думкою, що бог є всюди і може захистити мене, я знову рушив у печеру і, піднісши голівешку над головою, побачив на землі величезного страшного цапа. Він лежав, важко дихаючи, і, як видно, подихав від старості. Я торкнув його ногою, щоб примусити підвестись; він спробував, але вже не міг. І я подумав, що він може лежати тут і далі, бо коли він так перелякав мене, то напевне не менш налякає і кожного дикуна, що наважиться вдертись сюди.

Отямившись від страху, я почав роздивлятись: печера була невеличка, приблизно в дванадцять квадратних футів, безформна — ні кругла, ні квадратна, зроблена не людськими руками, а природою. В глибині її я помітив відтулину, що йшла далі в землю і була така вузька, що пролізти в неї можна було тільки рачки. Я не знав, куди веде цей хід, і не захотів лізти в нього без свічки, а вирішив прийти сюди знову другого дня із свічками і трутницею, зробленою з рушничного замка, та з жаром у мисці.

Отже, другого дня я взяв шість великих свічок свого власного виробу (на той час я вже навчився виробляти дуже гарні свічки з козячого лою) і вернувся до печери. Підійшовши до вузького проходу, я мусив стати рачки і так повзти майже десять ярдів. Це був, до речі, дуже сміливий вчинок, коли взяти до уваги, що я не знав, куди веде цей хід і що чекає мене спереду. Проминувши найвужчу частину проходу, я помітив, що він усе ширшає, і незабаром я замилювався чарівним видовищем, якого ніколи ще не бачив на острові. Це була простора

й висока печера, до двадцяти футів заввишки, де полум'я моїх двох свічок виблискувало на стінах і склепінні тисячами різнокольорових вогнів. Були це діаманти, чи інше коштовне каміння, чи золото (це здавалось мені найімовірнішим) — я не знав.

Я опинився в чарівному, хоч і зовсім темному гроті з сухим і рівним дном, укритим дрібним піском. Ніде не було ніяких ознак цвілі чи вогкості, не було ніде й слідів гидких комах та отруйних змій. Важким був тільки вхід сюди, та й це було тільки вигодою, бо я шукав для себе надійного пристановища. Я був захоплений своїм відкриттям і вирішив перенести сюди не гаючись всі найдорожчі для мене речі, а передусім — порох та всю запасну зброю, а саме: дві мисливські рушниці (всіх їх було в мене три) і три з восьми моїх мушкетів. Таким чином, у моїй фортеці залишилось тільки п'ять мушкетів, що, ніби гармати, стояли наготові коло моєї зовнішньої огорожі; я завжди міг брати їх з собою, рушаючи в похід.

Переносячи до нового приміщення запасну зброю, я за одним разом відкрив і барильце з підмоченим порохом. Виявилось, що вода протекла всередину всього на три або чотири дюйми; намоклий порох ствердів і зсохся в тверду скорину, всередині якої сухий порох лежав, як зерно горіха в шкаралупі. Таким чином, мій запас несподівано збільшився ще фунтів на шістдесят пороху. Це була дуже приємна несподіванка. Щоб краще зберегти весь цей порох, я переніс його в свій грот і ніколи не зважувався держати в своїй фортеці більше як три фунти пороху. Туди ж таки перетяг я й весь свій запас свинцю, прихований мною для куль.

Тепер я здавався собі одним із стародавніх велетнів, що нібито жили в неприступних розколинах скель та печерах. Нехай, казав я собі, хоч п'ятсот дикунів вештаються по острову, шукаючи мене, вони не знайдуть мого пристановища, а коли й знайдуть, то однаково не наслідяться вдертись до мене.

Старий цап, знайдений мною коло входу до печери, другого ж дня здох. Щоб уникнути смороду від падла, я закопав його в яму там же, і це було легше, ніж витягати його надвір.

Ішов уже двадцять третій рік мого перебування на острові, і я так звик до місця та умов життя, що, якби

не страх перед дикунами, що могли потурбувати мене, я охоче згодився б бути тут до останніх днів мого життя, поки не ліг би й не вмер, як той цап у печері. Я вигадав собі кілька розваг, що зробили моє життя багато веселішим, ніж раніше. Передусім, я навчив свого Попку говорити, і він так любо белькотів, так ясно і виразно вимовляв слова, що слухати його було дуже приємно. У мене він прожив не менше ніж двадцять шість років. Як довго жив він після цього — не знаю, але я ще в Бразилії чув, ніби папуги живуть до ста років. Може, мій вірний Попка ще й досі літає по всьому острову, гукаючи бідного Робінзона Крузо. Не зичу англійцеві потрапити на мій острів та почути його; бідолаха, який зазнав би такого нещастя, напевне прийняв би мого Попку за диявола. Мій пес був мені вірним і відданим другом майже шістнадцять років і здох від старості. Щодо моїх кішок, то, як уже сказано, вони так розплодились, що я мусив стріляти в них, бо вони загризли б мене і знищили б усі мої запаси. Коли дві кішки, яких я взяв з корабля, здохли, я прогнав решту пострілами і перестав годувати їх; тоді вони втекли до лісу й здичавіли. Я залишив у себе тільки двох чи трьох приручених улюбленців, а їхніх нащадків завжди топив. Ці улюбленці були частиною моєї сім'ї. При мені завжди було також двоє чи троє козенят, яких я привчив їсти з своїх рук. Я мав ще двох папуг; обидві вони вміли говорити, і обидві вигукували «Робін Крузо», але зовсім не так добре, як мій перший Попка. Правда, я витратив на нього багато часу й праці. Я піймав і приручив кількох морських птиць, не знаючи їхніх назв, а щоб вони не могли полетіти від мене, повтинав їм крила. Молоді дерева, насаджені перед моєю фортецею, щоб сховати її на випадок появи дикунів, розрослися в густий гай, і мої птиці оселилися у ньому та плодилися, дуже потішаючи мене цим. Отже, повторюю, я почував себе спокійно й добре і був би цілком задоволений своєю долею, якби міг позбутись страху перед дикунами.

Проте доля вирішила інакше, і нехай усі, кому трапиться прочитати це оповідання, звернуть увагу, як часто в нашому житті лихо, якого ми найбільше боїмось і яке, ставшись, здається нам спочатку найжорстокішою пригодою, буває нарешті найпевнішим і єдиним шляхом, щоб позбутись нещастя, які переслідують нас. Я міг би

навести багато прикладів із свого власного життя на доказ правдивості цього, але особливо визначні з цього боку події трапились за останні роки мого перебування на острові.

Був грудень місяць, як я сказав, двадцять третього року мого життя тут. Це був час південного сонцестояння (я не можу назвати його зимою), а для мене — пора жнив, що змушувала мене часто бувати в полі. Отже, вийшовши якимось удосвіта з дому, я страшенно здивувався, побачивши вогонь на березі, милі за дві від мого житла, і не з того боку острова, де, за моїми спостереженнями, звичайно висідали дикуни, а з того, де жив я сам.

Мене охопив справжній жах, і я сховався в своєму ліску, не зважаючи ступити ні кроку далі, щоб мене не захопили несподівано. Але й там я не почув себе спокійним і боявся, що, коли дикуни, почавши блукати по острову, натраплять на мої ниви або на дещо з моїх робіт, вони відразу ж догадаються, що тут живуть люди, і не заспокояться, поки не знайдуть мене. В цій скруті я хутко вернувся до своєї фортеці, втяг за собою драбину і зробив усе, щоб надати всьому дикого й природного вигляду.

Тоді я приготувався до оборони. Зарядив усі свої гармати, як я звав їх, що були на зовнішній стіні, та всі пістолі і вирішив боронитись до останнього подиху. Я не забув доручити себе божественній опіці і широко просив бога визволити мене від рук варварів.

В цьому становищі я пробув годин з дві, не маючи ніяких звісток ззовні, бо в мене не було кого послати на розвідку. Просидівши ще якийсь час і багато передумавши, я не мав уже сил терпіти далі невідомість і виліз нагору описаним уже способом, тобто по драбині, приставленій до краю гори, що звисав надо мною. Вилізши на саму вершину і піднявши за собою драбину, я вийняв підзорну трубу, ліг долі і, наставивши трубу на берег, почав дивитись. Я відразу ж побачив там не менше ніж дев'ятьох голих дикунів, що сиділи круг вогнища, розкладеного, певне, не для того, щоб погрітись, бо було дуже жарко, а, мабуть, щоб зготувати свій варварський обід із людського м'яса, яке вони привезли з собою живим чи мертвим — не знаю.

У них було два човни, які вони витягли на берег.

Був час відпливу, і дикуни, очевидно, чекали припливу, щоб вернутись назад. Важко уявити собі, як збентежило мене це видовище, а особливо поява їх на моєму боці острова, так близько від мого житла. Заспокоїла мене трохи думка про те, що вони приїдять під час припливу і, значить, під час відпливу я можу сміливо виходити, якщо вони не причалили перед ним. Зміркувавши це, я вже спокійніше пішов назад збирати далі свій урожай.

Як я сподівався, так і вийшло: як тільки почався приплив, вони посідали в човни й попливли геть. Я забув сказати, що за годину або півтори перед тим, як відчалити, вони танцювали на березі. У підзорну трубу я ясно бачив їх рухи та стрибки. Бачив я й те, що всі вони були голі, але чи були це чоловіки, а чи жінки — не міг розібрати.

Побачивши, що вони відчалили, я відразу ж спустився з гори, взяв на плечі обидві свої рушніці, застромив за пояс два пістолі, причепив збоку тесак без піхов і, не гаючи часу, якнайшвидше попрямував до того горба, звідки я виявив колись перші ознаки цих людей. Добравшись туди, на що я витратив не менше як дві години (бо був обвішаний важкою зброєю і не міг іти швидко), я глянув на море і побачив ще три човни з дикунами, що разом з першим пливли від острова до суходолу. Для мене це було жахливе видовище, особливо коли я, спустившись до берега, побачив рештки огидного бенкету, який тільки що скінчився: кров, кістки й шматки людського м'яса, яке ці звірі пожерли з легким серцем, весело танцюючи. Ця картина так обурила мене, що я знову почав обмірковувати план знищення першої ж ватаги, яку я побачу на березі, хоч яка вона буде численна.

Мені здавалось ясним, що дикуни відвідують острів дуже рідко, бо минуло вже більш як п'ятнадцять місяців з дня їхнього останнього візиту, і за весь цей час я не бачив ні їх самих, ні свіжих людських слідів, ні взагалі нічого такого, що вказувало б на їхнє недавнє перебування тут. А дощової пори року вони, напевне, зовсім не бували на острові, бо не зважувались виїздити з дому, принаймні в таку далеку путь. Проте протягом усіх цих п'ятнадцяти місяців я не знав спокою, щохвилини чекаючи, що вони заскочать мене. Звідси я роблю висновок,

що чекання зла багато гірше, ніж саме зло, особливо коли цьому чеканню та страхам не бачиш кінця.

Весь цей час я був у найкровожернішому настрої і всі свої вільні години (які я, до речі, міг би використати багато краще) вигадував, як би напасти на них зненацька під час першого ж їх приїзду, особливо коли вони знову поділяться на дві ватаги, як це було останнього разу. Та я спустив з уваги, що, коли б я й перебив усю першу ватагу з десяти-дванадцяти чоловік, то другого дня, або через тиждень, або через місяць мені довелося б мати справу з новою ватагою, а там знову з іншою, і так *ad infinitum*¹, поки я сам не перетворився б на такого ж самого, коли не гіршого, вбивцю, як ці дикуни-людожери.

Мое життя проходило тепер у повсякчасній тривозі. Я був певний, що рано чи пізно мені не втекти від цих безжальних звірів, і, коли якась важлива справа виганяла мене з дому, я йшов з великими пересторогами, шохвилини оглядаючись. Тепер я зрозумів уже, як добре мати в себе отару ручних кіз; моя думка держати їх в загонах була справді щаслива думка. Стріляти я не насмілювався, особливо на тому боці острова, де висідали дикуни. Я боявся сполохати їх своїми пострілами, бо коли б вони на цей раз утекли від мене, то, напевне, з'явилися б сюди через кілька днів, але на двохстах чи трьохстах човнах, і я знав, що тоді чекало б мене. Проте тільки через рік і три місяці я знову побачив дикунів, про що я розповім незабаром. Можливо, протягом цього часу дикуни побували на острові не один раз, але залишались тут недовго; в усякому разі, я їх не бачив. У травні двадцять четвертого року (як це виходило за моїми підрахунками) мого перебування тут я мав з ними дивну зустріч, про що розповім у своєму місці.

Ці п'ятнадцять-шістнадцять місяців були для мене дуже тривожні. Я спав неспокійно, щоночі бачив страшні сни і часто прокидався й схоплювався з ліжка. Іноді мені снилось, що я вбиваю дикунів і шукаю виправдання для цієї розправи. І вдень, і вночі я не знав спокою. Але поки що облишмо це.

В середині травня, а саме шістнадцятого дня (якщо вірити моєму вбогому дерев'яному календареві, де я досі

¹ До безконечності (латин.).

відмічав числа), з самого ранку й до вечора лютувала велика буря з грозою, після чого настала горобина ніч. Заглибившись у поважні думки про тодішнє своє становище, я читав біблію, коли раптом почув звук гарматного пострілу, як мені здавалося, з боку моря.

Я здригнувся від несподіванки; тільки ця несподіванка була зовсім не така, як досі, бо іншими були мої думки, збуджені цим пострілом. Боячись утратити хоч хвилину дорогого часу, я схопився з місця, миттю приставив драбину до виступу скелі і почав сходити нагору. Ледве я видерся на вершину, як передо мною блиснув вогник, а через півхвилини пролунав другий постріл. З напрямку звуку я легко розібрав, що стріляють у тій частині моря, куди мене колись загнало течією разом з моїм човном. Я догадався, що це якийсь корабель, загибаючи, подає сигнали про своє небезпечне становище, і що десь недалеко є другий корабель, у якого він просить допомоги. Невважаючи на все своє хвилювання, я не стратив духу і встиг зміркувати, що коли я не зможу врятувати з біди цих людей, то, може, вони врятують мене. Не гаючи часу, я зібрав увесь хмиз, що був у мене напoxваті, склав його в купу й запалив. Дерево було сухе, воно зайнялось відразу і так гарно розгорілось, що з корабля, якщо це справді був корабель, не могли не помітити мого вогнища. Його таки напевне й помітили, бо пролунав новий гарматний постріл, потім ще й ще, все з того ж самого боку. Всю ніч до світанку я підтримував вогонь, а коли зовсім розвиднілось і прояснилось, я побачив у морі, з східного боку острова, але дуже далеко від берега, чи то парус, чи то снасть судна — я не міг розглядіти навіть у підзорну трубу через туман над морем, що ще досі не розвіявся.

Весь день я часто поглядав у той бік і невдовзі побачив, що той предмет рухається. Звідси я зробив висновок, що це корабель і що він стоїть на якорі. Можете уявити собі, яке взяло мене нетерпіння, коли я переконався, що моя гадка правильна. Я вхопив рушницю й побіг на південно-західний берег до тих скель, до яких мене колись знесло течією. Тим часом зовсім вигодинилось і, прийшовши туди, я, на великий свій жаль, виразно побачив снасть корабля, що наразився вночі на підводні рифи, помічені мною тоді, коли я плавав там на своєму човні. Ці рифи перетинали путь морській течії

і спричиняли ніби зустрічну течію. Лише через ці рифи я врятувався від найстрашнішої небезпеки, що будь-коли загрожувала мені протягом усього мого життя.

Отже, те, що рятує одного, губить другого. Мабуть, ці люди, хто б вони не були, не знаючи про існування вкритих водою рифів, наскочили 'на них уночі через сильний східно-південно-східний вітер. Коли б на кораблі помітили острів, а його, здається мені, навряд чи помітили, то спустили б шлюпку і спробували б добратись до берега. Але той факт, що вони стріляли з гармати, особливо після того, як я запалив своє вогнище, навів мені на думку силу припущень. Я уявляв собі, що, побачивши моє вогнище, вони сіли в шлюпку й почали гребти до берега, але не могли добратись через хвилювання і потонули. То мені здавалось, що вони загубили всі свої шлюпки ще перед аварією, а це могло трапитись з багатьох причин під час великого хвилювання, — наприклад, коли корабель заривається у воду, шлюпки часто доводиться ламати або викидати в море. Можливо й те, що корабель, який зазнав аварії, був лише один із двох або кількох суден, що йшли одне за одним, і що, почувши сигнальні постріли, задні кораблі забрали з нього всіх людей. Нарешті могло трапитись, що, спустившись у шлюпку, екіпаж потрапив у згадану течію, його ви несло в море на певну смерть, і тепер ці нещасні вмирають з голоду, а може й готові з'їсти одне одного.

Але це були лише гадки, і в моєму становищі я міг тільки пожаліти нещасних. Ця сумна пригода стала мені за привід іще раз подякувати богові, що так невсипуще дбав про мене, покинутого та самотнього, і судив так, що з екіпажів двох кораблів, розбитих коло цих берегів, не врятувалась жодна людина, крім мене. Отак я дістав нове потвердження того, що, незважаючи на всю злиденність і жах нашого становища, в ньому завжди знайдеться, за що дякувати богові, якщо ми почнемо порівнювати це становище з іще жахливішим. Мабуть, саме таким було становище екіпажу корабля, що зазнав аварії. Важко припустити, щоб кому-небудь з екіпажу пощастило врятуватись під час такої страшної бурі, хіба що їх забрало інше судно, яке було поблизу. Та це була тільки можливість, і дуже невелика можливість; принаймні ніяких слідів другого корабля я не бачив.

Немає слів описати страшну тугу й жагуче бажання,

що охопили мене, коли я побачив це видовище. З моїх уст мимоволі безперестанно вихоплювались слова: «Ах, коли б хоч двоє або троє! Ні, хоч би один із них врятувався і приплив до мене! Тоді б у мене був товариш, була б жива людина, з якою можна було б говорити». Ні разу за все своє довгочасне відлюдне життя я не прагнув так цекуче людського товариства, і ні разу я не почував себе так гірко без нього.

Є таємні пружини поривань, що, будвши зворушені якоюсь видимою або й невидимою річчю, силою уяви, оживленою в нашій свідомості, захоплюють душу тією річчю так, що життя без неї стає нестерпучим. Таке було й моє жагуче бажання, щоб хоч одна людина з екіпажу потерпілого корабля врятувалась. «Ах, хоч би одна! Хоч би одна!» Я повторював ці слова тисячу разів. Моє бажання було таке палке, що, вимовляючи ці слова, я конвульсивно стискав руки. Мої пальці в'їдалися в долоні так міцно, що, коли б у мене було щось крихке, я мимоволі роздавив би його, а зуби я зціплював так міцно, що потім не міг розняти їх відразу. Нехай учені шукають причини подібних явищ; а я описую факт, що так вразив мене, коли я його виявив. Не берусь пояснити його походження, але, безперечно, це був наслідок палкого бажання і змальованих моєю уявою картин щастя, які обіцяли мені зустріч з ким-небудь із моїх братів християн.

Чи надо мною тяжила лиха доля, а чи люди, що пливли на розбитому кораблі, були засуджені на загибель — тільки мені не судилось тоді зазнати цього щастя. До останнього року мого життя на острові я так і не довідався, чи врятувався хто-небудь з того корабля. Через кілька днів я зробив сумне відкриття: на березі, проти того місця, де розбився корабель, я знайшов труп потоплого юнги. На ньому були короткі полотняні штани, синя, теж полотняна, сорочка і матроська куртка. Ознак, які показували б його національність, на ньому не було; в кишенях у нього я не знайшов нічого, крім двох золотих монет та люльки, і, певна річ, остання знахідка задовольнила мене більше, ніж перша.

Тепер настало повне безвітря, і мені дуже хотілось спробувати добратись до корабля на човні. Я був певен, що знайду там багато дечого, що могло б стати мені в пригоді. Але вабило мене, власне, не це, а надія, що

на кораблі лишилась якась жива душа, яку я міг би врятувати від смерті і, таким чином, прикрасити своє сумне існування. Ця думка опанувала мою душу. Я відчув, що ні вдень, ні вночі не знатиму спокою, поки не спробую добратись до корабля, поклавшись на волю божу. Бажання, що охопило мене, було таке сильне, що я, не маючи сили опиратись, прийняв його за вказівку неба і зазнав би мук совісті, коли б не виконав його.

Під впливом цього бажання я поспішив вернутись до свого замка і почав готуватись у дорогу. Я взяв хліба, великий глек прісної води, компас, пляшку рому (у мене його лишилося ще чимало), кошик з родзинками, нав'ючив на себе весь цей вантаж, пішов до свого човна, вичерпав із нього воду, склав у нього все принесене, спутив у море й вернувся додому за новим вантажем. Цього разу я взяв чималий мішок рису, другий глек прісної води, дюжини з дві моїх невеличких ячних хлібин, або, вірніше, коржів, пляшку козиного молока, кусок сиру й зонтик, що мав правити мені за намет. На превелику силу, вмиваючись потом, перетяг я все це в човен і, помолившись богові, щоб він направив мене на вірну путь, відчалив. Держачись ближче до берега, я плив на веслах і нарешті добрався до північно-східного краю острова. Тепер я мав остаточно вирішити, чи йти мені в океан, а чи ні. Я глянув на бистрі течії, що обгинали острів на невеликій відстані від берега, згадав про першу поїздку, згадав, яка небезпека загрожувала мені тоді, і почав вагатись. Я знав, що, коли потраплю в якусь течію, мене може занести далеко від берега, я навіть можу загубити острів з очей, а тоді я неминуче загину навіть від невеликого вітру, бо човен у мене малий.

Ці думки так пригнітили мене, що я хотів був відмовитись від здійснення свого плану. Я причалив до берега в маленькій бухті, вийшов із човна й сів на горбок, буди схвильований бажанням добратись до корабля і страхом небезпеки, що загрожувала мені під час подорожі. Заглибившись у свої думки, я все-таки помітив, що течія повернула і почався приплив. Тепер я вже протягом кількох годин не міг рушати в дорогу. Мені відразу спало на думку, що треба скористатись цим часом, вилізти десь на високе місце, подивитись, куди повертає течія під час припливу, і з'ясувати, чи можна так само швидко вернутись на острів іншою дорогою. Не

нстиг я цього подумати, як побачив неподалеку горбок — не дуже високий, проте на чистому місці, так що з його вершини можна було бачити море навколо острова і роздивитись напрями течії. Там я пересвідчився, що, тим часом як при відпливі течія йде від південного рогу острова, при припливі вона прямує до його північного берега. Отже, вертаючись, я мав тільки скерувати човен на північ, і все буде гаразд.

Підбадьорений цим спостереженням, я вирішив рушити в путь наступного ранку, як тільки почнеться відплив. Переночував я в човні, укритись матроською шинелею, а вранці пустився в море. Спочатку я йшов прямо на північ і держався цього курсу, поки не потрапив у середину течії, що прямувала на схід. Мене відразу ж понесло дуже швидко, хоч і не так, як тоді, коли мене несла південна течія під час моєї першої поїздки. Тоді я зовсім не міг справитися з човном, а тепер я, цілком вільно керуючи веслом, плыв прямо до корабля. Я добрався до нього години через дві.

Побачив я дуже сумну картину: корабель (скільки видно було з його будови — іспанський) застряв між двох скель. Вся його кормова частина була розбита морем ущент; грот-щогла й фок-щогла були зламані до основи, але бушприт і вся носова частина збереглись цілими. Коли я підплив до борта, на палубі з'явилась собака. Побачивши мене, вона почала вити й скавучати, а коли я поманив її, скочила у воду й попливла до мене. Я взяв її в човен. Бідна тварина майже здихала з голоду. Я дав їй шматок хліба, і собака накинулася на нього, як той вовк що протягом двох тижнів голодував у снігах. Коли вона наїлась, я поставив перед нею воду, і вона почала хлебтати так пожадливо, що, напевне, лопнула б, якби я дав їй пити досхочу.

Після цього я зійшов на корабель. Перше, що я там побачив, були два втоплі чоловіки, що лежали, міцно зчепившись руками, на баку. Я подумав, що, коли корабель наскочив на скелі, його, напевне, весь час заливало водою, бо була страшна буря, і весь екіпаж захлинувся, немов пішовши на дно. Тут, крім собаки, не було жодної живої істоти, і все добро на кораблі підмокло. Я бачив у трюмі якісь барила — не знаю, з вином чи з горілкою, але вони були такі великі, що я й не пробував дістати їх. Я бачив там іще кілька скринь, мабуть, із тих, що нале-

жали матросам. Дві скрині я переправив на човен, навіть не подивившись, що в них є. Якби замість носової частини збереглась кормова, то моя поїздка, напевне, була б дуже зисковною. Принаймні, коли судити по речах, знайдених у цих двох скринях, можна припустити, що на кораблі було велике багатство. Мабуть, він ішов із Буенос-Айреса або з Ріо-де-ла-Плати, в південній частині Америки, мимо берегів Бразилії, до Гавани або до Мексиканської затоки, а звідти — до Іспанії. Безперечно, на ньому були великі багатства, але на той час вони ні для кого не були корисні; що ж сталося з людьми, я тоді не знав.

Крім скринь, я знайшов ще барильце з якимсь спиртним напоєм. Барильце було невеличке, приблизно на двадцять галонів, але все-таки я витратив чимало зусиль, щоб перенести його в човен. У каюті я знайшов кілька мушкетів і фунтів з чотири порохи в роговій порохівниці; мушкети я залишив, а порох забрав. Я взяв також лопатку для вугілля та щипці, що були мені дуже потрібні, два мідні казанки, мідний кофейник і жаровню. З усім цим вантажем та собакою я відчалив від корабля, бо починався вже приплив, і того ж дня о першій годині ночі вернувся на острів, знесилений до краю.

Я переночував у човні, а вранці вирішив перенести свою добич до нової печери, щоб не тягти її до себе в замок. Поснідавши, я вивантажив на берег усі привезені речі і докладно оглянув їх. Виявилось, що в барильці ром, але, правду кажучи, не дуже гарний, зовсім не такий, як той, що був у нас у Бразилії. Зате в скринях я знайшов багато корисних речей, наприклад: гарної роботи погрібець, повний пляшок якоїсь незвичайної форми з срібними затичками; в кожній пляшці було до трьох пінт дуже доброго лікеру. Знайшов я й дві банки чудового варення, так щільно закритих, що морська вода зовсім не пройшла всередину. А дві такі ж самі банки вода попсувала. Знайшов я кілька дуже добрих сорочок, що були дуже приємною знахідкою, з півтори дюжини білих носових хусток і стільки ж кольорових нашійних хусток. Носовим хусткам я дуже зрадив, уявивши собі, як приємно буде гарячими днями обтирати спітніле обличчя тонким полотном. На споді скрині я знайшов три великі торби з грішми; всього в трьох торбах було тисяча сто срібних вісьмериків, а в одній із них лежали загор-

нені в папір шість золотих дублонів¹ та кілька невеличких зливків золота, вагою, як я думаю, приблизно в фунт.

У другій скрині був одяг, але не дуже гарної якості. Взагалі, судячи по знайдених у цій скрині речах, я гадаю, що вона належала корабельному канонірові. Лежало в ній фунтів з два чудового порошу в трьох маленьких пляшках, мабуть, для мисливських рушниць. Можна сказати, що за цю поїздку я придбав дуже небагато корисних для мене речей. Гроші не мали для мене ніякої цінності. Це було непотрібне сміття, і все своє золото я з охотою віддав би за три-чотири пари англійських черевиків та панчіх, яких я не носив уже кілька років. Правда, під час цієї поїздки я здобув чотири пари черевиків: дві пари я зняв з двох мерців, яких я знайшов на кораблі, а дві пари були в одній із скринь. Певна річ, черевики були мені дуже до речі, але вони були не такі вигідні й міцні, як англійське взуття. В другій скрині я знайшов ще п'ятдесят різних монет, але вже не золотих. Гадаю, що ця скриня була власністю бідного матроса, тоді як перша, напевне, належала якомусь офіцерові. Проте я переніс гроші в печеру і сховав їх так само, як і ті, що знайшов на нашому кораблі. Дуже шкода було, що я не міг заволодіти всіма багатствами з корми загиблого корабля. Напевне, я міг би навантажити грішми свій човен іще кілька разів, а коли б мені пощастило вирватись звідси до Англії, я покинув би їх тут, поки не зміг би вернутись по них.

Перенісши всі свої речі на берег і сховавши їх, я вернувся до човна, відвів його попід берегом до старої гавані і витяг із води, а сам пішов прямо до свого старого житла. Там було так само тихо й спокійно; і я знову почав жити, помалу пораючись у своєму господарстві. Але, як це вже відомо читачеві, останні роки я був куди обачнішим, частіше ходив на розвідку і рідше виходив з дому. Я не боявся тільки східного боку острова, бо знав, що дикуни ніколи не висідають на цьому березі, і тому, виряджаючись туди, не вживав таких застережних заходів і не брав з собою стільки зброї, як ідучи в інший бік.

¹ Золоті дублони — іспанська грошова одиниця, поширена також і в іспано-американських колоніях.

Отак прожив я майже два роки, але весь цей час у моїй бідній голові, створеній, як видно, так, щоб спричиняти мені тільки нещастя, ворушились усілякі плани втечі з цього острова. Іноді я вирішав рушити в нову подорож до уламків загиблого корабля, хоч розсудок і говорив мені, що там не могло залишитись нічого, що виправдувало б ризик такої подорожі. Іноді я задумував інші подорожі, і я певен, що коли б у мене був такий баркас, як під час моєї втечі з Сале, я одчайдушно пустився б у море, навіть не роздумуючи про те, куди мене могло б занести.

В усіх обставинах свого життя я міг би бути повчальним прикладом для тих, кого торкнувся страшний бич роду людського, причина половини наших нещасть. Я маю на увазі незадоволення становищем, даним нам від бога і природи. Не згадуючи вже про мій непослух батьківській волі — мій, так би мовити, *перворідний гріх* — я протягом наступних років ішов тим же самим шляхом, який і довів мене до мого теперішнього сумного становища. Коли б доля, що так добре влаштувала мене плантатором у Бразилії, дала мені скромніші бажання і я задовольнився б повільним збільшенням свого добробуту, то за час, який мені довелося прожити на острові, я став би, мабуть, одним із найзаможніших бразильських плантаторів. Я певен, що всякими поліпшеннями, які я вже запровадив за короткий час свого господарювання і збирався запровадити згодом, я набув би не менше, ніж сто тисяч мойдорів¹. І нащо було мені кидати налагоджену справу, упоряджену плантацію, що кожен рік розросталась і давала все більший прибуток? Невже тільки для того, щоб податись у Гвінею за неграми, тоді як, потерпівши деякий час, поки розмножилися б місцеві негри, я міг би купувати їх, не рушаючи з місця? Це коштувало б, правда, дорожче, проте ради невеличкої різниці в ціні не варто було так ризикувати.

Але це — звичайна доля молоді, а засуджувати її безглуздя — доля людей дорослих, навчених дорогою ціною власного досвіду. Так було тепер і зо мною. Проте незадоволення своїм становищем так глибоко сиділо в мені, що я безперестанно вигадував нові плани втечі. Переходячи тепер до опису останнього часу мого перебу-

¹ Мойдор — португальська золота монета.

вання на острові, я вважаю за потрібне розповісти читачеві, в якій формі зродилась ця божевільна витівка і яких заходів я вжив, щоб здійснити її.

Вернувшись до свого замка після поїздки до уламків корабля, я, як звичайно, поставив свій фрегат у безпечне місце й почав жити по-старому. У мене тепер було, правда, більше добра, але через це я не став багатшим, бо гроші в моєму становищі були мені так само непотрібні, як і перуанським індіям перед приходом іспанців.

Якось уночі, під час березневих дощів, на двадцять четвертому році мого пустинницького життя, я лежав у гамаку без сну, цілком здоровий, не пригнічений важкими думками; я чудово почував себе, але не міг заснути й на хвилинку. Немає змоги та й потреби перелічити всі мої думки, що, як вихор, снувались тоді в моєму мозку. Перед моїми розумовими очима промайнуло, так би мовити, в мініатюрі все моє життя за час до і після мого прибуття на цей острів. Згадуючи день по дню цю другу частину свого життя, я порівнював свої перші безтурботні роки з тим станом тривоги, страху та клопоту, в якому я опинився пізніше, коли побачив на піску слід людської ноги. Мабуть, ще й перед цим відкриттям дикуни з'являлись у межах мого царства. Можливо, що й у перші роки мого життя на острові їх побувало тут кілька сот чоловік. Але тоді я цього не знав, і ніщо не бентежило мене; я був спокійний і щасливий, бо не усвідомлював небезпеки, і хоч вона через це й не була меншою, але для мене вона ніби не існувала. Ця думка викликала дальші повчальні міркування про безконечну доброту провидіння, що, дбаючи про нас, не дає нам повного знання. Ми проходимо нашу життєву путь серед незліченних небезпек, чие видовище, коли б нам судилось бачити їх, збентежило б нашу душу і позбавило б нас мужності. А ми залишаємось спокійними, бо все, що нас оточує, сховане від наших очей і ми не бачимо тих нещастя, що загрожують нам з усіх боків.

Розважаючи себе цими думками, я почав задумуватись і про ту небезпеку, якій підпадав на острові протягом стількох років, коли безтурботно походжав по своїх володіннях і часом, може, тільки через горбок, стовбур дерева, ніч або іншу якусь нагоду врятовувався від найгіршої смерті — смерті від людоджерів, для яких я був такою ж самою дичиною, як для мене коза або черепаха.

Вони вбили б і з'їли мене так само легко і так само не вважали б це за злочин, як я вбив би голуба або кулика. Я був би несправедливий до себе, коли б не сказав, що моє серце, на цю думку, наповнилось почуттям найглибшої вдячності моему великому заступникові; з великою покорою визнав я, що своєю безпечністю завдячую виключно його захистові, що без нього я неминуче потрапив би до рук безжальних дикунів.

Трохи згодом мої думки пішли іншим шляхом. Я замислився над людожерством, стараючись пояснити собі природу цього явища. Я запитував себе, як міг премудрий керівник усього світу припустити, щоб його створіння дійшли до такої нелюдяності, вірніше, до такого спотворення людської природи, багато гіршого від нелюдяності, бо треба бути гіршим за звірів, щоб пожирати подібних до себе. Але це були марні питання, на які я не міг тоді відповісти. І я почав питати себе, в якій частині світу живуть ці дикуни, як далеко від острова їхня земля, звідки вони припливають, та які в них човни і, нарешті, чи не можу я якимось способом переправитись до них, як вони переправляються до мене.

Я ніколи не замислювався над тим, що робитиму, коли переправлюсь на суходіл, що станеться зо мною, коли дикуни піймають мене, і чи зможу я сподіватись на порятунок, якщо вони нападуть на мене. Я не запитував себе навіть про те, чи є в мене можливість добратись до суходолу непомітно для них. Не думав я і про те, як я буду харчуватись і куди мені прямувати, коли мені пощастить утекти від ворогів. Жодне з цих запитань не спадало мені на думку, так хотів я будь-що-будь добратись човном до суходолу. Мое тодішнє становище здавалось мені найзлиденнішим у світі, і гіршим за нього була хіба що смерть. Мені здавалось, що коли я пройду суходолом або пропливу човном вдовж берега, як в Африці, до якоїсь залюдненої країни, то, може, знайду допомогу, а може, зустріну християнський корабель, що забере мене. А в найгіршому разі я помру, і тоді скінчаться всі мої лиха. Певна річ, всі ці думки були виплодом збентеженого розуму і нетерплячої вдачі, доведеної до розпачу довгими стражданнями і розчаруванням на рештках відвіданого мною корабля, де я був так близько від здійснення свого найглибшого бажання, тобто від можливості поговорити з ким-небудь та дізнатись, де я і яким

способом можна вибратись звідси. Я був дуже схвилюваний цими думками. Весь спокій, що я мав, скоряючись провидінню, пропав без сліду. Мене захопив план подорожі на суходіл, і я не міг думати ні про що інше. Цей план опанував мене так владно й непереможно, що я не мав сили опиратись йому.

Поки він хвилював мене протягом двох, а може й більше годин, моя кров кипіла і живчик кидався, наче мене трусил пропасниця від самого тільки заворушення в моїх думках. Нарешті сама природа допомогла мені: знесилений таким довгим напруженням, я заснув міцним сном. Здавалося б, що мене й уві сні мусили переслідувати такі бурхливі думки, але в дійсності вийшло зовсім інакше, і те, що приснилось мені, не мало ніякого зв'язку з моїм хвилюванням. Мені снилось, ніби я вийшов, як звичайно, вранці з фортеці і побачив на березі дві піроги, а коло них — одинадцять дикунів. З ними був ще дванадцятий полонений, якого вони зібрались убити й з'їсти. Аж раптом, в останню хвилину, цей полонений схопився на ноги, вирвався з рук, що тримали його, і побіг скільки духу. І я подумав уві сні, що він біжить у лісок коло фортеці, щоб заховатись там. Побачивши, що він сам і що ніхто за ним не женеться, я показався йому і посміхнувся, щоб підбадьорити його, а він кинувся навколішки передо мною, благаючи врятувати його. Я показав йому на драбину, щоб він переліз через огорожу, повів його в свою печеру, і він став моїм слугою. Ця людина була цілком у моєму розпорядженні, і я сказав собі: «Ось коли я можу переправитись на суходіл. Тепер мені немає чого боятись. Ця людина буде мені за провідника. Вона навчить мене, що робити і де роздобувати харчі. Вона знає ту країну і скаже мені, в який бік прямувати, щоб мене не з'їли дикуни, і які місця я мушу обминати». З цією думкою я прокинувся під свіжим враженням сну, що потішив мою душу надією на визволення. Тим гірше було моє розчарування, коли я опам'ятався і зрозумів, що це був лише сон.

З цього я зробив висновок, що для мене єдиний спосіб спробувати вирватись звідси — це захопити якогось дикуна; якщо можна, одного з тих нещасних, засуджених на з'їдення, яких вони привозили з собою, як полонених. Але тут я натрапив на велику перешкоду: не можна було захопити потрібного мені дикуна, не напавши на

ватагу людожерів і не перебивши їх усіх до одного. Такий вчинок не тільки був одчайдушний, не тільки не давав надії на успіх, але й сама справедливість його здавалась мені дуже сумнівною. Душа моя здригалась від самої думки про те, що мені доведеться пролити стільки людської крові, нехай і ради свого власного визволення. Не буду повторяти всіх аргументів, які я наводив проти такого вчинку, бо я перелічив їх уже раніше. Наводив я собі й протилежні докази — казав, що це мої смертельні вороги, що вони з'їдять мене при першій нагоді і що спроба визволитись від життя, гіршого за смерть, була б лише самообороною, самозахистом — так, немовби ці люди перші напали на мене. А втім, повторюю, сама думка про пролиття людської крові так жахала мене, що я довго не міг звикнути до неї. Після довгих суперечок з самим собою, після довгих вагань, бо всі ці аргументи глибоко бентежили мій розум, переважило, нарешті, жагуче бажання визволитись. Найближче мое завдання було вигадати, як здійснити мій план, але розв'язати його було дуже важко. Нарешті я вирішив підстерегти дикунів, коли вони висядуть на острів, поклавшись в усьому іншому на розвиток подій та заходи, підказані мені обставинами; хай буде, що буде.

Вирішивши так у своїх думках, я почав так часто ходити на розвідку, що це мені страшенно надокучило: бо я чекав більше ніж півтора року. Весь цей час я майже щодня ходив на південний та західний край острова дивитись, чи не під'їжджають човни з дикунами, але човни не з'являлись. Ця невдача дуже засмутила і хвилювала мене, але цього разу моє бажання досягти своєї мети анітрохи не зменшилось. Навпаки, чим більше віддалялась мета, тим гострішим ставало бажання. Одно слово, наскільки раніше я був обережний, стараючись не впасти дикунам в очі, настільки тепер я нетерпляче шукав зустрічі з ними. У своїх мріях я бачив, що впраююсь не тільки з одним дикуном, а з двома чи трьома, і зроблю їх своїми рабами. Вони повинні будуть безсуперечно виконувати всі мої накази, і я поставлю їх у таке становище, що вони не зможуть заподіяти мені ніякої шкоди. Мене довго тішила ця думка, але нагоди здійснити її не випадало, і з усіх моїх мрій не вийшло нічого, бо дикуни дуже довго не показувались.

Минуло вже півтора року, відколи я склав свій план.

Я почав уже вважати неможливим здійснити його і був страшенно здивований, коли одного ранку побачив на березі, на моєму боці острова, принаймні п'ять індійських пірог. Дикуні, що приїхали ними, висіли й зникли кудись з моїх очей. Їх численність зруйнувала всі мої плани. Я знав, що звичайно в кожному пірогу сідає чотири-шість чоловік, коли не більше, і думав, що один я не впораюся з двома чи трьома десятками. Збентежений та стурбований, я засів у своєму замку, але приготувався до задуманої раніше атаки і вирішив діяти, якщо буде нагода. Я довго чекав, прислухаючись, чи не долетить до мене гомін з боку дикунів, і, нарешті, палаючи нетерпінням якнайшвидше дізнатись, що там діється, поставив свої рушниці під драбиною і виліз на вершину горба, як і звичайно, в два заходи. Вилізши, я став так, щоб моя голова не висувалась над горбом, і почав дивитись у підзорну трубу. Дикунів було не менше тридцяти. Вони розклали на березі вогнище і щось готували на ньому. Я не міг розібрати, як і що саме готували вони, а бачив тільки, як вони танцювали навколо вогню, вигинаючись та вихиляючись за своїм дикунським звичаєм.

Спостерігаючи їх, я побачив, як кілька дикунів приволокли від човнів двох нещасних, очевидно, призначених на убій, що до того часу лежали зв'язані в човнах. Одного з них відразу ж звалили на землю, вдаривши по голові чимсь важким, мабуть, дрючком або дерев'яним мечем, як вони завжди це роблять. Двоє-трьох дикунів кинулись до нього, розпороли йому живіт і заходились розтинати його, щоб потім засмажити. Тим часом другий полонений стояв тут же і чекав своєї черги. В цю мить нещасний, почувши себе на волі, спалахнув надією на порятунок. Він раптом кинувся вперед і з неймовірною швидкістю побіг по піщаному берегу прямо до мене, тобто в той бік, де було моє житло.

Признаюсь, я страшенно перелякався, побачивши, як він біжить до мене, тим більше, що мені здалось, ніби вся ватага кинулась доганяти його. Отже, перша половина мого сну справдилась: дикун, за яким женуться, шукає притулку в моєму ліску. Проте я не міг сподіватись, що здійсниться й друга половина сну, тобто, що решта дикунів не буде переслідувати свою жертву і не знайде її там. Я залишився на своєму посту і дуже під-

батьорився, коли побачив, що за втікачем женуться всього лише троє. Остаточо заспокоївся я, коли переконався, що він біжить далеко швидше, ніж його переслідувачі, що відстань між ними дедалі збільшується і що, коли йому пощастить пробігти так іще з півгодини, вони його не піймають.

Між ними і моєю фортецею лежала маленька бухта, вже не раз згадувана мною на початку оповідання,— та бухточка, де я причалував з своїми плотами, коли перевозив майно з нашого корабля. Я ясно бачив, що втікач муситиме перепливати її, інакше його зловлять. Коли він підбіг до неї, був якраз високий приплив, але дикун, не задумуючись, кинувся у воду, за яких-небудь тридцять помахів перепливав бухточку, виліз на протилежний берег і, не затримуючись, побіг далі. Коли троє підбігли до бухточки, виявилось, що плавати вміли тільки двоє з них. Третій нерішуче постояв на березі, подивився вслід іншим, а потім повільно пішов назад. З того, що сталося, читач зараз побачить, що він вибрав собі найкраще.

Як я помітив, двом дикунам, що гнались за втікачем, треба було вдвоє більше часу, ніж йому, щоб перепливати бухточку. Тепер я всією своєю істотою відчув, що настав час діяти, коли я хочу придбати слугу, а може й товариша та помічника. Саме провидіння, думав я, закликає мене врятувати нещасного. Не гаючи часу, я збіг драбинами до підніжжя гори, взяв з собою рушниці, які я лишив внизу коло драбин, так само швидко виліз знову нагору, спустився з другого боку й побіг до моря навперейми дикунам. Я хутко опинився між утікачем та його переслідувачами, бо взяв найкоротший шлях і до того ж біг униз, по схилу горба. Почувши мої крики, втікач озирнувся і спочатку перелякався мене більше, ніж своїх ворогів. Я подав йому рукою знак повернути, а сам поволі пішов назустріч переслідувачам. Коли перший з них порівнявся зі мною, я збив його з ніг ударом приклада. Стріляти я боявся, щоб не привернути уваги решти дикунів, хоч на такій відстані навряд чи вони могли б почути мій постріл або побачити дим від нього. Коли перший з переслідувачів упав, його товариш спинився, очевидно, перелякавшись, і я швидко підбіг до нього. Але наблизившись, я побачив, що він тримає в руках лук і стрілу і цілиться в мене. Отже, я мусив діяти, і першим же пострілом убив його. Нещасний утікач, побачивши, що

обидва його вороги, як йому здавалось, упали мертві, спинився, але він був такий наляканий вогнем і звуком пострілу, що розгубився, не знаючи, чи йти йому до мене, а чи тікати, і, мабуть, більше схилився до того, щоб тікати. Я почав знову гукати й манити його до себе. Він зрозумів: зробив кілька кроків, спинився, потім знову зробив кілька кроків і знову спинився. Тоді тільки помітив я, що він труситься, як у пропасниці. Бідолашний, очевидно, вважав себе за мого полоненого і думав, що я зроблю з ним так, як я зробив з його ворогами. Я знову поманив його до себе і взагалі старався підбадьорити його, як умів. Він підходив до мене все ближче, кожні десять-дванадцять кроків падаючи навколішки на знак вдячності за порятунок. Я ласкаво посміхався до нього і манив його рукою. Нарешті, підійшовши зовсім близько, він знову впав навколішки, цілував землю, притулився до неї обличчям, взяв мою ногу й поставив її собі на голову. Мабуть, останній рух означав, що він присягається бути моїм рабом до самої смерті. Я підняв його, поплескав по плечу і, як міг, старався показати, що йому не слід боятись мене. Але справа, яку я розпочав, не була ще закінчена. Дикун, звалений ударом приклада, був не забитий, а лише приголомшений, і я помітив, що він починає приходити до пам'яті. Я звернув на нього увагу врятованого, показуючи, що ворог живий. У відповідь на це він сказав кілька слів своєю мовою і, хоч я нічого не зрозумів, але самі звуки його мови були для мене солодкою музикою, бо більше ніж двадцять п'ять років я не чув людського голосу, коли не рахувати свого власного. Але тепер я не мав часу роздумувати: дикун, якого я приголомшив, настільки опритомнів, що сидів уже на землі, і я помітив, що мій дикун (так я буду тепер звати його) почав жестами просити дати йому тесак без піхов, що висів у мене через плечé. Я дав йому цю зброю. Дикун зараз же підбіг до свого ворога і одним махом відтяв йому голову. Він зробив це так спритно й моторно, що жоден німецький кат не міг би зрівнятися з ним. Таке вміння орудувати тесаком дуже здивувало мене в людині, що за свого життя бачила, мабуть, тільки дерев'яні мечі. Тільки згодом я довідався, що для своїх мечів дикуни вибирають таке тверде й важке дерево і так вигострюють його, що одним ударом можуть відтяти голову чи руку. Кінчивши свою справу, мій дикун

з веселим і врочистим виглядом вернувся до мене, зробив цілу низку незрозумілих для мене рухів, а потім поклав коло мене тесак і голову вбитого ворога. Але найбільше вразило його те, як я вбив другого дикуна на такій великій відстані. Він показував на вбитого і жестами просив дозволу піти подивитись на нього. Я дозволив, і дикун відразу ж побіг туди. Він спинився перед трупом у повному замішанні: подивився на нього, повернув на один бік, потім на другий, оглянув рану. Куля влучила в самісінькі груди, і крові було небагато, але, мабуть, стався внутрішній крововилив, бо смерть була моментальна. Знявши з убитого його лук і сагайдак із стрілами, мій дикун вернувся до мене. Я рушив уперед, кличучи його з собою і стараючись пояснити йому жестами, що залишатись тут далі небезпечно, бо за ним можуть відрядити нову погоню.

Дикун у свою чергу відповів жестами, що треба раніше закопати мерців, щоб його вороги не знайшли їх, коли прийдуть на це місце. Я згодився, і він зараз же став до роботи. За кілька хвилин він руками викопав у піску таку глибоку яму, що в ній легко могла вміститись одна людина; потім переніс у цю яму одного з убитих і засипав його землею. Так само вправно впорався він і з другим мерцем. Вся церемонія похорону забрала в нього не більше за чверть години. Коли він скінчив, я знову подав йому знак іти за мною і повів його не до замка, а зовсім в інший бік, у віддалену частину острова до своєї печери. Таким чином, я не дав своєму сну здійснитись у цій частині, тобто він не ховався в моєму ліску. Там я дав йому хліба, жменю родзинок і напоїв його водою, а це після швидкого бігу було йому найбільш потрібне. Коли він підживився, я жестами показав йому в куток печери, де в мене лежали великий оберемок рисової соломи та ковдра, що не раз правили мені за постіль. Бідолашного не треба було дуже довго припрошувати, він ліг і вмить заснув.

Це був гарний хлопець, високий на зріст, бездоганно збудований, з стрункими, міцними руками й ногами. На вигляд йому було років двадцять шість. В його обличчі не було нічого дикого або жорстокого. Це було мужнє обличчя з м'яким і ніжним виразом європейця, особливо коли він посміхався. Волосся в нього було довге й чорне, але не кучеряве, як овеча вовна; лоб високий і широ-

кий; очі жваві й блискучі; колір шкіри не чорний, а смуглий, проте не того жовто-рудого гідкого відтінку, як у бразільців, вірґінців та інших тубільців Америки, а скорше оливковий, дуже приємний для очей, хоч його й важко описати. Обличчя в нього було кругле й повне, ніс невеликий, але зовсім не приплющений, як у негрів. До того ж у нього був гарно окреслений рот з тонкими губами і правильні, білі, немов слонова кість, зуби.

Проспавши або, вірніше, продрімавши з півгодини, він прокинувся й вийшов до мене. Я саме доїв своїх кіз у загоні біля печери. Побачивши мене, він відразу ж підбіг до мене і ліг на землю, показуючи всім своїм виглядом найсмирненішу вдячність і виробляючи при цьому всім тілом силу чудернацьких рухів. Припавши обличчям до землі, він знову поставив собі на голову мою ногу, як робив це раніше, і взагалі всіма приступними йому засобами старався довести свою безмежну відданість та покірність і дати мені зрозуміти, що з цього дня він буде моїм слугою довіку. Я зрозумів багато чого з того, що він хотів мені сказати, і постарався пояснити йому, що я дуже задоволений ним. Відразу ж я почав говорити з ним і вчити його відповідати. Насамперед я сказав йому, що його ім'я буде П'ятниця, бо цього дня я врятував йому життя. Після цього я навчив його вимовляти слово «господар» і дав йому зрозуміти, що це моє ім'я; навчив вимовляти «так» та «ні» і розтлумачив значення цих слів. Я дав йому молока в череп'яному глечуку, надпивши поперед сам та вмочивши в нього хліб; потім я дав і йому краєць, щоб він наслідував мене. П'ятниця з охотою послухався і жестами показав, що їжа йому до смаку.

Так пробув я з ним цілу ніч, а як тільки розвиднілось, дав йому знак іти за мною. Я показав йому, що хочу одягти його, чому, як видно, він дуже зрадів, бо був зовсім голий. Коли ми проходили мимо того місця, де були закопані вбиті нами дикуни, він показав мені прикмети, якими він позначив ями, і почав подавати знаки, що нам треба викопати обидва трупи і з'їсти їх. Тоді я постарався показати йому якомога виразніше свій гнів та огиду до цього, показав, що мене нудить на саму думку про це, і владним жестом звелів відійти від ям, що він і виконав якнайпокірніше. Після цього я повів його на вершину горба подивитись, чи поїхали вже

дикуни. Вийнявши підзорну трубу, я направив її на те місце берега, де вони були напередодні, але їх не було вже й сліду, не видно було й жодного човна. Для мене було ясно, що вони поїхали геть, не потурбувавшись шукати своїх зниклих товаришів.

Але цього відкриття було для мене надто мало. Набравшись духу і, значить, цікавості, я взяв з собою мого П'ятницю, озброївши його тесаком та луком з стрілами, якими, як я вже мав нагоду переконатись, він орудував дуже майстерно. Крім того, я дав йому нести одну з моїх рушниць, а сам узяв дві інші, і ми пішли на те місце, де напередодні бенкетували ці звірі. Мені хотілось мати про них докладніші відомості. Коли ми прийшли туди, перед нашими очима постала така огидна картина, що в мене завмерло серце і захолола кров у жилах. Справді, видовище було жахливе, хоч П'ятниця й залишився байдужим. Весь берег був засіяний людськими кістками, земля — закривавлена, скрізь валялись недоїдені шматки засмаженого людського м'яса, недогризки кісток та інші рештки кривавого бенкету, яким ці недолюдки відсвяткували свою перемогу над ворогами. Я знайшов три людські черепи, п'ять рук, розкидані по різних місцях кістки трьох-чотирьох ніг і багато частин кістяків. П'ятниця на мигах розповів мені, що дикуни привели з собою для бенкету чотирьох полонених; трьох вони з'їли, а четвертий був він сам. Наскільки можна було зрозуміти з його пояснень, у цих дикунів була велика битва з сусіднім вождем, одним із підданців якого був і він, П'ятниця. Вони забрали багато полонених і розвезли їх по різних місцях, щоб побенкетувати та з'їсти їх так само, як це зробила та ватага дикунів, що привезла своїх полонених на мій острів.

Я наказав П'ятниці зібрати всі черепи, кістки та шматки м'яса, звалити їх в одну купу, розкласти вогонь і спалити. Я помітив, що П'ятниці ще й досі дуже хотілось поласувати людським м'ясом і що він — канібал з натури. Але я виявив таке обурення на саму думку про це, що П'ятниця не наслідився дати волю своїм інстинктам. Я всіма способами старався пояснити йому, що вб'ю його, якщо він мене не послухає.

Зробивши все це, ми вернулись до замка, і я негайно ж почав обшивати свого слугу. Насамперед я дав йому полотняні штани, які вийняв із скрині бідного ка-

ноніра, знайденої на загиблому кораблі. Після маленької переробки вони прийшлись йому до міри. Потім я пошив йому куртку з козячого хутра, доклавши всього свого вміння, щоб зробити її якнайкраще (я був тоді вже досить пристойним кравцем), і нарешті змайстрував йому шапку з заячих шкур, дуже зручну й досить гарну. Отже, мій слуга, на перший час, був досить пристойно одягнений і дуже задоволений тим, що він став подібним до свого господаря. Щоправда, спочатку він почував себе незручно в усьому цьому; найбільше заважали йому штани, а рукава муляли під пахвами й натирали плечі, так що довелось переробити їх у цих місцях. Потроху він призвичаївся до свого вбрання і почував себе в ньому зовсім добре.

Другого дня, вернувшись з ним до свого житла, я почав думати, куди б мені примістити його. Нарешті, щоб йому було краще і щоб спокійніше почувати себе, я зробив йому маленький намет між двома стінами моєї фортеці — внутрішньою і зовнішньою. Сюди виходив надвірний хід із мого льоху; отож я зробив у ньому двері з товстих дощок і міцних планок і припасував їх так, що вони відчинились усередину, а на ніч замикались на засув; драбини я теж забирав до себе. Таким чином, П'ятниця ніяк не міг пройти до мене у внутрішню огорожу, а коли б і надумав увійти, то неодмінно наробив би такого шуму, що збудив би мене. Вся моя фортеця у внутрішній огорожі, де стояв мій намет, являла собою критий двір. Дах був зроблений з довгих дрючків, що одним кінцем спирались на гору. Ці дрючки я вкрив поперечними жердинами, а замість тесу товсто перешив їх рисовою соломою, твердою, як очерет. До місця, що я залишав собі для входу й виходу за допомогою драбини, я припасував щось ніби спускні двері, які падали з великим гуркотом, як тільки їх тріхи натиснути ззовні. Всю зброю я забирав до себе. Але всі ці заходи були цілком зайві. Ніхто ще, мабуть, не мав такого ласкавого, такого вірного й відданого слуги, як мій П'ятниця. Ні гнівливості, ні впертості, ні свавілля, завжди добрий і послужливий, він прихилився до мене, як до рідного батька. Я певен, що, коли б треба було, він віддав би за мене своє життя. Це він довів не раз, цим самим допомігши мені позбутись сумнівів і переконатись, що я зовеім не потребував перестороги.

Іноді це давало мені нагоду спостерігати собі на диво, що, хоч з божої волі багато створінь позбавлені можливості дати належний напрям своїм душевним здатностям, а проте вони обдаровані ними в такій же самій мірі, як і ми. Як і в нас, у них є розум, почуття прихильності, доброта, визнання своїх обов'язків, вдячність, вірність у дружбі, здатність обурюватись несправедливістю — взагалі, все потрібне, щоб робити й сприймати добро. А коли богові буває вгодно дати їм змогу застосовувати, як належить, ці здатності, вони користуються ними так само охоче, як і ми. І мені завдавала великого суму думка, що, як доводять це деякі випадки, ми дуже мало застосовуємо всі ці здатності навіть тоді, коли вони освітлені великим світлом божественного розуму і знанням божого слова, поєднаним з нашим розумінням. І чому богові вгодно було сховати це спасенне знання від стількох мільйонів душ, що, як цей бідний дикун, застосували б їх до життя куди краще, ніж це робимо ми? Ось чому я заходив іноді дуже далеко, насмілюючись звинувачувати провидіння в несправедливості такого довільного розподілу благ, коли світло істини ховають від одних, щоб віддати його іншим, і все-таки вимагають виконання обов'язків однаково від усіх. Нарешті я затримав свої думки таким висновком: по-перше, ми не знаємо, яка істина і який закон засуджують частину людства; бог, з необхідності й природи світу, є пресвятий і всесправедливий, а тому він засудить не тих, хто не пізнав його, а тих, хто провинив проти законів своєї совісті, як каже святе письмо, хоч вони й не спізнали вищої істини; по-друге, всі ми лише глина в руках гончаря, і ніякий посуд не може сказати йому: «Чому ти зробив мене таким?»

Та вернімось до мого нового товариша. Він мені дуже сподобався, і я взяв собі за обов'язок навчити його всього, що могло бути для нього корисним, а головне — говорити й розуміти мої слова. Він виявив себе дуже здатним учнем, завжди веселим і завжди ретельним. Він так радів, коли розумів мене або коли йому щастило пояснити мені свою думку, що для мене була справжня втіха вчити його. Відколи він оселився зі мною, мені жилося так легко й приємно, що коли б я міг почувати себе в безпеці від дикунів, то, напевне, без жалю погодився б лишитись на острові довіку.

Днів через два чи три по тому, як я привів П'ятницю до свого замка, мені спало на думку, що треба дати йому покуштувати іншого м'яса, коли я хочу відзвичаїти його від жахливої звички їсти людське м'ясо. Отже, одного ранку, йдучи до лісу, я взяв його з собою. Я гадав зарізати козеня з моєї отари, принести його додому й зварити, але дорогою я побачив під деревом дику козу з двома козенятами. «Стій тихо!» — сказав я П'ятниці, схопивши його за руку. Подавши йому знак не рухатись, я націлився, вистрелив і вбив одно з козенят. Бідний дикун, що бачив уже, як я вбив здалека його ворога, був страшенно вражений. Він затремтів, похитнувся і трохи не знепритомнів. Він не дивився на козеня, в яке я націлився, а підняв трохи полу своєї куртки й почав мацати себе, щоб переконатись, чи він не поранений. Бідолашний гадав, мабуть, що я хотів убити його, бо впав передо мною навколішки, почав обнімати мої ноги й дуже довго говорив щось своєю мовою. Я, певна річ, не зрозумів його, але було ясно, що він просить не вбивати його.

Мені скоро пощастило переконати П'ятницю, що я зовсім не збираюсь чинити йому шкоди. Я взяв його за руку, засміявся і, показуючи на вбите козеня, наказав збігати по нього, що він і виконав. Поки він порався коло козеняти і виявляв своє здивування, не розуміючи, яким способом його було вбито, я знову зарядив рушницю. Трохи згодом я побачив на дереві, на відстані пострілу від мене, великого птаха, схожого на яструба. Бажаючи дати П'ятниці наочну науку, я покликав його до себе, показав пальцем спершу на птаха — це насправді була папуга, хоч я прийняв її спочатку за яструба, — потім на рушницю, далі на землю під тим деревом, де сидів птах, закликаючи його подивитись, як він упаде. Нарешті я вистрелив, і він справді побачив, що папуга впала. П'ятниця й цього разу перелякався, незважаючи на мої пояснення. Здивування його було тим більшим, що він не бачив, як я заряджав рушницю, і гадав, мабуть, що в ній сидить якась чарівна руїнницька сила, що на всякій відстані несе смерть людині, звірові, птиці і взагалі всякій живій істоті. Довго ще не міг він отямитись від подиву, якого наганяв на нього кожний мій постріл; здається, коли б я дозволив йому, він почав би обожнювати мене й мою рушницю. Спочатку він не зважувався доторкнутись до рушниці і розмовляв з нею, як

з живою істотою, коли був близько від неї. Він признавався мені потім, що просив тоді рушницю не вбивати його.

Коли його переляк трохи вгамувався, я наказав йому принести мені забиту птицю. Він відразу пішов, але забарився, шукаючи, бо виявилось, що папугу я не вбив, а лише поранив, і вона відлетіла досить далеко від того місця, де вона впала. Нарешті П'ятниця все-таки знайшов і приніс її. Бачивши, що він досі не зрозумів, як працює рушниця, я скористався його відсутністю і знову зарядив рушницю на випадок, коли б ми знову спіткали яку-небудь дичину; але нам більше нічого не трапилось. Я приніс козеня додому і того ж вечора оббілував його якомога краще. Потім я відрізав чималий кусок свіжої козлятини, зварив його в череп'яному горщику, і в мене вийшов чудовий бульйон. Я поїв спершу сам, а тоді почастував П'ятницю. Бульйон дуже йому сподобався, тільки він дивувався, чому я їм бульйон та м'ясо з сіллю. Він почав жєстами показувати мені, що так несмачно. Взявши в рот трошки солі, він почав відпльовуватись і вдавати, ніби його нудить від неї, а після пополоскав рот водою. Тоді я теж узяв у рот шматочок м'яса без солі й почав плювати, показуючи, що мені бридко їсти без солі. Але це не справило на П'ятницю ніякого враження, і я так і не міг привчити його солити м'ясо або суп. Не скоро після цього почав він класти сіль у їжу, та й то дуже мало.

Отак нагодувавши його вареним м'ясом та супом, я вирішив почастувати його другого ж дня смаженою козлятиною. Я засмажив її, повісивши над вогнищем, як це мені траплялось часто бачити в Англії. З обох боків вогнища я встромив у землю дві жердини, між ними закріпив поперечну третю, повісив на неї кусок козлятини й перевертав її, поки вона не засмажилась. П'ятниця не тямився від моєї витівки, а коли він покуштував мою страву, то його задоволення не мало межі. Найкрасномовнішими жєстами дав він мені зрозуміти, як подобається йому ця страва, і нарешті сказав, що ніколи вже більше не їстиме людського м'яса. Певна річ, це мене дуже втішило.

Другого дня я посадив його за роботу, наказавши молотити та віяти зерно. Спочатку я показав йому, як я робив це сам. Він швидко зрозумів і почав працювати

дуже ретельно, особливо коли довідався, що це робиться для того, щоб виробляти з зерна хліб. При ньому я замісив тісто і спік хліб. Незабаром П'ятниця став справлятися з усією моєю роботою так само, як і я.

Тепер я почав відчувати, що, замість одного рота, маю два і що мені треба збільшити своє поле та сіяти більше зерна, щоб нагодувати їх. Я вибрав більшу ділянку землі і почав обгороджувати її так само, як і попереду. П'ятниця дуже ретельно й дуже охоче допомагав мені в цій роботі. Я пояснив йому, навіщо вона, сказавши, що це буде нове поле, бо нас тепер двоє, і хліба треба вдвоє більше. Його дуже зворушило, що я так дбаю про нього. Він, як умів, старався пояснити, що розуміє, наскільки тепер, коли він зі мною, побільшало в мене роботи. Він пояснив також, що буде щиро працювати, коли я дам йому роботу і покажу, як її виконувати.

Це був найщасливіший рік мого життя на острові. П'ятниця почав дуже добре говорити. Він знав назви майже всіх речей, про які я міг його запитати, і всіх місць, куди я міг його послати. Він дуже любив розмовляти зі мною. Отак я знову почав потроху користуватись своїм язиком, бо досі мав для цього дуже мало нагод — я маю на увазі розмову. Крім утіхи, якої завдавала мені розмова з ним, сама присутність цього хлопця була для мене радістю, так припав він мені до серця. Щодня більше чарувала мене його чесність та щирість. Потроху я всією душею прихилився до нього, та й він полюбив мене так, як, гадаю я, зроду не любив нікого.

Якось мені захотілось дізнатись, чи не тужить він за батьківщиною і чи не хоче вернутись туди. Тоді він уже досить вільно володів англійською мовою і міг відповідати майже на всі мої запитання. Коли я спитав його, чи перемагав коли-небудь його народ, П'ятниця посміхнувся й відповів: «Так, так. Ми завжди битись краще». — Він хотів сказати: «завжди б'ємось краще, ніж інші». І ми почали таку розмову:

Г о с п о д а р. Ти кажеш, що ви завжди б'єтесь краще, — сказав я. — А як же трапилось, що тебе взяли в полон, П'ятнице?

П' я т н и ц я. Мій народ усе-таки багато побив.

Г о с п о д а р. Як же побив? Коли твій народ побив їх, то як же сталося, що тебе забрали?

П'ятниця. Їх більше, ніж мій народ, у тому місці, де я був. Вони забрали один, два, три та мене. Ми побили в іншому місці, там, де мене не було. Там наші забрали один, два, три, велику тисячу.

Господар. Тоді чому ж ваші не визволили вас від ворогів?

П'ятниця. Ті повели один, два, три та мене й посадили в човен, а наш народ човна не було.

Господар. Гаразд. А скажи мені, П'ятнице, що робить ваш народ з моїми полоненими? Теж відвозить на човнах і з'їдає, як ті?

П'ятниця. Так, мій народ теж їсть людей; всі їдять.

Господар. А куди вони їх відвозять?

П'ятниця. Різні місця — куди схочуть.

Господар. А сюди привозять?

П'ятниця. Так, так, і сюди привозять. Різні місця.

Господар. А ти бував тут з ними?

П'ятниця. Так, я бував. Там бував (показав пальцем на північно-західний край острова, що був, видно, їхнім берегом).

Як я зрозумів, мій слуга П'ятниця справді бував уже тут з дикунами, що відвідували береги дальшої частини острова, і брав участь у канібальських бенкетах на зразок того, на якому згодом і сам він опинився як жертва. Коли через якийсь час я набрався духу повести його на згаданий берег, П'ятниця зараз же впізнав місцевість і розповів мені, що одного разу, коли він приїздив на острів з своїми, вони на цьому самому місці вбили й з'їли двадцять чоловіків, двох жінок і одну дитину. Він не знав, як сказати англійською мовою «двадцять», і, щоб пояснити мені, скільки людей вони тоді з'їли, поклав двадцять камінців один коло одного і попросив мене перелічити їх.

Я розповідаю про ці розмови з П'ятницею, бо вони правлять за вступ до дальшого. Після описаної розмови я запитав його, чи далеко до суходолу від мого острова та чи часто гинуть їхні човни, перепливаючи цю відстань. Він відповів, що путь цілком безпечна і що жоден із їхніх човнів не загинув, бо там течія і вітер ранками завжди в один бік, а вечорами — в протилежний. Спочатку я гадав, що течія, про яку говорив П'ятниця, залежить від припливу та відпливу, але згодом дізнався, що

це вплив великої річки Оріноко, бо саме проти її гирла лежить мій острів. А смуга землі на захід та північний захід від мого острова, яку я вважав за суходіл,— це був великий острів Трінідад, на північ від гирла тієї ж самої річки. Я ставив П'ятниці тисячу запитань про цю землю та її мешканців, бо мені хотілось знати, які там береги, яке море, які племена живуть поблизу. Він дуже охоче розказував усе, що знав сам. Розпитував я його й про те, як звуться різні племена, що мешкають у тих місцях, але дізнався небагато. Він правив одно «Каріб». З цього легко було дізнатись, що він говорить про караїбів, які, як це показано на наших картах, живуть саме в цій частині Америки по всьому побережжю від гирла Оріноко до Гвіани і далі до Сен-Мартена. Він розказав мені також, що далеко «за місяцем», тобто в тій країні, де сідає місяць, або, говорячи інакше, на захід від його батьківщини, живуть такі, як і я, білі, бородаті люди,— він показав на мої довгі бакенбарди, вже згадувані мною. Він казав, що ці білі люди вбили багато народу. Як я зрозумів, він говорив про іспанців, що вславились на цілий світ своїми жорстокостями в Америці, де в усіх племенах пам'ять про них переходить від батька до сина.

На моє запитання, чи не знає він способу переправитись з нашого острова до тих білих людей, П'ятниця відповів:

— Так, так, треба пливти двома човнами.

Я довго не розумів, що хотів він сказати своїми «двома човнами», але нарешті, хоч і з великими труднощами, догадався, що він має на увазі велике судно, як два човни завбільшки. Ця розмова дуже втішила мене. Від того дня в мене народилася надія, що рано чи пізно я вирвуся з свого ув'язнення і що допоможе мені в цьому мій бідний дикун.

Протягом довгого спільного життя з П'ятницею, коли він навчився говорити зі мною і розуміти мене, я завжди старався закласти в його душі основи релігії. Якось я спитав його: «Хто тебе зробив?» Бідолашний не зрозумів мене. Він думав, що я запитую, хто був його батько. Тоді я заходився коло нього з другого краю і спитав, хто зробив море та землю, де ми ходимо, хто зробив гори та ліси. І він відповів мені: «Старий Бенамукі, що живе понад усім». Він не міг нічого розповісти мені про цю поважну особу, крім того, що Бенамукі — дуже старий,

багато старіший, ніж море та земля, старіший, ніж місяць та зорі. А коли я запитав його, чому все суще не поклоняється цьому старому, якщо він утворив усе, П'ятниця став дуже серйозним і з цілком невинним виглядом відповів:

— Усі на світі кажуть до нього «О!»

Потім я запитав, чи йдуть кудись люди його племені після смерті, і він сказав на це:

— Всі вони йдуть до Бенамукі.

— І ті, кого вони з'їдають,— спитав я,— теж ідуть до Бенамукі?

— Так,— відповів він.

Так почав я вчити його пізнавати бога. Я сказав, що великий творець усього сущого живе високо (я показав рукою на небо) і керує світом з допомогою тієї ж влади і того ж провидіння, якими він утворив його. Я сказав, що він — всемогутній, може зробити з нами все, що захоче, все дати і все відібрати. Так поступово відкривав я йому очі. Він слухав з великою увагою. З радісним зворушенням поставився він до мого оповідання про Ісуса Христа, посланого на землю спокутувати наші гріхи, про наші молитви богіві, що завжди чує нас, хоч він і далеко від нас на небесах. Одного разу він сказав мені:

— Коли ваш бог живе вище за сонце і все ж таки чує вас, то, виходить, він більший від Бенамукі, бо Бенамукі не так далеко, а чує нас лише на високих горах, де він живе, коли ми ходимо туди розмовляти з ним.

— А ти ходив коли-небудь на ті гори, щоб розмовляти з ним? — спитав я.

— Ні,— відповів він,— молодь ніколи не ходить, а ходять лише старі, яких ми зємо «увокекі». Вони ходять туди й говорять там: «О!» (Так називав він моління). Увокекі потім приходять додому й кажуть усім, що говорив їм Бенамукі.

Скільки я міг зрозуміти з його пояснень, їхнє плем'я зве «увокекі» своїх священників чи жерців.

З усього цього я зробив висновок, що священники є навіть у найнеосвіченіших язичників, а повивати релігію таємницею, щоб забезпечити повагу народу до священників, властиво не тільки католицькій, а, мабуть, усім релігіям на світі.

Я всіма способами намагався пояснити П'ятниці це

шахрайство і сказав йому, що запевнення їх дідів, ніби вони ходять на гори говорити «О!» богові Бенамукі і ніби він оповіщає їм там свою волю, — найчистіша брехня, а якщо вони з ким-небудь і розмовляють на горі, то хіба що з злим духом. Тут я докладно розказав про диявола, про його повстання проти бога, про його ненависть до людей та про її причини. Розповів, як він удає з себе бога серед народів, не просвічених словом божим, і примушує їх поклонятись йому замість бога; на які хитрощі він піднімається, щоб занапастити людський рід, як він потай пролазить у нашу душу, потураючи нашим пристрастям, як він уміє наставляти нам пастки, пристосовуючись до наших нахилів, і таким чином примушує людину спокушати саму себе та з доброї волі йти на загибель.

Я переконався, що дати йому правдиве уявлення про диявола було не так легко, як про існування бога. Природа допомагала всім моїм аргументам, якими я доводив необхідність існування великої первопринципи, існування керівної сили, таємничого провидіння та справедливості віддавання почестей тому, хто створив нас, і таке інше. Та це не допомагало створити уявлення про злого духа, про його походження, його природу і, особливо, про його нахил творити зло самому та примушувати нас робити зло. Одного разу бідолашне створіння так збентежило мене своїм цілком природним і невинним запитанням, що я просто не знав, що йому сказати. Перед тим я дуже багато говорив йому про могутність бога, про його велику огиду до гріха і про те, як він карає вогнем тих, хто чинить беззаконня. Я говорив, що, створивши всіх нас, він може знищити нас і цілий світ за одну мить. Дикун весь час слухав мене дуже серйозно. Після цього я розповів йому, як диявол змагається з богом в серцях людей і вживає всіх хитрощів та підступів, щоб розладити добрі наміри провидіння і зруйнувати царство Христа на світі.

— Гаразд,— сказав П'ятниця,— але ти кажеш, що бог дуже сильний та великий; хіба ж він не такий сильний, як диявол?

— Так, так, П'ятнице, — відповів я, — бог сильніший за диявола, і тому ми благаємо бога, щоб він повалив його під наші ноги, щоб він дав нам змогу опиратись його спокусам і погасити його вогненні стріли.

— Але,— сказав він знову,— якщо бог сильніший, могутніший за диявола, то чому бог не вб'є його, щоб той не робив більше зла?

Я був дуже вражений цим запитанням, бо, хоч і був тоді вже старою людиною, але богослов з мене був ще молодий, а казуїст досить поганий. Спочатку я не знав, що сказати. Я удав, ніби не розслухав його, і спитав, що він сказав. Та він був надто зацікавлений моєю відповіддю, щоб забути своє запитання, і повторив його достотно тими ж самими словами, що я навів вище. На той час я вже трохи опам'ятався і сказав:

— Наприкінці бог суворо покарає його, бог береже його для суду, щоб вкинути потім у бездонну яму, де він горітиме у вічному вогні.

Ця відповідь не задовольнила П'ятницю, і він повторив мої слова:

— Береже! Не розумію, чому не вбити диявола тепер, не вбити його давно?

— Ти можеш також запитати мене,— сказав я,— чому бог не вбиває тебе й мене, коли ми чинимо тут зло та ображаємо його. Нас зберігають для каяття і для того, щоб згодом простити.

Він трохи замислився.

— Гаразд, гаразд,— сказав він надзвичайно палко,— це добре, так, виходить, ви, я, диявол і все зле, все зберігається для каяття, і бог простить усім.

Тут він знову остаточно побив мене, і це показало мені, які прості й природні здогади ведуть розумне створіння до пізнання бога та служіння йому і як властиво це нашій природі. Адже ніщо, крім божественного одкровення, не може дати нам пізнати Ісуса Христа, посланого ради нашої спокути, посередника нового завіту й нашого оборонця коло підніжжя престолу божого. Я сказав, що ніщо, крім божественного одкровення, не може утворити цього в нашій душі, і тому євангеліє господа нашого й спасителя Ісуса Христа, а саме слово боже та дух святий, обіцяні як керівники та просвітителі його людності, є конче потрібні навчителі душ людських у спасенному пізнанні бога, а разом і спосіб урятуватися.

Ухилившись від продовження цієї розмови з моїм слугою, я швидко підвівся, ніби мені треба було вийти. Виславши його з якогось приводу, я почав гаряче про-

сити бога дати мені спроможність навчити це бідне створіння, з допомогою його духа, сприйняти серцем світло пізнання бога в Христі, помиривши його з самим собою. Я просив навчити мене говорити йому про боже слово так, щоб переконати його сумління, відкрити його очі і спасти його душу.

Коли він знову прийшов до мене, я почав з ним довгу розмову про спасіння людей визволителем всього світу і про євангельську істину, що провіщається з неба, тобто про каяття перед богом та про віру в нашого всеблагого господа Ісуса.

Далі, як вмів, я пояснив йому, чому всеблагий наш визволитель прибрав подобу не ангела, а нащадка Авраамового, і що через це впалі ангели не зможуть спастись, бо він прийшов тільки для загиблих овець із дому Ізраїля, і таке інше.

Просвічуючи це бідне створіння, я оперував більше ширістю, ніж знанням, і мушу признатись, що, пояснюючи йому основи релігії, навчився й сам багато такого, чого раніше або не знав зовсім, або не обмірковував як слід. Все це, природно, спало мені на думку, коли я шукав у своїй голові аргументів, потрібних для освічення цього бідного дикуна. Я почав запитувати сам себе частіше, ніж це бувало раніш. Чи був цей нещасний дикуна корисним для мене, чи ні, все-таки я мав підставу бути вдячним небу за те, що він прийшов до мене. Мій сум був тепер легшим для мене, моє житло стало для мене без міри приємнішим, та я думав, що протягом усього приділеного мені самотницького життя я ні разу не підвів голови, щоб подивитись на небо та пошукати там руку, що занесла мене сюди; тепер, під керівництвом провидіння, я став знаряддям спасіння життя й душі бідного дикуна і дав йому справжнє знання релігії та християнських істин, щоб він міг пізнати Ісуса Христа і здобути вічне життя. Коли я думав про все це, таємна радість обнімала всі куточки моєї душі, і я широко радів, що мене занесло сюди, хоч раніше часто вважав це найжахливішим з усіх лих, що будь-коли траплялись зі мною.

Весь свій вільний час я присвятив таким розмовам з П'ятницею, і вони зробили три роки нашого спільного життя приємними й цілком щасливими, коли на цьому світі можливе цілковите щастя.

Мій дикун став тепер добрим християнином, багато кращим за мене, хоч я сподіваюсь — і дякую за це творцеві,— що обидва ми були втішені й поновлені каяттям. Ми могли читати слово боже і, слухаючи його, були не далі від бога, ніж якби ми жили в Англії.

Я завжди намагався, читаючи святе письмо, пояснити йому значення прочитаного, і він своїми серйозними запитаннями допомагав мені, як я казав уже, краще вивчити святе письмо, ніж вивчив би я, читаючи його на самоті. Не можу не згадати тут і про те, що спостеріг я за свого самітницького життя, а саме: яке то безкрає й невимовне благодійство, що пізнання бога та навчання про визволення нас Ісусом Христом викладене в слові божому так повно й легко для засвоєння й зрозуміння. Саме вже читання святого письма дало мені змогу зрозуміти мій обов'язок, щоб просто перейти до великої справи покутування своїх гріхів, щоб, скориставшись словом спасителя, перейти до повного перетворення на ділі та до виконання всіх наказів божих, без жодного людського навчителя або керівника; одного такого наказу досить, щоб просвітити дике створіння та зробити його таким християнином, рівних якому я мало знав у моєму житті.

Щодо дискусій, суперечок, сварок та змагань, що точились у світі навколо релігії, щодо тонкощів її науки, щодо проектів церковного управління, то нам вони були зовсім не потрібні, так само, як, на мою теперішню думку, не потрібні вони були й для решти світу. У нас був надійний провідник до неба — слово боже, і ми мали, дяка богові, надію, що дух божий навчить і напутить нас своїм словом, відкриє нам усю істину і зробить нас обох слухняними й покірними його слову. Я не бачу найменшої користі від найглибшого знання тих пунктів релігійних суперечок, що наробили стільки колотнечі в світі,— якби навіть я й набув цього знання. Але я мушу продовжити розповідну частину моєї повісті і привести всі її частини до ладу.

Коли ми з П'ятницею познайомились ближче і він уже міг не тільки розуміти майже все, що я йому говорив, а й сам почав досить швидко розмовляти ломаною англійською мовою, я розповів йому історію моїх пригод, особливо те, як я потрапив на цей острів, скільки років прожив на ньому і як я провів ці роки. Я відкрив йому

таємницю пороху та куль (бо для нього це справді була таємниця) і навчив стріляти. Я подарував йому ніж, що дуже захопило його, і зробив йому портупею, подібну до наших англійських портупей для тесаків; але, замість тесака, я дав йому сокиру, бо вона була не тільки доброю зброєю в деяких випадках, а й дуже корисною річчю при всякій нагоді.

Я розповів П'ятниці про європейські країни, зокрема про Англію, пояснивши, що я звідти родом. Я описав, як ми живемо, як правимо службу божу, як поведимось один з одним, як торгуємо по всіх частинах світу, переправляючись на кораблях. Я розповів йому про рештки корабля, на яких я був, і показав місце, де лежали колись ті рештки, тепер уже зниклі. Я показав йому й рештки шлюпки, на якій ми рятувались, і яку згодом, як я вже казав, викинуло на острів. Ця шлюпка, яку я не мав сили зрушити з місця, тепер цілком розвалилась. Побачивши її, П'ятниця замислився і довго мовчав. Я спитав його, про що він думає, і він відповів:

— Мій бачив шлюпка, як ця, плавала те місце, де мій народ.

Я довго не міг зрозуміти, що він хотів сказати, але нарешті, після довгих розпитувань, виявилось, що таку ж саму шлюпку прибило до тієї землі, де живе його плем'я. Я зараз же подумав, що якийсь європейський корабель розбився коло тих берегів і ту шлюпку зірвало з нього хвилями. Але чомусь мені не спало на думку, що в шлюпці могли бути люди і, розпитуючи далі, я цікавився лише шлюпкою.

П'ятниця описав мені її дуже докладно, але лише тоді, коли він додав жваво: «Білі люди не потонули, ми їх врятували»,— я зрозумів його краще і запитав, чи були в шлюпці білі люди.

— Так,— відповів він,— повна шлюпка білих людей.

— Скільки ж їх було?

Він на пальцях нарахував сімнадцять.

— Де ж вони? Що з ними сталося?

— Вони живі, живуть у наших,— відповів він.

Це наштовхнуло мене на нову думку: чи не з того корабля, що розбився перед моїм островом, були ті сімнадцять чоловік. Мабуть, переконавшись, що корабель наскочив на скелю і що йому загрожує неминуча загибель, всі вони покинули його й пересіли в шлюпку, а

потім їх прибило де землі дикунів, де вони й залишилися. Я почав допитуватись у П'ятниці, чи напевне він знає, що білі люди живі. Він жваво відповів: «Напевне, напевне» — і додав, що скоро вже чотири роки, як вони живуть у його земляків і що ті не тільки не кривдять їх, а навіть годують. На моє запитання, як могло статися, що дикуни не вбили їх і не з'їли, він відповів:

— Білі люди стали нам брати,— тобто, скільки я зрозумів його, вони замирилися з ними, і додав: — Наші їдять людей, коли війна,— тобто тільки полонених із ворожих племен.

Минув чималий час після цієї розмови. Якось ясного дня, зійшовши на вершину горба в східній частині острова, звідки, як відомо читачеві, я багато років тому побачив американський континент, П'ятниця довго вдивлявся в далечину в тому напрямі і раптом почав скакати, танцювати й кликати мене до себе, бо я був досить далеко від нього. Я підійшов і спитав, у чому справа.

— О, радість! О, щастя! — вигукнув він.— Он там, дивіться... звідси видно... моя земля, мій народ!

Я помітив, як на його обличчі з'явився вираз незвичайної радості: очі іскрились, здавалося, ще хвилина — і він полине через море, до рідного краю. Це спостереження навіяло мені багато думок, і я почав ставитись до свого слуги з меншим довір'ям. Я був певен, що при першій нагоді П'ятниця вернеться на батьківщину і забуде там не тільки свою нову віру, але й усе, чим він мені зобов'язаний; може, навіть зрадить мене ради своїх одноплеменців, приведе їх сотню чи дві на мій острів, вони уб'ють мене і з'їдять, і він бенкетуватиме з ними так само весело, як вони звичайно бенкетують, пожираючи взятих в полон ворогів. Але, гадаючи так, я був дуже несправедливий до бідного чесного дикуна і згодом пошкодував, що так поставився до нього. А проте моя підозра щодня зростала. Так минуло кілька тижнів. Я став трохи обачнішим і не таким ласкавим до нього, як попереду. Але це справді було дуже несправедливо: чесне, вдячне створіння про це навіть не думало і додержувалось, як виявилось на моє велике задоволення, згодом, найкращих правил християнської моралі.

Ставлячись до П'ятниці з підозрою, я, як ви, мабуть, здогадуєтесь, щодня розпитував його, гадаючи, що він викрие який-небудь свій план, спрямований проти мене,

але він говорив так щиро й простодушно, що мені нічим було підкріпити своєї підозри. Я, нарешті, заспокоївся, і він знову заволодів моїм довір'ям, навіть не помітивши моєї тривоги, і згодом я не міг уже підозрівати його в обмані.

Одного разу, коли ми з П'ятницею знову піднялися на той горбок (тільки цього разу над морем стояв туман і континенту не було видно), я спитав його:

— Ну, П'ятнице, хотів би ти вернутись на батьківщину, до свого народу?

— Так,— відповів він,— я був би дуже радий бути серед свого народу.

— Що ж ти робив би там? — вів я далі.— Знову зробився б дикуном і почав би, як раніше, їсти людське м'ясо?

Його обличчя набрало зосередженого виразу, він похитав головою і відповів:

— Ні, ні. П'ятниця сказав би там їм усім: живіть добре, моліться богу, їжте хліб, козлятину, молоко, не їжте людського м'яса.

— А якщо ти їм це скажеш, вони не вб'ють тебе?

Він глянув на мене так само спокійно і відповів:

— Ні, не вб'ють. Вони любитимуть учитись добра,— вони будуть раді навчитись добра, хотів він сказати — і додав: — Вони багато чого навчились від бородатих людей, що приїхали човном.

Тоді я знову спитав, чи хотів би він вернутись до них. П'ятниця посміхнувся й відповів, що не зміг би пропливти так багато.

Я сказав, що зроблю йому човен; він відповів, що охоче поїде, якщо і я поїду з ним.

— Як це я поїду? — спитав я.— Вони ж з'їдять мене.

— Ні, ні, не з'їдять,— промовив він палко,— я зроблю так, не з'їдять, я зроблю так, вони тебе дуже любити.

Мій чесний П'ятниця хотів сказати цим, що розкаже своїм землякам, як я побив його ворогів та врятував йому життя, і що за це вони полюблять мене. Після цього він своєю ламаною мовою розповів, як ласкаво поставились вони до сімнадцяти білих бородатих людей, занесених туди лихою пригодою.

З того часу, признаюсь, мені вроїлась у голову думка спробувати переправитись на суходіл і розшукати там бородатих людей, про яких говорив П'ятниця. Безпереч-

но, це були іспанці або португальці, і, думав я, коли мені пощастить приєднатись до них, ми вкупі, будши на суходолі, знайдемо спосіб вирватись звідти швидше, ніж це робив би я сам на острові, за сорок миль від суходолу, не маючи допомоги. Отже, через кілька днів я знову почав з П'ятницею ту ж саму розмову. Я сказав, що дам йому човен, щоб він міг повернутись на батьківщину, і повів його на протилежний кінець острова, де стояв мій фрегат. Вичерпавши з нього воду (щоб краще його зберегти, я затопив його), я підвів П'ятницю до берега, показав йому фрегат, і ми сіли в нього.

Виявилось, що П'ятниця чудовий гребець; човен ішов у нього, мабуть, так само легко і швидко, як і в мене. Коли ми відійшли від берега, я сказав йому:

— Ну що ж, П'ятнице, поїдемо до твоїх земляків?

Він здивовано глянув на мене: очевидно, човен здався йому надто малим для такої далекої подорожі. Тоді я сказав йому, що в мене є трохи більший човен, і другого дня повів його на те місце, де стояв мій перший човен, якого я не міг спустити на воду. П'ятниці він здався досить великим. Але від часу збудування цього човна минуло двадцять два чи двадцять три роки; весь цей час човен стояв під відкритим небом, його пекло сонце й мочили дощі, тому він весь розсохся й прогнів. П'ятниця сказав, що такий човен буде цілком годящий, і на нього можна буде навантажити досить харчів, хліба та питва.

Таким чином, моє рішення поїхати разом з ним на суходіл настільки зміцнилось, що я запропонував йому збудувати такий самий човен і поїхати ним додому. Він не відповів ні слова, але став дуже похмурим та сумним. Коли я спитав, що з ним, він сказав:

— За що ти сердитий на П'ятницю? Що мій зробив?

— З чого ти взяв, що я сердитий на тебе? — спитав я, — я зовсім не сердитий.

— Не сердитий! Не сердитий! — пробурчав він кілька разів, — а навіщо випроваджувати П'ятницю додому?

— Та ти ж сам казав, що тобі хочеться додому, — відказав я.

— Так, хочеться, — відповів він, — але тільки, щоб обидва. П'ятниця не хоче туди, господаря там немає.

Одно слово, він і слухати не хотів, щоб покинути мене.

— Ну, я поїду,— сказав я.— Але що я там робитиму?
Він жваво обернувся до мене:

— Ти багато робити, добре робити; навчати дикі люди бути добрі, приручені, смирні і говорити їм пізнати бога, молитись богам, жити нове життя.

— Ого, мій друже! — зітхнув я на це.— Ти сам не знаєш, що говориш. Я ж сам тільки темна людина.

— Так, так! — скрикнув він.— Мене навчав добра, їх будеш навчати.

— Ні, ні, П'ятнице,— сказав я,— їдь без мене, а я залишусь тут і буду жити, як жив сам.

Він знову насупився, потім раптом підбіг до сокири, яку він звичайно носив, схопив її і простяг мені.

— Що мені з нею робити? — спитав я.

— Ти взяти й убити П'ятницю,— відповів він.

— Для чого ж мені тебе вбивати?

— А чому женеш геть П'ятницю? — відказав він дуже швидко.— Убий П'ятницю, не жени його геть.

Він справді був дуже засмучений; я помітив на його очах сльози. Його прихильність до мене була така очевидна, що я тоді ж сказав йому і потім часто повторював, що, поки він сам хоче жити зі мною, я ніколи не прожену його.

Отже, все це остаточно переконало мене, що П'ятниця відданий мені навіки, що єдина причина його бажання вернутись на батьківщину — гаряча любов до своїх одноплеменців і надія, що я навчу їх добра. Але, не будши надто зарозумілим, я не мав наміру братись до такої відповідальної справи, як освіта дикунів. Проте моє бажання визволитись анітрохи не поменшало від цього. Моє нетерпіння особливо збільшилось після тієї розмови, з якої я дізнався, що сімнадцять бородатих людей живуть так близько від мене. Не відкладаючи справи надалі, я почав шукати разом з П'ятницею відповідне товсте дерево, з якого можна було б зробити велику пірогу або човен, щоб пуститись на ньому в путь. На острові росло стільки будівельного лісу, що з нього можна було б збудувати цілий флот — не те що пірог чи човнів, а й добрих великих суден. Та, щоб уникнути помилки, зробленої під час будування першого човна, я вважав за найпотрібніше знайти дерево якомога ближче до берега. Тоді нам не дуже важко буде спустити човен на воду.

Нарешті П'ятниця натрапив на цілком годяще для нас дерево. Він краще за мене знав, якого сорту ліс потрібний для цього. Я не можу сказати, якої породи було дерево, яке ми зрубали: кольором та запахом воно було як фустикове дерево або щось середнє між ним та нікарагуанським. П'ятниця настоював, щоб колоду випалити зсередини, як це роблять дикуни, будуючи свої піроги, але я сказав, що легше буде видовбати її теслярським інструментом, і коли я показав йому, як це робиться, він погодився, що так буде зручніше. Ми зараз же стали до роботи, і за місяць важкої праці човен був готовий. Ми обтесали його зовні сокирами (я навчив П'ятницю й цієї роботи) і надали йому правильної форми човна. Але потрібно було ще кілька тижнів, щоб спустити наш човен на воду, бо ми посували його на дерев'яних котках дюйм по дюйму.

Коли човен був уже на воді, я здивувався, як спритно, незважаючи на розміри судна, П'ятниця орудував ним, як швидко він повертав його і як добре гріб. Я спитав його, чи можемо ми рушити в море в такому човні.

— О так,— відповів П'ятниця,— він пливтиме дуже добре, хоч і великий вітер.

Та в мене був ще один план, невідомий П'ятниці,— зробити щоглу, парус і якір. Дістати щоглу було легко: я вибрав молоденьке дерево, що росло поблизу, наказав П'ятниці зрубати його і розповів, як відрубати гілля та обтесати стовбур. Але з парусом мені довелося поратися самому. У мене залишились іще старі паруси або, краще сказати, шмаття від них, бо вони лежали марно більше ніж двадцять шість років; я не дуже дбав про їх збереження, бо не думав, що вони можуть коли-небудь придатися, і був певен, що всі вони погнили. Так воно справді й було, але все ж таки я знайшов два трохи міцніші клапти і взявся зшивати їх. Це коштувало мені багато праці, бо в мене не було навіть голок. Нарешті я змайстрував щось подібне до поганенького великого трикутного паруса, що зветься в Англії «баранячою лопаткою», та ще маленький парус, так званий «шпринтов». Такими парусами я вмів добре керувати, бо вони були в мене на баркасі, на якому я тікав із Берберії, про що я розповів уже раніше.

Майже два місяці порався я, влаштовуючи щоглу та паруси, бо хотів мати все до ладу; змайстрував ще тре-

тій, передній парус, що мусив допомогти повертати човен при зміні галсу. Але, головне, я приробив стерно, і це мусило значно полегшити керування човном. Бувши поганим корабельним майстром, я розумів, проте, користь і навіть необхідність такого приладу, як стерно, і не пожалкував праці, щоб зробити його. Якщо взяти до уваги всі мої невдалі спроби, він забрав у мене стільки ж часу, як і будування цілого човна.

Зробивши все це, я почав учити П'ятницю керувати човном, бо, хоч гребець з нього був дуже добрий, але на стерні та парусах він зовсім не знався. Він дуже здивувався, побачивши, як я орудую стерном і як надимається парус то з одного, то з другого боку, залежно від зміни напрямку. Але він дуже швидко зрозумів усю цю науку і став вправним моряком. Тільки одного він не міг навчитись — користуватись компасом. Але в тих широтах рідко буває хмарна погода, а туманів майже зовсім не буває, тому компас для нашої подорожі був тепер зовсім не потрібний. Удень ми могли держати на берег, що маячів у далечині, а вночі керуватись зорями. А дощової пори однаково не можна було вирушати з дому ні морем, ні суходолом.

Настав двадцять сьомий рік мого полону. Останніх трьох років, правда, можна було б не рахувати, бо, коли з'явився П'ятниця, життя моє зовсім змінилось. Двадцять шості роковини я відсвяткував подячною молитвою, як і минулі роки. Я дякував творцеві за великі милості, які він послав мені в мої самотності. Якщо я мав за що дякувати йому раніше, то тепер тим більше. Мені було дано нові докази того, як дбає про мене провидіння, і великі надії на близьке визволення. Я був непохитно переконаний, що не проживу й на острові й року. Та, незважаючи на таку впевненість, я не занедбував свого господарства, а, як і попереду, копав землю, засівав, обгороджував нові ниви, ходив за своєю отарою, збирав та сушив виноград. Одно слово, робив усе, що було потрібно.

Тим часом наближалась дощова пора, коли я звичайно більшу частину дня сидів дома. Отже, я сховав наш новий човен, завівши його в бухточку, де, як уже сказано, я причалював колись з своїми плотами. Під час припливу я витяг його на берег і наказав П'ятниці викопати невеликий док завбільшки та завглибшки, щоб

човен міг плавати в ньому. Коли відплив скінчився, ми міцно загатили док, щоб не пустити в нього воду, і таким чином човен стояв на сухому навіть під час припливу. Від дощів ми накрили його товстим шаром гілок, як дахом. Тепер ми могли спокійно чекати листопада або грудня, коли я вирішив рушити в подорож.

Як тільки почало розгодинюватись, мої думки про подорож вернулись, і я почав готуватись до далекого плавання. Я заздалегідь розрахував, який запас харчів буде нам потрібний, і заготував усе, що треба. Тижднів через два я гадав відкрити док і спустити човен на воду. Якось уранці, за своїм звичаєм готуючись до подорожі, я послав П'ятницю на берег по черепаху: яєць та м'яса однієї такої тварини нам звичайно вистачало на тиждень. Не встиг П'ятниця відійти, як зараз же прибіг назад. Мов божевільний, не чуючи під собою землі, він перелетів до мене через огорожу і, перше ніж я встиг його запитати, закричав:

— Господарю! Господарю! О лихо! О нещастя!

— Що таке, П'ятнице? — спитав я в тривозі.

— Там, коло берега, одна, дві, три... Одна, дві, три піроги!

Знаючи його манеру рахувати, я подумав, що всіх човнів було шість, але, як потім виявилось, їх було лише три.

— Ну, що ж із того, П'ятнице? Чого ти перелякався? — сказав я, стараючись підбадьорити його. Бідолашний не тямився з переляку. Він, мабуть, подумав, що дикуни приїхали по нього, знайдуть його, поріжуть на шматки й з'їдять. Він так дрижав, що я не знав, що з ним робити. Я заспокоював його, як умів: говорив, що, в кожному разі, я й сам підпадаю такій же самій небезпеці, як і він, що коли вони з'їдять його, то з'їдять і мене разом з ним.

— Але, П'ятнице, — сказав я, — ми будемо битися з ними. Чи зможеш ти битись, П'ятнице?

— Я стріляти, — відповів він, — але їх багато, дуже багато!

— Дарма! — сказав я. — Одних ми вб'ємо, а решта перелякається пострілів.

Я спитав його, чи буде він боронити мене, як я його, і, головне, чи буде він робити все, що я накажу йому.

— Мій умре, якщо ти накажеш, господарю! — відповів він.

Тоді я приніс із льоху рому і дав йому випити (я так ощадно витрачав свій ром, що в мене залишався ще чималий запас). Потім ми зібрали всю нашу вогнепальну зброю, впорядкували її й зарядили. Дві мисливські рушниці, які ми завжди брали з собою, виходячи з дому, я зарядив великим дробом, у чотири мушкети поклав по п'ять маленьких куль і по два шматочки свинцю, а пістолі зарядив двома кулями кожен. Крім того, я озброївся, як завжди, тесаком без піхов, а П'ятниці дав сокиру.

Приготувавшись таким чином, я взяв підзорну трубу і вийшов на гору для розвідки. Навівши трубу на берег, я скоро побачив дикунів: їх було двадцять один чоловік, троє полонених і три човни. Ясно було, що вся ця ватага з'явилась на острів лише для того, щоб варварським бенкетом відсвяткувати перемогу над ворогом. Жахливий бенкет! Але для цих недолюдків такі бенкети не були дивом.

Я спостеріг, що цього разу вони висіли не там, де висідали три роки тому, коли втік П'ятниця, а значно ближче до моєї бухточки. Берег тут був низький, майже до самого моря спускався густий ліс. Мене розлютувало, що дикуни отаборились так близько від мого житла, хоч, певна річ, головною причиною мого гніву було обурення кривавою справою, для якої вони з'являлись на острів. Підійшовши до П'ятниці, я сказав, що вирішив напасти на цих звірів і перебити їх усіх до одного, і ще раз запитав його, чи буде він допомагати мені в цьому. Він зовсім отямився вже від переляку, в чому, мабуть, йому допоміг ром, і бадьоро повторив, що помре, якщо я накажу йому.

В стані такого обурення я розподілив між нами наготовлену зброю, і ми рушили в путь. П'ятниці я дав один із пістолів за пояс і три рушниці на плечі, а один пістоль і три рушниці взяв сам. Так озброївшись, ми вийшли з дому. Я взяв невелику пляшку рому, а П'ятниці дав нести великий мішок з порохом та кулями. Я наказав йому йти за мною, не відстаючи ні на крок, і суворо заборонив розмовляти та стріляти, поки я не накажу. Нам довелось зробити величезний круг, щоб обійти бухточку й підійти до берега з боку лісу, бо тільки звідти, як я

бачив у підзорну трубу, можна було непомітно підкраситись до ворога на постріл.

Дорогою до мене вернулись старі думки, і моя рішучість почала слабнути. Не численність дикунів лякала мене, бо в боротьбі з цими голими, майже беззбройними людьми всі шанси були на моєму боці, навіть якби я був один. Ні, мене мучило інше. З якого права, а тим більше — з якої потреби, запитував я себе, збираюсь я заплямувати свої руки кров'ю людей, що не зробили й не хотіли зробити мені ніякого зла? Чим, справді, завинили вони передо мною? Їхні варварські звичаї мене не обходять; це — нещасна спадщина, якою їх покарав бог. Але якщо бог їх покинув, якщо він у своїй мудрості визнав за найкраще зробити їх подібними до тварин, то він же не вповноважував мене бути їхнім суддею, а тим більше — катом. Нарешті, коли він сам хоче, він прилюдною помстою скарає їх за прилюдні злочини. Одно слово, з якого б боку не дивитись, а суд над людожерами — не моє діло. Для П'ятниці ще можна знайти якесь виправдання: це його запеклі вороги; вони воюють з його одноплеменцями, а на війні дозволено вбивати. Нічого подібного не можна сказати про мене. Всі ці докази, які не раз спадали мені на думку й раніше, здались мені тепер такими переконливими, що я вирішив тільки підійти до дикунів так, щоб побачити їхнє варварське свято, а діяти лише тоді, коли це підкаже бог.

З таким рішенням вступив я в ліс. П'ятниця йшов слідом за мною. Ми посувалися з якнайбільшою обережністю, мовчки, стараючись ступати якнайтихше. Підійшовши до узлісся з ближчого до берега боку, так, що лише кілька рядів дерев відокремлювали нас від дикунів, я спинився, стиха покликав до себе П'ятницю і, показавши йому на товсте дерево на узліссі, наказав піти до нього й подивитись, чи видно звідти дикунів і що вони роблять. Він зробив, як йому сказано, і зараз же вернувся повідомити мене, що все видно дуже добре, що дикуни сидять навколо вогнища і їдять м'ясо одного з полонених, а другий лежить зв'язаний там же, на піску, і вони, напевне, зараз заб'ють і його. При цій звістці вся моя душа спалахнула гнівом. Але я просто жахнувся, коли П'ятниця сказав, що другий полонений, якого дикуни збирались з'їсти, не їхнього племені, а один із білих бородатих людей, що приїхали в його країну на шлюпці.

Підійшовши до берега, я в підзорну трубу ясно побачив білу людину. Вона лежала коло моря; руки й ноги в неї були зв'язані якоюсь подібною до очерету рослиною. Це був європеець, і на ньому був одяг.

Ярдів¹ на п'ятдесят ближче до берега, на горбку, на відстані приблизно половини пострілу від дикунів, росло друге дерево, до якого можна було підійти непомітно для них, бо місцевість між ними і нами була майже скрізь укрита густим чагарником. Стримуючи лють, що бушувала в мені, я відійшов назад кроків на двадцять, тихенько пробрався за кущами до цього дерева і звідси побачив, як на долоні, все, що діялось на березі, ярдів за вісімдесят від мене.

Я не міг гаяти ні хвилинки, бо навколо вогнища, збившись щільною купкою, сиділо дев'ятнадцять жахливих негідників. За кілька кроків від цієї групи, коло християнина, що лежав на землі, стояли ще двоє і, схилившись над ним, розв'язували йому ноги: очевидно, їх тільки що послали по нього. Ще трохи — і вони зарізали б його, як барана, а потім, мабуть, розрізали б на частини та почали смажити. Я звернувся до П'ятниці:

— Ну, П'ятнице, роби, як я тобі накажу! — сказав я йому. Він відповів, що робитиме. — Тепер дивись на мене, і що буду робити я, те ж саме роби й ти.

З цими словами я поклав на землю мисливську рушницю та один із мушкетів, а другим мушкетом націлювався в дикунів. Націлювався й П'ятниця.

— Ти готовий? — спитав я.

Він відповів, що готовий.

— Тоді стріляй! — сказав я і вистрелив.

П'ятниця націлювався краще за мене: він убив двох і поранив трьох, а ж убив лише одного й поранив двох. Важко уявити собі, якого переполоху наробили наші постріли серед дикунів. Всі, кого не настигла куля, зірвались на ноги і заметушились на березі, не знаючи, куди кинутись і в який бік тікати. Вони ніяк не могли догадатись, звідки впала на них загибель. Згідно з моїм наказом, П'ятниця стежив за моїми вчинками. Після першого ж пострілу я кинув мушкет, схопив мисливську рушницю, звів курок і знову націлювався. П'ятниця точно наслідував кожний мій рух.

¹ Ярд — 3 фути = 0,9144 м.

— Ти готовий, П'ятнице? — спитав я знову.

— Так,— відповів він.

— Тоді стріляй, і хай нам допоможе бог!

Два постріли пролунали майже одночасно, влучивши в юрбу остовпілих дикунів. Але ми стріляли з заряджених дробом мисливських рушниць, і тому впало лише двоє. Зате поранених було дуже багато. Скривавлені, бігали вони по берегу з дикими зойками, як божевільні. Троє, очевидно, були тяжко поранені, бо вони скоро впали на землю.

Кинувши мисливську рушницю, я взяв свій другий заряджений мушкет, крикнув: «Тепер, П'ятнице, за мною!» — і вибіг із лісу. Він не відставав ні на крок від мене. Помітивши, що дикуни побачили нас, я закричав скільки сили й наказав П'ятниці теж кричати. Щодо духу (до речі, це було не дуже швидко, бо на мені було багато зброї) побіг я до нещасної жертви, що лежала, як уже сказано, між вогнищем та берегом. Обидва кати, що були вже готові розправитися з нею, покинули її при перших же звуках наших пострілів. Смертельно налякані, вони прожогом кинулись до моря і вскочили в човен, куди вскочили й ще троє дикунів. Я обернувся до П'ятниці й наказав йому стріляти. Він умить зрозумів мою думку і, пробігши ярдів сорок, вистрелив. Я думав, що він убив їх усіх, бо вони купою попадали на дно човна, але двоє з них зараз же підвелись, очевидно, впавши просто з переляку. Та двох із них він таки вбив, а третього так тяжко поранив, що той лежав на дні човна, як мертвий.

Поки П'ятниця стріляв, я вийняв ніж і перерізав пута, що стягували руки й ноги бідної жертви. Допомігши йому підвестись, я португальською мовою спитав, хто він такий, і дістав відповідь латинською: «Christianus» (християнин). Він був такий слабкий і млосний, що ледве говорив. Я вийняв із кишені пляшечку рому і підніс йому до рота, показавши жестами, щоб він ковтнув, а тоді дав йому хліба. Коли він поїв, я спитав його, якої він національності. Він відповів: «Espagniole» (іспанець) і, трохи очунявши, найкрасномовнішими жестами почав висловлювати свою вдячність за те, що я врятував йому життя. Покликавши на допомогу все своє знання іспанської мови, я сказав йому: «Сеньйоре, розмовляти ми будемо згодом, а тепер нам треба діяти. Якщо ви маєте

силу битись, то ось вам тесак та пістоль; беріть їх і вдармо на ворогів». Іспанець з подякою прийняв тесак з пістолем і, почувши в своїх руках зброю, ніби переродився. Де тільки взялась у нього сила! Як фурія, налетів він на своїх убивць і в одну мить порубав двох на шматки. Правда, нещасні дикуни, приголомшені пострілами й несподіваним нападом, були такі перелякані, що падали від страху і не могли ні бігти, ні опиратись нашим пострілам. Так само було й з п'ятьма дикунами в човні, в яких стріляв П'ятниця: якщо троє впали поранені стрілами, то решта звалилася з ніг просто з переляку.

Я тримав заряджений мушкет наготові, проте не стріляв, зберігаючи заряд на крайній випадок, бо я віддав іспанцеві пістоль і тесак. Наші чотири розряджені рушниці залишились під деревом на тому місці, звідки ми вперше почали стріляти. Я покликав П'ятницю й наказав йому збігати за ними. Він миттю злітав туди й вернувся. Тоді я віддав йому свій мушкет, а сам почав заряджати решту рушниць, сказавши своїм спільникам, щоб вони приходили до мене, коли їм буде потрібна зброя. Поки я заряджав рушницю, між іспанцем та одним із дикунів точився жорстокий бій. Дикун накинувся на нього з великим дерев'яним мечем, таким самим, яким мали забити іспанця, коли б я не підбіг йому на допомогу. Мій іспанець, як виявилось, був сміливішим, ніж я сподівався. Незважаючи на кволість, він бився як лев і завдав супротивникові своїм тесаком два страшні вдари по голові. Але дикун був рослий, міцний хлопець. Схопившись з ним рукопаш, він скоро повалив кволого іспанця і почав виривати в нього тесак. Іспанець розважливо пустив його, вихопив з-за пояса пістоль і, вистреливши в дикуна, вбив його відразу — раніше, ніж я, побачивши все це, встиг підбігти на допомогу.

Тим часом П'ятниця, опинившись на волі, з самою сокирою в руці переслідував утікаючих дикунів. Нею він зарубав трьох, поранених першими пострілами. Дісталось від нього й багатьом іншим. Іспанець теж не марнував часу. Взявши в мене мисливську рушницю, він погнався за двома дикунами й поранив обох, але не мав сили довго бігти, і їм пощастило сховатись у лісі. Тоді за ними погнався П'ятниця і одного з них убив, а другого не міг наздогнати, бо той був моторніший.

Незважаючи на свої рани, він кинувся в море, поплив за човном з трьома земляками, що встигли відчалити від берега, і наздогнав його. Ці четверо, в тому числі один поранений, про якого ми не знали — живий він чи мертвий, — були всі, що залишилися з двадцяти одного чоловіка. Ось точний звіт:

Вбитих першими нашими пострілами з-за дерева — 3;

Вбитих наступними пострілами — 2;

Вбитих П'ятницею в човні — 2;

Вбитих ним же з числа поранених спочатку — 2;

Убитий ним же в лісі — 1;

Убитих іспанцем — 3;

Знайдених у різних місцях: вони попадали від ран або їх убив П'ятниця, переслідуючи — 4;

Втекло в човні; з них один поранений, якщо не мертвий — 4.

Р а з о м — 21.

Ті, що були в човні, гребли чимдужче, намагаючись якнайшвидше втекти від наших пострілів. П'ятниця разів з два чи три вистрелив їм услід, але, здається, не влучив. Він почав умовляти мене взяти один із човнів і пуститись за ним навздогін. Мене й самого турбувала їх втеча, бо я боявся, що, коли вони розкажуть своїм землякам про пригоду на острові, ті набіжать на нас на двохстах чи трьохстах човнах і знищать нас своєю навалою. Тому я згодився переслідувати втікачів і, підбігши до одного з човнів, плигнув у нього, наказавши П'ятниці плигнути слідом за мною. Та як же здивувався я, коли, вскочивши в човен, побачив чоловіка, що лежав у ньому з зв'язаними, як у іспанця, руками й ногами, очевидно, теж призначений на з'їдення. Він був змертвілий з жаху, не знаючи, що творилось навколо, і не можучи визирнути за борт човна, бо дикуни міцно скрутили його; він так довго пролежав зв'язаним, що вже ледве дихав.

Я негайно перерізав пута, що були на ньому, і хотів допомогти йому підвестись. Але він не стояв на ногах. Він не мав навіть сили говорити і лише жалібно стогнав. Бідолаха, здається, думав, що його для того тільки й розв'язали, щоб убити. Коли П'ятниця підійшов до нас, я наказав йому пояснити полоненому, що він вільний, і передав йому пляшку з ромом. Звістка, що він

вільний, відживила бідолашного, і він сів у човні. Та коли П'ятниця почув його голос і глянув йому в лице, кожний би зворушився до сліз, побачивши, як він кинувся обнімати його, як він заплакав, засміявся, почав скакати круг нього, потім затанцював, знову заплакав, замахав руками, почав бити себе по голові й по обличчю,— одно слово, неначе збожеволів. Я довго не міг дізнатись, що все це значить, поки він, нарешті заспокоївшись, не сказав, що це його батько. Важко висловити, як зворушив мене такий вибух синівської любові, що охопила бідного дикуна, коли він побачив свого врятованого від смерті батька. Але не можна було й не сміятися з безглузких вихваток, якими виявлялась ця його радість та любов. Він багато разів вискакував із човна і знову вскакував у нього. Він то сідав біля батька й пригортав його голову до своїх грудей, то починав розтирати його задубілі руки й ноги. Я порадив йому розтерти батька ромом, і це дуже допомогло старому.

Це стримало нас від погоні за човном з дикунами, що майже зникли вже з очей. Отже, задумана погоня не відбулась і, треба сказати, на наше щастя, бо через дві години, тобто раніше, ніж ми встигли б проїхати чверть путі, задув жорстокий вітер, що лютував потім цілу ніч. Він дув з північного сходу, саме назустріч утікачам, так що вони майже напевне не вигреблись і не побачили більше своєї батьківщини.

Та вернімось до П'ятниці. Він був такий захоплений синівськими турботами, що я не зважився відірвати його від батька. Коли мені здалось, що він трохи відійшов, я покликав його. Він прибіг до мене, стрибаючи, з радісним сміхом, задоволений, щасливий. Я спитав його, чи дав він батькові хліба. П'ятниця похитав головою й сказав: «Немає хліба, підлий пес нічого не залишив, сам усе з'їв». Тоді я вийняв із своєї торби все, що було в мене з харчів — невеличкий хлібець, два-три грона винограду,— і дав йому для батька. Йому ж самому я запропонував підживитись рештками рому, але він і ром поніс старому. Не встиг він знову увійти в човен, як побіг стрімголов кудись, немов за ним гналась нечиста сила. Треба зауважити, що цей хлопець був надзвичайно прудкий на ноги, і, перше ніж я встиг спам'ятатись, він зник з моїх очей. Я кричав йому, щоб він спинився, але П'ятниця біг далі. За чверть години я побачив, що він

вертається, але вже не так хутко. Коли П'ятниця підійшов ближче, я побачив, що він щось несе. Виявилось, що це був глечик з прісною водою для його батька. Він бігав по нього додому, до нашого замка, і взяв там ще дві хлібини. Хліб він віддав мені, а воду поніс старому, давши попереду й мені ковтнути кілька разів, бо мені теж дуже хотілось пити. Вода відживила старого краще, ніж ром; як виявилось, він умирав від спраги.

Коли він напився, я покликав П'ятницю й спитав, чи не залишилось у глечичку води. П'ятниця відповів: «Так», і я звелів дати напитись і іспанцеві, що потребував цього не менше, ніж його батько. Я передав йому також одну хлібину з тих, що приніс П'ятниця. Бідний іспанець був дуже кволий. Зовсім знесилений, приліг він на моріжок під деревом. Його кати так міцно зв'язали йому руки й ноги, що вони в нього попухли. Коли він напився свіжої води й поїв хліба, я підійшов до нього й дав йому жменю винограду. Він підвів голову й глянув на мене з безмежною вдячністю. Незважаючи на відвагу, тільки що виявлену ним у сутичці, іспанець був такий виснажений, що не міг стояти на ногах, хоч як він намагався. Я порадив йому не силкуватись марно й наказав П'ятниці розтерти йому ноги ромом, як він зробив це своєю батькові.

Я помітив, що бідний хлопець що дві хвилини обертався глянути, чи сидить його батько на тому місці, де він його покинув. Аж ось, обернувшись, він побачив, що його батько зник. П'ятниця вмить схопився і, не кажучи ні слова, кинувся до човна так швидко, що не видно було, як його ноги торкались землі. Добігши й побачивши, що його батько просто приліг трохи відпочити, він зараз же вернувся до нас. Тоді я сказав іспанцеві, що мій слуга допоможе йому підвестись і доведе до човна, на якому ми перевеземо його до нашого житла, і там будемо його доглядати. П'ятниця був міцний хлопець. Не довго думаючи, він узяв його собі на спину й поніс. Дійшовши до човна, він дуже обережно посадив його спершу на борт, ногами всередину човна, а тоді поклав його біля свого батька. Потім вернувся на берег, зіпхнув човен у воду, знову скочив у нього й почав гребти, незважаючи на сильний вітер, так швидко, що я берегом не міг за ним угнатись. П'ятниця щасливо привів човен у нашу гавань і, покинувши там обох урятованих, побіг

за другим човном. Він на бігу пояснив цей вчинок, зустрівши мене на півдорозі, і швидко побіг далі. Ніякий кінь, мабуть, не наздогнав би цього хлопця, так швидко він бігав. Не встиг я дійти до бухточки, як він уже з'явився туди з другим човном. Вискочивши на берег, він почав допомагати старому та іспанцеві висісти з човна, але жоден із них не мав сили рухатись. Бідний П'ятниця зовсім розгубився, не знаючи, що з ними робити.

Я почав думати, як вийти з цієї скрути. Я сказав П'ятниці, щоб він поки що посадив наших гостей на березі і влаштував їх там якнайзручніше; а сам я похапцем зробив носі, на яких ми з П'ятницею й донесли хворих до зовнішньої стіни нашої фортеці.

Тут ми знову потрапили в безвихідь і не знали, що робити далі. Перетягти двох дорослих людей через високу огорожу було нам не під силу, а ламати огорожу я ні за що не хотів. Мені довелося знову звернутись до своєї винахідливості, і ми нарешті таки обминули цю перешкоду. Ми з П'ятницею взялись до роботи, і години за дві за зовнішньою огорожею, між нею та ліском, у нас стояв чудовий парусовий намет, накритий зверху гіллям від сонця та дощу. В цьому наметі ми влаштували дві постелі з матеріалів, що були в мене напохваті, тобто з рисової соломи та чотирьох ковдр — по дві на кожного: одна замість простирадла, а друга — щоб укриватись.

Мій острів був тепер залюднений, і я вважав, що маю багато підданців. Часто я не міг утриматись від посмішки на думку про те, яким подібним був я до короля. По-перше, весь острів був моєю невід'ємною власністю, і, таким чином, мені належало безумовне право панування. По-друге, мій народ був весь під моєю владою: я був необмеженим володарем і законодавцем. Усі мої підданці завдячували мені своїм життям, і кожен із них був готовий, коли б це було потрібно, померти за мене. Цікаво теж, що всі троє були різної віри. П'ятниця був протестант, його батько — язичник і людожер, а іспанець — католик. У моїх володіннях панувала цілковита свобода совісті. Але це між іншим.

Забезпечивши обох слабих урятованих і примостивши їх відпочивати, я почав думати, чим мені їх нагодувати. Я зараз же відрядив П'ятницю до нашого лісового загону, доручивши йому привести козеня. Ми зарізали його, відрубали задню частину туші і покришили на

дрібні куски, половина яких пішла на бульйон, а половина — на печене. Обід готував П'ятниця. Він заправив бульйон ячменем та рисом і, запевняю вас, вийшла чудова поживна страва. Готували її коло ліска, за зовнішньою огорожею, бо я ніколи не розкладав огню всередині фортеці. Стіл був накритий у новому наметі. Я обідав укупі з своїми гостями і весь час старався розважати та підбадьорювати їх. П'ятниця був мені за товмача не тільки тоді, коли я розмовляв з його батьком, а й тоді, коли з іспанцем, бо той досить пристойно говорив мовою дикунів.

Коли ми пообідали, вірніше, повечеряли, я наказав П'ятниці взяти човен і поїхати за нашими рушницями, покинутими через поспіх на бойовищі. Другого дня я послав його поховати трупи вбитих, щоб не було смороду, що, напевне, пішов би від них у таку спеку. Я наказав позакопувати й жахливі рештки кривавого бенкету, яких залишилось, напевне, дуже багато, бо я не міг закопати їх сам. Мене знудило б від одного погляду на них. П'ятниця точно виконав усе, що я йому наказав, і постарався знищити всі сліди відвідин дикунів. Коли я згодом прийшов на бойовище, то не міг відразу впізнати його. Тільки по узліссю, що підходило там до самого берега, я переконався, що бенкет дикунів відбувся саме там.

Невдовзі я почав потроху розмовляти з моїми новими підданцями. Насамперед я наказав П'ятниці спитати свого батька, що він гадає про втечу чотирьох дикунів і чи не боїться він, що вони можуть вернутись на острів з цілою юрбою своїх одноплеменців, надто великою для нас, щоб оборонитись. Старий дикун відповів, що, на його думку, втікачі ніяк не могли врятуватись під час бурі тієї ночі; що вони напевне всі потонули, а коли й урятувались яким чудом, то їх віднесло на південь і прибило до землі ворожого племені, де вони однаково загинуть від рук своїх ворогів. Про те, що вони робили б, якби щасливо добрались додому, він не знав, але, на його думку, вони були такі перелякані нашим несподіваним нападом, гуркотом та вогнем пострілів, що напевне розповіли б своїм, що їхні товариші загинули не від людських рук, а їх забили грім та блискавка, і що П'ятниця та я були не двоє звичайних людей, а двоє розгніваних духів, посланих з неба, щоб знищити їх. Він, мовляв, сам чув, як вони говорили це один одному, бо не уявляли

собі, щоб звичайна людина могла слати полум'я, говорити громом і вбивати на далекій відстані, навіть не махнувши рукою. Старий мав рацію. Згодом я дізнався, що після цього дикуни ніколи не висідали на моєму острові. Очевидно, четверо втікачів, яких ми вважали за загиблих, щасливо вернулись додому і своїми оповіданнями так перелякали одноплеменців, що у тих склалось уявлення, ніби кожного, хто ступить на зачарований острів, спалить небесний вогонь. Але тоді я ще не знав цього і тому безперестану хвилювався, щодня чекаючи нападу дикунів. І я, і моя маленька армія повсякчасно були готові до бою. Нас було тепер четверо, і, якби до нас з'явилась нехай сотня дикунів, ми сміливо стали б до бою з нею хоч би й у чистому полі.

Потроху, бачачи, що дикуни не з'являються, я почав забувати свої страхи і все частіше вертався думками до своєї давньої мрії поїхати на суходіл, тим більше, що, як запевняв батько П'ятниці, я, як їхній благодійник, міг надіятись на привітний прийом у його одноплеменців. Але після однієї серйозної розмови з іспанцем я почав вагатись, чи варто здійснювати мій план. Із цієї розмови я дізнався, що хоч і справді дикуни прийняли до себе шістнадцять іспанців та португальців і не кривдили їх, але всім цим європейцям бракує найпотрібніших речей, а часом загрожує смерть. Відповідаючи на мої запитання про подробиці нещастя, що спіткало їх корабель, мій гість сказав, що корабель був іспанський і йшов із Ріо-де-ла-Плати до Гавани, де він мав здати свій вантаж, головним чином, хутра та срібло, і набрати європейського товару. Він розповів також, що дорогою вони підібрали п'ятьох португальських матросів з іншого потерпілого корабля, що п'ятеро людей з їхньої команди потонули відразу ж після аварії, а решта, пробідувавши кілька днів серед незліченних небезпек та пригод, майже вмираючи від голоду, причалили до берега людоджерів, де щохвилини чекали страшної смерті від дикунів. Він сказав мені, що вони мали з собою вогнепальну зброю, але не могли користуватись нею, бо не мали ні пороху, ні куль. Порох, що вони взяли з собою в шлюпку, майже весь промок у дорозі, а решту вони швидко витратили, добуваючи собі їжу полюванням.

Я спитав його, яка, на його думку, доля чекає їх у країні дикунів, і висловив подив, що вони ніколи не

робили спроби втекти звідти. Він відповів, що вони не раз радилися з цього приводу, але всі ці наради кінчались сльозами та відчаєм, бо у них не було ні судна, ні інструментів, щоб збудувати його, ні харчів. Тоді я спитав, як поставилися б вони до моєї пропозиції втекти і зібратись сюди, на мій острів, щоб обміркувати план подорожі. Я одверто признався, що найбільше боюсь зради й поганого поводження, коли б я віддався в їх руки, бо вдячність не належить до числа природжених людських чеснот, і в своїх учинках люди керуються не стільки взятими на себе зобов'язаннями, скільки користю. Було б дуже образливо для мене, сказав я, визволити людей із лиха лише для того, щоб стати їх в'язнем у Новій Іспанії, звідки жоден англієць не виходить цілим та непошкодженим. Я волів би краще бути з'їденим дикунами, ніж потрапити в безжальні попівські пазури і стати перед судом інквізиції. Якби сюди зібрались, додав я, всі його товариші, то з такою кількістю робочих рук нам дуже легко було б збудувати судно, і на ньому всі ми могли б добратися до Бразилії або ж до островів чи іспанських володінь на північ звідси. Але, певна річ, коли вони моє добро (якщо я сам вкладу їм у руки зброю) обернуть проти мене, якщо вони позбавлять мене волі й відвезуть до своїх одноплеменців, то я опинюсь в іще гіршому стані, ніж тепер.

Іспанець палко й щиро відповів, що його товариші страшенно бідують і добре усвідомлюють усю безнадійність свого становища. Він не припускав і думки, щоб вони могли повестись негаразд з людиною, яка прийде їм на допомогу, і сказав, що, коли я хочу, він поїде до них з старим дикуном, передасть їм мою пропозицію і привезе відповідь. Якщо вони згодяться на мої умови, він зобов'яже їх урочистою присягою безсуперечно користись мені, як командирові й капітану. Він, мовляв, примусить їх заприсягтись над святими дарами і евангелієм на вірність мені і на готовість піти за мною в ту християнську землю, яку я призначу; на доказ цього, він обіцяв узяти від них власноручно підписане зобов'язання й привезти його мені. Потім він сказав, що хоче заприсягтись сам, що не покине мене, поки він живий або поки я сам не прожену його, а якщо його земляки спробують порушити дану мені присягу, він стане на мій бік і буде битись за мене до останньої краплі крові. А втім,

він не припускав можливості зради з боку своїх земляків. Усі вони, за його словами, були чесні, шляхетні люди. До того ж вони терпіли великі злидні, не мали ні їжі, ні одягу, були цілком під владою дикунів, не мали ніякої надії вернутись на батьківщину — одно слово, іспанець був певен, що, визволившись, вони будуть ладні накласти за мене головою.

Після цих запевнень я вирішив спробувати врятувати їх, а для переговорів послати до них старого дикуна та іспанця. Та коли все було вже готове для їх відплиття, іспанець почав мову про те, що нам не слід було б дуже поспішати здійснювати наш план. Міркування, що він висунув, були такі розумні й звучали так щиро, що я не міг не погодитися з ним і, за його порадою, вирішив відкласти визволення його товаришів принаймні на півроку. Справа полягала ось у чому. Іспанець прожив у нас уже з місяць і за цей час встиг придивитись, як я працюю і як, з божою допомогою, дістаю все потрібне. Він добре знав, скільки у нас є в запасі рису та ячменю. Хоч для мене цього запасу було більше ніж досить, але тепер, коли нас стало четверо, доводилось витратити його з великою ощадністю. Ще недостатнішим буде цей запас, коли приїде решта його земляків, а їх було, за його словами, чотирнадцять. До того ж нам треба було наготувати досить запасів для подорожі до однієї з християнських колоній Америки, коли ми збудуємо корабель. Він сказав мені, що, на його думку, обачніше буде дозволити йому та іншим двом (П'ятниці та його батькові) скопати нову ділянку землі й посіяти все зерно, яке я міг виділити для посіву. Далі, нам треба буде дочекатись урожаю, щоб вистачило хліба на всіх його земляків, що приїдуть сюди; а коли вони приїдуть раніше, то їм здасться тут гірше, ніж там, і нестаток штовхне їх на чвару.

— Згадайте синів Ізраїля, — сказав він. — Спочатку вони раділи, що скинули з себе єгипетське ярмо, а потім, коли їм у пустині не вистачило хліба, почали нарікати на бога, що визволив їх.

Його пропозиція була така розсудлива, а поради такі добрі, що вони не могли не сподобатись мені, і я був цілком задоволений з його відданості. Його порада, кажу я, була така добра, що я без вагань прийняв її. Не відкладаючи справи надалі, ми вчотирьох взялись копати

нову ниву. Робота посувалась досить добре, беручи на увагу, що у нас було лише дерев'яне знаряддя. Через місяць, коли настав час сіяти, у нас була величезна ділянка обробленої землі, на якій ми посіяли двадцять два бушелі ячменю й шістнадцять мір рису, тобто все, що я міг виділити для сівби. Для їжі ми, звичайно, залишили собі скільки треба на шість місяців, починаючи з того часу, як стали копати, а не з дня посіву, бо в цих місцевостях від засіву до жнив минає менше шести місяців.

Тепер нас було стільки, що дикуни могли бути нам страшними тільки в дуже великій кількості. Ми не боялись дикунів і вільно ходили по всьому острову. Всі ми були захоплені однією надією — незабаром визволитись звідси, і кожен із нас — принаймні можу сказати це про себе — думав тільки про те, як здійснити цю надію. Блукаючи по острову, я позначив кілька дерев для будівання корабля й доручив П'ятниці та його батькові зрубати їх, а іспанця поставив доглядати та керувати їх роботою. Я показав їм дошки мого виробу, які я з такою неймовірною витратою сил витесав із великих дерев, і сказав, щоб вони зробили такі ж самі. Вони натесали їх щось із дюжину. Це були міцні дубові дошки на тридцять п'ять футів завдовжки, два фути завширшки і від двох до чотирьох дюймів завтовшки. Легко уявити собі, яку страшну силу праці забрала у нас ця робота.

Одночасно я старався, скільки міг, збільшити свою отару. Для цього П'ятниця ходив ловити диких козенят щодня, а ми з іспанцем чергувались. Ми вбивали самку, а козенят, що були з нею, ловили й пускали в отару. Таким чином, наша отара збільшилась приблизно на двадцять голів. Крім того, нам треба було поклопотатися ще про заготівлю винограду, бо він уже досягав. Ми його зібрали й насушили силу. Гадаю, що, якби ми були в Аліканте, де роблять родзинки, ми могли б наповнити ними шістдесят, а то й вісімдесят бочок. Як і хліб, родзинки були нашою головною їжею, і ми дуже любили їх, бо це надзвичайно поживна страва.

Надійшла пора жнив. Урожай у нас був хороший. Він, правда, був не з найбільших на острові, але все-таки достатній, щоб здійснити наші наміри. З двадцяти двох бушелів посіяного ячменю ми зібрали двісті двадцять;

такий же, приблизно, був і врожай рису. Ця кількість мала вистачити не тільки на харчування до нового врожаю для всієї нашої колонії, рахуючи двадцять нових членів,— з таким запасом харчів ми могли сміливо рушити у плавання й добратись до якої-небудь з країн Америки. Зібравши і склавши наш запас хліба, ми почали плести величезні коші, щоб було в чому зберігати зерно. Виявилось, що іспанець — великий майстер у цій справі. Він часто дорікав мені за те, що я не наробив собі тинів для захисту, але я не вбачав у них ніякої потреби.

Коли, таким чином, харч для гостей був заготовлений, я дозволив іспанцеві виїхати за ними і дав йому найточніші інструкції. Я суворо наказав йому не привозити нікого, хто не запрягнеться в присутності старого дикуна не тільки не робити нічого лихого людині на острові, що визволить їх з самого чоловіколюбства, а ще й захищати її та в усьому коритись їй. Все це мало бути викладено на папері і скріплене власноручними підписами тих, хто погодиться на мої умови. Як можна було це зробити, коли, як я знав, у них не було ні паперу, ні пер, ні чорнила,— про це ми не подумали.

З такими інструкціями іспанець і старий дикун, батько П'ятниці, вирушили в путь тим самим човном, що й приїхали, тобто тим, яким їх як полонених, приречених на з'їдення, привезли на мій острів дикуни. Я дав їм по мушкету, пороху та куль приблизно на вісім зарядів, і наказав витратити їх якнайощадніше, тобто стріляти лише в крайніх випадках.

Це була дуже приємна справа. Більше ніж за двадцять сім років мого ув'язнення це була моя перша серйозна спроба вернути собі волю. Я дав своїм посланцям запас хліба та родзинок, достатній для них на багато днів, а для решти іспанців — на тиждень. Ми умовилися з ними, що, вертаючись, вони подадуть мені сигнал, щоб я здалеку міг пізнати їх човен. По тому я побажав їм щасливої дороги, і вони відпливли. Вийшли вони при свіжому вітрі, під повним місяцем, за моїм підрахунком, десь у жовтні, бо, загубивши точний лік дням та тижням, я не міг уже його поновити і не був навіть певен, чи правильно зазначав я роки в своєму календарі. Перевірівши, проте, його згодом, я переконався, що в роках не помилився.

Вже з тиждень я чекав своїх подорожників, коли зомною трапилась чудна й несподівана пригода, подібної до якої не чувано, мабуть, в історії.

Я якраз міцно спав у своєму притулку, коли до мене вбіг П'ятниця, голосно гукаючи:

— Господарю! Господарю! Вони їдуть, їдуть!

Я вмить зірвався з свого ліжка, похапцем одягся, переліз через огорожу і, не думаючи про небезпеку, вибіг у лісок, який, до речі сказати, так розрісся на той час, що його правильніше було б назвати лісом. Не думаючи про небезпеку, я, всупереч своєму звичаєві, не взяв з собою ніякої зброї і був дуже здивований, коли, глянувши на море, побачив миль за п'ять від берега човен з трикутним парусом. Під сприятливим вітром він швидко наближався до острова, йдучи не від суходолу, а з південного боку. Я покликав П'ятницю й наказав йому сховатись у ліску, бо це були не ті, кого ми чекали, і ми не знали, чи це вороги, а чи друзі. Тим часом я вернувся додому по підзорну трубу. Приставивши драбину, я, як завжди, виліз на горбок, щоб краще роздивитись навколо, не даючи себе помітити. Не встиг я туди злізти, як зараз же побачив корабель, що стояв на якорі біля південно-східного краю острова, миль за вісім від мого житла і не більше ніж за п'ять миль від берега. За моїми спостереженнями, корабель був англійський, та й човен, як я побачив тепер, був англійський баркас.

Не можу висловити, як це збентежило мене. Радість, яку я почував, бачачи англійський корабель, радість близької зустрічі з моїми земляками і, виходить, друзями, була така велика, що описати її я не можу. Разом з тим якесь таємне передчуття, якого я нічим не міг пояснити, застерігало мене. Передусім мені здавалось дивним, що англійський торговельний корабель зайшов у ці місця, що, як мені було відомо, лежали осторонь від усіх морських торговельних шляхів Англії. Я знав, що його не могла загнати сюди буря, бо останнім часом бур не було. Якщо це справді були англійці, то, напевне, вони з'явились сюди не з добрими намірами, і мені краще було сидіти, як і досі, ніж потрапити в руки розбійників та вбивць.

Хай ніхто не нехтує таємничим передчуттям, що перестерігає нас про небезпеку, навіть тоді, як вам здається, що немає ніяких підстав чекати її. Що передчуття

бувають у кожного з нас, не буде заперечувати жодна хоч трохи спостережлива людина. Ці внутрішні голоси, безперечно, є вияви невидимого світу і доводять існування зносин між душами. І коли цей таємничий голос перестерігає нас про небезпеку, то чому не припустити, що він іде від доброзичливої до нас сили — чи вищої, чи нижчої та підвладної, все одно,— і що його нам дано для нашого ж блага?

Цей випадок зо мною якнайкраще підтверджує правильність цього міркування. Якби я тоді не послухався таємничого голосу, що застерігав мене, то неминуче загинув би або, в кожному разі, потрапив би в іще більшу скруту, як ви це незабаром побачите.

Скоро я побачив, що баркас наблизився до берега, ніби вибираючи місце, де краще причалити. На щастя, ті, що сиділи в ньому, не помітили бухточки, де я колись причалував з плотами, і причалили в іншому місці, приблизно за півмилі від неї. Кажу «на щастя», бо якби вони причалили в тій бухточці, то опинилися б коло самісінького мого порога, вигнали б і, напевне, розорили б мене.

Коли човен причалив і люди вийшли на берег, я з задоволенням побачив, що це були англійці, принаймні більшість із них. Одного-двох я, правда, прийняв за голландців, але потім виявилось, що я помилився. Всіх було одинадцять, при чому трьох із них привезли як полонених; у них не було ніякої зброї, і мені здалось, що всі вони були зв'язані. Я бачив, як четверо чи п'ятеро, що перші вистрибнули на берег, тягли їх із баркаса. Один із полонених дуже жестикулював і благав про щось. Він, як видно, був у розпачі. Двоє інших теж говорили щось, здіймаючи руки до неба, проте поводитись стриманіше.

Я губився в здогадах, не знаючи, чим пояснити те, що діялось. Аж П'ятниця крикнув мені, як умів, англійською мовою:

— О господарю! Дивись: англійці так само їдять бранців, як і дикі люди.

— Чому ти гадаєш, П'ятнице, що вони їх з'їдять?

— Авжеж з'їдять! — упевнено відповів він.

— Ні, ні! Ти помиляєшся, П'ятнице, — казав я. — Я боюсь, що вони вб'ють їх, але, можеш бути певен, що їх не з'їдять.

Весь цей час я, не знаючи, до чого йдеться, стояв, тремтячи від жаху, шохвилини чекаючи смерті трьох полонених. Я бачив навіть, як один із негідників зняв руку з великим тесаком чи кинджалом, щоб ударити одного з нещасних. Кров захолинула в моїх жилах; я був певен, що бідолашний зараз упаде мертвим. Цієї хвилини я дуже жалкував, що зі мною не було ні мого іспанця, ні старого дикуна, батька П'ятниці. Я помітив, що ні в кого з розбійників не було вогнепальної зброї. Добре було б підкрастись до них тепер і вистрелити. Але незабаром думки мої пішли іншим шляхом.

Познущавшись так із своїх полонених, негідники порозходились у різні боки, немов хотіли оглянути місцевість, а ті троє, як я помітив, могли піти куди завгодно. Проте вони сіли під деревом і замислились з виглядом людей, охоплених відчаєм. Це навело мені на думку перші часи мого перебування тут: як несамовито розглядався я навколо, як певен був своєї загибелі, які жахи ввижались мені і як я просидів цілу ніч на дереві, боячись звірів. Як я тієї ночі не знав нічого про допомогу провидіння, що бурею та припливом підігнало до берега корабель, який так довго годував і підтримував мене,— так і ці троє бідолах не знали, як близько від них допомога та визволення і як вони насправді вбезпечені в той час, коли вважають себе за пропащих. Так мало бачимо ми перед собою і так багато маємо підстав радісно покладатись на великого творця світу, що не покидає своїх створінь у крайньому лиху, бо, навіть перебуваючи в найгіршому становищі, вони мають за що дякувати йому. Іноді вони стоять ближче до свого визволення, ніж уявляють собі, а то й приходять до свого визволення шляхами, що, як їм здавалось, вели до їх загибелі.

Ці люди підїхали до берега саме під час припливу, і, поки розбійники розмовляли з трьома полоненими та блукали по острову, щоб роздивитись, куди їх занесло, почався відплив і баркас опинився на мілкому. В баркасі залишилось двоє, що, як я виявив згодом, напились горілки й заснули. Коли один із них прокинувся й побачив, що баркас стоїть на землі, він спробував зіпхнути його у воду, але не зміг. Тоді він почав кликати решту. Всі позбігались і почали допомагати йому, але піскуватий ґрунт був такий сипкий, а баркас такий важкий, що всі їх зусилля були марні. Тоді вони, як справжні моря-

ки (а як відомо, моряки найлегковажніші люди в світі), покинули баркас і знову порозходились. Я чув, як один із них, відходячи, крикнув двом, що залишилися у баркасі: «Джеку! Томе! Та нащо ви з ним морочитесь! Його зніме першим же припливом». Це остаточно переконало мене, що то мої земляки.

Весь цей час я або виходив лише на свій дозорний пост на вершку горба, або сидів нишком у своєму замку, радіючи, що так добре укріпив його. Я знав, що треба було не менше десяти годин, щоб човен знову опинився у воді, і що до того часу вже смеркне. Тоді я зможу непомітно підкрастись до моряків і підслухати їх розмову.

Я поволі почав готуватись до бою, але вже обачніше, ніж раніше, бо знав, що тепер матиму справу з небезпечнішим ворогом, ніж дикуни. П'ятниці, що зробився в мене чудовим стрільцем, я теж наказав озброїтись. Я віддав йому три мушкети, а собі взяв дві мисливські рушниці. Моя постать у волохатій куртці з козячих шкур і в такій самій шапці, з тесаком наголо при боці, двома пістолями за поясом та двома рушницями за спиною, мала справді загрозливий вигляд.

Я, як сказано вже, вирішив нічого не розпочинати, поки не смеркне. Але приблизно о другій годині, коли спека стала нестерпучою, я помітив, що всі моряки розбрелись по лісу і, мабуть, позасипали. Що ж до трьох нещасних полонених, то в їх жахливому становищі їм було не до сну. Всі троє сиділи під величезним деревом, не більше як за чверть милі від мене, і, здавалось мені, були невидимі для решти моряків. Тут я вирішив показатись їм і дізнатись про їх становище. Я зараз же вирядився в путь у тільки що описаному убранні, разом з П'ятницею, що йшов на чималій відстані від мене. Мій слуга був так само озброєний, але все ж не так скидався на привид, як я. Я підійшов до трьох полонених зовсім близько і, перш ніж вони встигли помітити мене, голосно спитав їх іспанською мовою:

— Хто ви, сеньйори?

Вони здригнулись, почувши мій голос, але, здається, вдсятеро більше перелякались, побачивши, що до них підходить така звіроподібна істота, як я був тоді. Ніхто з них не відповів ні слова, і мені здалось, що вони хотіли тікати. Тоді я заговорив з ними англійською мовою.

— Джентльмени, — сказав я, — не лякайтесь: може, ви знайдете друга там, де ви найменше сподівались зустріти його.

— Значить, його нам посилає саме небо, — дуже серйозно відповів мені один із трьох, скидаючи передо мною капелюх.

— Всяка допомога від бога, сер, — сказав я. — Отже, чи не будете ви ласкаві сказати чужій людині, як можна допомогти вам, бо ви, як видно, перебуваєте в дуже скрутному становищі. Я бачив, як ви висідали, бачив, як ви про щось благали негідників, що приїхали з вами, і як один із них замахнувся кинджалом, щоб убити вас.

Бідолашний омився сльозами й пробурмотів, тремтячи всім тілом:

— Хто це зі мною говорить — людина чи бог? Звичайний смертний чи ангел?

— Нехай вас не бентежать такі сумніви, сер, — відповів я, — можете бути певні, що перед вами звичайний смертний. Вірте, що якби бог послав вам на допомогу ангела, то він був би в кращому вбранні й інакше озброєний. Отже, прошу вас, відкиньте ваші страхи. Я людина, англієць і хочу допомогти вам. Як бачите, нас лише двоє — я та мій слуга, але у нас є рушниці та заряди. Говоріть же одверто: чим можемо ми бути вам корисні? Що з вами сталося?

— Дуже довго розповідати вам, сер, усе, як було, — відповів він. — Наші лиходії близько. Але ось вам наша історія в коротких словах: я капітан корабля, мій екіпаж збунтувався проти мене. Мені ледве пощастило вмовити цих людей не вбивати мене, і нарешті вони погодились висадити мене на цей пустинний острів укупі з моїм помічником та одним пасажиром, яких ви бачите перед собою. Ми були певні, що загинемо, бо вважали цю землю за незаселену. Та й тепер ми ще не знаємо, що думати про нашу зустріч з вами.

— Де ці звірі, ваші вороги? — спитав я.

— Он вони лежать, сер. — І він показав у гущавину дерев. — У мене серце завмирає від страху, що вони вас побачать і почують нашу розмову, бо тоді вони всіх нас уб'ють.

— Чи є в них рушниці? — спитав я.

— Тільки дві, — відповів він, — та одну вони кинули в баркасі.

— Чудово,— сказав я.— Здайтеся ж тепер на мене. Здається, вони міцно заснули; нам було б дуже легко перебити їх усіх, але, може, краще буде забрати їх у полон.

На це капітан сказав, що між цими людьми є два одчайдушні негідники, і помилувати їх було б небезпечно. Але якщо позбутись цих двох, то решта, він певен, вернеться до своїх обов'язків. Я попросив сказати, які вони; він відповів, що на такій відстані не може вказати їх, але цілком віддає себе в моє розпорядження і виконає всі мої накази.

— Гаразд,— сказав я,— відійдемо насамперед трохи далі, щоб вони не бачили й не чули нас та не прокинулись, і вирішмо вкупі, як нам діяти.

Всі троє дуже охоче пішли слідом за мною, аж поки ліс не сховав нас від ворогів.

— Скажіть, сер,— мовив я,— коли я спробую врятувати вас, чи погодитесь ви на дві мої умови?

Він випередив мої пропозиції, сказавши, що й він сам, і його корабель, якщо пощастить відібрати його в розбійників, будуть цілком до моїх послуг, а якщо не пощастить, то він дає слово, поки живий, бути мені відданим слугою, піти скрізь, куди б я його не послав, а при потребі померти за мене.

Обидва його товариші обіцяли те ж саме.

— Гаразд,— сказав я,— ось мої дві умови: перше — на моєму острові ви не домагатиметесь влади і, якщо я дам вам зброю, ви з першої ж моєї вимоги повернете її мені; не будете зловмишляти ні на мене, ні на моїх підданців на цьому острові і будете коритись усім моїм розпорядженням. Друге — якщо нам пощастить заволодіти вашим кораблем, ви без плати привезете на ньому в Англію мене й мого слугу.

Він запевнив мене присягами, які тільки може вигадати людська винахідливість і ширість, що виконає ці цілком розумні вимоги, а крім того, повсякчасно й в усяких обставинах буде вважати себе за зобов'язаного мені своїм життям.

— Ну, гаразд,— сказав я.— Ось вам три рушниці, порох та кулі. А тепер скажіть мені, з чого, на вашу думку, мусимо ми розпочати?

Капітан знову висловив, як тільки міг, свою вдячність, але заявив, що роль ватажка по праву належить

мені. Тоді я сказав, що, на мою думку, тут важко щось вигадати і найкраще вистрелити в них відразу ж, поки вони лежать. Тих, кого ми не вб'ємо на місці і хто захоче здатись, ми помилуємо, а тим часом дамо на волю провидінню керувати нашими пострілами.

На це він нерішуче відказав, що йому не хотілося б проливати стільки крові і, якщо можна, він волів би уникнути цього, але два непоправні негідники, призвідники бунту, поставлять нас у небезпечне становище, якщо втечуть, бо вони вернуться на корабель, привезуть сюди весь екіпаж і перебувають нас усіх.

— Значить, ви мусите пристати на мою пропозицію,— сказав я,— лише так і можна врятувати наше життя.

Проте, помітивши, що капітан все-таки вагається, я сказав, щоб він з товаришем ішов собі й діяв, як хоче.

Поки ми розмовляли, матроси почали прокидатись, і я побачив, що двоє з них підвелись. Я спитав у капітана, чи це призвідники бунту.

— Ні,— відповів він.

— Тоді нехай ідуть собі з миром,— сказав я,— може, саме провидіння збудило їх, щоб дати їм змогу врятуватись. Але коли ви дасте втекти решті, то це вже буде ваша провина.

Спонуканий цими словами, капітан схопив мушкет, застромив за пояс пістоль і кинувся вперед у супроводі своїх товаришів, теж озброєних мушкетами. Один із матросів, прокинувшись, обернувся на шум, знятий двома супутниками капітана, що хотіли вирушити перші, і, побачивши в їх руках зброю, гукнув решті. Та було вже пізно. В той момент, як він скрикнув, пролунали два постріли — помічника капітана та пасажира, а сам капітан розумно стримався, зберігаючи свій заряд. Стрільці так добре націлили, що одного вбили відразу, а другого тяжко поранили. Проте другий зірвався на ноги й почав кликати на поміч, але до нього зараз же підскочив капітан і сказав йому, що пізно кликати на поміч і що він мусить благати бога простити йому його зраду. Сказавши це, капітан добив його, вдаривши прикладом мушкета по голові. Залишилися ще троє, з них один був поранений. Тут підійшов і я. Побачивши небезпеку і зрозумівши, що опиратись даремно, наші супротивники почали просити пощади. Капітан відповів, що він ладен помилувати їх, коли вони заприсягнуть, що щиро каю-

ться в своїй зраді і пообіцяють допомогти йому заволодіти кораблем та відвести його назад до Ямайки. Вони навперейми почали запевняти його в своїй щирості і обіцяли безсуперечно коритися йому. Капітан задовольнився їх обіцянками і був ладен подарувати їм життя. Я не заперечував і зажадав тільки, щоб під час перебування на моєму острові в них були зв'язані руки й ноги.

Поки діялось усе це, я відрядив П'ятницю та помічника капітана до баркаса, наказавши їм принести парус і весла, що вони й зробили. Тим часом вернулись три матроси, що, на своє щастя, були відсутні. Побачивши, що їх капітан із полоненого став переможцем, вони навіть не спробували опиратись і дали зв'язати себе. Отже, наша перемога була повна.

Тепер капітанові й мені залишалось тільки розповісти наші пригоди один одному. Перший почав я і розповів йому всю свою історію. Він вислухав її з жадібною увагою і дуже дивувався з чудесної випадковості, що дала мені змогу зробити запаси провізії та зброї. А втім, не було нічого дивного, що моє оповідання так схвилювало його: моє життя на острові було справжньою низкою чудес. А коли від моєї незвичайної долі його думка природно перенеслась до його власної і йому здалося, що мене було збережено тут для того, щоб врятувати його життя, то по його обличчю потекли сльози, і він не міг вимовити більше ні слова. Після цього я запросив його та обох його супутників до себе в фортецю, куди ми ввійшли звичайним шляхом, тобто через дах мого житла. Я запропонував їм підживитись тим, що було в мене, а потім показав своє хатнє господарство з усім хитромудрим приладдям, яке я зробив протягом багатьох років мого самотнього життя.

Все, що я їм показував і про що розповідав, дуже дивувало їх, але найбільше здивувався капітан, побачивши мою фортецю, яку я так майстерно сховав у гушині дерев. Справді, тому що дерева тут ростуть багато швидше, ніж в Англії, мій гайок за двадцять років перетворився в такий густий ліс, що крізь нього можна було пройти лише в одному місці вузьенькою покрученою стежкою, яку я лишив навмисне, садячи дерева. Я пояснив моїм новим знайомим, що ця фортеця є моя головна резиденція, але, як і в усіх вельможних осіб, у мене є ще

й дача, яку я іноді відвідую. Я обіцяв їм показати її іншим разом, а поки що сказав, що нам треба подумати, як відібрати корабель у розбійників. Капітан цілком погодився зі мною, але додав, що не добере способу, як це зробити, бо на кораблі залишилося ще двадцять шість чоловік екіпажу. Взявши всі участь у заколоті, тобто в такому злочині, за який годиться карати смертю, вони стоятимуть на своєму до останнього, бо добре знають, що коли здадуться нам, то по прибутті в Англію або якусь англійську колонію їх зараз же повісять. Виходить, атакувати їх з такими малими силами ми не можемо.

Слова капітана примусили мене замислитись. Його міркування здавались мені цілком обгрунтованими. А проте нам треба було на щось зважитись і постаратись хитрощами заманити їх у пастку і напасти на них зненацька, щоб не дати їм висісти й перебити нас. Тут мені спало на думку, що, коли екіпаж корабля почне турбуватись про долю своїх товаришів та баркаса, він, напевне, вирядить на берег другий баркас, щоб розшукати їх. Цього разу вони, мабуть, прийдуть озброєними, і тоді ми не подолаємо їх. Капітан визнав мої думки за цілком правильні. Тоді я сказав, що насамперед нам треба подбати, щоб розбійники не забрали назад баркаса першої ватаги, а для цього треба зробити його негодящим для плавання. Ми зараз же рушили до нього, зняли з нього зброю і все, що знайшли в ньому, а саме: порохівницю, дві пляшки — одну з горілкою, а другу з ромом — трохи сухарів і велику грудку (фунтів п'ять чи шість) цукру, загорнену в парусину. Я дуже зрадів цій здобичі, а особливо цукрові та горілці, бо не куштував їх уже багато років.

Винісши на берег весь цей вантаж (я вже казав, що весла, щоглу, парус та стерно ми забрали раніше), ми пробили в дні баркаса велику дірку. Таким чином, якби нам і не пощастило подолати ворога, він принаймні не міг би відібрати свого баркаса. Правду сказати, я й не сподівався, що нам удасться захопити корабель; що ж до баркаса, то полагодити його було б дуже легко, а на такому судні можна було добратись до Лівортських островів, підбравши по дорозі наших друзів іспанців, бо про них я пам'ятав весь час.

Гуртом відволікши баркас у таке місце, куди не досягав приплив, і пробивши в його дні дірку, яку не можна

було скоро залагодити, ми посідали відпочити й порадитись, що робити далі. Та не встигли ми розпочати нараду, як на кораблі вистрелили з гармати і почали розмахувати прапором. Ясно, що це був кличний сигнал для баркаса. А баркас не рушав. Вони стріляли ще кілька разів і подавали інші сигнали. Нарешті, не діставши відповіді на всі ці сигнали та постріли і не бачачи баркаса, з корабля спустили другу шлюпку. Шлюпка попрямувала до берега, і, коли підійшла ближче, ми побачили, що в ній було не менше десяти чоловік — всі з вогнепальною зброєю.

Від корабля до берега було щось із шість миль, і ми ясно бачили навіть обличчя всіх, хто сидів у шлюпці. Шлюпку зносило течією трохи на схід від того місця, куди ми витягли баркас, тому вони пливли вдовж берега, щоб причалити саме там, де причалив і перший човен. Коли ми побачили кожного з них в обличчя, капітан пізнав їх усіх і тут же схарактеризував мені кожного. За його словами, між ними були три порядні хлопці. Він був певен, що їх, переможених і заляканих, залучили до змови проти їхньої волі. А боцман, що, видно, був у них за начальника, і решта людей були одчайдушні мерзотники. Як і кожен на кораблі, вони були тепер готові на що завгодно. Капітан страшенно боявся, чи не надто сильні вони для нас.

Я посміхнувся й відповів, що люди, поставлені в такі умови, як ми, не повинні мати страху. Хоч чим загрожує нам майбутнє, а все ж воно буде краще, ніж теперішнє наше становище; отже, будь-який вихід для нас, навіть смерть, ми мусимо вважати за визволення. Я спитав, що думає він про умови мого існування, і поцікавився, чи не гадає він, що варто ризикувати життям ради свого визволення.

— Де поділась, сер,— сказав я,— ваша впевненість, що мене було збережено тут для того, щоб врятувати вам життя,— впевненість, що так натхнула вас недавно? Як на мене, то я вважаю, що нам тепер не вистачає тільки одного.

— Чого саме? — спитав він.

— Як ви казали, серед цих людей є троє чи четверо порядних, вартих помилування. Коли б вони були негідниками, я б ні хвилини не вагався, що сам бог, бажаючи покарати їх, передає їх нам у руки. Можете бути певні,

що кожен, хто ступить на цей острів,— у нашій владі і, залежно від того, як він поставиться до нас,— умре або житиме.

Я говорив бадьорим, рішучим тоном, з веселим обличчям; моя впевненість передалась капітанові, і ми енергійно взялись до діла.

Побачивши, що з корабля спустили другу шлюпку, ми визнали за потрібне розлучити наших полонених і добре заховати їх. Двох, як безнадійних (так принаймні характеризував їх капітан), я відіслав під доглядом П'ятниці та помічника капітана до моєї печери. Це було досить віддалене місце, де арештованих не могли ні почути, ні відшукати і звідки їм нелегко було втекти, бо навряд чи вони знайшли б дорогу в лісі. Їх посадили зв'язаних, але залишили їм їжі й сказали, що коли вони будуть сидіти смирно, то через день-два їх звільнять, а коли вони зроблять спробу втекти, їх уб'ють без жалю. Вони обіцяли терпляче зносити ув'язнення і дуже дякували, що їх не покинули без їжі та подбали, щоб вони не сиділи в темряві, бо П'ятниця дав їм кілька наших саморобних свічок. Вони були певні, що П'ятниця залишився вартувати біля входу до печери.

З рештою полонених ми повелись м'якше. Щоправда, двох ми залишили поки що зв'язаними, бо капітан за них не ручився, а двох інших, з поради капітана й після того, як обидва вони врочисто запряглись жити й померти з нами, я прийняв на службу до себе. Отже, рахуючи цих двох та капітана з двома його товаришами, нас було тепер семеро добре озброєних людей, і я не мав сумніву, що ми переможемо тих десятих, що мали приїхати, тим більше, що серед них, за словами капітана, були три-чотири чесні хлопці.

Підійшовши до берега в тому місці, де ми покинули баркас, вони причалили, висіли з шлюпки й витягли її на пісок, чому я був дуже радий. Правду сказати, я боявся, що вони кинуть якір, не допливши до берега, і що частина людей залишиться вартувати шлюпку; тоді ми не спромоглися б захопити її. Вийшовши на берег, вони насамперед кинулись до баркаса і дуже здивувались, коли побачили, що з нього зникли всі снасті і весь вантаж, а в дні зяє дірка. Побалакавши з приводу цього, вони почали гукати в надії, що їх почують товариші. Довго кричали та гукали вони, але відповіді не почули.

Тоді вони стали колом і, за командою, всі разом випалили з рушниць. Гучна луна розляглась лісом, але й після цього справа не зрушила з місця, бо ті, що сиділи в печері, не могли нічого чути, а ті, що були коло нас, хоч і чули, але не посміли відгукнутись.

Вони були так приголомшені, що, як вони нам згодом розповідали самі, вирішили вернутись на корабель і повідомити, що баркас продірявлений, а людей, мабуть, усіх перебито. Ми бачили, як вони, хапаючись, спустили на воду шлюпку й сіли в неї.

Капітан, що досі все ще сподівався захопити корабель, тепер зовсім занепав духом, бо гадав, що, вернувшись на корабель і покинувши своїх товаришів напризволяще, вони розпустять паруси, і тоді всі його надії підуть марно. Та незабаром перед ним з'явився новий привід для страху.

Не встигла шлюпка з людьми відійти трохи від берега, як ми побачили, що вона вертається. Мабуть, порадившись, ті люди змінили своє рішення. І справді, залишивши в шлюпці трьох чоловік, решта сім висіли й пішли в глиб острова шукати зниклих.

Це було для нас велике розчарування: якби ми навіть і захопили сімох, що висіли, то й з цього нам не було б користі, бо ті трое, що були в шлюпці, вернулись б на корабель і розповіли б про те, що сталося. А тоді корабель, напевне, знявся б з якоря і ми не змогли б уже його відвоювати. Проте нам не лишалось нічого іншого, як чекати, що буде далі. Спустивши на берег сімох, шлюпка з рештою — з трьома — відійшла на чималу відстань і стала на якір, так що ми не мали ніякої змоги добратись до неї.

Ті, що вийшли на берег, тримались укупі й прямували до горбка, де було мое житло. Нам їх було дуже добре видно, вони ж не могли бачити нас. Ми все ще сподівались, що вони або підійдуть трохи ближче і дадуть нам змогу вистрелити в них, або, навпаки, відійдуть трохи далі і цим дозволять нам вийти з нашої схованки.

Дійшовши до вершини горбка, звідки можна було бачити всю північно-східну частину острова, що спускалась до моря спадистими, лісистими долинами, вони спинились і знову заходились кричати та гукати, поки не охрипли. Нарешті, боячись, мабуть, відходити від берега та один від одного, вони посідали під деревом і почали

радитись. Якби вони заснули, тоді наша справа була б виграна. Але страх не навіває сну, а ці люди, як видно, боялись чогось, хоч і не знали, яка загрожує їм небезпека і звідки вона може прийти.

Тут капітан подав дуже слухну пропозицію, а саме: якби вони вирішили ще раз подати сигнал своїм зниклим товаришам, то ми могли б напасти на них відразу після залпу, тобто, коли їх рушниці будуть не заряджені. Тоді, казав він, їм залишиться тільки здатись, і справа буде закінчена без кровопролиття.

Цей план мені подобався, але здійснити його можна було лише з умовою, що ми будемо близько від ворога, коли він стрілятиме, і встигнемо підбігти перше, ніж рушниці будуть знову заряджені. Та ворог і не думав стріляти. Минуло багато часу. Ми всі сиділи в засаді, не знаючи, що робити. Нарешті я сказав, що, на мою думку, ми не можемо нічого розпочати, раніше ніж настане ніч. Коли ж на той час ці семеро не вернуться до шлюпки, то ми непомітно для них пройдемо до моря, і, може, нам пощастить заманити на берег і тих, що залишились у шлюпці.

Ми чекали дуже довго, боячись, щоб вони не відпливли, і дуже стривожились, побачивши, як по довгій нараді вони підвелись і рішуче попрямували до моря. Мабуть, страх невідомої небезпеки був дуже великий, і вони вирішили покинути розшук товаришів, вернуться на корабель.

Коли вони подались до берега, я відразу зрозумів, що вони відмовились від розшуку і збираються пливти назад, як воно справді й було. Коли я сказав про це капітанові, той остаточно впав у розпач. Але тут у мене в голові зненацька склався план примусити їх вернуться, що найкраще відповідало моїм намірам.

Я наказав П'ятниці й помічникові капітана піти на захід від бухточки, до того місця, де висідали дикуни, коли врятувався П'ятниця. Там я наказав їм зійти на горбок, за півмилі від нас, і кричати скільки сили, поки їх не почують моряки, а коли ті відгукнуться, перебігти на інше місце і знову гукати. Таким чином, весь час міняючи місце, вони мали заманити ворогів у глиб острова, поки ті не заблудяться в лісі, а тоді вернуться до мене обхідною дорогою, яку я їм показав.

Моряки якраз сідали в шлюпку, коли з боку бух-

точки залунали голоси П'ятниці та помічника капітана. Ті зараз же відгукнулись, побігли вздовж берега на голоси, але, добігши до бухточки, мусили спинитись, бо був час припливу і вода в бухточці стояла дуже високо. Порадившись, вони гукнули тим, що лишились у шлюпці, щоб вони під'їхали й перевезли їх на другий берег. А цього тільки я й чекав. Переїхавши бухточку, вони пішли далі, взявши з собою ще одного. Таким чином, у шлюпці залишились тільки двоє. Я бачив, як вони відвели її у самий кінець бухти і прив'язали до кореня невеликого дерева.

Це було те, що я хотів. Давши П'ятниці та помічникові капітана волю продовжувати їх справу, я наказав решті загону йти слідом за мною. Ми переправились через бухточку невидимо з берега і несподівано напали на двох матросів. Один із них сидів у шлюпці, а другий лежав на березі й дрімав. Побачивши нас за три кроки від себе, він хотів схопитись, але капітан, що йшов попереду, кинувся на нього, збив його прикладом з ніг і, не давши опам'ятатись другому матросові, запропонував йому здатись, якщо він не хоче вмерти. Не треба бути дуже красномовним, щоб умовити здатись одну людину, коли вона бачить перед собою п'ятьох і свого товариша, збитого з ніг перед її очима. До того ж цей матрос був один із тих трьох, що, як казав капітан, приєднались до бунтівників не охотою, а під тиском більшості. Отже, він не лише поклав зброю на першу ж вимогу, а й зараз же після цього заявив про своє, очевидно, цілком шире бажання перейти на наш бік.

Тим часом П'ятниця та помічник капітана так повелися з рештою, що краще не можна було й бажати. Гукаючи та відгукуючись на крики матросів, вони водили їх по всьому острову від горбка до горбка, від лісу до лісу, поки не завели їх у таку безпросвітну гушавину, що видертися звідти на берег засвітла не було ніякої змоги. А як вони змучили ворога, можна було бачити з того, що й самі вони ледве притяглись до нас.

Тепер нам треба було лише простежити в темряві, коли ворог вертатиметься, і, приголомшивши його несподіваним нападом, розправитися з ним.

Минуло кілька годин, відколи вернулись П'ятниця та його супутник, а англійців не було ще й чути. Нарешті ми почули, як передній закричав заднім, щоб ті

поспішали, а задні відповіли, що йти швидше вони не можуть, бо зовсім змулили собі ноги й падають від утоми. Нам було дуже приємно чути це. Нарешті вони підійшли до шлюпки; не можна описати, що зробилося з ними, коли вони побачили, що шлюпка з відпливом опинилася на мілині, а люди зникли. Ми чули, як вони дуже жалісно кричали, що потрапили на зачарований острів і що його мешканці уб'ють їх, а коли на ньому є чорти та духи, то вони занесуть їх кудись і зжеруть. Кілька разів починали вони шукати своїх товаришів, називаючи їх на ім'я, але, звичайно ж, відповіді не почули. При тьмяному світлі ми бачили, як вони то бігали, ламаючи руки, то, втомлені цією біганиною, кидались у шлюпку в безмежному розпачі, то знову вискакували на берег і знову метались, і так без кінця.

Мої люди просили мене дозволити напасти на ворога, як тільки смеркне. Але я не хотів проливати крові, якщо можна уникнути цього, а головне, знаючи, як добре озброєні наші супротивники, не хотів ризикувати життям свого загону. Я вирішив почекати, чи не поділяться вони, а тим часом, щоб діяти напевне, наблизив свою засаду до шлюпки. П'ятниці та капітанові я наказав поповзти туди якомога обережніше, щоб бунтівники не помітили їх, і стріляти лише зблизька.

Так проповзли вони недовго, бо на них майже наткнулись два матроси й боцман, що був головним призвідником бунту, але тепер показав себе зовсім легкодухим. Побачивши головного винуватця свого лиха вже в своїх руках, капітан ледве міг стриматись та діджатись, поки той підійде ще ближче, щоб пересвідчитись, чи справді це він, бо досі було чути лише його голос. Як тільки боцман наблизився, капітан та П'ятниця схопились на ноги й вистрелили. Боцмана було вбито відразу, а ближчого матроса поранено. Він теж упав, але помер лише години через дві. Третій утік.

Почувши постріли, я негайно посунув уперед головні сили своєї армії, чисельність якої, рахуючи з авангардом, досягала тепер восьми чоловік. Ось її повний склад: я — генералісимус, П'ятниця — генерал-лейтенант, потім капітан з двома друзями і трое полонених, яких, ушанувавши своєю довірою, ми прийняли як солдатів і озброїли рушницями. Ми підійшли до ворога, коли зовсім смеркло, щоб він не міг побачити, скільки нас, і я

велів матросові, що був раніше в шлюпці й невдовзі перед тим з своєї волі приєднався до нас, гукнути на ім'я своїх колишніх товаришів. Перше ніж стріляти, я хотів спробувати розпочати з ними переговори і, якщо пощастить, скінчити справу миром. Сталося так, як я бажав, бо цілком зрозуміло, що в їхньому становищі вони дуже охоче пішли на капітуляцію. Отже, він закричав скільки сили до одного з них:

— Томе Сміт! Томе Сміт!

Том Сміт зараз же відгукнувся:

— Хто це? Ти, Робінсоне?

Він, очевидно, впізнав його по голосу. Робінсон відповів:

— Так, так, це я. Ради бога, Томе Сміт, кидай зброю і здавайся, бо в цю ж мить ви всі будете мертві.

— Та кому ж здаватись? Де вони? — прокричав знову Том Сміт.

— Тут! — гукнув Робінсон. — Тут наш капітан і з ним п'ятдесят чоловік. Ось уже дві години, як вони ганяються за вами. Боцмана вбили, Віль Фрей — поранений, а я потрапив у полон. Коли ви не здастесь відразу, то всі загинете.

— А нас помилують, якщо ми здамось? — спитав Том Сміт.

— Зараз спитаю капітана, — відповів Робінсон.

Тут у розмову втрутився й сам капітан.

— Гей, Сміте і всі, хто там! — закричав він. — Пізнаєте ви мій голос? Якщо ви негайно ж складете зброю й здастесь, я обіцяю помилування всім вам, крім Віля Аткінса.

На це Віль Аткінс крикнув:

— Капітане, ради бога, згляньтесь на мене! Що я зробив? Адже всі ми однаково винні!

До речі, це була брехня, бо, коли почався бунт, Віль Аткінс перший затримав капітана, зв'язав йому руки й поведився з ним дуже грубо, обкладаючи його образливою лайкою. Проте капітан сказав йому, щоб він здавався без усяких умов, а там уже губернатор вирішить, чи жити йому, а чи вмерти. Капітан і всі вони звали мене губернатором. Отже, всі вони склали зброю і почали благати, щоб їх помилували. Матрос, що розмовляв з ними, та ще двоє людей, з мого розпорядження, зв'язали їх, а тоді моя грізна армія в п'ятдесят чоловік, що

насправді вкупі з цими трьома складалась тільки з восьми, оточила їх і заволоділа шлюпою. Сам я та ще один із нас не показувались поки що полоненим з державних міркувань.

Найперше нам треба було полагодити шлюпку й подумати про те, як захопити корабель. Капітан, що міг тепер без перешкод розмовляти з бунтівниками, змалював їм у справжньому вигляді всю ницість їх поведження з ним і всю злочинність їх планів, давши їм зрозуміти, що такі вчинки призводять лише до біди, а то й до шибениці. Всі вони каялись, здавалось, від щирого серця і благали лише про єдине — щоб їх не карали. На це капітан відповів, що він тут ні до чого, бо вони не його полонені, а правителя острова; вони, мовляв, були певні, що висадили його на пустинний, безлюдний берег, а богові вгодно було направити їх на заселене місце, де губернатор — англієць. Він міг би повісити їх усіх, але він помилував їх і вирядить їх в Англію, де з ними вчинять по закону. Що ж до Віля Аткінса, то губернатор наказав порадити йому готуватись до смерті, бо завтра вранці він буде повішений.

Все це, певна річ, капітан вигадав, але його вигадка дала бажані наслідки. Аткінс упав навколішки й благав капітана попросити за нього губернатора. А решта почала принижено просити не відправляти їх в Англію.

Тепер мені спало на думку, що настав час мого визволення і що тепер легко буде умовити цих хлопців допомогти нам заволодіти кораблем. Отже, я відійшов у сутінь, щоб вони не могли роздивитись, який їх губернатор, і покликав капітана. Коли я гукнув неначе б то здалека, один із наших людей, як було наказано, озвався й сказав капітанові:

— Капітане, вас кличе губернатор.

— Перекажи його вельможності, що я зараз з'явлюсь,— відповів капітан.

Це справило на матросів сильне враження: всі були цілком певні, що губернатор з своєю армією в п'ятдесят чоловік десь поблизу. Коли капітан підійшов до мене, я переказав йому свій план, як заволодіти кораблем. Він був захоплений цим планом і вирішив виконати його завтра ж вранці. Щоб краще здійснити його й забезпечити успіх, я порадив капітанові поділити полонених. Аткінсові і двом іншим запеклим негідникам, на мою

думку, треба було зв'язати руки та ноги і посадити їх в печеру, де вже сиділи в'язні. Відвести їх туди я доручив П'ятниці та двом супутникам капітана, висадженим з ним на берег. Вони відвели цих трьох полонених до моєї печери, наче до в'язниці, бо вона й справді мала дуже похмурий вигляд, особливо для людей в їхньому становищі. Решту я спровадив до своєї бесідки, яку я в своєму місці описав уже досить докладно. Висока огорожа робила з моєї дачі теж досить надійне місце ув'язнення, тим більше, що полонені були зв'язані й знали, що від їх поведінки залежить їх доля.

Другого дня вранці я послав до них на переговори капітана. Він мав допитати їх і потім повідомити мене, чи можна буде взяти їх з собою на корабель. Він сказав їм про образу, вчинену йому ними, та про становище, до якого вони дійшли. Сказав, що хоч губернатор і помилював їх тепер, та коли корабель прийде в Англію, їх, безперечно повісять, а коли вони допоможуть йому відвоювати корабель у заколотників, то губернатор подбає, щоб їх помилювали.

Легко уявити собі, з якою охотою прийняли таку пропозицію люди, що майже втратили надію врятуватись. Вони впали до ніг капітана, запряглись додержуватись вірності йому до останньої краплі крові і заявили, що коли він виклопоче їм помилування, то вони довіку вважатимуть себе за його невиплатних боржників, шануватимуть його, як батька, і підуть за ним хоч на край світу.

— Гаразд,— мовив капітан,— все це я перекажу губернаторові і з свого боку буду просити за вас.

Після цього він склав мені звіт про виконання мого доручення, висловивши глибоку певність, що на вірність цих людей можна цілком покластись.

Проте, для більшої надійності, я запропонував капітанові вернутись до матросів, вибрати з них п'ятеро й сказати їм, що, як вони вже бачили, у нас досить людей і що, вибираючи цих п'ятьох для допомоги, він робить їм ласку. Інших двох разом із тими трьома, що сидять у фортеці (в моїй печері), губернатор залишить у себе як заложників, і якщо хто зламає свою клятву, всі заложники будуть повішені на березі. Це був суворий захід, і він показав їм, що губернатор взявся до справи серйозно. Їм не було з чого вибрати і довелось скори-

тись. Тепер заложники й капітан мали подбати, щоб ті п'ятеро виконали своє зобов'язання.

Для експедиції ми виділили такі сили: по-перше, капітан, його помічник і пасажир; по-друге, двоє полонених із першої ватаги, яким, за порукою капітана, я вернув волю й зброю; по-третє, ще два полонені, яких я попереду посадив зв'язаними в бесідку, а тепер звільнив, теж на прохання капітана; по-четверте, один той, кого взяли в шлюпці; по-п'яте, ті п'ятеро, яких звільнили останніми; всього тринадцять, крім п'ятьох, що залишились у печері заложниками.

Я спитав капітана, чи вважає він за можливе атакувати корабель з цими силами, бо мені й П'ятниці незручно буде відлучатись: у нас на руках залишились сім чоловік, яких треба тримати нарізно й харчувати, так що роботи у нас буде досить. П'ятьом заложникам, що сиділи в печері, я вирішив призначити піст. Але П'ятниця двічі на день приносив їм їжу й питво; двох інших полонених я примусив приносити харчі на певну віддаль, і звідти П'ятниця брав їх.

Цим двом заложникам я показався в супроводі капітана; той сказав їм, що я довірена особа губернатора і що він мені доручив стерегти полонених; тому без мого дозволу вони не мають права нікуди відлучатись, і при першому ж непослуху їх закують у кайдани й посадять у фортецю. Через те, що ми не дали їм побачити мене губернатором, я тепер легко міг удати з себе іншу особу. При кожній нагоді я говорив про губернатора, гарнізон, фортецю тощо.

Тепер капітан міг спокійно налаштувати шлюпки, залатати пробоїну в одній з них та підібрати для них команди. Він призначив командиром однієї шлюпки свого пасажирів і дав йому чотирьох чоловік. А сам він, його помічник і з ним п'ятеро матросів сіли в другу шлюпку. Вони так добре повели справу, що підійшли до корабля опівночі. Коли з корабля вже можна було їх почути, капітан наказав Робінсонові гукнути до екіпажу й сказати, що вони привезли людей та шлюпку і що їм довелось довго шукати їх; і ще розповісти їм що-небудь, аби тільки втягти їх у розмову, а тим часом підійти до борта. Капітан з помічником перші збігли на палубу і, з допомогою своїх матросів, прикладами збили з ніг другого помічника капітана та корабельного тес-

ляра. Захопивши в полон усіх, хто був на палубі та шканцях, вони почали замикати люки, щоб затримати решту внизу. Тим часом люди з другої шлюпки, причаливши до носу корабля, захопили бак та люк, що вів на камбуз, і забрали в полон трьох знайдених там матросів.

Очистивши від ворога палубу, капітан наказав своєму помічникові взяти трьох матросів і зламати двері каюти, де оселився новий капітан-бунтівник. Той зняв тривогу й з двома матросами та юнгою приготувався дати збройну відсіч, так що, коли помічник капітана з своїми людьми висадили двері каюти, новий капітан та його прихильники відважно вистрелили в них. Помічникові куля розтрощила руку, двоє матросів були поранені, але нікого не було вбито. Помічник капітана, покликавши на допомогу, вдерся, незважаючи на свою рану, в каюту і прострелив новому капітанові голову. Куля влучила в рот і вийшла за вухом, убивши бунтівника відразу. Тоді весь екіпаж здався, і корабель було взято без зайвих жертв.

Отак заволодівши судном, капітан наказав зробити сім гарматних пострілів, як ми домовились про це попереду, щоб сповістити мене про успішне закінчення справи. Чекаючи цього сигналу, я провартував на березі до другої години ночі. Можете собі уявити, як я зрадів тоді! Після того, дуже стомлений тривогами цього дня, я міцно заснув і спав, поки мене не збудив грім нового пострілу. Я миттю схопився, почувши, що хтось кличе мене: «Губернаторе, губернаторе!» — і відразу ж пізнав голос капітана. Злізши на гору над моєю фортецею, я побачив його там. Показуючи на корабель, він стиснув мене в обіймах і промовив:

— Мій дорогий друже й рятівнику, ось ваш корабель! Він ваш з усім, що є на ньому, і з усіма нами.

Глянувши на море, я справді побачив корабель, що стояв всього за півмилі від берега. Відновивши себе в правах командира, капітан зараз же наказав знятися з якоря і при погожому вітрі підійшов до бухточки, де я колись причалував з своїми плотами. Вода стояла високо, тому він на шлюпці ввійшов у бухточку, причалив і прибіг до мене. Побачивши корабель, так би мовити, біля порога свого житла, я від несподіваної радості трохі не знепритомнів. Настала нарешті година мого

визволення. Усі перешкоди були усунені; до моїх послуг було велике судно, готове довести мене, куди я схочу. Від хвилювання я деякий час не міг вимовити ні слова, і коли б капітан не підтримав мене своїми міцними руками, я б упав.

Помітивши мій стан, капітан добув із кишені пляшечку з якимсь напоєм, взятим навмисне для мене, дав мені раз ковтнути, а потім обережно посадив мене на землю. Я опам'ятався, але довго ще не мав сили говорити. Капітан і сам не міг опам'ятатись від радості, хоч для нього вона не була такою несподіваною, як для мене. Щоб заспокоїти й привести мене до пам'яті, він наговорив мені багато ласкавих слів. Але я не дуже добре розумів його мову; мабуть, мій розум затьмарився від напливу щастя. Нарешті моє душевне збентеження вилось сльозами, після чого до мене вернулась здатність говорити. Тоді я обняв мого друга й визволителя, і ми стали радіти вкупі. Я сказав йому, що дивлюсь на нього, як на людину, послану самим небом для мого визволення, і все, що тут трапилося з нами, здається мені низкою чудес. Такі події свідчать про таємну руку провидіння, що керує світом, і доводять, що всевидюче око господне вишукує нещасних в найзанедбаніших куточках світу, щоб утішити їх. Не забув я й підвестись вдячною душею до неба. Та чи міг я не проїнятись вдячністю до того, хто так чудесно охороняв мене в пустині й не дав мені загинути в безрадній самотності? Кому було мені дякувати за своє визволення, як не тому, хто один завжди визволяє нас?

Трохи згодом капітан сказав, що привіз мені дещо з корабельних запасів, іще не розкрадених негідниками, що так довго хазяйнували на кораблі. Після цього він крикнув матросам, що сиділи в шлюпці, вивантажити речі, призначені для губернатора. Їх було стільки, що могло здатись, ніби я зовсім не збираюсь їхати з ними, а застаюсь на острові назавжди.

По-перше, він привіз цілий ящик пляшок з дуже добрими міцними напоями, в тому числі шість великих (на дві кварта кожна) пляшок мадери; далі, два фунти чудового тютюну, дванадцять добрячих кусків м'яса, шість кусків свинини, мішок гороху, фунтів сто сухарів, ящик цукру, ящик білого борошна, повний мішок лимонів, дві пляшки лимонного соку і ще багато чого їстівного та

напоїв. Але, головне, мій друг подбав про одяг, що був мені в тисячу разів потрібніший за їжу. Він привіз мені півдюжини нових чистих сорочок, стільки ж дуже гарних нашійних хусток, дві пари рукавичок, капелюх, черевики, панчохи і свій дуже гарний, майже ненешений костюм — одно слово, він одяг мене з голови до ніг. Легко уявити собі, яким приемним був мені цей подарунок у моєму тодішньому становищі! Але який був у мене незграбний вигляд і як незручно й невідгідно було мені в ньому перший час!

Тільки-но закінчилась уся ця церемонія і я наказав віднести подарунки в мою фортецю, як ми почали радитись, що робити з полоненими. Питання полягало в тому, чи не буде небезпечно брати їх з собою, особливо двох, атестованих капітаном як непоправні негідники. За його словами, це були такі мерзотники, що коли б він і зважився взяти їх на корабель, то не інакше, як в'язнів, у кайданах, щоб віддати їх до рук правосуддя в першій же англійській колонії, куди ми зайдемо. Питання це дуже непокоїло капітана. Тоді я сказав йому, що коли він хоче, то я влаштую так, щоб ці два молодці самі почали просити покинути їх на острові.

— Я був би дуже радий,— відповів капітан.

— Гаразд,— сказав я.— Так я зараз же пошлю по них і переговорю з ними замість вас.

Покликавши до себе П'ятницю та двох заложників, тепер випущених, бо їх товариші додержали слова, я наказав їм перевести п'ятьох полонених із печери, де вони сиділи, на дачу (не розв'язуючи їм рук) і там почекати мене. Трохи згодом я пішов туди в своєму новому костюмі і на цей раз уже як губернатор. Коли всі зібрались і капітан сів біля мене, я наказав привести до себе в'язнів і сказав їм, що я знаю їх злочинне ставлення до капітана, знаю, що вони хотіли втекти з кораблем і, напевне, зайнялися б розбоєм, якби, волею провидіння, не потрапили самі у викопану ними яму. Я повідомив їх, що, з мого розпорядження, корабель повернено законному командирові і він тепер на рейді. Капітан, якого вони собі обрали, дістав заслужену кару за свою зраду, і незабаром вони побачать його повішеним на реї. Потім я спитав їх, що можуть вони сказати на своє виправдання, бо я маю намір стратити їх, як піратів, на що моя посада дає мені цілковите право.

Один із них відповів за всіх, що вони не можуть нічого сказати на своє виправдання, але що капітан обіцяв помилувати їх, і тому вони уклінно благають моєї ласки. Але я сказав їм, що не знаю, яку ласку я можу зробити їм, бо я сам вирішив покинути цей острів з усіма своїми людьми й поїхати в Англію з їхнім кораблем. Що ж до капітана, то він може взяти їх з собою не інакше, як закутих у кайдани, а прибувши в Англію, віддати їх до суду за бунт і зраду. А за це їм, як вони самі добре знають, загрожує шибениця. Отже, я не знаю, що для них краще, хіба що вони самі вирішать зостатись на острові. Коли б вони зробили так, я міг би залишити їх тут і був би не проти того, щоб подарувати їм життя, аби тільки вони зуміли влаштуватись на острові.

Вони з радістю погодились на мою пропозицію і дуже дякували мені, кажучи, що, певна річ, краще жити в пустині, ніж вернутись в Англію лише для того, щоб потрапити на шибеницю. Капітан удав, ніби він щось має проти мого плану й не зважається залишити їх тут. Тоді я теж удав, ніби розсердився на нього, і сказав йому, що вони мої полонені, а не його, що я обіцяв помилувати їх і додержу свого слова, а коли він не вважає за можливе погодитись зі мною, то я зараз же випущу їх на волю, і тоді нехай він ловить їх сам, як знає.

Після цього вони ще раз палко подякували мені за заступництво, а я звільнив їх і наказав їм вернутись у ліс, звідки вони прийшли. Крім того, я пообіцяв залишити їм кілька рушниць та дещо з амуніції і дати вказівки, як їм улаштуватись тут найкраще, коли вони цього хочуть.

Вернувшись після цих переговорів додому, я почав збиратись у дорогу. Капітана я попередив, що буду готовий тільки другого ранку, і попросив його їхати на корабель без мене, а вранці надіслати по мене шлюпку. Я сказав йому також повісити на реї труп капітана, обраного бунтівниками, щоб ті п'ятеро могли його побачити.

Коли капітан поїхав, я наказав покликати до мене цих людей і почав з ними серйозну розмову про їх становище. Повторивши, що вони, залишаючись на острові, вибирають, по-моєму, кращу долю, бо вдома їх неодмінно повісять, я показав їм на корабельну рею, де висів труп їхнього капітана й сказав, що їх доля була б така сама.

Коли вони підтвердили, що залишаться з охотою, я сказав, що хочу ознайомити їх з історією мого життя на острові, щоб полегшити їм перші кроки, і почав своє оповідання. Я розказав їм докладно геть усе: як потрапив я на острів, як збирав виноград, як посіяв рис та ячмінь, як навчився пекти хліб. Показав їм свою фортецю, свої ниви та загони, одно слово, зробив усе, залежне від мене, аби тільки вони могли влаштуватися вигідніше. Не забув я попередити їх і про те, що незабаром до них можуть приїхати шістнадцять іспанців, дав їм листа до цих гостей і взяв з них слово, що вони приймуть їх у своє товариство на однакових з собою правах.

Я залишив їм усю свою зброю — п'ять мушкетів, три мисливські рушниці й три шпаги, а також півтора барильця пороху, якого в мене залишилося ще багато, бо, крім перших двох років, я майже не стріляв. Я дав їм докладне пояснення, як ходити за козами, як доїти та годувати їх, як виробляти масло й сир. Одно слово, я коротко розповів їм усю історію свого життя на острові. Нарешті я пообіцяв ублагати капітана, щоб він залишив їм іще два барильця пороху та насіння городини, якого мені так бракувало і якому я так радів би. Мішок гороху, що капітан привіз мені на харч, я теж віддав їм на господарство, порадивши посіяти його якнайбільше.

Зробивши все це, я попрощався з ними і другого дня переїхав на корабель. Та як не поспішали ми відпливти, а не встигли знятися з якоря тієї ночі. Другого ранку вдосвіта двоє з п'яťох вигнанців припливли до корабля, гірко скаржачись на своїх товаришів, і заклинали нас богом забрати їх з собою, хоч би їх і повісили відразу, бо, за їх словами, їм однаково загрожує смерть, коли вони зостануться на острові. Відповідаючи на їх прохання, капітан сказав, що не може забрати їх без мого дозволу. Нарешті, примусивши їх урочисто заприсягтись, що вони виправляться і будуть зразково поводитись, ми прийняли їх на корабель. Після доброго прочухана вони стали дуже порядними й смирними хлопцями.

Трохи згодом, коли почався приплив, ми послали на берег шлюпку з речами, які ми обіцяли лишити поселенцям. До цих речей, на моє прохання, капітан додав їхні скрині та одяг, за що вони були йому дуже вдячні.

Я теж підбадьорив їх, обіцяючи не забути їх і послати за ними корабель, коли в мене буде на це змога.

Покидаючи свій острів, я взяв на спомин свою величезну шапку з козячої шкіри, свій зонтик та одну з своїх папуг. Не забув я забрати й гроші, про які згадував раніше; вони так довго лежали в мене без ужитку, аж зовсім потемніли, й тільки після доброї чистки знову набули вигляду срібних. Узяв я також і гроші, знайдені в уламках іспанського корабля.

Так покинув я острів 19 грудня, року, згідно з корабельними записами, 1686, пробувши на ньому двадцять вісім років, два місяці й дев'ятнадцять днів. Із цього другого полону я визволився того ж самого числа, як і тоді, коли вперше втік на баркасі від салеських маврів. Після довгої морської подорожі я приїхав в Англію 11 червня 1687 року, пробувши відсутнім тридцять п'ять років.

Приїхавши в Англію, я був для всіх таким чужим, ніби ніколи й не жив там. Моя благодійниця й довірена, якій я дав на схованку свої гроші, була ще жива, але зазнала багато лиха, вдруге овдовіла і дійшла до вбогства. Я не тільки заспокоїв її щодо сплати боргу, запевнивши, що не буду вимагати від неї нічого, а ще, в подяку за колишні турботи та відданість мені, допоміг їй, скільки дозволяли мої обставини. А дозволяли вони мені дуже мало, бо мій запас грошей був тоді дуже невеликий. Зате я обіцяв ніколи не забувати її колишньої доброти, і справді таки не забув її, коли справи мої покращали, як про це буде сказано своєчасно.

Потім я поїхав у Йоркшір. Батько мій умер, мати теж, і весь наш рід погас, за винятком двох сестер та двох дітей одного з моїх братів. Мене давно вже вважали за померлого, і тому мені з батьківської спадщини не залишили нічого. Одно слово, я не знайшов ні грошей, ні допомоги, а того, що мав, було надто мало, щоб улаштуватись.

Цілком несподіваний вияв вдячності зустрів я з боку капітана корабля, якого я так щасливо визволив із біди, врятувавши йому і судно, і вантаж. Він стільки доброго наговорив власникам судна про те, як я врятував людям життя, що вони разом з іншими купцями, зацікавленими в їх операціях, покликали мене до себе, дуже хвалили мене й подарували мені двісті фунтів стерлінгів.

Подумавши про своє становище й про те, як мало залишилось мені надії влаштуватись в Англії, я вирішив податись до Ліссабона й спробувати дізнатись там про мою бразильську плантацію та про мого компаньйона, що, як я мав підстави гадати, мусив уже багато років вважати мене за померлого. Для цього я рушив морем до Ліссабона і прибув туди в квітні. В усіх цих подорожах мій слуга П'ятниця супроводив мене і при кожній нагоді доводив мені свою вірність.

Приїхавши в Ліссабон і розпитавшись, я, на превелику свою радість, знайшов мого старого друга, капітана португальського корабля, що вперше підібрав мене в морі коло берегів Африки. Він постарів і не плавав більше, а судно передав своєму синові, теж уже літній людині, що й торгував тепер з Бразилією. Старий не впізнав мене, та й я його ледве впізнав, але скоро пригадав його. Згадав і він мене, коли я сказав йому, хто я.

Після палких, як належить між старими друзями, привітань, я, звичайно, спитав про свою плантацію та свого компаньйона. Старий сказав, що не був у Бразилії вже років з дев'ять. А останнього разу, коли він виїздив звідти, мій компаньйон був ще живий, але мої довірені, яким я доручив доглядати мою частку, обидва померли. Проте капітан гадав, що я можу одержати найдокладніші відомості про свою плантацію і про поліпшення, зроблені на ній, бо настановлені мною опікуни, будиши певні, що я пропав безвісти й утонув, подавали звіт про прибутки з моєї частини плантації урядовцеві державної скарбниці. А цей урядовець постановив — на випадок, коли я не повернусь, відібрати всю мою власність, одну третину прибутків з неї відраховувати до державної скарбниці, а дві третини віддавати августінському монастиреві для бідних та для навернення індіців до католицтва. Коли ж я з'явлюсь сам або хтось інший, замість мене, за моєю спадщиною, то її повернуть усю, крім, ясна річ, прибутку, витраченого на благодійства. Капітан запевнив мене, що королівський урядовець, який відає прибутками з земель, і монастирський економ весь час пильно стежили за тим, щоб мій компаньйон щороку подавав їм докладний звіт про прибутки з плантації, отже, моя частина йшла до них повністю.

Я спитав капітана, чи відомо йому, на скільки збільшилась прибутковість плантації, чи варто знову добива-

тись її та чи можу я, приїхавши туди й заявивши свої права, одержати без перешкод свою частину. Він відповів, що не може сказати точно, на скільки збільшилась плантація, а знає тільки, що мій компаньйон страшенно збагатів, володіючи однією половиною. Скільки йому було відомо, третина моїх прибутків, що йшла до королівської скарбниці і, здається, теж передавалась якомусь монастиреві чи релігійному товариству, перевищувала двісті мойдорів річно. Що ж до безперешкодного повернення мені моїх прав, про це, на його думку, не треба й питати, бо мій компаньйон живий і засвідчить їх. Має допомогти в цьому й моє прізвище, зазначене в списках місцевих землевласників. Він сказав ще, що наступники настановлених мною опікунів — хороші, чесні люди, до того ж багаті, і вони не лише допоможуть мені одержати назад моє майно, а, як він гадав, дадуть іще мені чималу суму грошей, що склалася з прибутків від плантації за той час, коли нею відали їх батьки і прибутки не йшли державі, тобто, за його підрахунком, років за дванадцять.

Це трохи здивувало й засмутило мене, і я спитав капітана, як могло трапитись, що опікуни так розпорядились моєю власністю,— адже він знав, що я написав заповіт і призначив його, португальського капітана, своїм єдиним спадкоємцем.

Він сказав, що це правда, але доказів моєї смерті в нього не було і, значить, він не міг діяти, як виконавець заповіту, не маючи певних відомостей про мою загибель. Та йому й не хотілось брати на себе завідування моєю плантацією, бо вона була дуже далеко. Проте заповіт він подав і права свої заявив, і якби він міг довести, що я живий або помер, то почав би діяти за довіреністю і вступив би у володіння тим «енгеньйо» (так називають там цукроварню) або доручив би це своєму синові, що й тепер живе в Бразилії.

— Але,— вів далі старий,— я мушу сказати вам дещо, менш приємне для вас, ніж те, що я розказав вам досі: ваш компаньйон та опікуни, гадаючи, як і всі, що ви померли, вирішили подати мені звіт про прибутки за перші шість чи сім років і передали мені гроші. Тоді плантація потребувала великих витрат на поширення господарства, збудування фабрики та придбання невільників, так що прибутки були далеко не такі великі, як

пізніше. Але я дам вам докладний звіт про те, скільки грошей я одержав і на що витратив їх.

Через кілька днів після цього мій старий друг подав мені звіт про своє господарювання на моїй плантації протягом перших шести років моєї відсутності. Звіт був підписаний моїм компаньйоном та двома довіреними; прибутки обчислювалися скрізь у товарах, наприклад, у тюках тютюну, ящиках цукру, барилах рому, патоки тощо. Із звіту я побачив, що прибутки щороку збільшувались, але через величезні витрати прибутку було спочатку не дуже багато. Все ж таки з розрахунків старого капітана виявилось, що він винен мені чотириста сімдесят золотих мойдорів та ще шістдесят ящиків цукру й п'ятнадцять подвійних тюків тютюну, що загинули разом з його кораблем під час аварії при повороті з Бразилії до Ліссабона років через одинадцять після мого від'їзду. Добряга скаржився на свої нещастя і говорив, що він був змушений витратити мої гроші, щоб поповнити свої втрати й купити собі частину в новому судні.

— І все-таки, старий мій друже,— закінчив він,— вам не доведеться бідувати, бо, коли вернеться мій син, ми віддамо вам усі ваші гроші.

З цими словами він вийняв старовинний гаманець і передав мені сто шістдесят португальських золотих мойдорів, а на забезпечення решти боргу — в писаній формі свої права на судно, з яким його син поїхав до Бразилії. Він був власник однієї четвертини його, а син — другої.

Я був такий зворушений чесністю і добротою бідного старого, що не міг припустити цього. Згадуючи, що він зробив для мене, як він підібрав мене в морі, як великодушно весь час ставився до мене, а особливо яким щирим другом показав себе тепер, я ледве стримав сльози. Отже, я насамперед спитав, чи дозволяють йому обставини сплатити мені відразу стільки грошей та чи не буде це надто важко для нього. Він відповів, що, звичайно, це буде важко, але гроші мої, і мені вони, мабуть, іще потрібніші, ніж йому.

У кожному слові старого було стільки приязні, що, слухаючи його, я трохи не плакав. Нарешті я взяв сто мойдорів і, попросивши пера та чорнила, написав розписку про одержання їх, а решту грошей повернув, сказавши, що коли я одержу назад свою плантацію, то

віддам йому й сто мойдорів, як я зробив згодом. А на передачу мені права на володіння судном я ніяк не міг погодитись. Коли мені будуть потрібні гроші, він і сам поверне їх, бо я переконався, що він чесна людина; коли ж вони мені не будуть потрібні і я одержу назад усе, на що він подав мені надію, я не візьму з нього більше жодного пенні.

Після цього старий спитав мене, чи хотів би я, щоб він допоміг мені заявити свої права на плантацію. Я сказав, що збираюсь поїхати туди сам. Капітан не став мене відраджувати, але сказав, що є багато інших способів відновити мої права і негайно ж почати користуватись прибутками. Знаючи, що в гирлі Тахо стоять судна, готові до відплиття в Бразілію, він записав моє прізвище в офіціальні книги і ствердив присягою, що я живий і що я є той, хто зайняв землю для згаданої плантації. Засвідчивши це у нотаря і склавши довіреність, він сказав мені надіслати її з його листом одному його знайомому купцеві в Бразілії, а мені запропонував залишитись у нього, поки не буде одержано відповідь.

Не можна діяти сумлінніше, ніж діяв за довіреністю цей купець. Менше як за сім місяців я одержав від спадкоємців моїх довірених, тобто тих купців, з чийого прохання я поїхав по невільників до Гвінеї, величезний пакет з такими листами та документами:

Перше — звіт про прибутки з моєї ферми, чи плантації, від того часу, як їх батьки розраховалися з моїм старим другом, португальським капітаном, тобто за шість років; мені припадало 1174 мойдори.

Друге — звіт іще за чотири роки, протягом яких вони самостійно керували моїми справами, поки уряд не забрав під свою опіку плантацію як майно особи, зниклої безвісти, що, по закону, вважалось за громадську смерть. Прибутковість плантації поступово зростала, і прибуток за ці чотири роки дорівнював 19 446 крузадо¹, або 3240 мойдорам.

Третє — звіт пріора августінського монастиря, що одержував прибутки протягом більше чотирнадцяти років. Певна річ, пріор не міг повернути мені грошей, але чесно заявив, що в нього залишилось 872 мойдори, які

¹ Крузадо — португальська золота монета, на зворотному боці якої стояв знак хреста.

він визнає за мою власність. Лише королівська скарбниця не повернула мені нічого.

Там був ще лист від мого компаньйона. Він широко вітав мене з щасливим поверненням, радів, що я живий, сповіщав, як розрісся тепер наш маєток, скільки він дає щороку, скільки в ньому тепер акрів, чим засіяна тепер плантація і скільки працює на ній невільників. Далі йшли двадцять два хрестики, що означали його добрі побажання і повідомляли, що він стільки ж разів прочитав «Ave, Maria»¹, дякуючи святій діві за те, що я живий. Ще далі мій компаньйон гаряче просив мене вернуться у Бразилію і вступити у володіння своєю власністю, а поки що сказати йому, як порядкувати нею, коли я не приїду сам. Лист закінчувався запевненням у ширій дружбі як його самого, так і його домашніх. Крім листа, він надіслав мені в подарунок сім чудово оброблених леопардових шкур, привезених, очевидно, з Африки на іншому кораблі, що їздив туди й відбув щасливішу подорож, ніж моє судно. Він надіслав мені ще п'ять ящиків різних ласощів високої якості та сто некарбованих кусків золота, трохи менших за мойдори. З тими ж кораблями мої довірені надіслали мені прибуток з плантації за поточний рік: тисячу двісті ящиків цукрового піску, вісімсот тюків тютюну, а решту золотом.

Можу сказати, що для мене, як для Йова, кінець був краший за початок. Важко описати, як билось моє серце, коли я читав ці листи, а особливо коли я побачив навколо себе свої багатства. Звичайно бразильські судна йдуть цілим флотом, і морський караван, що привіз мені листи, привіз також і товари. Отже, ще перед тим, як я одержав листи, товари були вже в гавані, цілі й непошкоджені. Дізнавшись про це, я зблід, почув себе погано, і, якби старий капітан не побіг вчасно і не приніс мені якогось напою, я, може, не зніс би цієї несподіваної радості і тут же помер би. Кілька годин я почував себе дуже погано, поки нарешті не послав по лікаря, а той, довідавшись про справжню причину моєї хвороби, наказав пустити мені кров. Після цього мені полегшало. Дуже можливо, що без кровопускання я помер би.

Тепер я несподівано став власником більше п'яти тисяч фунтів стерлінгів і маєтку в Бразилії, що давав

¹ Хвала тобі, Маріє! (Латин.)

мені на рік понад тисячу фунтів прибутку, не менш певного, ніж з маєтків в Англії. Я ніяк не міг при звичаїтись до свого нового становища, не знав, з чого почати і як використати всі вигоди та приємності, які воно могло мені дати. Перший мій клопіт був — віддячити моему благодійникові, старому капітанові, що так допоміг мені в лихі часи, був такий добрий до мене спочатку й вірний до кінця. Я показав йому те, що мені надіслали, і сказав, що, після небесного провидіння, яке все влаштовує, я завдячую всім цим найбільше йому і що тепер мій обов'язок — віддати йому в сто разів більше. Передусім я вернув йому сто мойдорів, що взяв у нього; потім послав за нотарем і формальним порядком знищив розписку, де він писав, що винен мені чотириста сімдесят мойдорів. Далі я склав довіреність, що давала йому право щороку одержувати, замість мене, прибутки з моєї плантації і зобов'язувала мого компаньйона подавати йому звіти й відправляти на його ім'я товар та гроші. Приписка наприкінці надавала йому право одержувати з прибутків щорічну пенсію в сто мойдорів, а по його смерті пенсія в п'ятдесят мойдорів мала перейти до його сина. Так я віддячив моему старому другові.

Тепер треба було подумати про те, куди мені податись і що робити з добром, даним мені провидінням. Клопоту в мене було тепер багато більше, ніж тоді, коли я провадив самотнє життя на острові і не потребував нічого, крім того, що в мене було. Але тоді я мав лише необхідне, а тепер на мені лежали великі турботи та відповідальність. Тепер я не мав печери, куди міг би сховати свої гроші, або місця, де б вони могли лежати без замків та ключів і темніти та братись цвіллю, раніше ніж хто-небудь надумався б скористуватись ними. Навпаки, тепер я не знав, куди мені їх дівати і кому дати їх на схованку. Єдиним моїм притулком був мій старий друг капітан, в чийї чесності я вже переконався.

Мені здавалось, що мої інтереси в Бразилії кличуть мене туди, але я не міг уявити собі, як я поїду, не впорядкувавши своїх справ і не залишивши свого капіталу в надійних руках. Спочатку мені спало на думку віддати його на схов моїй старій приятельці, вдові капітана, про яку я знав, що вона чесна жінка і поставиться до мене цілком сумлінно. Але вона була вже дуже стара, бідна і, як мені здавалось, у неї могли бути борги. Одно слово,

мені не залишилось нічого іншого, як їхати самому в Англію, забравши з собою все своє добро.

Минуло кілька місяців, перше ніж я дійшов до такого висновку. Нагородивши по заслугі старого капітана, мого колишнього благодійника, я згадав і про бідну вдову, чий покійний чоловік зробив мені стільки послуг, та й сама вона, поки це було в її силах, була моєю щирою довіреною та порадицею. Я попросив одного ліссабонського купця доручити своєму агенту в Лондоні не тільки оплатити її рахунки, але й розшукати її та передати особисто їй сто фунтів від мене, поговорити з нею, заспокоїти її і сказати, що, поки я живий, я й далі допомагатиму їй. Одночасно з цим я відслав своїм сестрам, що жили на селі, по сто фунтів кожній. Щоправда, вони не знали нестатку, але я й не сказав би, щоб вони жили в розкошах. Одна вийшла заміж і овдовіла; у другій чоловік був живий, проте поведився з нею не так добре, як слід. Але серед усіх своїх родичів я не знаходив нікого, кому зважився б доручити повністю своє добро, щоб з спокійною душею поїхати в Бразілію, і це дуже бентежило мене.

Я зовсім вирішив був їхати в Бразілію і оселитися там, бо в тій країні я, так би мовити, акліматизувався. Була, проте, маленька перешкода, що несвідомо стримувала мене, а саме — релігія. Правда, на той час не релігія стримувала мене від подорожі. Колись, живши серед католиків, я не вважав за гріх додержуватись релігії їхнього краю, і так само не вважав я цього за гріх і тепер. Але останнім часом я став замислюватись над цим більше, ніж раніш, і коли я говорив собі, що мені доведеться жити й померти серед католиків, то іноді каювся, що визнав себе за папіста; мені спадало на думку, що католицька віра, мабуть, не така гарна, щоб померти в ній.

Але, як я вже говорив, головна причина, що стримувала мене від подорожі в Бразілію, полягала в тому, що я не знав, кому довірити свої товари й гроші. Нарешті я вирішив забрати з собою все своє багатство і поїхати в Англію. Я гадав, що, прибувши туди, я зав'яжу знайомства або знайду родичів, на яких можна буде покластися, і почав лаштуватися в дорогу.

Перед поворотом додому я вирішив упорядкувати всі справи, а насамперед (дізнавшись, що бразильські

кораблі готові до відплиття) відповісти на листи, надіслані мені з Бразилії з повним і правдивим звітом про мої справи. Я написав пріорові августінського монастиря, подякував йому за сумлінність і просив прийняти від мене в подарунок невитрачені вісімсот сімдесят два мойдори з тим, щоб п'ятсот пішли на монастир, а триста сімдесят два — бідним, з розсуду пріора. Просив я доброго падре молитися за мене, і таке інше Далі я написав подячний лист двом моїм довіреним, віддавши їм належне за чесність та сумлінність. Від того, щоб послати їм подарунки, я утримався, бо для цього вони були надто багаті. Нарешті я написав своєму компаньйонові, вихваляючи його вмільсть господарювати, ширити справу і збільшувати прибутки; дав йому інструкцію, що робити з моєю часткою в майбутньому; сповістив, які вповноваження залишив я старому португальському капітанові, і просив надалі, до одержання звісток від мене, відсилати йому все, що мені належатиме. При цьому я запевнив свого компаньйона, що маю намір не лише відвідати свій маєток, але й прожити в ньому до кінця своїх днів. До листа я додав подарунки: італійського шовку на сукні для його дружини та дочок (про те, що в нього є дружина й дочки, я дізнався від сина капітана), два рулони тонкого англійського сукна, найкращого, яке я міг знайти в Ліссабоні, п'ять кусків чорної байки і дорогого фламандського мережива.

Впорядкувавши таким чином свої справи, продавши товари і обернувши гроші в надійні папери, я міг спокійно рушати в путь. Але тепер постала нова морока: яким шляхом їхати мені в Англію? До моря я, здається, досить призвичаївся, а проте цього разу мені дуже не хотілось їхати морем, і моє нез'ясовне нехотіння було таке сильне, що, відправивши вже свій багаж на корабель, я передумав і забрав його назад. І так було не раз, а двічі чи тричі.

Правда, мені не дуже щастило на морі, і це могло бути однією з причин. Але головне було тут у передчутті, а в таких випадках людині ніколи не слід противитись. Два кораблі, з якими я хотів їхати і які мені особливо сподобались, бо на один із них я навіть перевіз свій багаж, а з капітаном другого умовився про ціну,— обидва ці кораблі не дійшли до місця призначення. Один захопили алжирці, а другий зазнав аварії біля Старта

коло Торбея, і всі, що були на ньому, за винятком трьох, потонули; так що на обох мене спіткало б нещастя, а на якому гірше — важко сказати.

Бачачи таке збентеження в моїх думках, мій старий друг капітан, від якого я ні з чим не ховався, почав умовляти мене не їхати морем, а рушити суходолом до Корунї, а далі через Біскайську затоку до Ла-Рошелі, звідки вже легко й безпечно можна доїхати до Парижа і далі до Кале та Дувра; або ж їхати на Мадрид, а звідти весь час суходолом через Францію. Одно слово, я був тоді настільки упереджений проти будь-якої морської подорожі, за винятком переїзду з Кале до Дувра, що вирішив їхати всю дорогу суходолом. До того ж я не поспішав, не зважав на витрати, і цей шлях був найприємнішим. А щоб зробити його ще приємнішим, старий капітан знайшов мені попутника — англійця, сина одного ліссабонського купця. Крім того, ми взяли з собою ще кількох молодих португальців, що їхали тільки до Парижа. Отже, всіх нас зібралось шестеро та п'ятеро слуг, бо купці й португальці, щоб зменшити видатки, взяли з собою по одному слугі на двох, а я взяв з собою за слугу одного англійського матроса, бо П'ятниця був надто непривичаєним до європейських порядків, щоб служити мені в дорозі.

Так я виїхав із Ліссабона. Ми запаслись усім потрібним, були добре озброєні і складали чималенький загін. Мої супутники вшанували мене званням капітана через те, що я був старіший віком, а також тому, що в мене було двоє слуг; крім того, саме я задумав цю подорож.

Я не докучав читачеві виписками з свого корабельного журналу, не буду й тепер наводити витягів із свого сухопутного щоденника, але деяких пригод, що трапилися з нами під час цієї дуже важкої подорожі, я не можу проминути.

Прибувши до Мадріда, всі ми, що вперше відвідували Іспанію, захотіли пожити там, побачити іспанську столицю і подивитись на все, варте уваги; але літо вже кінчалось, і ми поспішили виїхати й рушили з Мадріда десь у половині жовтня. Доїхавши до кордону Наварри, ми одержали тривожну звістку, що на французькому боці гір випав глибокий сніг і численні подорожники були змушені вернутися в Памплону після марної й небезпечної спроби переправитися через гори.

Добравшись до Памплони, ми й самі переконались у цьому. Для мене, що майже все своє життя пробув у жаркому кліматі, в країнах, де я міг обійтись майже без одягу, холод був нестерпучим. До того ж було не стільки важко, як чудно,— всього десять днів тому виїхати з Старої Кастилії, де було не те що тепло, а навіть жарко, і зараз же потрапити під такий жорстокий вітер з Піренейських гір, що ризикуеш відморозити собі руки та ноги.

Бідний П'ятниця просто перелякався, побачивши вкриті снігом гори і почувши холод, якого йому ніколи не доводилось терпіти. На додаток до всього в Памплоні й далі по дорозі сніг падав так густо й так довго, що всі дивувались надзвичайно ранньому настанню зими. Шляхи, і завжди не дуже приступні, тепер стали непрохідними. Подекуди сніг лежав так глибоко, що про подорож не можна було й думати, бо тут сніг не замерзає, як у північних краях, і ми на кожному кроці зазнавали б небезпеки бути похованими живцем. У Памплоні ми пробули цілих двадцять днів. Потім, бачачи, що зима зовсім близько і що сподіватись на поліпшення погоди важко, бо ця зима в усій Європі випала така сувора, якої не пам'ятали й старожитці, я запропонував своїм супутникам поїхати в Фуентеррабію, а звідти переправитись морем у Бордо, що забрало б у нас небагато часу. Та поки ми гадали й міркували, туди прибули чотири французи, що переправились через гори з допомогою провідника, який провів їх по околицях Лангедока такими шляхами, де снігу було мало і він не дуже утрудняв їм путь, а якщо й траплявся більшими масами, то був настільки твердий, що витримував і людей, і коней.

Ми послали по цього провідника, і він обіцяв провести нас тим шляхом з умовою, що ми добре озброїмось і не побоїмось диких звірів, бо, за його словами, під час великого снігу коло підніжжя гір часто показуються вовки, розлючені голодом. Ми сказали, що до зустрічі з цими звірями приготовані досить добре, і спитали, чи певен він, що нам не загрожує небезпека з боку двоногих вовків, яких, казали нам, тут передусім треба боятись, особливо на французькому боці гір. Провідник заспокоїв нас і сказав, що шлях, яким він нас поведе, з цього погляду цілком безпечний. Ми охоче згодні йти з ним. Так само згодні й інші дванадцять подорож-

ників, французи та іспанці з своїми слугами, що, як я казав, пробували вже переправитись через гори, але мусили вернутись назад.

Отже, всі ми з нашим провідником 15 листопада виїхали з Памплони. Я був здивований, коли, замість рушити далі до гір, провідник повернув назад і пішов тією ж самою дорогою, якою ми приїхали з Мадріда. Так їхали ми миль з двадцять, переправились через дві річки і опинились у рівній місцевості, приємній на погляд, де знову було тепло і не було видно снігу. Звідти, несподівано повернувши наліво, провідник повів нас до гір іншою дорогою і, хоч гори та безодні здавались нам дуже страшними, ми обхідними та дуже покрученими стежками непомітно перехопились на той бік кряжа, не зазнавши особливих труднощів від снігу. Тут він несподівано показав нам веселі, родючі провінції Лангедок та Гасконь, зелені й квітучі. Але вони були ще далеко, і, щоб добратись до них, доводилось відбути ще важку дорогу.

Весь цей день і всю ніч ішов такий густий сніг, що їхати не було ніякої можливості. Нас це трохи збентежило, але провідник заспокоїв нас і сказав, що незабаром ми будемо поза смугою снігу. І справді, щодня ми спускалися все нижче і посувалися все далі на північ, цілком покладаючись на нашого провідника.

Години за дві до смерку, коли наш провідник був далеко попереду і його ледве було видно, з сусідньої лощовини, що межувала з густим лісом, вискочили три величезні вовки, а слідом за ними — ведмідь. Два вовки кинулись на провідника і, якби він був за півмилі від нас, вони роздерли б його раніше, ніж ми встигли б підбігти. Один кинувся на його коня, другий напав на нього самого так люто, що він не мав ні часу, ні духу витягти пістоль і тільки одчайдушно кликав нас на допомогу. Поруч з нами їхав мій П'ятниця. Я наказав йому поїхати вперед і дізнатися, у чому справа. П'ятниця почав гукати ще голосніше, ніж той: «Господарю! Господарю!» Проте, будши сміливим хлопцем, він кинувся прямо до бідолахи і з свого пістоля прострелив вовкові голову.

Це було щастя для бідолашного, що до нього прибіг саме П'ятниця. У себе на батьківщині він звик бачити вовків і не боявся їх; ось чому він близько підїхав до

звіра і застрелив його, як уже сказано. Кожен із нас стріляв би здалеку і або схибив би, або підстрелив би самого провідника.

Це могло налякати й сміливішу людину, ніж я. І дійсно, весь наш загін сполошився, коли слідом за пострілом П'ятниці з обох боків до нас долинуло вовче виття. Його повторила гірська луна, і нам здалось, що вовків була безліч. А може, й справді їх було не так уже мало, щоб нам не було чого боятись. В усякому разі, коли П'ятниця вбив вовка, другий вовк, що напав на коня, зараз же покинув його і втік. На щастя, вовк учепився коневі в голову так, що під зуби йому потрапив мундштук вуздечки, і він не міг зробити йому ніякої шкоди. Зате людині перепало гірше, ніж коневі: розлючений звір укусив його двічі — раз за руку, а другий раз трохи вище коліна, і наш провідник уже мало не звалився з коня, коли надоспів П'ятниця і застрелив вовка.

Зрозуміло, що, почувши постріл П'ятниці, всі ми прискорили ходу й поскакали так швидко, як тільки дозволяла дорога (в цьому місці узвіз був дуже крутий), щоб швидше дізнатись, що трапилось. Виїхавши з-за дерев, що затемняли нам дорогу, ми відразу зрозуміли все і побачили, як П'ятниця порається коло нашого бідного провідника, хоч і не могли роздивитись, якого звіра він убив.

Не можна уявити собі незвичайніше й захватніше видовище, ніж поєдинок між П'ятницею та ведмедем, що відбувся після цього. Бій цей потішив усіх нас, хоч спочатку ми перелякались за П'ятницю. Ведмідь — важкий, незграбний звір і не вміє бігати, як вовк, хуткий та легкий на бігу. Зате в нього є свої дві особливості, що звичайно й керують його діями. По-перше, він, як правило, не нападає на людину. Кажу — «як правило», бо не можна передбачати, до чого довів би його голод, як це було в даному разі, коли вся земля була вкрита снігом. На людину він не нападає, коли сама людина не нападає на нього. Якщо ви зустрінетеся з ведмедем у лісі і не зачепите його, то й він не зачепить вас, але при цьому ви повинні бути з ним дуже чемними і поступитись йому дорогою, бо він велике цабе і не поступиться дорогою навіть принцові. Але, коли ви перелякались, для вас найкраще не спинятись і дивитись у другий бік, бо, якщо ви спинитесь і почнете пильно дивитись на

нього, він може образитись. А якщо ви чим-небудь кинете в нього і влучите, нехай би паличкою, не товщю за ваш палець, він неодмінно образиться і покине всі свої справи, щоб помститись вам і задовольнити вимоги честі; це його перша прикмета. Друга — те, що, почувши себе ображеним, він уже не дасть вам спокою, а вдень і вночі бігтиме за вами швидкою рессю, поки не наздожене і не помститься за образу.

Мій слуга П'ятниця врятував із біди нашого провідника і тієї хвилини, коли я під'їхав до них, саме допомагав йому злізти з коня, бо бідолашний зовсім ослаб від переляку та ран — щоправда, більше від переляку, ніж від ран. Раптом ми помітили, що з лісу виходить ведмідь, такий страшенно великий, як я ще ніколи не бачив. Ми всі були здивовані його появою, а на обличчі П'ятниці, коли він побачив ведмедя, з'явилась радість і відвага.

— О! о! о! — гукнув він тричі, показуючи на звіра.— Дозвольте мені з ним поздоровкатись. Мій вас дуже потішить.

Я здивувався, не розуміючи, чому він такий радий.

— Дурний ти! Він же з'їсть тебе,— сказав я.

— Їсти мене? Їсти мене? Мій його їсти; мій вас добре потішить. Ви всі стійте, мій зробить вам смішно,— сказав він.

П'ятниця сів на землю, вмиль роззувся, взув свої плоскі черевики, які носять індієці, що були в нього в кишені, віддав свого коня другому слугі і, наготовивши рушницю, побіг, як вітер.

Ведмідь ішов повільно і не збирався нікого чіпати. Підбігши до нього зовсім близько, П'ятниця гукнув йому, ніби ведмідь справді міг зрозуміти його: «Слухай! Слухай! Мій говорить тобі!» Ми їхали осторонь, бо якраз спускались гасконським схилом і ввійшли у великий ліс, де місцевість була рівна й відкрита, хоч місцями на ній росло багато дерев. П'ятниця, як я вже казав, ішов слідом за ведмедем і незабаром порівнявся з ним, а порівнявшись, підняв з землі великий камінь і кинув ним у звіра. Камінь влучив ведмедеві в голову, зробивши йому не більше шкоди, ніж якби він вдарився об стіну. Все ж таки П'ятниця добився свого. Він нітрохи не боявся і зробив це тільки для того, щоб ведмідь погнався за ним і щоб показати нам, як він казав, щось смішне.

Відчувши удар і побачивши ворога, ведмідь обернувся й кинувся за П'ятницею, перевалюючись, але такими великими кроками, що коневі довелося б тікати від нього чвалом. П'ятниця летів як вітер прямо на нас, ніби шукаючи в нас захисту, і ми вирішили стріляти у ведмедя всі разом, щоб урятувати мого слугу. Я дуже розгнівався на нього за те, що він нагнав на нас ведмедя, коли той ішов собі за своїми справами зовсім в інший бік і не звертав на нас уваги. А особливо розсердився я на нього за те, що ведмедя він погнав на нас, а сам почав тікати.

— Ах ти, собако! — крикнув я.— Так цим ти нас на-смішив? Біжи швидше, сідай на коня і дай нам застрелити звіра.

Він почув і крикнув мені у відповідь:

— Не стріляти! Не стріляти! Стояти смирно, буде дуже смішно.

Бувши дуже моторним, він біг удвоє швидше за ведмедя. Потім, побачивши раптом підхожий дуб, він обернувся трохи в наш бік, кивнув нам, побіг іще швидше і вмить зліз на дерево, поклавши рушницю на землю ярдів за п'ять-шість від стовбура дерева. Ведмідь скоро добіг до дерева, а ми посувались осторонь. Передусім він спинився коло рушниці, понюхав її, але залишив на місці, і поліз на дерево, як кішка, незважаючи на свою вагу. Я був уражений безглуздою, як мені здавалось, поведінкою мого слуги і, хоч як хотів цього, не міг знайти тут нічого смішного, поки ми, бачачи, що ведмідь зліз на дерево, не під'їхали ближче.

Виявилось, що П'ятниця заліз на тонкий кінець великої гілки, а ведмідь саме добрався до половини гілки, до того місця, де вона стає тоншою й гнучкішою.

— Ага! — крикнув нам П'ятниця.— Тепер ви побачите; мій буде вчити ведмедя танцювати.

І він почав підскакувати та розхитувати гілку. Ведмідь захитався, але не зрушив з місця і тільки озирався, намагаючись щасливо повернутись назад. Дивлячись на це, ми справді сміялись від щирого серця. Але П'ятниці цього було мало. Побачивши, що ведмідь стоїть смирно, він почав кликати його, ніби ведмідь розумів англійську мову:

— Що ж ти не ідеш далі? Будь ласка, йди далі.

Він перестав підскакувати та хитати гілку, а ведмідь,

ніби зрозумівши його слова, пішов далі. Тоді П'ятниця знову заскакав, а ведмідь знову зупинився.

Ми думали, що саме тепер треба вбити його, і крикнули П'ятниці стояти мирно, бо ми будемо стріляти у ведмедя, але П'ятниця палко заперечив:

— О, будь ласка, будь ласка! Мій сам стріляти згодом.

Одно слово, П'ятниця так довго танцював на гілці, а ведмідь так чудно перебирав ногами, що ми справді нареготались удосталь, хоч і не могли уявити собі, чого саме домагається відважний індієць. Спочатку ми гадали, що він хоче струсити ведмедя на землю, але для цього ведмідь був надто хитрий. Він не заходив так далеко, щоб можна було його струсити, і цупко чіплявся за гілку своїми великими кігтями та лапами, так що ми не розуміли, чим закінчиться ця забавка. Але П'ятниця скоро розв'язав наше непорозуміння. Бачачи, що ведмідь учепився за гілку і що його не можна примусити йти далі, він почав говорити:

— Ну, ну, твій іде, мій піде, мій піде! Твій не хоче йти до мене, мій хоче до тебе.

З цими словами він пересунувся на тонкий кінець гілки, що зігнулася під його вагою, і легко зсунувся по ньому настільки, щоб стрибнути на землю і стати на ноги. Відразу ж він кинувся до рушниці, схопив її і завмер.

— Ну, П'ятнице,— сказав я йому,— що ти хочеш тепер робити? Чому ти не стріляєш у нього?

— Не треба стріляти, не тепер,— сказав П'ятниця.— Мій стрілятиме зараз — мене він не вб'є. Мій хоче ще потішити вас.

І справді, він насмішив нас, як ви зараз побачите. Помітивши, що його ворог зник, ведмідь почав задкувати, проте обережно, не поспішаючи, на кожному кроці оглядаючись, поки не добрався до стовбура. Потім, знову задкуючи, він поліз стовбуром униз, чіпляючись кігтями і обережно перебираючи ногами. Та перше ніж звір устиг стати на землю, П'ятниця щільно підійшов до нього, приставив йому до вуха дуло своєї рушниці і відразу застрелив його. Штукар обернувся подивитись, чи сміємось ми, і, бачачи на наших обличчях задоволення, сам зареготав скільки сили, кажучи:

— Так ми вбивати ведмідь у моєї країні.

— Як же ви їх убиваєте? — спитав я.— У вас же немає рушниць.

— Немає рушниць, зате є багато, багато довгі стріли,— відповів він.

Це була велика для нас розвага, але ми були все ж таки в глухому місці; нашого провідника порвали вовки, і ми не знали, що робити далі. Вовче виття все ще розлягалось у моїх вухах. Крім реву, чутого колись на африканському березі, як я вже розповідав, мені зроду не доводилось чути таких жахливих звуків.

Це виття й наближення ночі примусили нас поспішити, не піддавшись на прохання П'ятниці і не оббілувавши ведмедя. Звір був такий величезний, що це варто було б зробити, але нам треба було пройти ще з десять миль, а провідник підганяв нас. Ми покинули ведмедя і пішли далі.

Земля тут була вкрита снігом, хоч і не таким глибоким і небезпечним, як у горах. Хижі звірі, як ми почули потім, гнані голодом, шукаючи їжі, спустилися з гір у ліс та в долини й нарobili багато лиха в селах: напали на селян, знищили силу овець та коней і навіть загризли кількох людей.

Дорога йшла небезпечними місцями, про які наш провідник сказав, що коли в цих краях є вовки, то ми неодмінно зустрінемо їх там. Це була невеличка долина, з усіх боків оточена лісом, а за нею — вузька логовина, що вела лісом до села, де ми мали заночувати.

Лишалось з півгодини до заходу сонця, коли ми ввійшли в перший лісок, а коли вийшли з нього на рівнину, сонце вже сіло. В цьому першому лісі не трапилось нічого особливого, хіба що на невеличкій галявині, з чверть милі завдовжки, ми побачили п'ятьох величезних вовків, що один по одному швидко перебігли нам дорогу, ніби женучись за якоюсь здобиччю. Нас вони минули і за кілька хвилин зникли з очей.

Наш провідник, що, до речі, був великий боягуз, просив нас бути обережними, бо, на його думку, за цими вовками мали з'явитись інші. Ми насторожились і наготовили рушниць, але вовків не бачили, поки з лісу, що тягся милі на півтори, не вийшли на рівнину. Тут справді доводилось їхати озираючись: перше, що впало нам в очі, був мертвий кінь, роздертий вовками, і над ним з дюжину звірів за роботою, не можу сказати — за

їжею, бо вони вже з'їли все м'ясо і тепер обгризали кістки.

Ми не хотіли заважати їх бенкетові, та вони й не звернули на нас особливої уваги. П'ятниці дуже хотілось вистрелити в них, але я не дозволив цього, гадаючи, що в нас і без того багато клопоту, а може трапитись і ще більше. Ми не дійшли й до половини рівнини, як раптом наліво від нас розляглося жахливе вовче виття, і зараз же після цього ми побачили з сотню вовків, що бігли прямо на нас, більша частина — лавою, немов регулярна армія під командою досвідчених офіцерів. Я не знав гаразд, як зустріти їх, але подумав, що найкраще буде — згуртуватись, що ми й зробили відразу. Щоб не було великих проміжків, я наказав стріляти через одного, а тим, хто не стріляв, тримати рушниці наготові для другого залпу на випадок, коли вони не повернуть назад після першого. Тих, кому доводилось стріляти в першу чергу, я попередив, щоб вони не думали заряджати рушниці знову, а наготовили пістолі. У кожного з нас була рушниця й пара пістолів. Отак поділившись на два загони й стріляючи по черзі, ми могли робити по шість залпів. Та зараз це було непотрібне, бо після першого ж залпу ворог спинився, перелякавшись пострілів та вогню. Чотирьох вовків було забито відразу. Інші були поранені і втекли, залишивши по собі на снігу кривавий слід. Я сказав уже, що вовки спинились, але відступили вони не відразу. Тоді, згадавши, як мені розповідали колись, що найлютіші звірі бояться людського голосу, я наказав усьому нашому товариству гукнути разом якомога голосніше і переконався, що в тих оповіданнях була частина правди: почувши наш крик, вовки почали задкувати й відступати. Я наказав випалити вдруге, в спину ворогові; вовки побігли галопом і незабаром сховались за деревами. Скориставшись з перепочинку, ми почали заряджати рушниці, а щоб не гаяти часу, їхали далі. Та ледве зарядили ми рушниці й приготувались до нового залпу, як почули страшенний шум у лісі, тільки спереду, в тому напрямі, куди нам треба було їхати.

Ніч наближалась, і щохвилини темнішало, що було для нас дуже незручно; але шум збільшувався, і ми легко розібрали в ньому виття вовків. Несподівано ми побачили перед собою цілих три зграї: одну — наліво, одну — позаду й одну — спереду нас. Ми, здавалосьь,

були оточені вовками, які, проте, не нападали на нас, і ми їхали далі, підганяючи коней; але дорога була погана, і коні могли бігти лише клусом. Так їхали ми, аж поки побачили вхід до другого лісу, і страшенно здивувались, коли, доїхавши до просіки, побачили коло входу безладну зграю вовків. Аж ось із другої прогалини в лісі залунав постріл, і звідти вибіг осідланий та загнuzданий кінь. Він мчав наче вітер, а за ним гналось шістнадцять-сімнадцять вовків. Кінь набагато випередив їх, але ми були певні, що він не витримає довго такого шаленого гону і вовки нарешті наздоженуть його. Так воно, мабуть, і вийшло.

Тут перед нашими очима постало найжахливіше видовище: ми побачили трупи другого коня й двох людей, загризених хижакками. Один із них, напевне, був той самий, що стріляв, бо коло нього лежала розряджена рушниця; голова й верхня частина його тулуба були об'їдені. Це видовище сповнило нас жахом. Ми не знали, що робити далі й куди прямувати, але вовки незабаром примусили нас зважитись, бо оточили нас у надії на нову добич. Я певен, що їх було не менше як триста. На наше щастя, на узліссі, трохи осторонь від дороги, лежало кілька величезних дерев, що залишились там з минулого літа і, мабуть, чекали перевозу. Я повів свій маленький загін до тих дерев. На мою пропозицію, всі ми злізли з коней і, сховавшись за деревами, ніби за бруствером, утворили трикутник, помістивши в середину коней. І добре, що ми зробили це, бо вовки зараз же напали на нас. Не можна уявити собі лютішої атаки. Вони підбігли з гарчанням і скочили на дерево, що захищало нас, ніби кидались на свою добич. Їхню лють, мабуть, збільшувало те, що вони бачили за нами наших коней, на яких, власне, й хотіли напасти. Я сказав своїм людям стріляти, як і попереду, через одного, і їх постріли були такі влучні, що з першого ж залпу було забито багато вовків. Але виявилось, що цього мало: треба було стріляти безперервно, бо вовки лізли на нас як чорти: задні підштовхували передніх.

Після другого залпу нам здалось, що вовки припинили свою атаку, і я сподівався, що вони втечуть. Та це тривало лише одну мить, бо зараз же підбігли інші; ми двічі випалили в них із пістолів, убили сімнадцять-вісімнадцять і поранили вдвоє більше, але вовки наступали

далі. Мені не хотілось надто швидко випустити всі наші заряди, і я гукнув свого слугу — не П'ятницю, що був зайнятий іншою роботою: він надзвичайно швидко й спритно встигав знову заряджати свою й мою рушницю — отже, не П'ятницю, кажу, а мого другого слугу і, давши йому порохівницю, наказав посипати порохом велику стежку на дереві. Він зробив це і ледве встиг відійти, як вовки знову полізли на нас через порохову стежку. Тоді я клацнув зарядженим пістолем коло самої порохової стежки; порох зайнявся і обпалив тих вовків, що були на деревині; з півдюжини їх звалилось або, вірніше, скочило на нас, метнувшись від вогню та переляку. З цими ми розправились швидко, а решта так злякалась яскравого світла, яке здавалось ще страшнішим через густу темряву навколо, що трохи відступила. Тут я востаннє скомандував стріляти всім разом, а по тому всі ми гукнули. Вовки почали тікати, а ми кинулись на штук двадцять пораних, що корчилися на землі, і почали рубати їх шаблями, і це нам дуже прислужилось, бо їхні скигління та виття були зрозуміліші для їх товаришів, ніж наші постріли, так що всі вони повтікали й дали нам спокій.

Побили ми їх щось із шістдесят, а якби це було вдень, ми побили б їх іще більше. Коли, таким чином, поле бою очистилось, ми рушили далі, бо нам треба було пройти ще з три милі. Дорогою ми не раз чули ще в лісі виття хижаків і, здавалось нам, бачили, як вони шмигали серед дерев, але сніг сліпив нам очі, і ми не могли їх добре роздивитись. Ми добрались до містечка, де вирішили заночувати, і знайшли там усіх жителів озброєними і страшенно переляканими. Виявилось, що напередодні вночі вовки й кілька ведмедів удерлись до селища й настрахали всіх їх так, що вони вартували вдень і особливо вночі, охороняючи свою худобу й самих себе.

Другого ранку нашому провідникові стало погано: рука й нога в нього так попухли від болючих ран, що він не міг їхати далі; нам довелося взяти іншого. З цим новим провідником ми доїхали до Тулузи, де клімат теплий, місцевість гарна та плодюча і немає ні снігу, ні вовків. Коли ми розповіли в Тулузі про наші дорожні пригоди, нам сказали, що зустріч з вовками у великому лісі коло підніжжя гір, особливо такої пори, коли земля вкрита снігом,— явище дуже звичайне. Але всі дивува-

лись, що наш провідник зважився повести нас такою дорогою такої суворої пори року, і вважали за чудо, що вовки не пошматували нас усіх. Наше оповідання про те, як ми билися з вовками, захищаючи собою коней, викликало загальний осуд. Всі говорили, що в таких умовах було п'ятдесят шансів проти одного, що вовки роздеруть нас усіх, бо їх розлютував якраз вигляд коней, яких вони вважали за свою здобич. Звичайно вони лякаються першого ж пострілу, але тут, будучи страшенно голодними, а значить, і лютими, та ще й бачачи перед собою так близько коней, вони забули про небезпеку, і коли б ми не перемогли їх безперервним вогнем і нарешті вибухом пороху, вони, напевне, розірвали б нас на шматки. А якби ми не злізли з коней, то вовки не розлютилися б так, бо, бачачи на коні людину, вони не вважають коня за свою власність, як вони це вважають тоді, коли бачать коня самого. Нам говорили також, що, якби ми покинули коней напризволяще, вовки кинулися б на них так пожадливо, що за цей час ми встигли б щасливо втекти, тим більше, що нас було багато і в усіх нас була вогнепальна зброя. Сам я ніколи не знавав такого страху. Бачачи перед собою три сотні дияволів, що обпали нас з ревінням та роззявленими пащами, готові пожерти нас, я вже вважав був себе за загиблого, бо тікати не було куди. А втім, мені досить було й того, чого я натерпівся; гадаю, в мене не буде більше охоти переправлятися через гори ще раз; краще б я проїхав тисячу миль морем, хоч би там щотижня шарпала мене буря.

Про свою подорож через Францію я не можу розповісти нічого цікавого,— нічого нового проти того, що розповідали вже інші подорожники, і до того ж багато цікавіше, ніж я. З Тулузи я приїхав у Париж; далі, не спиняючись там надовго,— в Кале і щасливо висів у Дуврі 14 січня, відбудуши свою подорож протягом найсуворішої та найхолоднішої пори року.

Тепер я досяг мети своєї подорожі і незабаром мав у безпеці все своє недавно придбане багатство, бо всі квитанції, що я привіз з собою, мені оплатили негайно.

Моїм головним керівником і порадиником була тут добра бабуся — вдова капітана. Вона була дуже вдячна мені за надіслані їй гроші і не пожаліла для мене ні праці, ні клопоту. Я ж в усьому покладався на неї і ні

разу не мав приводу каятись. З початку й до кінця ця добра й шляхетна жінка поводитись зі мною бездоганно.

Тепер я почав уже думати про те, щоб доручити їй своє майно, а самому поїхати назад у Ліссабон, а потім у Бразілію; але мене стримали від цього релігійні міркування. Щодо римсько-католицької віри, то в мене були сумніви ще під час моїх подорожей, особливо за часів моєї самотності. Я знав, що мені нічого й думати їхати в Бразілію, особливо — оселятись там, якщо я не вирішу перейти в римсько-католицьку віру або не поставлю собі за мету лягти жертвою своїх переконань, постраждати за віру й померти від тортур інквізиції. Отже, я вирішив залишитися вдома і, якщо буде змога, продати свою плантацію.

Я написав про це своєму старому другові в Ліссабон, і той відповів, що він легко міг би її продати, коли б тільки я дав йому дозвіл запропонувати її від мого імені двом купцям у Бразілії з числа моїх опікунів, що zostалися в живих і добре знали їй ціну, бо вони жили біля неї й були, як я сам знав, дуже багаті. Йому здавалось, що вони охоче куплять її. Він вважав, що я одержав би за неї таким чином на чотири чи п'ять тисяч більше.

Я доручив йому зробити їм цю пропозицію, і через вісім місяців корабель, що вернувся з Португалії, привіз мені лист, де мій старий друг повідомляв, що купці погодились на пропозицію й доручили своєму агентові в Ліссабоні виплатити мені тридцять три тисячі дублонів.

Я, в свою чергу, підписав запродажну, складену за належною формою, яку надіслали мені з Ліссабона, і відіслав її назад старому, а той прислав мені переказів на тридцять дві тисячі вісімсот дублонів. Крім цієї одноразово виплаченої суми, покупці зобов'язалися щорічно виплачувати з прибутків плантації капітанові по сто мойдорів, а після його смерті його синові по п'ятдесят.

Таким чином, я описав першу частину життя, повного випадковостей та пригод, подібного до мозаїки, яку підібрало саме провидіння, і такого різноманітного, як рідко буває на цьому світі,— життя, що почалось безглуздо, а закінчилось багато розумніше, ніж цього дозволяла сподіватись будь-яка з його частин.

Кожен подумає, що, діставши такого добробуту, я вже не буду ризкувати. Так воно й справді було б,

якби обставини допомогли мені; але я звик до мандрівного життя, в мене не було сім'ї, а родичів я мав мало; так само, незважаючи на своє багатство, небагато придбав я й друзів. Тому, навіть продавши свій маєток у Бразилії, я ніяк не міг викинути з голови цю країну; мене дуже тягло знову в мандри по світах, і особливо хотілось мені побувати на моєму острові та подивитись, чи живуть іще на ньому бідні іспанці і як поведуться з ними покинуті мною там бунтівники.

Мій щирий друг, удова, дуже відмовляла мене від цього і зуміла так вплинути на мене, що майже сім років стримувала мене від подорожі. За цей час я взяв під свою опіку двох племінників, синів одного з моїх братів. У старшого були свої невеликі достатки; я виховав його як джентльмена і в своєму заповіті відписав йому певну суму, що мала по моїй смерті правити за додаток до його власного капіталу. З другого я зробив капітана. За п'ять років, переконавшись, що з нього вийшов розумний, сміливий і заповзятий юнак, я налаштував для нього гарне судно й послав його в море. Цей самий юнак згодом підмовив мене, вже старого, на дальші пригоди.

Тим часом я й сам якось обжився тут, а головне, одружився, не без користі для себе і в усіх відношеннях щасливо. Від цього шлюбу в мене було троє дітей — два сини та дочка. Та як тільки вмерла моя дружина, а мій племінник з великим успіхом вернувся додому з подорожі в Іспанію, мій нахил до подорожей та його наполегливість перемогли і змусили мене, узявши з собою різного товару, рушити на його судні купцем в Ост-Індію. Це було року 1694.

Під час цієї мандрівки я відвідав мою нову колонію на острові й побачив моїх спадкоємців-іспанців; довідався про всю історію їх та тих негідників, яких я залишив на острові; дізнався, як вони спочатку кривдили бідних іспанців, як сварились, а потім мирились, об'єднувались і знову роз'єднувались; як нарешті іспанці були змушені вжити проти них насильства; як ті підкорились іспанцям; як чесно іспанці повелися з ними. Історія ця — так би мовити, частина моєї власної — була повна різноманітних та дивних пригод, особливо коли йшлося про битви з караїбами, що висідали кілька разів на острові, а також про різні поліпшення, які вони запровадили на ньому. П'ятеро колоністів побували на суходолі і при-

везли звідти полонених — одинадцять чоловіків та п'ять жінок. У цих жінок, коли я приїхав на острів, було вже щось із двадцять дітей.

Я простояв коло острова три тижні і залишив поселенцям запаси різних потрібних речей, особливо зброї, пороху, дробу, одягу, інструментів, а також двох майстрів, привезених з Англії,— тесляра та коваля.

Крім того, я розділив поле на ділянки, зберігши за собою право власності на всі землі. Я дав їм ці ділянки згідно з їх бажанням і, впорядкувавши всі справи та зобов'язавши їх не кидати цього місця, залишив їх там.

Дорогою я пристав до берегів Бразилії, де купив і послав на острів парусне судно з різними запасами. На ньому, крім того, було сім жінок, що могли там стати за наймичок або одружитися з тими, хто схотів би їх взяти. Англійцям я обіцяв прислати кілька жінок з Англії разом з великим вантажем потрібних речей, якщо вони захочуть і собі працювати на землі. Цього я виконати не спромігся; а хлопці, після того як їх приборкали, стали чесними й працювотими, і кожен із них почав дбати про себе окремо. Я послав їм із Бразилії ще п'ять корів, з яких три були тільні, кілька овець і кілька свиней, які дуже розплодились, коли я приїхав туди знову.

Але все це, разом з оповіданням про те, як триста караїбів приїхали та напали на них і зруйнували їх плантації, як вони бились з удвоє численнішим ворогом, і були спочатку переможені, і один із них був убитий, як нарешті, коли буря знищила ворожі човни, вони оточили й знищили майже всіх ворогів, а тоді знову заволоділи своїми плантаціями, відновили їх і по-старому зажили на острові,— про все це, разом з моїми власними дивовижними пригодами на протязі більше десяти років, я розкажу в своєму оповіданні далі.

ЧАСТИНА ДРУГА

Народна приказка: «Який народився, такий і в гріб положився», — ніколи не стверджувалась краще, ніж в історії мого життя. Всякий подумав би, що після тридцяти п'яти років злиднів і різноманітних нещасть, суджених, напевне, лише небагатьом, після семи років життя в спокої та достатку, нарешті в моїх похилих літах, коли я вже зазнав життя середнього стану в усіх його видозмінах і довідався, яка з них найлегше може дати людині цілковите щастя,— після всього цього всякий подумав би, що природний нахил до подорожей, який від дня мого народження опанував мене, мав би зникнути, а непосидливість моя вивітрилася б або принаймні поменшала б, і на шістдесят першому році я мусив би з більшою охотою сидіти дома, уникаючи загрозливих для мого життя та багатства пригод.

До того ж у мене не було приводу, який звичайно спонукує пускатись у далекі подорожі: мені не треба було домагатись багатства, не було чого шукати. Набувши ще десять тисяч фунтів стерлінгів, я не став би багатшим, бо мав уже вдосталь для себе й для тих, кого мені треба було забезпечити. Мій капітал зростав, бо, не маючи великої родини, я не міг витрачати всього прибутку, хіба що почав би витрачати гроші на утримання сили слуг, на екіпажі, розваги та інше, про що я зовсім не думав і до чого не мав найменшого нахилу. Отже, мені залишалось тільки сидіти спокійно, втішатись тим, що я вже придбав, і стежити, як безупинно збільшуються мої достатки.

Та все це аж ніяк не впливало на мене й не могло

пёребороти в мені нахилу до подорожей, що був для мене як хронічна хвороба. Особливо ж не кидало мене бажання глянути ще раз на мої островні плантації та на колонію, що я лишив там. Щоночі я бачив той острів уві сні й цілими днями мріяв про нього. Ця думка брала гору над усіма іншими, і від неї моя уява працювала так пильно й напружено, що я говорив про це навіть уві сні. Одно слово, ніщо не могло вибити з моєї голови наміру поїхати на острів. Намір той так часто проривався в моїх словах, що розмовляти зі мною стало нудно. Я не міг говорити ні про що інше: всі розмови сходили на одно; я вже всім обрид і сам помічав це.

Від розсудливих людей мені часто доводилось чути, що всякі балачки про привиди та духів є наслідок палкої уяви та напруженої роботи фантазії, що ніяких духів чи привидів немає і таке інше. Люди, мовляв, надто пильно згадуючи свої колишні розмови з померлими приятелями, так яскраво їх собі уявляють, що в деяких рідких випадках здатні повірити, ніби бачать їх, розмовляють з ними й мають від них відповідь, тоді як насправді нічого подібного немає і все це їм тільки ввижається.

Сам я й досі не знаю, чи існують привиди, чи з'являються люди по своїй смерті і чи є в таких оповіданнях що-небудь, крім нервів, маріння хворого розуму та неспокійної уяви. Знаю тільки, що в уяві мені часто здавалось, ніби я знову на острові біля моєї фортеці, ніби передо мною стоять старий іспанець, батько П'ятниці та бунтарі-матроси, покинуті мною на острові. Мені навіть здавалось, ніби я розмовляю з ними й бачу їх так ясно (хоч я й не спав у той час), немов вони справді в мене перед очима. Часто мені самому ставало моторошно — так виразно змальовувала моя уява всі ці картини. Одного разу мені надзвичайно ясно приснилось, що перший іспанець і батько П'ятниці розповідають мені про мерзотні вчинки трьох піратів, про те, як вони хотіли по-варварськи перебити іспанців і підпалити всі запаси іспанців, щоб заморити їх голодом. Про все це я ніколи не чув, бо, певна річ, цього ніколи не було в дійсності, але в моїй уяві це стояло так виразно й було для мене так реально, що, поки я їх не побачив увіч, мене ніхто не міг би переконати, що цього насправді не було або й не могло бути. Мені снилось далі, що я гнівався, коли

іспанці поскаржились мені, та як я притяг винуватих до відповідальності, судив їх і наказав повісити всіх трьох. Що в цьому було реального — видно буде в своєму місці. Хоч я бачив усе це тільки вві сні і хоч я не знаю, що навіяло мені такі привиддя, все-таки в усьому цьому, кажу, було багато правди. Я визнаю, що в цьому сні не було нічого буквально й точно правдивого, але в головній частині він був такий вірний, а поведінка цих трьох запеклих мерзотників була така низька та бридка, — багато гірша, ніж я можу описати, — що сон мав велику схожість з правдою. І якби згодом я захотів суворо покарати їх і навіть повісив би всіх трьох, то був би цілком правий і мені це пробачив би закон і божий, і людський.

Але вертаюсь до свого оповідання. Так прожив я кілька років. Крім мрій про острів, у мене не було ніяких інших утіх, ніяких приємних розваг. Моя дружина, бачивши, як захопила мене ця думка, якось увечері сказала, що вона вбачає якусь могутню, хоч і таємну вимогу провидіння в моєму жагучому бажанні знову поїхати на острів. Єдиною перешкодою цьому, за її словами, були для мене мої обов'язки щодо неї та дітей. Вона казала, що не може припустити думки про розлуку зі мною, але, знаючи, що після її смерті я зараз же поїхав би на острів, що це вирішено на небі, вона не хоче заважати мені. Отже, якщо я справді вважаю за потрібне й вирішив уже їхати... — тут вона помітила, що я уважно прислухаюсь до її слів і пильно дивлюсь на неї; це її збентежило, і вона спинилась. Я спитав її, чому вона не продовжує і не каже того, що хотіла сказати. Але я помітив, що вона була дуже схвильована і в очах її стояли сльози.

— Скажи мені, люба, — почав я, — чи хочеш ти, щоб я поїхав?

— Ні, — відповіла вона палко, — я зовсім не хочу цього, але якщо ти вирішив їхати, то я вже краще поїду з тобою, ніж буду тобі за перешкоду. Хоч я й гадаю, що для твого віку та стану не гаразд і думати про це, але, — вела вона далі з сльозами на очах, — коли вже так судилось, я не покину тебе. Якщо це воля неба, то опиратись їй — безглуздя. І коли небо хоче, щоб ти поїхав на острів, то воно примусить і мене поїхати з тобою або влаштує так, щоб я не заважала тобі.

Щирість моєї дружини трохи витверезила мене, і я замислився над тим, що робити далі. Я вгамував свою пристрасність до подорожей і почав міркувати, чи варто людині в шістдесят років, що в своєму житті зазнала стільки злиднів та невдач і що так щасливо закінчує свій вік,— чи варто, кажу я, такій людині знову виряджатись шукати пригод і віддавати себе на волю випадковостей, яких прагнуть лише юнаки та злидарі.

Думав я й про нові зобов'язання, що я взяв на себе,— про те, що в мене дружина й діти, що моя дружина вагітна, що в мене є все, що могло дати мені життя, і що мені не треба ризикувати собою ради грошей. Я говорив собі, що я вже на схилі віку і мені більше личить думати про близьку розлуку з усім, що я набув, а не про збільшення своїх достатків. Я думав про слова своєї дружини, що така воля неба і що через це я мушу їхати на острів, але особисто я зовсім не був певний цього. Після довгих міркувань я почав боротися з своєю уявою і нарешті умовив самого себе, як це в таких випадках може зробити кожен, коли захоче. Нарешті я придушив свої бажання, подолавши їх доказами розуму, яких у тодішньому своєму становищі я міг знайти дуже багато. Найбільше старався я скерувати свої думки на інше і вирішив розпочати яку-небудь справу, що відвернула б мене від мрій про подорож на острів, бо я помітив, що вони захоплювали мене, головним чином, тоді, коли я нічого не робив або коли нічого важливого не було в мене на думці.

З цією метою я купив невеличку ферму в графстві Бедфорд і вирішив переселитись туди. Там був невеликий вигідний domek, а в господарстві можна було зробити деякі поліпшення. Такі умови життя багатьма сторонами відповідали моїм нахилам; до того ж ця місцевість не прилягала до моря, отже, мені не довелося б бачити там кораблів, матросів і всього, що нагадувало б далекі краї.

Отож я переїхав на свою ферму, перевіз туди родину, купив плугів, борін, візок, фургон, коней, корів, овець і серйозно взявся до роботи. Через півроку я вже був справжній сільський джентльмен. Я ні про що не думав, як тільки про догляд за робітниками, обробку землі, обгороджування, засів тощо. І цей побут здавався мені найприємнішим з усіх, які можуть судитись людині,

що протягом цілого свого життя зазнавала самих невдач.

Я господарював на власній землі, мені не доводилось платити оренди, мене не обмежували ніякі умови, я міг будувати або руйнувати, що хотів; все, що я робив та розпочинав, ішло на користь мені та моїй родині. Покинувши й думати про подорожі, я не мав у своєму житті ніяких невгод. Саме тепер, здавалось мені, досяг я тієї золотої середини, того блаженного життя, яке так палко вихваляв мені батько і яке змалював поет, описуючи сільський побут:

Злочинство там мовчить і спить журба лиха,
Там старість без страждань і юність без гріха.

Але серед цього блаженства мене приголомшив жорстокий удар, що не тільки навіки розладнав моє життя, а й знову відживив мою жаду до подорожей. Вона захопила мене з непереможною силою, бо була, так би мовити, весь час у мене в крові, а тепер знову, ніби напад тяжкої хвороби, опанувала мене, і ніщо тепер не могло відігнати її. Цим ударом була для мене смерть моєї дружини.

Я не збираюсь писати елегій на її смерть, описувати її чесноти й лестити прекрасній статі надгробною промовою. Скажу лише, що вона була душею всіх моїх справ, центром усіх моїх починань, що вона своєю розсудливістю завжди відвертала мене від найбільш безглузвих і небезпечних планів, які, казав я вже, роїлися в моїй голові, і повертала мене до щасливої помірності. Вона вміла вгамовувати мій бунтівливий дух і впливала на мене більше, ніж могли б вплинути сльози моєї матері, напущення мого батька, поради друзів і всі доводи мого розуму. Я почував себе щасливим, поступаючись їй, і був зовсім пригнічений, зовсім вибитий з колії, коли втратив її.

Після її смерті все навколо мене почало здаватись мені безрадіним, і я почув себе тут іще чужішим, ніж у лісах Бразилії, коли я вперше ступив на її берег, і таким же самотнім, як на своєму острові, дарма що мене оточували слуги. Я не знав, що мені робити і чого не робити. Я бачив, як навколо мене метушились люди; одні з них працювали ради шматка хліба, а інші витрачали набуте в мерзотній розпусті або марних розвагах, однаково жалюгідних, бо мета, до якої вони прямували,

завжди віддалялась від них. Люди, що ганялись за розвагами, щодня пересичувались своїми гріхами й збирали їх, щоб потім каятись та журитись, а люди, що працювали, марнували свої сили в повсякденній боротьбі за шматок хліба. Отак минало їх життя в безперервному чергуванні скорбот. Вони жили лише для того, щоб працювати, і працювали тільки ради того, щоб жити, ніби здобування хліба щоденного було єдиною метою їх важкого життя, а їх важке життя мало за мету лише постачання щоденного хліба.

Я згадав тоді, як жив я в своєму царстві на острові, де мені доводилось сіяти саме стільки хліба й розводити саме стільки кіз, скільки було потрібно, і де гроші лежали в скринях, поки не бралися іржею, бо за двадцять років мені ні разу не схотілось глянути на них.

Все це, коли б я повівся так, як підказували мені розум і релігія, мало навчити мене шукати щастя не в самих людських утіхах, навчити, що існує якийсь вищий, справжній зміст і мета життя і що ми можемо знайти той зміст або сподіватись знайти його ще перед смертю.

Та мудрої моєї порадиці вже не було, і я став подібним до корабля без стернового, що пливе по волі вітру. Мої думки знову вернулись до колишніх тем, і мрії про подорожі по далеких країнах знову зайшли мені в голову. Все те, що колись було для мене джерелом невинних утіх,— ферма та сад,— втратило для мене будь-яке значення, будь-яку приналежність. Тепер це було для мене тим, що музика для глухого або їжа для людини, що втратила почуття смаку. Коротко кажучи, я вирішив кинути господарство, здати в оренду ферму й вернутись у Лондон. А через кілька місяців я так і зробив.

Коли я переїхав у Лондон, мій настрій не змінився. Я не любив цього міста, мені там не було чого робити, і я вештався по вулицях, неначе справжній гультьяй, про якого можна сказати, що він найменш корисний із божих створінь, бо всім байдуже, живий він чи мертвий. Таке марнотратство часу було для мене — для людини, що завжди була дуже працювитою,— надто нудне, і я часто говорив собі: «Немає більшої ганьби, ніж ледарство». І справді, мені здавалось, що я витрачав свій час багато доцільніше, коли двадцять шість днів працював над однією дошкою.

На початку 1693 року вернувся з першої своєї короткої подорожі до Більбао мій племінник, якого, як сказано вже, я зробив моряком і капітаном корабля. Він прийшов до мене й повідомив, що його знайомі купці запропонували йому поїхати для них у торговельну подорож до Ост-Індії та Китаю.

— Якщо ви, дядю,— сказав він,— поїдете зі мною, то я можу зсадити вас на вашому острові, бо ми зайдемо до Бразилії.

Ніщо не доводить переконливіше існування майбутнього життя й невидимого світу, як збіг зовнішніх причин, що спонукують нас діяти згідно з навіянням наших думок, глибоко захованих у нас і не відомих нікому в світі.

Адже мій племінник не знав, що хворобливий порив до подорожей прокинувся в мені з новою силою, а я теж зовсім не сподівався, що він прийде до мене з такою пропозицією. І того ж самого ранку, після довгих роздумувань, я вирішив поїхати в Ліссабон порадитися з своїм старим другом капітаном і, коли б він визнав цей план за здійснений та розумний, знову поїхати на острів подивитись, що сталося з моїми людьми. Я носився з проектом залюднити острів і притягти переселенців з Англії, мріяв взяти державний патент на землю... та про що я тільки не мріяв? І саме в цей момент з'явився мій племінник з пропозицією відвезти мене на мій острів.

Пильно подивившись на нього, я спитав:

— Який диявол наштовхнув тебе на цю згубну думку?

Це спочатку приголомшило його, але незабаром він помітив, що його пропозиція не була дуже неприємною для мене, і підбадьорився:

— Сподіваюсь, вона не буде згубною,— сказав він,— а вам, напевне, буде приємно побачити колонію, засновану на острові, де ви колись царювали щасливіше, ніж більшість монархів у цьому світі.

Його проект цілком відповідав моему настроєві, тобто тим мріям, які панували надо мною і про які я вже докладно говорив. Я відповів йому, що коли він умовиться з своїми купцями, то я готовий їхати з ним, але поїду, може, тільки до свого острова.

— Невже ви хочете знову залишитись там? — спитав він.

— А хіба ти не можеш забрати мене тоді, як будеш повертатись назад?

Він відповів, що купці ні в якому разі не дозволять йому зробити такий круг з кораблем, повним такого дорогого вантажу, бо на це треба витратити не менше як місяць, а може й три-чотири місяці.

— До того ж я можу й зовсім не вернутись,— додав він,— а тоді ви опинитесь у такому ж стані, в якому були раніше.

Це було дуже слушне зауваження. Але вдвох ми знайшли спосіб зарадити горю: ми надумали взяти з собою на корабель розібрану шлюпку, яку з допомогою кількох теслярів, яких ми умовились взяти з собою, можна було б за кілька днів зібрати на острові й спустити на воду.

Я не дуже довго роздумував, бо намагання мого племінника так відповідало моему нахилу, що ніщо вже не могло затримати мене. З другого боку, по смерті моєї дружини не було кому дбати про мене та відговорювати мене, крім мого доброго друга — вдови. Вона серйозно відраджувала мене від подорожі й радила зважити на мій вік, матеріальну забезпеченість, небезпеки довгочасної подорожі, розпочатої без ніякої потреби, і особливо згадувала про моїх малих дітей. Та все це нітрохи не вплинуло на мене. Я почував непереможне бажання побувати на острові і відповів своїй приятельці, що в моїй думці про подорож було щось незвичайне, а тому залишитися дома було б усе одно, що опиратись провидінню. Після цього вона облишила відговорювати мене і навіть почала сама допомагати мені не тільки готуватись до від'їзду, але й улаштовувати мої родинні справи та виховання моїх дітей.

Щоб забезпечити їх, я склав заповіт і помістив свій капітал у певні руки, вживши всіх заходів, щоб дітей моїх не могли скривдити, яка б доля не спіткала мене. Їх виховання я цілком доручив моїй приятельці, призначивши їй достатню нагороду за клопіт. Цього вона цілком заслужила, бо навіть мати не могла б більше дбати про моїх дітей і краще керувати їх вихованням. Вона дожила до мого повороту, а я дожив до того, щоб віддячити їй.

Десь на початку січня 1694 року мій племінник був готовий до відплиття, і я з своїм П'ятницею з'явився на корабель у Даунсі 8 числа. Крім згаданої шлюпки, я взяв з собою багато різних речей, потрібних для моєї

колонії, на випадок, якби не знайшов її в доброму стані, бо саме в такому стані вирішив я її покинути.

Насамперед я подбав взяти з собою кілька ремісників, яких думав оселити на острові або принаймні примусити їх працювати під час мого перебування там, а далі дати їм на волю — або залишитись на острові, або вернутись зі мною. Серед них були два теслярі, коваль і один моторний та спритний хлопець, бондар з фаху, але разом з тим майстер в усякому іншому ремеслі. Він умів зробити колесо й ручний млин, був добрий токар і гончар і вмів виробляти геть усе, що тільки можна виробляти з глини та дерева. За це й прозвали ми його «Джек на всі руки».

Крім того, я взяв з собою кравця, який згодився рушити з моїм племінником в Ост-Індію, а потім згодився поїхати з нами на нашу нову плантацію. Виявилось, що він найкорисніша людина не лише в своєму ремеслі, але й у багатьох інших справах. Бо нужда всього навчає.

Вантаж, що я взяв на корабель (скільки можу пригадати, бо я не мав докладного реєстру), складався з значної кількості полотна та тонких англійських тканин на одяг іспанцям, яких я сподівався знайти на острові; всього цього було стільки, щоб вистачило їм на сім років. Рукавичок, капелюхів, чобіт, панчіх і матеріалу на одяг, скільки пригадую, було взято більше, ніж на двісті фунтів стерлінгів. До цього треба додати кілька ліжок, постелей, хатне рухоме майно, зокрема кухонний посуд тощо. Крім того, я віз з собою на сто фунтів стерлінгів залізних цвяхів, різного інструменту, скоб, петель, гачків та інших потрібних речей, що спали мені тоді на думку.

Я взяв з собою сто запасних мушкетів та рушниць, кілька пістолів, велику кількість набоїв усяких калібрів, три-чотири тонни свинцю і дві мідні гармати. Я не знав, на який строк треба робити запаси і які пригоди можуть трапитись, і тому взяв сто барилець пороху, чимало шабель, тесаків і залізних наконечників для списів та алебард. Я умовив племінника взяти з собою про запас ще дві невеличкі шканцеві гармати, крім потрібних для корабля, щоб вивантажити їх на острові і там збудувати форт, який міг би встояти проти всяких ворогів. Спочатку я був цілком певний, що все це буде нам потрібне і що цього навіть буде надто мало, щоб утримати острів у наших руках. Читач побачить далі, що я мав рацію.

Під час цієї подорожі я не зазнав стількох невдач та пригод, як зазнавав звичайно, і тому мені не так часто доведеться переривати оповідання та відвертати увагу читача, якому, мабуть, хочеться якнайшвидше дізнатись про долю моєї колонії. А втім, це плавання відбувалось не без неприємностей, перешкод, противних вітрів та негоди, і подорож тривала довший час, ніж я гадав спочатку. З усіх моїх подорожей я лише під час першої, а саме — гвінейської, щасливо доїхав і вернувся в призначений строк. Я вже почав був думати, що мене переслідує лиха доля і що я народжений на те, щоб на суходолі мені не сиділось, а на морі ніколи не щастило.

Спочатку противні вітри погнали нас на північ, і ми були примушені зайти до Голуея в Ірландії, де простояли цілих двадцять два дні. Але тут принаймні була одна втіха — надзвичайно дешева провізія. До того ж тут можна було дістати все, чого тільки забажаєш. За весь час нашої стоянки ми не тільки не витратили нічого з корабельних запасів, а ще й збільшили їх. Тут я купив кілька свиней та двох корів з телятами, яких гадав перевезти на мій острів, але нам довелось зробити інакше.

Ми покинули Ірландію 5 лютого і протягом кількох днів ішли під сприятливим вітром. Приблизно 20 лютого (пригадую, пізно ввечері) помічник капітана, що стояв на вахті, прийшов у каюту і повідомив, що він бачив вогонь і чув гарматний постріл. Не встиг він сказати про це, як прибїг юнга з звісткою, що боцман теж чув постріл. Усі ми кинулись на шканці. Спершу ми не чули нічого, але через кілька хвилин побачили ясне світло й зробили висновок, що має бути велика пожежа. Ми визначили географічне положення корабля й одногосно вирішили, що в тому напрямі, де показався вогонь — на західно-південний захід, — не може бути ніякої землі навіть на відстані п'ятисот миль. Було ясно, що це горів корабель серед відкритого моря, а оскільки ми чули гарматний постріл, то цей корабель мусив бути недалеко, і ми попрямували туди, де бачили світло. В міру наближення ясна пляма все збільшувалась, хоч через туман ми не могли розглядіти нічого, крім неї. Ми йшли під сприятливим, хоч і не сильним вітром і приблизно через півгодини, коли небо трохи проясніло, виразно побачили, що це горів великий корабель серед відкритого моря.

Я був дуже схвильований цим нещастям, хоч і не знав потерпілих. Я згадав, в якому становищі був сам, коли мене врятував португальський капітан, і подумав, що становище людей на цьому кораблі було б іще гіршим, якби поблизу не було другого судна. Я зараз же наказав зробити п'ять гарматних пострілів з невеличкими інтервалами, сповіщаючи потерпілих, що допомога близько і що вони можуть спробувати врятуватись на шлюпках, бо, хоч ми й бачили полум'я на кораблі, але нас звідти, в нічній темряві, неможливо було помітити.

Ми обмежились поки що тим, що, чекаючи світанку, посувались разом з палаючим кораблем. Аж ось, на превеликий наш жах — хоч цього й треба було сподіватись, — розлігся звук вибуху, після чого рештки корабля відразу зникли під водою. Це було жахливе, моторошне видовище, бо, як я вирішив, люди з корабля або всі загинули, або кинулися в шлюпки й тепер одчайдушно носяться по океану, невидимі для мого ока, бо навколо була тьма. Але, щоб, по змозі, допомогти потерпілим знайти нас і сповістити їх, що корабель близько, я наказав скрізь, де тільки можна було, повивішувати засвічені ліхтарі й цілу ніч стріляти з гармат.

Близько восьмої години ранку ми в підзорні труби побачили на морі шлюпки, їх було дві. Обидві були повні людей і глибоко сиділи в воді. Ми помітили, що вони гребуть проти вітру, побачивши наш корабель, і докладають усіх зусиль, щоб звернути на себе нашу увагу.

Ми зараз же підняли прапор, почали подавати сигнали, запрошуючи їх до себе, розгорнули нові паруси й попливли їм назустріч. Не минуло й півгодини, як ми порівнялися з ними й прийняли їх до себе на борт. Їх було шістдесят чотири — чоловіків, жінок та дітей.

Ми дізнались, що це було французьке торговельне судно, місткістю в триста тонн, яке йшло в Францію з Квебека в Канаді. Капітан докладно розповів нам про нещастя, що спіткало їх корабель. Зайнялось коло корми через необережність стернового. На його крик збіглись матроси і, здавалось, зовсім погасили вогонь, але, як незабаром виявилось, іскри потрапили в таку неприступну частину корабля, що боротися з вогнем не було ніякої змоги. По дошках обшивки полум'я пробралось в трюм, і там уже ніяким способом не можна було припинити його поширення.

Отже, їм не залишалось нічого іншого, як спустити шлюпки. На щастя для тих, хто був на кораблі, шлюпки були досить місткі. У них був баркас, велика шлюпка й маленький не дуже придатний для них човен, в який вони помістили запаси прісної води та провізії. Сідаючи в шлюпки на такій далекій відстані від землі, вони майже не надіялись на порятунок. Найбільше сподівались вони зустрічі з яким-небудь судном, що забрало б їх. У них були паруси, весла та компас, і вони думали були пливти до Ньюфаундленду. Вітер, що дув на південно-східний схід, сприяв їм. Провізії та води у них було стільки, що, витрачаючи їх у кількості, потрібній тільки для врятування від голодної смерті, вони могли проіснувати днів дванадцять. А за цей час, якщо не перешкодять буря та противні вітри, капітан сподівався добратись до берегів Ньюфаундленду. Вони гадали також, що за цей час їм удасться піймати трохи риби. Але при цьому їм загрожувало багато небезпек: бурі, що могли перекинути й потопити їх шлюпки; дощі та холод, від яких німіло й застигало тіло; противні вітри, що могли продержати їх так довго в морі, що всі вони загинули б з голоду; взагалі, їх урятування було б чудом.

Капітан з сльозами розповідав мені, як під час наради, коли всі були близькі до відчаю і втратили вже надію, вони раптом, зовсім несподівано, почули гарматний постріл, а слідом за ним ще чотири. Це були ті п'ять гарматних пострілів, що я наказав зробити, коли ми побачили полум'я. Ці постріли оживили надію в їх серцях, і, як я й передбачав, подали їм звістку про недалеке судно, що йшло їм на допомогу.

Почувши постріли, вони зняли шогли й паруси, а тому, що звук було чути з навітряного боку, вирішили чекати до ранку. Не чувши більше пострілів, вони самі почали стріляти з великими інтервалами з мушкетів і зробили три постріли, але вітер відносив звук в інший бік, і ми їх не почувли.

Тим приємніше здивовані були ці бідолахи, коли згодом побачили наші вогні і знову почули гарматні постріли; як уже сказано, я наказав стріляти цілу ніч. Це спонукало їх взятись як слід за весла, щоб швидше дійти до нас. Нарешті, на їх велику радість, вони переконались, що ми їх помітили.

Не можна описати різноманітні рухи й захоплення, якими врятовані виявляли свою радість з приводу такого несподіваного визволення з небезпеки. Легко описати і тугу, і страх: зітхання, сльози, ридання і одноманітні рухи головою та руками вичерпують усі способи їх прояву; але надмірна радість, захват, радісне здивування виявляються на тисячу ладів. У деякого були сльози на очах, інші ридали й стогнали з таким розпачем на обличчі, ніби вони зазнавали найглибшого суму. Дехто бушував і здавався зовсім божевільним. Інші бігали по кораблю, тупаючи ногами або ламаючи руки. Дехто танцював, кілька чоловік співали, інші істерично реготали, багато хто пригнічено мовчав, не спмагаючись вимовити жодного слова. Дехто блював, кілька осіб лежали непритомні. Мало хто хрестився й дякував богові.

Треба віддати їм належне — серед них було багато таких, що виявили потім справжню вдячність, але спочатку почуття радості було в них таке бурхливе, що вони не були спроможні опанувати його — більшість упала в нестямі і якесь своєрідне безумство. І тільки дуже небагато хто лишився спокійним і серйозним у своїй радості.

Почасти це, мабуть, пояснювалось тим, що вони належали до французької нації, яка відзначається, за загальним визнанням, більш мінливим, пристрасним і жвавим темпераментом, бо життєві сили в неї більш рухливі, ніж у інших народів. Я не філософ і не берусь визначати причину цього явища, але до того часу я не бачив нічого подібного. Найбільше наближалась до цих сцен та радісна нестяма, в яку впав мій бідний П'ятниця, коли знайшов у човні свого батька. Трохи нагадував їх також захват капітана та його супутників, яких я виручив, коли негідники-матроси висадили їх на берег; але ні те, ні друге і ніщо, бачене мною досі, не можна було рівняти до того, що діялось тепер.

Треба зауважити також, що це дике захоплення виявлялося в різних формах не тільки в різних осіб. Іноді всі його прояви можна було спостерігати в швидкій зміні в однієї й тієї ж самої особи. Людина, що хвилину тому вперто мовчала й здавалась пригніченою, ніби вона втратила здатність міркувати, раптом починала танцювати й кривлятись, як клоун. Ще хвилиною — і вона рвала на собі волосся або роздирала свій одяг і топтала його но-

гами, як божевільна. Трохи згодом вона починала плакати, їй ставало млосно, вона непритомніла і, якби покинути її без допомоги, то за кілька хвилин вона, напевне, померла б. І так було не з двома, не з десятьма чи двадцятьма, а з більшістю. Скільки пригадую, наш лікар мусив пустити кров принаймні тридцятьом урятованим.

Серед них були два священники, один — старий, другий — молодий. І, чудна річ, старий тримався куди гірше.

Ледве ступивши на борт і почувши себе в безпеці, він упав, неначе скошений, без ніяких ознак життя. Наш лікар зараз же вжив належних заходів і єдиний з усіх, що були на кораблі, не вважав його за мертвого. Нарешті він відкрив священникові жилу на руці, розтерши перед тим руку, поки вона не почервоніла, а потім добре її розігрівши. Після цього кров, що спочатку точилась повільно, крапля по краплі, потекла дужче. Хвилини через три старий розплющив очі, а ще через чверть години почав уже говорити; йому трохи полегшало. Невдовзі він почув себе цілком добре. Коли йому спинили кров, він став ходити по палубі, заявляючи, що відчуває себе чудово, і ковтнув ліків, що дав йому лікар, — одно слово, зовсім очунав. Та через чверть години його супутники прибігли в каюту лікаря, що саме пускав кров знепритомнілій французенці, і сповістили, що священник зовсім тронувся. Як видно, він лише тепер усвідомив зміну свого становища, і його знову поняло радісне захоплення. Душа його схвилювалась, кров розпалилась, як від пропасниці; здавалось, що він вихопився з самого Бедламу¹. Лікар не зважився вдруге пустити йому кров у такому стані і дав йому випити чогось заспокійливого та снотворного. Через якийсь час ліки подіяли, і на ранок він прокинувся цілком здоровим та веселим.

Молодший священник, навпаки, поведився куди стриманіше і був справді за приклад того, як має триматись серйозна, добре вихована людина. Ступивши на корабель, він упав ниць і, розпростертий, подякував богові за своє врятування. Гадаючи, що він непритомний, я, на жаль, недоречно й невчасно підійшов і потурбував його. Але він озвався спокійно, подякував мені, сказав, що якраз складав дяку богові за своє врятування, попросив

¹ Бедлам — дім для божевільних у Лондоні.

мене залишити його на кілька хвилин самого й додав, що, склавши дяку богові, він вважатиме за свій обов'язок подякувати мені ще раз.

Я від щирого серця пожалкував, що завадив йому, і не тільки відійшов від нього, але й іншим сказав, щоб його не турбували. Він пролежав ниць, після того як я відійшов, хвилини з три, а може довше, потім підійшов до мене і серйозно та зворушено, з сльозами на очах, почав дякувати мені за те, що я, з божою допомогою, врятував життя йому та іншим нещасним. Я відповів, що не можу порадити йому подякувати насамперед богові, бо бачив, як він робив це, я ж виконав лише те, що наказував мені розум та людяність, і що ми маємо стільки ж причин, як і він, дякувати богові, якому вгодно було зробити нас знаряддям свого милосердя для стількох його створінь.

Після цього молодий священник пішов до своїх земляків; він старався заспокоїти їх, умовляв, говорив з ними й робив усе, щоб вернути їх до розуму. Де з ким йому пощастило, але інші тимчасово втратили владу над собою.

Я не можу не розповідати цього, бо воно, мабуть, буде на користь тим, у чії руки потрапить ця книга, і навчить їх керувати бурхливими проявами своїх пристрастей. Якщо надмірна радість може позбавити людину розуму, то до чого ж можуть довести вибухи гніву, злоби та роздратовання? Тоді я зрозумів, як треба стримувати всякі пристрасті — радість і втіху або жаль і гнів.

Таке чудне поводження наших гостей протягом першого дня було нам трохи неприємне. Та коли вони пішли в приготоване для них приміщення і більшість їх на другий день добре виспалась, вони стали здаватись зовсім іншими людьми.

Ім, як виявилось, не бракувало ні гарних манер, ні вміння висловити свою вдячність за зроблену їм послугу. У французів, як відомо, такі таланти природжені. Їх капітан прийшов до мене з одним із священників і висловив бажання поговорити зі мною та моїм племінником-капітаном і з'ясувати, що робити далі. Вони сказали, що ми врятували їм життя, і коли вони віддадуть нам усе, що в них є, то й цього буде надто мало. Капітан заявив, що їм пощастило врятувати з полум'я й забрати з собою в шлюпку деяку суму грошей та деякі коштовні речі,

і коли ми схочемо, вони готові все це запропонувати нам. Вони хотіли б тільки, щоб ми висадили їх у такому місці, звідки б можна було добратись до Франції.

Мій племінник був не від того, щоб спочатку взяти в них гроші, а тоді вже подумати, що робити з ними далі, але в мене була інша думка: я знав, що значить висідати на берег у чужій країні. Якби португальський капітан, підбравши мене в морі, зробив зі мною так само й забрав у мене все за порятунок, то мені самому довелося б померти з голоду або стати в Бразилії таким самим невільниким, яким я був у Берберії,— з тією лише різницею, що я не був би проданий магометанові. Бо португалець як господар нітрохи не кращий за турка, а іноді буває й гіршим.

Отже, я сказав французькому капітанові, що коли ми врятували їх із біди, то це був наш обов'язок. Ми такі ж самі люди і бажали б того ж самого для себе, якби опинилися в такій або подібній скруті. Значить, ми зробили лише те, чого сподівалися б від них, якби ми потрапили в їх становище, а вони — в наше. Ми врятували їх від небезпеки, щоб допомогти їм, а не для того, щоб грабувати їх. На мою думку, було б надто жорстоко взяти в них ті дрібниці, які їм пощастило вихопити з вогню, а потім висадити їх і покинути на березі. Це значило б спочатку врятувати, а потім самим же згубити їх: врятувати від води й віддати на голод. Тому я не хотів брати від них нічого. Щодо висадки на берег, то я сказав, що це надзвичайно незручно для нас, бо наше судно йде в Ост-Індію. Хоч ми й значно відхилились на захід від нашого курсу — можливо, що провидіння направило нас сюди саме для того, щоб урятувати їх,— ми все ж таки не можемо змінити ради них нашого маршруту. Мій племінник, капітан корабля, не міг би взяти на себе відповідальність за такий відхил перед особами, що зафрахтували корабель, зобов'язавши його на письмі пливти мимо Бразилії. Все, що я міг обіцяти,— це вибрати такий напрям, де були б шанси зустріти судна, що йдуть із Вест-Індії і змогли б доставити їх в Англію або Францію.

Перша половина пропозиції була така великодушна, що їм залишалось тільки дякувати. Але вони були дуже засмучені — особливо пасажирів — тим, що їм доведеться їхати в Ост-Індію. Вони висловили думку, що, відхилившись так далеко на захід, я міг би принаймні йти

цим курсом до берегів Ньюфаундленду, де ми можемо зустріти який-небудь корабель або шлюпку, яка згодиться відвезти їх назад у Канаду, звідки вони вихали.

Мені здавалось, що це цілком слушне бажання, і тому я був готовий погодитись. Я й сам думав, що везти все це товариство в Ост-Індію було б не лише недозволеною жорстокістю, але й порушило б весь план нашої подорожі, бо вони знищили б весь наш запас. Тому я думав, що за таке відхилення від наміченого курсу, безумовно, викликане непередбаченими обставинами, ніхто не осудить і його ні в якому разі не можна вважати за порушення договору. Ні божі закони, ні закони природи не дозволяли нам відмовитись прийняти до себе на борт людей з двох шлюпок, що опинилися в такому жахливому становищі. І ми не могли ухилитися від обов'язку висадити бідолашних на який-небудь берег. Отже, я згодився відвезти їх у Ньюфаундленд, якщо вітер і погода це дозволять, а якщо ні — перевезти їх на Мартініку у Вест-Індії.

З сходу повівав і далі свіжий вітер, хоч була гарна година, і, через те що вітер дув весь час то з північного, то з південного сходу, ми пропустили не одну нагоду відправити потерпілих у Францію. Ми зустріли кілька суден, що йшли в Європу, в тому числі два французькі з острова Св. Хрестофора. Але вони так довго боролися з противним вітром, що не могли забрати пасажирів, боячись, що на всіх не вистачить провізії. Ми мусили їхати далі. Приблизно через тиждень ми підійшли до мілин Ньюфаундленду, де висадили французів на барку, яку вони найняли, щоб доставити їх на берег, а потім у Францію, коли їм пощастить запасти провізії. Коли французи почали висідати, молодий священик, про якого я казав, почув, що ми їдемо в Ост-Індію, і попросив взяти його з собою та зсадити на Коромандельському березі. Я погодився, бо дуже полюбив цю людину, і, як видно буде далі, не помилився. Крім того, на нашому кораблі залишились чотири матроси, що показали себе дуже путящими хлопцями.

Звідти ми взяли курс на Вест-Індію. Днів двадцять пливли ми на південний схід, часом під невеликим сприятливим вітром, а часом і зовсім без вітру, коли нам вдруге трапилось допомогти людям, що перебували май-

же в такому ж самому сумному становищі, що й пасажири згорілого французького корабля.

Року 1694, 19 березня, на двадцять сьомому градусі й п'яти мінутах північної широти, ідучи на південно-східний південь, ми помітили парус і незабаром побачили велике судно, що йшло до нас. Спочатку ми не могли зрозуміти, чого йому треба, але, коли воно наблизилось, ми побачили, що воно втратило грот-щоглу, фок-щоглу й бушприт. На ознаку лиха, воно дало гарматний постріл. Погода була чудова, вітер дув з північно-західної півночі, і нам скоро вдалося вступити з ними в переговори.

Виявилось, що це англійський корабель із Брістоля, який вертається додому з острова Барбадосу. За кілька днів перед відплиттям, коли він навіть не був ще зовсім готовий, страшний ураган зірвав його з якорів саме тоді, як капітан та боцман були на березі; отож, будши й так дуже налякана бурєю, команда залишилася ще й без досвідчених моряків, здатних повести судно додому. Вони були в морі вже дев'ять тижнів. Після першого урагану їм довелося ще витримати бурю, яка, скільки вони могли гадати, віднесла їх на захід, причому вони втратили три щогли. Вони сподівались пристати до Багамських островів, але їх знову віднесло на південний схід сильним північно-західним вітром, що дув і тепер. Не маючи парусів для керування кораблем — у них залишався тільки нижній парус на грот-щоглі та чотирикутний на запасній фок-щоглі, яку вони поставили, — вони не могли йти проти вітру й намагались тільки потрапити до Канарських островів.

Та найгірше було те, що вони майже помирали з голоду через брак провізії. Хліб та м'ясо у них вийшли вже одинадцять днів тому. Єдиною їх поживою було трохи води та з півбарила борошна. Крім того, у них було багато цукру. Цукерки, що були в них спочатку, вони поїли. Було в них іще сім барил рому.

На кораблі була жінка з сином-юнаком та служницею. Вони були пасажири і, гадаючи, що корабель готовий до відплиття, сіли на нього напередодні урагану. Своїх харчів у них не було, і вони опинилися в становищі ще гіршому, ніж решта, бо екіпаж, доведений до такої крайності, не виявляв, певна річ, ніякого співчуття до бідних пасажирів. Важко навіть описати їх жахливе становище.

Я б, може, й не дізнався про це, якби не моя допитливість. Скориставшись з гарної погоди та з того, що вітер стих, я сам поїхав на корабель. Молодший помічник капітана, що командував судном, вийшов до нас і повідомив, що у великій каюті є в них три пасажери, становище яких мало бути дуже сумним.

— Я гадаю навіть,— додав він,— що вони померли. Останні два дні їх зовсім не чути, а мені було страшно піти дізнатись про них, бо однаково нічим було їм допомогти.

Ми зараз же вирішили виділити для них скільки можна харчів із наших запасів. Ми з племінником настільки змінили вже курс, що не відмовилися б наділити їх провізією навіть тоді, якби нам для поповнення запасів довелось пристати до Віргінії або іншої частини американського берега. Виявилось, проте, що в цьому не було потреби.

Тепер зголоднілим людям загрожувала нова небезпека — вони боялись, що разом з'їдять надто багато навіть із тієї кількості їжі, що ми їм дали. Помічник капітана, що взяв на себе командування судном, привіз з собою в шлюпці шість чоловік. Ці нещасні скидалися на кістяки і так виснажились, що ледве стояли на ногах. За його словами, він ділився з своєю командою всім і їв нітрохи не більше за інших.

Я порадив йому їсти помірно, але дав йому м'ясо. Він з'їв шматків з три й зараз же почув себе негарзд. Він спинився на хвилину, а тим часом наш лікар взяв бульйону, додав туди ще чогось і сказав, що це буде йому і їжею, і ліками. І справді, коли помічник випив бульйону, йому полегшало. Тим часом я наказав, щоб дали поїсти й матросам. Бідолашні скорше жерли, ніж їли. Вони були страшенно голодні й зовсім не могли володіти собою. Двоє з них накинулись на їжу так пожадливо, що другого ранку мало не заплатили за це своїм життям.

Вигляд цих бідолах дуже зворушив мене й нагадав про жахливе становище, в якому я сам був колись, потрапивши на острів, де в мене не було ні їжі, ні надії роздобути її. Не кажу вже про те, що я тоді весь час боявся, як би мене самого не з'їли хижі звірі. Проте, поки помічник капітана розповідав мені про жахливе становище корабельної команди, у мене не виходило

з голови його повідомлення про трьох пасажирів у великій каюті — матір з сином та служницю, — про яких він не мав жодних відомостей уже два чи три дні, і яких, за власним його визнанням, вони покинули напризволяще, дійшовши й самі до крайності. З його слів я зрозумів, що цим пасажиром зовсім перестали давати їсти і що тепер вони, напевне, лежать мертві на підлозі каюти.

Нагодувавши помічника, якого ми називали капітаном, я не забув і про голодний екіпаж, що залишився на судні. Я наказав своєму помічникові взяти з собою дванадцять матросів, сісти на мою власну шлюпку й відвезти їм мішок хліба та чотири-п'ять кусків м'яса. Наш лікар наказав зварити м'ясо, приїхавши на судно, стежити, щоб вони не з'їли його сирим або не витягли з казана, поки воно буде варитись, а тоді роздати його невеликими шматочками і не все відразу. Його завбачливість врятувала людей, яких інакше могла б погубити їжа, дана їм для врятування їх життя.

Разом з тим я наказав своєму помічникові зайти до великої каюти й довідатись, у якому становищі перебувають бідні пасажирів, і, коли вони ще живі, потурбуватись про них і подати їм потрібну допомогу. Лікар дав йому великий глечик з бульйоном, приготованим так само, як і для помічника капітана, і не мав сумніву, що це підживить знесилених.

Я не задовольнився цим. Як я казав уже, мені хотілось особисто побачити картину нещастя; я знав, що на кораблі вона стане перед моїми очима яскравіше, ніж у переказах про неї. Я взяв з собою капітана, як ми його звали, і поїхав на його шлюпці до корабля.

На кораблі я застав страшенну метушню, майже бунт: люди намагались витягти м'ясо з казана раніше, ніж воно було готове. Та мій помічник приставив сильну варту коло дверей кухні, і люди, яких він поставив, спробувавши спочатку умовити голодних, стримували їх тепер силою. Він сказав також кинути в казан сухарів і, коли вони розм'якли в м'ясному наварі, почав роздавати їх по одному, щоб зменшити муку чекання. Він заявив, що для їхньої ж власної користі він зобов'язаний давати їм лише потроху. Але все це було марно, і коли б я сам не приїхав на судно в супроводі їх капітана та офіцерів і не заспокоїв їх ласкавими словами й загрозами,

вони, мабуть, вдерлися б до кухні силою й повитягали б м'ясо з казана, бо на голодний шлунок слова впливають мало. Та ми таки заспокоїли їх і почали обережно годувати потроху, а згодом дали їм більше. Зрештою, ми наповнили їм шлунки, і все кінчилось добре.

Бідолашні пасажири в каюті страждали інакше й багато гірше, ніж решта. Бо екіпаж, маючи сам дуже мало провізії, спочатку тримав їх впроголодь, а наприкінці й зовсім перестав думати про них, так що останні шість-сім днів вони залишались зовсім без їжі, а багато днів перед тим їли дуже мало.

Бідна мати,— за словами помічника, жінка дуже розсудлива й доброго роду,— віддала все, що могла, синові і нарешті цілком знесиліла. Коли в каюту ввійшов помічник капітана, вона сиділа, зігнувшись, на підлозі між двома міцно зв'язаними стільцями. Її голова безсило звисала на груди, як у мерця, хоч вона була ще жива. Мій помічник старався віджити й підбадьорити її і з ложки влив їй у рот трохи бульйону. Вона розтулила губи й поворушила рукою, але не могла говорити. Проте вона розуміла все, що він говорив, намагалась жестами пояснити йому, що допомогти їй уже не можна, і одночасно показувала на сина, ніби прохаючи подбати про нього.

Проте помічник капітана, дуже зворушений цим видовищем, старався влити їй у рот бульйону і, як казав, влив-таки дві-три ложки, хоч я не знаю, чи справді це йому вдалося. Та було вже надто пізно, і вона померла тієї ж ночі.

Син, урятований ціною життя своєї відданої матері, був у трохи кращому стані. Він лежав, простягшись на ліжку, і ледве подавав ознаки життя. В роті в нього був шматок старої рукавички, значну частину якої він зжував і з'їв. Тільки молодість і здоров'я врятували його. Моему помічникові пощастило примусити його проковтнути кілька ложок бульйону, і тоді він потроху почав відживати. А коли трохи згодом йому дали ще три ложки, він почув себе дуже погано й зблював.

Після цього довелось подбати й про бідну служницю. Вона лежала на підлозі поруч своєї господині, ніби в апоплексії. Руки й ноги її були покорчені, однією рукою вона конвульсивно вхопилась за ніжку стільця й так цупко стискувала її, що нам насилу вдалось розчепити її

пальці. Друга рука лежала у неї на голові, а ногами вона впиралася в ніжку стола. Одно слово, здавалось, що вона конає й скоро помре, а проте і вона була ще жива.

Бідолашна не тільки вмирала з голоду й була пригнічена думкою про смерть, але, як після розповідали мені матроси, тужила по своїй господині, яку вона дуже любила і яка протягом двох чи трьох днів повільно вмирала перед її очима.

Ми не знали, що робити з бідною дівчиною. Коли наш лікар, дуже тямуща й досвідчена людина, вернув її до притомності, йому довелось дбати й про те, щоб вернути їй розум, бо ще довго вона дуже мало чим різнилась від божевільної.

Той, хто читатиме це оповідання, мусить узяти до уваги, що зустрічі на морі не подібні до зустрічей на суходолі, де іноді люди гостюють на одному місці тиждень і два. Наше завдання було допомогти потерпілим, а не гаяти з ними час, і хоч вони й погоджувались узяти той самий курс, як і ми, проте ми не могли йти вкупі з кораблем без щогл. Їх капітан просив нас допомогти йому поставити грот-щоглу, і ми забарились на три-чотири дні, дали йому п'ять бочок м'яса, бочку свинини, два мішки сухарів і відповідну кількість гороху, борошна та іншого їстівного по своїй змозі, а взяли натомість три барила цукру, трохи рому й кілька золотих монет. Після цього ми покинули той корабель, взявши до себе, з їх наполегливого прохання, юнака та служницю з усім їх багажем.

Юнакові було років сімнадцять. Це був вродливий, добре вихований, скромний і розумний хлопець. Смерть матері його дуже вразила; до того ж, здається, всього кілька місяців тому він утратив батька на Барбадосі. Він просив лікаря умовити мене взяти його з корабля, де він був і де жорстокосердя матросів убило його матір. І справді, ці люди були її пасивними вбивцями, бо мали змогу виділити безпорадній вдові невеличку кількість провізії, якої вистачило б на те, щоб підтримати її життя. Але голод не визнає ні рідні, ні дружби, ні справедливості, ні права, а тому не має ні сумління, ні співчуття.

Лікар сказав юнакові, куди ми пливемо, і пояснив, що, коли він поїде з нами, ми завеземо його далеко від друзів і він може опинитись у становищі нітрохи не кращому за те, в якому ми його найшли, тобто знову

голодувати. Хлопець відповів, що йому однаково, куди їхати, аби позбутись тих жахливих людей, що капітан (він мав на увазі мене, бо не знав про мого племінника) врятував йому життя і, напевне, не зробить йому зла. Щодо служниці, то він був певен, що вона буде дуже вдячна за визволення, куди б ми її не повезли. Лікар переказав мені все це з таким співчуттям до хлопчика, що я згодився забрати до себе на корабель їх обох з усім їх майном, крім одинадцяти барил цукру, яких не можна було перевезти. Оскільки юнак мав вантажні документи на них, то я примусив капітана підписати зобов'язання, приїхавши в Брістоль, піти до містера Роджерса, тамтешнього купця, родича юнакові, і передати йому від мене лист та все майно, що належало бідній вдові. Не думаю, щоб він виконав це, бо про прибуття корабля до Брістоля я не міг дістати ніяких відомостей. Він, напевне, загинув десь в океані, бо перебував у такому жалюгідному стані й був так далеко від землі, що перша ж буря мусила, на мою думку, потопити його. Ще перед нашою зустріччю він дав течу й мав значні пошкодження в підводній частині.

Ми були тепер на дев'ятнадцятому градусі й тридцяти двох мінутах північної широти. Досі наша подорож щодо погоди була не зовсім погана, хоч спочатку дув противний вітер. Не буду втомлювати читача переліком дрібних змін вітру, погоди, течії й т. ін. протягом решти нашої подорожі, а, скорочуючи своє оповідання на користь дальшої його частини, скажу лише, що я вернувся до свого старого житла — на острів — року 1695, 10 квітня. Треба було витратити багато зусиль, щоб знайти його. Першого разу я під'їхав до нього з південно-східного боку, бо плів із Бразилії. А тепер, опинившись між островом та суходолом і не маючи під рукою ні карти берега, ні будь-яких ознак на березі, я не впізнав його, коли побачив. В усякому разі, я не був певен, що це він.

Ми довго блукали, висідали на кількох островах в гирлі Оріноко, але ці острови не мали нічого спільного з моїм. Я тільки тепер переконався в своїй дивній помилці — бо земля, бачена мною з острова, була не суходіл, а якийсь довгий острів, або, вірніше, низка островів, що тяглись від одного до другого краю широкого гирла цієї великої ріки. Отже, і дикуни, що приїздили на мій

острів, були, власне, не караїби, а остров'яни та інші подібні до них дикуни, що жили трохи ближче від нас, ніж інші.

Коротко кажучи, я марно відвідав кілька островів. Деякі з них були заселені, інші безлюдні. На одному я зустрів кількох іспанців і думав, що вони живуть тут, але, поговоривши з ними, довідався, що в них недалеко стоїть шлюпка і що вони приїхали сюди добувати сіль та, якщо буде змога, дістати перлових черепашок з острова Трінідад, що лежить далі на північ, між десятим і одинадцятим градусами північної широти.

Таким чином, наближаючись то до одного, то до другого острова, то на кораблі, то на французькій шлюпці (ми визнали її за дуже зручну й залишили в себе за згодою французів), я нарешті потрапив на південний берег свого острова й зараз же впізнав місцевість. Тоді я поставив наше судно на якорі проти тієї бухточки, коло якої було моє колишне житло.

Побачивши його, я зараз же покликав П'ятницю й спитав його, чи впізнає він, де ми. Він озирнувся навколо, заплескав у долоні й закричав, показуючи рукою на наше старе житло:

— О так! Там! О так! Там!

Він танцював і скакав від радості, як божевільний, і мало не кинувся у воду, щоб пливти до берега; я ледве стримав його.

— Ну, що, П'ятнице? — спитав я. — Як ти думаєш, знайдемо ми там кого-небудь, чи ні? Побачимо ми твого батька? Як тобі здається?

П'ятниця довго мовчав, як пень, але, коли я згадав про його батька, на обличчі в бідолашного змалювався сум, і я побачив, як з очей у нього потекли рясні сльози.

— В чому справа, П'ятнице? — спитав я. — Може, тебе тривожить думка, чи ти побачиш свого батька?

— Ні, ні, — відповів він, хитаючи головою, — мій не бачити його більше. Ніколи більше не бачити!

— Чому, П'ятнице? Звідки ти це знаєш?

— О ні! О ні! Він давно помер, давно помер. Він дуже стара людина.

— Годі тобі, годі, П'ятнице! Ти не можеш знати цього. Ну, як ти гадаєш, інших ми побачимо?

У П'ятниці очі були, мабуть, кращі за мої, бо він зараз же показав рукою на горбок, що здіймався над

моїм старим житлом, хоч ми й були за півмилі від нього, і закричав:

— Мій бачить! Мій бачить! Так, так! Мій бачить багато людей там — і там!

Я почав дивитись, але нічого не міг побачити, навіть у підзорну трубу, — мабуть, тому, що направляв її не туди, куди слід. П'ятниця, як я дізнався другого дня, мав рацію: на вершку горбка справді стояло чоловік п'ять-шість, і вони дивились на корабель, не знаючи, чий він і що про нього думати.

Як тільки П'ятниця сказав мені, що бачить на березі людей, я наказав викинути англійський прапор і дати три постріли на ознаку того, що ми друзі. За чверть години над краєм бухти знявся димок. Тоді я негайно наказав спустити шлюпку, взяв з собою П'ятницю і, викинувши білий прапор, прапор миру, рушив прямо до берега. Крім того, я взяв з собою ще й молодого священика. Я розповів йому всю історію свого життя на острові і взагалі все про себе й про тих, кого покинув там, і йому дуже хотілось поїхати зі мною. З нами було ще шістнадцять добре озброєних людей, на той випадок, якби ми найшли на острові нових і незнайомих мешканців. Але пускати в діло зброю нам не довелось.

Був приплив, що якраз досяг майже найвищого свого рівня. Ми підїхали близько до берега, а звідти ввійшли на веслах у бухту. Перший, кого я побачив на березі, був той іспанець, якому я врятував життя. Я зараз же впізнав його. З виду він нітрохи не змінився, а його одяг я опишу пізніше. Спочатку я не хотів нікого брати з собою на берег, але П'ятницю не можна було втримати в шлюпці; це віддане створіння ще здалека впізнало свого батька, що відбився від іспанця так далеко, що я зовсім його не помітив. Коли б я не взяв з собою свого бідного слуги, він стрибнув би у воду й поплив би. Не встигли ми ступити на берег, як П'ятниця, наче стріла, пущена з лука, понісся назустріч батькові. Найстійкіша людина не могла б стримати сльози, бачачи бурхливу радість цього бідлаха під час його зустрічі з батьком. Він обнімав його, цілував, гладив по обличчю, потім узяв на руки, посадив на дерево й сам ліг коло нього. Трохи згодом він підвівся й майже чверть години дивився на нього, як дивляться на чудну картину, побачену вперше; далі він знову лягав на землю, гладив батькові

ноги й цілував їх, знову підводився й дивився на нього. Можна було подумати, що його зачарували. Не можна було стримати сміх другого дня вранці, коли він став виявляти свою радість уже інакше: кілька годин підряд ходив по берегу разом з батьком, ведучи його під руку, так, ніби той був якась пані; шохвилини бігав до шлюпки, щоб принести що-небудь старому — грудку цукру, чарку горілки, сухар тощо. Потім він почав безумствувати новим способом: посадив старого на землю й став танцювати навколо нього, весь час дико жестикулюючи та приймаючи найрізноманітніші пози. При цьому він не переставав говорити, розважаючи батька оповіданнями про свої подорожі й про те, що з ним трапилось під час цих подорожей. Коли б християни мали таку синівську прихильність до своїх батьків, мабуть, можна було б обійтись без п'ятої заповіді.

Та це відступ; вернись до нашої висадки на берег. Марна річ описувати всі церемонії, влаштовані для мене іспанцями, і всю ту чемність, з якою вони вітали мене. Перший іспанець, мій добрий знайомий, якому я колись урятував життя, підійшов до самої шлюпки в супроводі другого з білим прапором у руці. Але він не впізнав мене; йому навіть не спадало на думку, що це повернувся я, поки я не заговорив з ним:

— Сеньйоре,— сказав я португальською мовою,— ви не впізнаєте мене?

На це він не відповів ні слова, а, віддавши свій мушкет товаришеві, широко розкрив обійми і, промовивши щось по-іспанськи, чого я не розслухав як слід, обняв мене й сказав, що не може простити собі, як це він не впізнав відразу мого обличчя, як обличчя ангела, посланого з неба врятувати йому життя. Він наговорив ще багато гарних слів, як уміють робити це всі добре виховані іспанці, потім, покликавши до себе свого супутника, наказав йому піти та гукнути товаришів. Після цього він запитав, чи не буде моєї ласки пройти до мого старого житла, знову вступити у володіння моїм домом і, до речі, подивитись, які незначні там зроблено поліпшення. Я пішов за ними, але не міг знайти місця, де стояло моє житло, ніби я тут зроду не був. Тут насадили стільки дерев і так густо, а за десять років вони так розрослись, що до дому можна було продертись лише покрученими, глужими стежками, відомими тільки тим, хто їх проклав.

Я спитав, що примусило їх перетворити житло на фортецю. Він відповів, що коли я дізнаюсь, як жилось їм на острові спочатку, особливо після того, як вони мали нещастя переконатись, що я їх покинув, то я й сам, мабуть, погоджусь, що зробити так було необхідно. Він говорив, що не міг не радіти моему щастю, довідавшись про мій щасливий від'їзд та ще й на гарному судні, і що в нього не раз з'являлось передчуття, що рано чи пізно він знову побачиться зі мною, але ніколи зроду він не був такий здивований і засмучений, як тоді, коли, вернувшись на острів, не знайшов мене.

Щодо трьох варварів (як він називав їх), що zostались на острові, то добре, що їх було так мало. Він обіцяв розповісти мені згодом цілу історію про них і говорив, що навіть з дикунами іспанцем жилось краще.

— Коли б у них було більше сили, ми всі давно б уже були в чистилищі,— сказав він і перехрестився.— Як я сподіваюсь, сер, вам не буде неприємно, коли я розповім вам, як ми, щоб урятувати своє життя, мусили роззброїти й підкорити цих людей, що, будучи нашими господарями, хотіли стати ще й нашими вбивцями.

Я відповів, що й сам дуже боявся цього, залишаючи їх тут, і, коли я покидав острів, ніщо не засмучувало мене так, як те, що іспанці не вернулись своєчасно і я не міг, так би мовити, ввести їх у володіння островом та підкорити їм англійських матросів, як вони того заслуговували. Коли ж вони самі підкорили їх, то я можу лише радіти і, напевне, не засуджу їх, бо знаю, які це погані люди,— свавільні, вперті й здатні на всяке паскудство.

Поки я говорив це, посланець вернувся разом з одинацятьма чоловіками. З їх жалюгідного вигляду не можна було сказати, до якої національності вони належать, але мій іспанець пояснив становище і для них, і для мене. Передусім він обернувся до мене і, показуючи на них, сказав:

— Це, сер, деякі з сеньйорів, що завдячують вам своїм життям.

Потім він обернувся до них і, показуючи на мене, пояснив їм, хто я такий. Після цього всі вони один по одному почали підходити до мене з такими церемоніями, ніби були не звичайні матроси, а значні дворяни або послы, а я — не така сама людина, як вони, а монарх або великий завойовник. Вони були надзвичайно чемні

та люб'язні зі мною, але в їх ввічливості була й мужня та велична серйозність, яка дуже їм личила. Коротко кажучи, їх манери були настільки вишуканіші за мої, що я просто не знав, як приймати їх солодкі слова, а тим більше — як відповідати на них.

Історія їх прибуття на острів та господарювання на ньому після мого від'їзду така цікава, стільки в ній подій, добре зрозумілих тим, хто читав уже першу частину мого оповідання, і стільки подробиць, зв'язаних з описом мого власного життя на острові, що я можу лише з приємністю рекомендувати це увазі тих, хто прийде після мене.

Я не буду більш утрудняти читача, оповідаючи в першій особі й десять тисяч разів повторюючи: «я кажу» та «він каже», або «він мені сказав» та «я йому сказав» і т. ін. Постараюсь викласти факти історично, як вони склалися в моїй пам'яті з оповідань іспанців та з моїх власних спостережень.

Щоб зробити це по змозі стисло й зрозуміло, мушу вернутись назад і нагадати про обставини, в яких я покинув свій острів і в яких перебували ті, про кого я казатиму. Насамперед треба повторити, що я сам послав на суходіл іспанця та батька П'ятниці, урятованих мною від рук дикунів. Виряджаючи їх на великому човні за товаришами іспанця, я гадав урятувати й тих від такої ж самої, а може й жахливішої смерті, яка загрожувала їм, допомогти їм і порадитись укупі про майбутнє,— чи не знайдемо якогось способу визволитись.

Посилаючи їх туди, я не мав ніяких підстав сподіватись власного свого визволення або принаймні таких підстав було не більше, ніж протягом останніх двадцятьох років; особливо не міг я передбачити того, що сталося, а саме, що до берега підійде англійський корабель і забере мене з собою. Для іспанців, певна річ, великою несподіванкою було не лише довідатись про мій від'їзд, але й знайти трьох незнайомих людей коло мого майна, що мало перейти до іспанців.

Щоб почати з того, на чому я спинився, я насамперед розпитав іспанця про подробиці його подорожі з земляками та поворот на острів. Він відповів, що тут, правду кажучи, немає про що розповідати, що нічого особливого з ним дорогою не трапилось, що погода весь час була тиха, море спокійне, що земляки його, певна річ, стра-

шенно зраділи, побачивши його (він, як видно, був у них за старшого, бо капітан судна, на якому вони зазнали аварії, незадовго перед тим помер). Їх радість і подив, коли вони побачили його, збільшилися ще й тому, що вони, знаючи, як він потрапив до дикунів, були певні, що ті його з'їдять, як з'їли вже інших полонених. А коли він розказав їм історію свого визволення і пояснив, що приїхав по них, вони, за його словами, були вражені не менше, ніж брати Йосифа, коли той відкрився їм і сказав, як шанують його при дворі фараона. Тільки коли він показав їм свою зброю, порох, кулі та провізію, що привіз їм для поворотної подорожі, вони прийшли до пам'яті і, виявивши свою радість з приводу такого несподіваного визволення, почали лаштуватися в дорогу.

Спочатку треба було роздобути човни. Тут довелось уже забути про чесність і хитрощами видурити в дружніх дикунів пару великих човнів, або пірог, ніби для того, щоб поїхати по рибу або просто на прогулянку.

На цих пірогах вони виїхали другого ж ранку, бо збори в них були короткі: вони не мали ніяких речей — ні одягу, ні харчів, нічого, крім того, що було на них, та невеличкого запасу коріння, з якого вони готували собі хліб.

Всього вони проїздили три тижні. За цей час, на лихо їм, мені випала нагода виїхати, як я вже казав у своєму місці, і покинути острів, залишивши на ньому трьох найодчайдушніших негідників, з якими тільки може зустрітись людина, — свавільних, нахабних, неприємних в усіх відношеннях — що, певна річ, було великим горем та розчаруванням для іспанців.

В одному лише ці негідники повелись чесно: коли іспанці приїхали на острів, вони дали їм мій лист, дали провізії і всього потрібного, тобто зробили все за моїм наказом. Вони передали їм також довгий список моїх вказівок — як пекти хліб, як доглядати ручних кіз, як сіяти та збирати хліб, як ходити за виноградом, випалювати горщики, — одно слово, як робити все, що я робив на острові і чого я сам поступово навчився. Все це я докладно написав і наказав віддати іспанцям, бо двоє з них непогано знали англійську мову. Матроси, яких я покинув на березі, виконали мій наказ і взагалі ні в чому не відмовляли іспанцям, бо спочатку жили з ними мирно. Вони пустили іспанців у печеру, де оселились

і вони самі. Старший іспанець, що встиг уже придивитись, як я працював та господарював, завідував усіма справами разом з батьком П'ятниці; англійці ж нічого не робили, а тільки вештались по острову, стріляли папуг та ловили черепах, а коли вертались додому на ніч, знаходили вечерю, що наготували їм іспанці.

Останні задовольнилися б і цим, якби ті не чіпали їх і не заважали їм працювати. Та у негідників і на це не вистачило терпіння, і вони почали поводитись, як собака на сні: і сам не гам, і другому не дам. Спочатку непорозуміння були незначні, і про них не варто згадувати, але нарешті англійці оголосили іспанцям одверту війну з неймовірною зухвалістю та нахабством, без будь-якої причини або приводу з їх боку, наперекір природі й навіть здоровому розумові. І хоч першими розповіли мені про це іспанці, тобто потерпіла сторона, але, коли я допитав самих англійців, вони не могли спростувати жодного слова.

Та перше ніж перейти до подробиць, я мушу заповнити прогалину в моєму попередньому оповіданні. Я забув сказати, що саме тоді, коли ми піднімали якір, щоб відпливти від острова, на нашому судні знялась сварка; знялась за дурницю, але я боявся, щоб вона не призвела до нового бунту. І справді, припинилась вона лише тоді, як капітан, набравшись духу й покликавши нас на допомогу, своїми руками розвів тих, що бились, і двох головних винуватців наказав закувати в кайдани. А через те, що й під час першого бунту вони грали видатну роль і тепер теж були щедрі на загрози, він сказав їм, що так у кайданах доведе їх до Англії, а там віддасть їх на шибеницю за бунт та спробу втекти з кораблем.

Ця загроза, видно, налякала всю команду, хоч капітан і не мав цього на меті. Дехто з них втовкмачив решті в голову, що капітан тільки улещує їх ласкавими словами, а як тільки вони зайдуть до першого ж англійського порту, то вирядить їх усіх у в'язницю і передасть судові.

Про це дізнався й сказав нам помічник капітана, і тоді мене запросили, як особу, яку всі люди досі мали за визначну, зійти разом з помічником капітана вниз і заспокоїти людей, запевнивши їх, що, коли решту подорожі вони поводитимуться як слід, їм усе простять і забудуть. Я пішов, і, коли поручився їм своєю честю,

що все буде так, як я сказав, вони заспокоїлись. Ще більше заспокоїлись вони, коли я наказав звільнити й простити двох покараних матросів.

Через цей бунт нам довелось простояти ніч на якорі. Вітер ущух, а другого ранку виявилось, що двоє прощених людей украли кожен собі по мушкету та дещо з зброї (скільки вони мали набоїв та пороху, ми не знали), захопили капітанський, не піднятий ще на судно човен і втекли з ним на берег до своїх товаришів.

Як тільки ми помітили це, я наказав послати на берег баркас з дванадцятьма матросами та помічником капітана, щоб розшукати бунтарів. Але вони не знайшли ні їх, ні перших трьох людей. Ясна річ, побачивши баркас, що підплив, усі вони втекли в ліс. Помічник капітана хотів був за їх непослух потоптати їм усі засіви, спалити житло та запас харчів і залишити їх без усього та, не маючи на це вповноваження, не зважився діяти на свій страх, залишив усе, як було, і вернувся на корабель, привівши назад і згаданий човен.

З цими двома людей на березі стало п'ятеро. Перші три негідники, як виявилось, були ще гірші, ніж ці. Проживши вкупі з земляками днів з два, вони вигнали їх, заявили, що не хочуть мати з ними нічого спільного і лишили їх викручуватись, як самі знають. Довго ці бідолахи не могли умовити їх поділитися з ними хоч їжею, а іспанці тоді ще не прибули.

Коли іспанці приїхали на острів, справа якось трохи впорядкувалась. Іспанці почали умовляти трьох англійців прийняти до себе земляків, щоб, як вони говорили, жити всім однією сім'єю, але ті й слухати про це не хотіли. Бідним двом хлопцям довелось жити самим і на власному досвіді переконатись, що тільки праця та ретельність можуть поліпшити їх життя. Вони розкинули свої намети на північному березі острова, ближче до заходу, щоб не підпадати небезпеці з боку дикунів, які звичайно висідали на східному березі.

Там вони збудували собі дві хижки: в одній жили самі, а друга була їм за комору. Іспанці дали їм зерна для засіву й поділилися з ними горохом із залишеного мною запасу. Отже, вони скопали клаптик землі, засіяли його, обгородили на зразок мого і стали жити непогано. Перших жнив не треба було довго чекати і, хоч вони для початку засіяли невеличкий клаптик землі — бо й

часу мали небагато,— все ж таки того, що вони зібрали, вистачило їм, щоб прохарчуватись до нового врожаю. До того ж один із них був на кораблі помічником кухаря і, як виявилось, добре готував супи, пудинги та різні інші страви з рису, молока й тієї невеликої кількості м'яса, що була у них.

Так жили вони в своєму невеличкому недостаткові, аж поки трое бездушних негідників не прийшли до них і, глузуючи, на розвагу собі та щоб образити їх, почали хвалитись, що острів належить їм, бо губернатор (тобто я) віддав його їм у володіння, що ніхто, крім них, не має права на землю і, значить, не може будувати на ній, не платячи за це оренди.

Ті двоє, взявши спочатку це за жарт, запросили їх зайти посидіти, подивитись, які чудові дома вони собі побудували, і сказати, скільки за них треба платити. Один із господарів жартома сказав, що, коли вони вважають себе за землевласників і хочуть здавати в оренду свою землю, то він сподівається, що вони, за прикладом усіх землевласників, погодяться здати цей клопоть у довгострокову оренду, зважаючи на зроблені поліпшення. Він запропонував їм також піти до нотаря й скласти контраст. Тоді один із тих, що прийшли, з лайкою та прокляттями заявив, що зовсім не жартує і зараз же доведе це. Поблизу, в затишному місці, у бідолашних був розкладений вогонь, щоб зготувати їжу. Негідник побіг туди, вихопив головешку й почав тулити її до стіни хижки. Дерево, певна річ, зайнялось, і через кілька хвилин уся хижка спопеліла б, якби один із господарів не відштовхнув ворога і не затоптав вогню, що йому вдалось зробити з чималими труднощами.

Негідник так розгнівався на свого чесного земляка, який відштовхнув його, що кинувся на нього з кілком, вихопленим з огорожі, і коли б той не встиг спритно уникнути вдару й не сховався в хижу, то був би відразу забитий. Його товариш, бачачи, яка небезпека загрожує їм обом, увійшов за ним, і через хвилину обидва вони вийшли з хижі вже з мушкетами в руках. Той англієць, на якого непроханий гість кинувся з кілком, ударом приклада збив з ніг свого напасника, раніше ніж двоє перших прибігли до нього на допомогу; а коли ті підбігли, вони обернули мушкети проти них і порадили їм триматись трохи далі.

Ті теж мали з собою вогнепальну зброю; але один із тих чесних хлопців, сміливіший за свого товариша й доведений до відчаю небезпекою, крикнув їм, що коли вони поворухнуться, то зараз же загинуть, і сміливо скомандував їм скласти зброю. Ті, щоправда, зброї не склали, але, бачачи його рішучість, вступили з ним у переговори й погодились піти геть, забравши з собою пораненого товариша, який, видимо, дуже потерпів від удару. В усяком разі, скривджені зробили велику помилку, не скориставшись з свого становища і не роззброївши своїх напасників. Вони мусили відібрати у них зброю, — це було зовсім легко зробити, — а тоді піти до іспанців і розказати, як ці негідники повелися з ними. А тепер ті троє думали тільки про помсту і щодня нагадували їм про це.

Не буду обтяжувати свого оповідання переліком різних дрібних капостей, які вони робили своїм землякам. Витоптали, наприклад, їх засіви, застрелили трьох козенят та козу, приручену бідолахами, щоб мати від неї молоко; взагалі докучали їм усяким способом і вдень і вночі і довели їх до такого відчаю, що ті вирішили при першій же нагоді одверто атакувати напасників, хоч їх було всього двоє, а тих троє. Для цього вони вирішили піти до фортеці, тобто до мого колишнього житла, де негідники жили разом з іспанцями, і викликати їх на чесний бій, а іспанців попросити бути присутніми при цьому й стежити, щоб бій справді був чесний. Прийшли вони туди вранці, ще вдосвіта, і почали гукати англійців на ім'я, а коли відгукнувся іспанець, сказали йому, що хочуть поговорити з своїми земляками.

Трапалося так, що напередодні двоє іспанців, будучи в лісі, зустрілись з одним із цих англійців, яких я, на відміну від тих негідників, називаю чесними хлопцями. Він почав гірко скаржитись на варварське поведіння з ними своїх земляків, розказав, як вони знищили їх плантацію, витоптали весь їх хліб, зрощений з такими труднощами, вбили козу та трьох козенят, і додав, що, коли іспанці не допоможуть їм знову, то їм доведеться померти з голоду. Вернувшись додому, один із цих іспанців за вечерею почав ввічливо й пристойно докоряти англійцям і спитав, як вони можуть бути такими жорстокими до земляків, лагідних і смирних людей, що так багато працювали на своїй землі, так добре обробили її і живуть тільки своєю працею.

Один із англійців гостро відповів:

— Їм тут немає чого робити. Вони без дозволу висіли на берег, а тому не будуть тут ні сіяти, ні будувати. Це не їхня земля.

— Дозвольте, сеньйоре інглесе, — спокійно сказав іспанець, — не повинні ж вони вмирати з голоду?

— Нехай собі подихають, а будувати та сіяти тут ми їм не дозволимо! — відрізав англієць, як справжній грубіян-матрос.

— Але що ж їм у такому разі робити, сеньйоре?

— Як, що робити?.. Працювати! — скрикнув другий негідник. — Нехай вони служать нам, працюють на нас.

— Як можете ви сподіватись цього від них? Вони ж не раби, куплені за ваші гроші, і ви не маєте права примушувати їх служити вам.

— Острів наш, — сказав англієць, — бо губернатор нам його віддав, і ніхто тут не сміє порядкувати, крім нас самих. — І він запрягся творцем, що коли його земляки поставлять собі нові хати, то вони й ті сплять, щоб вони не будували на їхній землі.

— Але дозвольте, сеньйоре, — почали іспанці, — якщо так міркувати, то, виходить, що й ми повинні служити вам.

— Певна річ. Так воно й буде, поки ми зовсім не здихаємось вас, — сказав англієць і для більшої переконливості вкинув ще два-три круті слівця.

Іспанці почали посміхатись і нічого не відповіли на це. Але все-таки ця маленька спірка розпалила англійців і, вставши з-за стола, один із них, якщо не помиляюсь, той, кого звали Віль Аткінс, сказав другому:

— Ходім, Джеку, зчепімося з ними ще раз. Ручуся тобі, що ми зруйнуємо свого часу й цю фортецю. Нічого їм розводити колонії в наших володіннях.

І всі троє вийшли, захопивши з собою кожен рушницю, пістолі та шпаги і погрожуючи, що вони дадуть гарту й іспанцям, коли трапиться нагода. Іспанці, як видно, не зовсім зрозуміли їх наміри, а зрозуміли лише, що негідники збираються жорстоко помститись їм за те, що вони стали на бік двох англійців.

Куди вони пішли і що робили ввечері, цього іспанці не знали. Очевидно, вони до пізньої ночі блукали по острову, а тоді, стомившись, полягали в моїй бесідці, як я її звав, і міцно заснули. Справа стояла так: вони

вирішили діждатись півночі, захопити бідолах сплячими й підпалити їхні хати, щоб — як вони самі потім признались — або спалити їх живцем, або повбивати, коли ті вийдуть. І дивно, як це зловмисники проспали, бо підступність рідко спить міцним сном.

Проте і в двох чесних англійців були проти них свої наміри, хоч і далеко кращі, ніж підпал чи вбивство. На щастя для всіх, трапилось так, що вони прокинулись і вийшли з дому задовго перед тим, як кровожерні негідники добрались до їхньої халупи.

Пройшовши на місце і не знайшовши господарів, Аткінс, що був, видно, їхнім ватажком, крикнув своїм товаришам:

— Гей, Джеку, гніздо тут, та пташки вилетіли, чорт забирай!

Вони почали міркувати, чому їх земляки повставали так рано, і вирішили, що це іспанці попередили їх. Вирішивши так, вони потиснули один одному руки і заприсяглись помститися іспанцям, а тоді накинулись на житло своїх бідних земляків і, хоч не спалили його, зате розтягли на шмаття, так що від халупи не залишилось і сліду; не залишилось навіть кілка, який показував би, що тут було людське житло. Вони розтягли також весь їх хатній скарб і розкидали скрізь, так що бідолашні познаходили свої речі згодом аж за милю від свого житла.

Зробивши це, вони повисмикували молоденькі деревця, що посадили їх земляки, порозтягали кілки з огорожі, що поставили чесні англійці для охорони своєї худоби та полів; одно слово, пограбували й сплюндрували все, мов татарська орда.

Тим часом ті двоє шукали їх, вирішивши зчепитися з ними, де б не зустріли, хоч їх було тільки двоє проти трьох. Якби вони зустрілись, неодмінно сталося б кровопролиття, бо, треба віддати їм належне, всі вони були рослі, сміливі й рішучі хлопці.

Та доля більше дбала про те, щоб тримати їх нарізно, ніж про те, щоб вони зустрілись. Висліджуючи один одного, англійці весь час розходилися в різні сторони, і коли ті троє прийшли руйнувати їх оселю, ці двоє були коло фортеці, а поки вони встигли вернутись, ті були вже дома. Ми зараз побачимо, наскільки відмінна була їх поведінка. Троє розбійників так розлютились, руйнуючи плантацію, що зараз же прибігли до фортеці,

як навіжені, кинулись до іспанців і розказали їм, що зробили, похваляючись та пишаючись своїм учинком. А один із них, ніби пустун хлопчик, зірвав капелюх з голови одного іспанця і, покрутивши його в повітрі, нахабно зареготав просто в обличчя іспанцеві, приказуючи:

— І тобі, сеньйоре іспанцю, буде так само, якщо ти не виправишся.

Іспанець, дуже чемна людина, був разом з тим відважний, як і личить чоловікові, та й сила в нього була чимала. Він довго й пильно дивився на напасника, потім підійшов до нього і, не маючи при собі зброї, ударив його кулаком. Той так і впав на землю, як бик від обуха. Другий негідник, такий же нахабний, як і перший, побачивши це, вмить вихопив пістоль і вистрелив в іспанця. Правда, він не поцілів як слід, бо кулі пройшли крізь волосся, але все ж таки одна з них зачепила кінчик вуха, і кров полилась дуже рясно. Побачивши кров, іспанець подумав, що його поранено серйозніше, ніж це було справді, і дещо схвилювався. До того часу він був цілком спокійний, а тут, вирішивши довести справу до кінця, нахилився, підняв мушкет першого англійця, збитого ним з ніг, і вже націлився був у другого, коли з печери вибігли всі інші іспанці і, крикнувши йому не стріляти, кинулись на двох англійців і відібрали в них зброю.

Роззброєні негідники, зміркувавши, що вони обурили проти себе всіх іспанців, як і своїх земляків, потроху прохололи і вже ввічливіше почали просити вернути їм зброю. А іспанці, пам'ятаючи про незгоду між ними та іншими двома англійцями і знаючи, що це найкращий спосіб запобігти сутичці, відповіли, що не зроблять їм ніякої шкоди і навіть охоче допомагатимуть їм, якщо ті поводитимуться смирно. Але про повернення зброї, сказали вони, немає чого й говорити, поки ті нахваляються кривдити своїх земляків і загрожують повернути в рабство навіть іспанців.

Напутити негідників на добрий розум було так само важко, як і сподіватися від них розумних вчинків. Коли їм відмовили вернути зброю, вони страшенно розлютились і, бушуючи як божевільні, почали погрожувати, що й без вогнепальної зброї зуміють віддячити їм. Іспанці порадили їм бути обачнішими і не робити шкоди ні плантаціям, ні худобі, бо при першій же спробі їх постріляють, як хижих звірів, а якщо вони попадуться до рук

живими, то їм не уникнути шибениці. Англійці й тут не вгамувались, а лаялись та скаженіли, як фурії з пекла. Як тільки вони пішли, прибігли двоє інших англійців, теж страшенно схвильовані й розлючені, хоч у них на це, певна річ, було більш підстав, бо вони встигли побувати дома й подивитись на спустошення. Не встигли вони розказати про цю гірку образу, як іспанці почали розказувати їм про свою; навіть чудно було, що троє змогли безкарно знущатись з дев'ятнадцяти.

Іспанці дуже зневажали їх, а, роззброївши, і зовсім забули про їх загрози. Але двоє англійців вирішили за всяку ціну розшукати своїх напасників і розправитися з ними.

Проте іспанці й тут втрутились, заявивши, що в тих трьох ледарів зброю відібрано, і тепер вони не можуть дозволити їм (двом) із зброєю в руках переслідувати, а може, й убити їх.

— Якщо ви покладетесь у цьому на нас,— додав поважний іспанець, їхній старший,— ми спробуємо примусити їх відшкодувати вам усе. Коли перегорить їхня досада, вони неодмінно прийдуть до нас знову, бо без нашої допомоги вони не проживуть. От тоді ми обіцяємо вам не миритися з ними, поки вони не задовольнять вас цілком. Сподіваюсь, на таких умовах і ви пообіцяєте нам не вживати проти них насильства, хіба що для самооборони.

Двоє покривджених англійців погодились на це неохоче й не відразу, але іспанці запевнили їх, що хочуть лише запобігти кровопролиттю й налагодити добрі взаємини між ними.

— Нас,— казали вони,— не так багато, а місця для всіх удосталь. Дуже шкода, що ми не можемо жити всі в злагоді.

Нарешті англійці поступились і поки що почали жити з іспанцями, бо їхнє власне житло було зруйноване.

Днів через п'ять троє бродяг, стомлені марними блуканнями і ледве живі від голоду,— бо весь час вони харчувались, головним чином, яйцями черепак,— підійшли до узлісся коло фортеці і, зустрівши коло бухти того іспанця, що був, як я казав, за старшого, і з ним іще двох, почали принижено й смиренно просити, щоб їх знову прийняли до гурту. Іспанці дуже чемно відповіли, що вони так не по-людському вчинили з своїми

земляками і так брутально повелися з ними самими (іспанцями), що вони нічого не можуть сказати, не порадившись з товаришами та двома англійцями; отже, вони зараз підуть і зберуть усіх на нараду, а відповідь дадуть через півгодини. Легко було догадатись, що становище негідників було скрутне, коли вони на це погодились. Чекаючи відповіді, вони благали іспанців вислати їм хоч трохи хліба. Ті згодилися і разом з хлібом вислали їм великий кусок козлятини та варену папугу. Бешкетники з'їли все, такі вони були голодні.

По півгодинній нараді їх покликали до житла, і тут покривджені й напасники спробували порозумітись. Перші обвинувачували других у тому, що вони знищили всі плоди їх праці й хотіли вбити їх. Ті вже раніш у цьому признались і, значить, не могли заперечувати й тепер. Тоді втрутились іспанці. Так само, як раніше вони зобов'язали двох англійців не мстити трьом беззбройним та беззахисним, так і тепер вони запропонували трьом збудувати хати для двох своїх земляків: одну — таку завбільшки, як були перші, а другу — трохи більшу. Винуватці мали також обгородити їх землю новою огорожею, замість тієї, що вони знищили; насадити дерев, замість тих, що вони вирвали; перекопати землю під новий засів на тому ж місці, що вони витоптали,— одно слово, довести все до такого ладу, в якому воно було перше, певна річ, наскільки було їхньої змоги. виправити все цілком неможливо, бо найкращий час уже було втрачено, і дерева, коли їх знову посадити, не могли б так швидко прийнятись.

Винуватці підкорились, а що їх весь час годували досхочу, вони почали працювати чимдужче, і все товариство знову стало жити вкупі, дружно та гаразд. Але ніяк не можна було умовити тих трьох зробити що-небудь для себе. Якщо вони й брались іноді до роботи, то лише зрідка й не надовго, поки була охота. Та й самі іспанці сказали, що дозволять їм вештатись та байдикувати скільки завгодно, а самі робитимуть на них, аби тільки вони поводитись по-товариському і добре доглядали плантації.

Коли вони місяць чи два прожили отак тихо та мирно, іспанці вернули винуватцям зброю і дозволили носити її, як і раніше.

Не минуло й тижня, як невдячні, діставши зброю,

знову стали нахабними й зухвалими; але тут трапилась подія, що загрожувала життю всіх, і тому довелось відстрочити особисті розрахунки й зайнятись обороною життя.

Якось уночі старший іспанець, як я його називаю, тобто той, якому я врятував життя і який тепер був у них капітаном, чи керівником, без будь-якої видимої причини зненацька почав тривожитись і ніяк не міг заснути. Він почував себе фізично цілком здоровим, як він розповідав мені, але на душі в нього було неспокійно. Йому ввижались якісь озброєні люди, що вбивають один одного, хоч він не тільки не спав, але й не міг заснути. Неспокій його зростав, і він нарешті вирішив устати. Тому що їх було багато, вони спали всі вкупі на козячих шкурах, на постелях та подушках, що самі собі зробили, бо гамаків та корабельних постелей, крім тієї, на якій спав я, у них не було. Отже, встати їм було дуже легко. Їм не треба було вдягатись, тому вони завжди були готові вийти куди завгодно.

Підвівшись, іспанець визирнув за двері. Ніч була темна; не було видно нічого або майже нічого, бо дерева, що я посадив, як про це вже розказано раніше, вирости такими високими, що за ними нічого не можна було побачити. Небо було ясне й зоряне; ніякого шуму не було чути. Він вернувся й ліг знову, але ніяк не міг заспокоїтись. Сон тікав від його очей, думки були вкрай тривожні, а чому — він і сам не знав.

Від його кроків та стуку дверей прокинувся другий іспанець і спитав, хто це там ходить. Старший іспанець назвав себе й пояснив, чому він не може заснути.

— Знаєте,— сказав другий іспанець,— такими речами не можна нехтувати. Запевняю вас, це значить, що десь поблизу робиться щось недобре. А де англійці?

— У своїх хатах; за них боятись нема чого,— відповів старший.

Треба зауважити, що після останнього заколоту іспанці цілком заволоділи головним житлом, помістивши англійців окремо, де ті мешкали самі і не могли добратись до іспанців уночі.

— Так,— сказав іспанець,— тут щось є. Я це знаю з власного досвіду. Я певний, що наші душі мають зв'язок з душами безтілесними, мешканцями невидимого світу і одержують від них попередження. Ці дружні по-

передження даються для нашого блага, треба лише вміти користуватись ними. Ходім подивимось навколо, а якщо не знайдемо нічого, що виправдувало б наші побоювання, я розкажу вам одну історію, яка переконає вас, що мої думки справедливі.

Вони пішли на вершину горба, того самого, куди я часто виходив глянути на море. Тільки вони були в доброму товаристві, а я один; вони почували за собою силу й не вживали таких застережних заходів, яких я вживав: не лізли драбиною і не тягли її потім за собою, а йшли навкруги, через лісок, нічого не боячись і не сподіваючись ніякої небезпеки. Аж ось раптом вони побачили недалеко вогонь і почули людські голоси — не однієї людини і не двох, а цілого натовпу.

Спостерігаючи висадки дикунів на острів, я завжди дбав, щоб вони не відкрили тут людського житла, а коли якимось способом вони дізнавались про нього, то так відчували це на своїй шкурі, що ті, кому щастило втекти, не могли гаразд про все розповісти, бо ми завжди зникали так швидко, як могли. Під час нашої останньої сутички ніхто не бачив, як я тікав, крім трьох дикунів, що стрибнули в пірогу і про яких я боявся, що вони повернуться додому і приведуть з собою на допомогу інших.

Чи поява такої сили дикунів була наслідком утечі тих людей, а чи вони прибули випадково, не підозрюючи, що острів залюднений, для свого звичайного кривавого бенкету — іспанці, як видно, не могли з'ясувати. Але в усякому разі вони мусили або сховатись так, щоб дикуни зовсім не побачили їх, а особливо — не помітили їхнього житла, або ж напасти на них зненацька й перебити всіх до одного. Для цього треба було відрізати їм шлях до човнів, але на це в іспанців не вистачило відваги, і через це їх спокій був порушений надовго.

Нема що й казати, що обидва іспанці, вражені цим видовищем, зараз же побігли назад, збудили товаришів і розказали їм про неминучу небезпеку, яка нависла над ними. Ті зняли тривогу; не можна було умовити їх сидіти спокійно вдома, кожен хотів сам подивитись, як стоїть справа.

Поки було темно, все було гаразд, і вони могли за кілька годин удосталь надивитись на дикунів при світлі трьох вогнищ, розкладених на деякій відстані одне від

одного. Що робили дикуни — іспанці не знали, як не знали й того, що робити їм самим, бо, по-перше, ворогів було дуже багато, а по-друге, тримались вони не вкупі, а розбилися на групи й розмістились на березі в кількох місцях.

Це видовище завдало іспанцям великого суму. Дикуни вештались по всьому берегу, і вони не мали сумніву, що нарешті хто-небудь із них натрапить на фортецю або ще з якоїсь ознаки догадається, що на острові є люди. Вони боялись також за своїх кіз, бо, якби дикуни винищили їх, іспанцям довелося б голодувати. Отже, насамперед вони вирішили послати трьох чоловік — двох іспанців і одного англійця — загнати кіз у велику долину, де була печера, а при потребі — і в саму печеру.

Коли б вони побачили дикунів укупі і, головне, досить далеко від човнів, то напали б на них, хоч би їх була й ціла сотня. Але цього не можна було влаштувати: їх два головні загони стояли на відстані двох миль один від одного і, як після виявилось, належали до двох різних племен.

Обміркувавши як слід свої дії, іспанці вирішили нарешті послати шпигуном, користуючись темрявою, старого дикуна, батька П'ятниці, щоб довідатись, коли буде можливо, для чого вони сюди прибули і що гадають тут робити. Старий не вагався ні хвилини і, роздягшись до гола, — бо більшість дикунів були голі, — пішов до них. Години через дві він вернувся й розповів, що весь час він вештався серед дикунів, не збудивши ніякої підозри, і дізнався, що їх приїхало два загони з двох ворожих племен, що недавно в них був великий бій, і обидві сторони, набравши полонених, випадково з'їхались на одному й тому самому острові потішитись і поласувати людським м'ясом, і що ця випадкова зустріч отруїла їм усі веселощі. Обидва племені страшенно ворогують і отаборились так близько одне від одного, що, як тільки розвидниться, вони, напевне, розпочнуть бій. Проте ніхто з них, як видно, не підозрівав, що на острові є люди, крім них самих. Не встиг він закінчити своє оповідання, як знявся страшенний галас, і колоністи вирішили, що дві невеличкі армії стали до кривавого бою.

Батько П'ятниці вичерпав усі докази, умовляючи білих засісти в фортеці й не показуватися. Він говорив, що від цього залежить їх безпека, що дикуни самі пе-

реб'ють одні одних, а решта забереться додому. Все це була безперечна правда. Але він не міг умовити їх, бо цікавість брала в них гору над розсудливістю, особливо в англійців; їм неодмінно хотілось подивитись, як б'ються дикуни. Вони, одначе, вжили деяких пересторог, а саме: розмістились так, щоб бачити битву, не наражаючись на небезпеку і, як вони думали, непомітно. Проте дикуни таки помітили їх, як ми побачимо згодом.

Бій був завзятий і, коли вірити англійцям, серед дикунів були люди дуже хоробрі й мужні, що вміло керували битвою. Протягом двох годин, за словами англійців, не можна було визначити, яка сторона візьме гору, а далі той загін, що був ближче до житла наших людей, почав помітно слабшати, і незабаром частина його кинулась тікати. Це знову завдало нашим людям жорстокого страху, бо хто-небудь з утікачів міг пошукати захисту в ліску коло фортеці і при цьому мимоволі відкрив би житло, а після того відкрили б його й переслідувачі. Тут вони вирішили сховатися з зброєю в руках за огорожею і, як тільки дикуни покажуться в ліску, перебити їх по змозі всіх, щоб ніхто не вернувся до своїх і не розповів про те, що бачив. Вони умовилися вживати тільки шпаги та приклади і не стріляти, щоб не притягти до себе уваги дикунів.

Як вони гадали, так і вийшло. Троє дикунів із переможеного племені забігли в лісок, зовсім не сподіваючись знайти тут людське житло, а просто шукаючи притулку в гушавині. Вартовий, якого поставили на узліссі, зараз же дав знати про це, додавши, на велике задоволення наших людей, що втікачів ніхто не переслідує і що переможці навіть не бачили, у який бік ті попрямували. Довідавшись про це, старий іспанець, людина дуже гуманна, не дозволив убивати втікачів, а наказав трьом іспанцям обійти навколо горба, напасти на них ззаду і забрати їх у полон, що й було виконано. Рештки переможеної армії кинулись до човнів і поїхали геть. Переможці майже не переслідували їх, а зібравшись усі до купи, двічі видали пронизливий клик, мабуть, святкуючи перемогу. Так скінчився бій. Того ж таки дня, близько третьої години пополудні, вони посідали в човни й поїхали. Отже, іспанці знову залишились володарями острова і кілька років після того не бачили дикунів.

Коли ті поїхали геть, іспанці вийшли із своєї схованки

і, оглянувши поле битви, знайшли на ньому тридцять два трупи. Дехто був забитий великими довгими стрілами, яких багато стирчало в їх тілах, але найбільше було забитих величезними дерев'яними мечами; шістнадцять чи сімнадцять мечів іспанці знайшли на полі бою разом з силою луків та стріл. Ці мечі були чудні, дуже великі й незграбні, і треба було бути дуже сильним, щоб орудувати ними. У більшості полеглих від мечів голови були потрошені, а де в кого були зламані руки та ноги. Очевидно, вони билися з невимовною люттяю та шаленством. Іспанці не знайшли жодного пораненого; це тому, що дикуни б'ються з своїми ворогами, поки не переб'ють усіх до останнього, а поранених забирають з собою.

Ця подія надовго вгамувала англійців. Видовище битви наповнило їх жахом; ще страшнішими здавались їм наслідки, особливо думка, що коли-небудь вони й самі можуть потрапити в руки цих страхіть, що вбили б їх не як ворогів, а просто для того, щоб з'їсти, як ми вбиваємо худобу. Вони переказували мені, що в думці про те, як їх їстимуть, хоча б і мертвих, було щось таке огидне, що їх нудило; вони робились хворі від самої згадки про це, і їх брав такий жах, що кілька тижнів вони були мов несамовиті.

Це вгамувало, як я казав, навіть трьох англійських негідників, і вони надовго стали слухняними й досить пильно працювали разом з іншими на все товариство — садили, сіяли, жали, зовсім призвичаївшись до острова й до умов життя на ньому. Тільки згодом взялись вони до таких справ, що нарobili багато клопоту.

Як я вже казав, вони взяли в полон трьох дикунів; усі троє були здорові, рослі молодці, отже, іспанці обернули їх на слуг і примусили робити на себе; з них виїшли непогані невільники. Але вони не поводитися з ними так, як я з моїм П'ятницею, — не навіювали їм думок, що врятували б їх, не вчили їх поступово розумних правил життя, а тим більше — релігії, і не приборкували природної дикості їх вдачі ласкавим поводженням та ласкавими розмовами. Правда, вони годували їх щодня; зате й примушували працювати з ранку до вечора. Отже, ці невільники ніколи не стали б їм у пригоді і не билися б за них, як мій П'ятниця, такий незрадливий та відданий, ніби він був частиною моєї істоти.

Але вернімось до мого оповідання. Тепер усі стали

добрими друзями,— бо спільна небезпека, як я казав уже, остаточно помирила їх,— і почали обговорювати своє становище. Насамперед їм треба було обміркувати, чи не краще буде перенести житло звідси — бо дикуни найчастіше відвідували саме цю частину острова — кудись углиб, у затишніше місце, де можна було б безпечніше переховувати зерно та худобу.

Після довгих суперечок вирішили не переносити житла, бо вони не втрачали ще надії одержати звістку від свого губернатора (тобто від мене) і гадали так: якщо я пошлю кого-небудь по них, то, певна річ, саме на цей бік острова. А коли мої посланці не знайдуть житла на вказаному місці, то, подумавши, що дикуни перебили всіх поселенців, вони поїдуть, і таким чином зникне остання надія вирватись звідси.

Щодо полів та худоби, то вони вирішили перенести й перевести це в долину, де була моя печера, бо ґрунт там був годящий і для ниви, і для пасовища, та й землі там було вдосталь. Та, розміркувавши, вони змінили цей план наполовину і вирішили перевести туди лише частину худоби й частину засівів, щоб, коли ворог знищить одну половину, вціліла друга. Це було дуже розсудливо з їх боку, а ще розсудливіше, що вони не звірилися в цій справі на полонених дикунів і нічого їм не розповіли ні про плантацію в долині, ні про отару, що перебувала там, а ще менше — про печеру, яку вони берегли собі про той час, коли знадобиться надійний та безпечний захист. До тієї ж самої печери перенесли вони й два барильця пороху, які я залишив їм при від'їзді.

Отже, вони вирішили не переносити свого житла. Але, як я старанно захистив його — спочатку валом, а потім деревами, що розрослися в цілий лісок, так і вони, остаточно переконавшись, що тільки в добрій схованці можна почувати себе безпечно, заходились приховувати своє житло ще краще, ніж досі. Як я з цією метою насадив дерев або, вірніше, на чималій відстані від входу до житла набив кілків, що згодом розрослися в дерева, так само зробили й вони: понабивали кілків скрізь по берегах бухточки, де я причалював колись з плотами, навіть у мулистий ґрунт, куди сягав приплив; не залишили й клаптика вільного ґрунту, ніякої ознаки, що коло цього місця пристають човни. Ці кілки згодом теж розрослися в ліс. Іспанці подбали, щоб кілки були товстіші

й вищі від тих, що посадив я, і позабивали їх так густо, що через три-чотири роки крізь них ніяким способом не можна було побачити, що діється на плантації. Щодо моєї ділянки, то там дерева вирости в людське стегно завтовшки. Між ними вони посадили ще нових так багато й так густо, що дерева стояли, ніби частокіл, із чверть милі завширшки. Згодом продертись крізь цей ліс можна було хіба що тільки з маленькою армією, яка рубала б дерева; бо між ними навряд чи змогло б пролізти й цуценя — так щільно вони стояли.

Та це було ще не все. Вони зробили так само і направо, і наліво, і навколо вершини горба, залишивши дорогу лише для того, щоб проходити самим з допомогою драбини, яку вони приставляли до схилу горба, а потім підтягали вгору і ставили з першого виступу скелі на вершину. Коли драбину забирали, то ніхто не міг пробратись до них, хіба що на крилах або чаруванням.

Все це було дуже добре влаштовано, і згодом воно їм дуже придалось. Це переконало мене, що людська розсудливість, яка виявляє себе з волі провидіння, безперечно, діє теж лише за його вказівками. І коли б ми прислухались до її голосу, то, я цілком певен, могли б запобігти багатьом нещастям, яким ми підпадаємо через наше власне недбальство. Але це між іншим.

Вертаюсь до оповідання. Два роки вони жили цілком спокійно і не бачили дикунів. Щоправда, одного ранку вони дуже сполошилися, бо кілька іспанців, що пішли вдосвіта на західний бік або, вірніше, на західний край острова, — до річі, саме цього краю я завжди уникав, боячись, щоб мене не помітили дикуни, — побачили більше двадцяти човнів з дикунами, що підпливли до берега.

Вони кинулись додому і зняли тривогу. Весь цей і наступний день вони просиділи дома і лише вночі виходили на розвідку. На цей раз їм пощастило: куди їхали дикуни — невідомо, але вони зовсім не причалювали до берега, і побоювання наших людей не справдилися.

Незабаром виникла друга сварка з трьома англійцями, і ось за що: один із цих трьох, розсердившись на одного з невільників за те, що той не виконав як слід його наказу і неохоче слухався його вказівок, витяг з-за пояса сокиру і кинувся на бідного дикуна не для того, щоб провчити його, а щоб убити. Іспанець, що був поблизу, побачивши, як той завдав дикунові серйозну рану

(він цілив у голову, а влучив у плече), подумав, що в бідолашного відтято руку, підбіг і почав благодати англійця не вбивати нещасного, заслонивши собою дикуна, щоб запобігти лихові.

Забіяка ще більше роздратувався і замахнувся сокирою вже на іспанця, присягаючись, що почастиє його так само, як хотів почастивати дикуна. Іспанець встиг своєчасно ухилитись від удару, і сам ударив негідника заступом, що був у нього в руках, бо працювали вони в полі. Другий англієць, що прибіг на допомогу першому, збив іспанця з ніг. Тоді двоє іспанців кинулись визволяти товариша, а третій англієць напав на них. Огнепальної зброї ні в кого з них при собі не було, вони не мали нічого, крім сокир та лопат; але в третього англійця знайшовся мій старий заржавілий тесак, з яким він і кинувся на двох іспанців і поранив обох. На шум збіглась решта іспанців і зв'язала трьох англійців. Тепер треба було вирішити, що з ними робити. Всі троє так часто бунтували, були такі люті й одчайдушні шибеники, так дешево цінили людське життя і були такі ледарі, що жити з ними було дуже небезпечно.

Іспанець, що був за старшого, прямо заявив англійцям, що коли б вони були його земляки, він усіх би їх повісив, бо всі закони й начальники існують для того, щоб охороняти суспільство, а людей, небезпечних для суспільства, треба викидати з нього. Але ж вони англійці, а всі іспанці, які тут є, завдячують своїм визволенням із полону і самим життям великодушності та доброти англійця, тому він готовий віддати їх на суд їхніх же земляків.

Один із двох чесних англійців, будучи при цьому, відповів від імені обох, що їм не хотілося б братись до цієї справи, бо тоді їм довелося б спровадити своїх земляків на шибеницю. І він розповів, як Віль Аткінс пропонував усім п'ятьом англійцям об'єднатись і, захопивши іспанців сплячими, перебити їх усіх.

Почувши це, старший іспанець звернувся до Віля Аткінса:

— Як, сеньйоре Аткінс,— мовив він,— ви хотіли всіх нас повбивати? Що ви на це скажете?

Запеклий негідник не заперечував цього. Він визнав, що це була правда, і з прокльонами заявив, що вони зроблять це раніше, ніж ті повісять їх.

— Гаразд, сеньйоре Аткінс,— сказав іспанець,— що ж ми зробили, що ви хочете забити нас? І чого ви доб'єтесь, повбивавши нас? І що нам зробити, щоб ви нас не вбили? Вас самих убити? Чому ви хочете примусити нас до цього, сеньйоре Аткінс? — спитав іспанець цілком спокійно й посміхаючись.

Сеньйор Аткінс так розлютувався на жарти іспанця, що, коли б його не тримали аж троє і в нього була зброя, він, здається, вбив би іспанця тут же, серед товариства.

Така одчайдушність примусила всіх серйозно подумати про те, що робити далі. Два англійці й іспанець, які врятували бідного дикуна, гадали, що треба повісити одного з трьох на страх іншим. Особливо заслужив цього Аткінс, бо він двічі робив замах на вбивство своєю сокирою, і була повна рація гадати, що він учинив би це, бо бідний дикун був після поранення в такому важкому стані, що, здавалось, він мав померти.

Старший іспанець, проте, не згодився і сказав, що врятував їх життя англієць, а тому він ніколи не припустить покарати смертю англійця, хоч би той убив і половину їх. Він додав, що коли б навіть він сам загинув від англійця, то, якби мав при цьому час висловитись, сказав би їм, щоб вони простили йому його вчинок.

Старший іспанець так рішуче настоював на своєму, що заперечень не було, а оскільки милосердну пораду прийняти завжди найлегше, то всі пристали на неї. Тепер треба було придумати щось, щоб не дати англійцям зробити замислений ними злочин, бо іспанці вважали за свій обов'язок охороняти все товариство від небезпеки. Після довгих суперечок вирішили, по-перше, роззброїти винуватців і не давати їм ні рушниць, ні пороху, ні дробу, ні набоїв, ні тесаків, ні іншої зброї; по-друге, вигнати їх із товариства і дати їм жити, де вони хочуть і як хочуть, власним коштом, і щоб ніхто з решти членів товариства — іспанців і англійців — не ходив до них і не розмовляв з ними; одно слово — не мати з ними ніяких стосунків. Для цього покарані не повинні були підходити ближче певної відстані до житла, а коли вони що-небудь нашкодять, — підпалять житло, зруйнують плантацію, витопчуть поле чи рознесуть огорожу або почнуть нищити кіз,— стратити їх без жалю, застреливши на місці.

Старший іспанець, людина дуже гуманна й добра,

подумавши про цей вирок, звернувся до двох чесних англійців і сказав:

— Слухайте, треба ж подумати про те, що мине багато часу, поки в них буде свій власний хліб і отара. Не вмирати ж їм з голоду. Треба дати їм дещо з провізії.

І він запропонував видати вигнанцям насіння на засів і зерна на вісім місяців, бо гадав, що через вісім місяців вони зберуть уже врожай з власного поля. Крім того, дати їм шість дійних кіз, чотирьох цапів, шість козенят і потрібне для польових робіт знаряддя — шість малих сокир, одну велику, пилку та інше; але спершу вони мали врочисто заприсягнутись, що не будуть більше шкодити ні іспанцям, ні англійцям.

Так вони вигнали бунтівників із товариства й покинули їх напризволяще. Ті пішли, понурі й запеклі, так ніби їм не хотілось ні йти від них, ні залишатися з ними. Відходячи, вони заявили, що виберуть місце і оселяться окремо від інших. Як уже сказано, їм дали запас провізії, але не дали зброї.

Через чотири-п'ять днів вони знову прийшли за провізією і розповіли старшому, де вони розкинули свої намети і де вибрали місце для житла та плантації. Це справді була дуже добра ділянка в найвіддаленішій північно-східній частині острова, деь коло того місця, куди мене прибило море під час моєї першої екскурсії, коли я робив спробу об'їхати острів на човні.

Там вони збудували собі дві гарненькі хатки, розташували їх, за прикладом мого першого житла, під самим схилом горба, де дерева росли з трьох боків, так що цілком ховали їх від чужого зору. Вони попросили кілька сухих козячих шкур на постелі, що їм і дали. А після того, як вони дали слово не зачіпати нікого і не робити шкоди на чужих плантаціях, їм дали сокири і дещо з іншого приладдя, а також трохи гороху, ячменю та рису на засів; одно слово, у них було все, крім зброї та набоїв.

Так відокремлено жили вони місяців шість і зібрали свій перший урожай, хоч зерна було небагато, бо засіяна ділянка була невеличка. Звичайно, влаштовуючись наново на своїй плантації, вони мали силу роботи, і коли почали робити столи, горщики та інші подібні речі, виявилось, що вони зовсім не знаються на цьому і нічого

не вміють. Коли настала дощова пора, вони, не маючи льоху, не мали де зберігати своє зерно. Загрожувала небезпека, що зерно загине, і це дуже стурбувало їх. Тоді вони прийшли благати іспанців допомогти їм, що ті й зробили дуже охоче. За чотири дні викопали велику печеру в узбіччі горба, досить простору, щоб переховувати їх зерно та інші речі від дощу; але до моєї печери, особливо такої, якою вона стала на той час, ту печеру не можна було рівняти, бо іспанці дуже поширили мою і зробили в ній кілька окремих приміщень.

Місяців через дев'ять після розриву бунтарі вигадали штуку, яка разом з тими мерзотами, що вони вже зробили, накликала на них самих силу нещастя і трохи не занастила всю колонію. Трьох товаришів почало, як видно, гнітити трудове життя і, втративши надію поліпшити своє становище, вони задумали зробити подорож на суходіл, звідки приїздили дикуни, спробувати захопити кількох тубільців, привезти їх додому і примусити робити найважчу роботу.

Проект не був би такий недоладний, якби вони не пішли далі. Але вони нічого такого не робили і не задумували, в чому не було б зла — чи то в задумі, чи то у виконанні. По-моєму, так їм судило саме небо, бо коли б явні злочини не переслідувало прокляття, як примирили б ми людські вчинки з божественним правосуддям? Безперечно, це була очевидна відплата за їх бунти та розбишацтво. Вони не виявили ніяких ознак каюття в своєму злочині — навпаки, додали до нього ще нові підлоти, як, наприклад, страшна жорстокість, з якою поранили бідного невільника за те, що той не зробив чи не зміг зрозуміти того, що йому було наказано, — поранили так, що той, напевне, став довічним калікою, і поранили в такому місці, де не можна було знайти ні лікаря, ні ліків, щоб допомогти йому. Але ще гіршим був їх замір учинити вбивство або, коли правильно назвати цей злочин, — умисне вбивство, бо так воно безперечно й було, — складений ними пізніше замір спокійно перебити іспанців під час їх сну.

Проте залишаю свої зауваження і вертаюся до оповідання. Якось уранці трое молодців прийшли до іспанців і дуже смиренно заявили, що хочуть поговорити з ними, а коли ті згодились вислухати їх, сказали, що їм надокучило таке життя. Вони, мовляв, погані робітники, не

мають сили добути все потрібне, і без допомоги їм доведеться померти з голоду. Коли ж іспанці дозволять їм взяти одну із шлюпок, на яких вони приїхали, і дадуть зброю та набоїв у достатній кількості, щоб оборонятись, то вони рушать на суходіл шукати щастя і таким чином решті не доведеться більше постачати їм усе потрібне.

Іспанці були дуже раді позбутись їх, але все ж таки одверто вказали їм на певну загибель, що була перед ними. Сказали, що, зазнавши там самі таких злиднів, вони можуть, не будши пророками, запевнити, що ті помруть з голоду або ж їх уб'ють, і пропонували їм подумати про це.

Англіїці зухвало відповіли, що помруть з голоду, якщо залишаться тут, бо не можуть і не хочуть працювати, а коли поїдуть звідси, то так само тільки помруть з голоду. А коли їх уб'ють, то всьому буде край, бо в них немає ні жінок, ні дітей, що плакали б за ними. Коротко кажучи, вони нахабно обстоювали своє прохання, заявляючи, що поїдуть незалежно від того — дадуть їм якусь зброю чи ні.

Іспанці дуже люб'язно відповіли, що коли вони вирішили їхати, то, певна річ, не поїдуть голі й беззбройні, що вогнепальної зброї у них самих мало, тому дати її багато вони не зможуть, але все ж дадуть два мушкети, пістоль, кортик і по сокирі кожному, — цього, як їм здається, буде досить.

Одно слово, ті погодились на це. Їм дали хліба на місяць і стільки козлятини, що вони могли їсти вдосталь, поки м'ясо буде свіже; дали ще величезний кошик родзинок, глечик води й живе козеня, щоб забити його на м'ясо. Забравши все це, троє англійців сміливо пустились у шлюпці через море, що було тут принаймні сорок миль завширшки.

Їх шлюпка, правда, була велика і могла б підняти і п'ятнадцять, і двадцять чоловік, але саме тому їм було трохи важко керувати нею. Зате вітер і приплив були сприятливі, і все пішло гаразд. Із довгої жердини вони зробили собі щоглу, а з чотирьох висушених козячих шкур великого розміру, зшитих чи зв'язаних мотузками, — парус і весело рушили в путь. Іспанці гукнули їм: «*Vien viage!*»¹ — і ніхто з тих, що залишились на острові, не сподівався більше побачитися з ними.

¹ Щасливої дороги! (*Іспан.*)

Іспанці часто говорили один одному і двом чесним англійцям, як спокійно й гарно живуть вони тепер, після від'їзду тих трьох баламутів. Їм менш за все спадало на думку, що ті можуть коли-небудь вернутись. Аж ось, через двадцять два дні, один із двох чесних англійців, працюючи на плантації, побачив трьох чудного вигляду людей, що підходили до нього; у двох із них на плечах були рушниці.

Англієць подався геть від них чимдужче, мов від нечистої сили, прибіг страшенно переляканий до старшого іспанця і сказав, що всі вони пропали, бо на острів приїхали чужі люди, а які — він не може сказати. Іспанець помовчав хвилину й спитав:

— Чому ж ви не можете сказати? Певна річ, дикуни?

— Ні, ні,— відповів той,— це одягнені люди з рушницями.

— Ну, так чого ж ви злякались? — сказав іспанець.— Якщо це не дикуни, то це, значить, друзі, бо до якої б християнської нації вони не належали, нам вони можуть зробити скорше добро, ніж шкоду.

Поки вони розмовляли, трое англійців прийшли під лісок, який недавно було посаджено коло фортеці, і почали викликати іспанців. Їх зараз же впізнали по голосу, і всі страхи розвіялись; але тепер усі дивувались іншому — що могло трапитися з трьома бродягами і що примусило їх повернутись.

Їх зараз же впустили й почали розпитувати, де вони були та що робили, і ті коротко розповіли про свою подорож. Виявилось, що через два дні, і навіть менше того, вони добрались до землі, але, бачачи, як їх прибуття стурбувало населення, що готувалось зустріти їх з луками та стрілами в руках, не насмілились пристати до берега, а попливли далі на північ і так пливли годин шість-сім, поки не ввійшли до якоїсь протоки, і тут побачили, що земля, видна з нашого острова, не суходіл, а теж острів. Направо на північ вони помітили ще острів, а на заході — цілу групу островів. Та їм треба було десь причалити; вони під'їхали до одного з цих західних островів і сміливо вийшли на берег. Тут мешканці повелися з ними дуже чемно й дружньо, дали їстівного коріння та сушеної риби і, як видно, були раді їх приїздові. Жінки, наввипередки з чоловіками, хотіли дати їм усякої

їжі, якої тільки могли дістати, і приносили її здалека на головах:

Тут вони прожили чотири дні, розпитуючи жестами, які племена живуть направо й наліво від цього острова, і дізнались, що майже скрізь навколо живуть люті й жорстокі народи, що їдять людське м'ясо. Що ж до жителів цього острова, то вони пояснили знаками, що не їдять ні чоловіків, ні жінок, крім тих, кого забирають у полон на війні; тоді вони влаштовують великий бенкет і з'їдають полонених.

Англіїці спитали, коли саме був у них останній такий бенкет, і дикуни показали спочатку на місяць, а потім на два пальці, давши зрозуміти таким чином, що два місяці тому. Вони додали, що їх великий цар полонив на війні двісті чоловік, і тепер їх усіх відгодовують для наступного бенкету. Англіїці вдали, що дуже хочуть поглянути на цих полонених; а дикуни подумали, що вони хочуть взяти з собою кілька чоловік і з'їсти їх дома. Вони кивнули їм і показали спочатку на захід, а потім на схід; це означало, що другого дня на світанку вони приведуть гостям кількох чоловік. І справді, вранці англійцям привели п'ять жінок і одинадцять чоловіків для того, щоб ті забрали їх з собою,— точнісінько так, як ми в портових містах постачаємо на корабель биків та корів.

Хоч якими грубими й дикими ці хлопці були дома, але така пропозиція їх обурила, і вони не знали, що робити. Відмовитись від подарунка було б жорстокою образою для дикунів, а що робити з полоненими — вони не знали. Порадившись і посперечавшись між собою, вони вирішили прийняти подарунок, а натомість дали дикунам одну з своїх сокир, старий ключ, ніж і шість-сім куль, призначення яких дикуни не розуміли, хоч, як видно, були дуже задоволені. Після цього, зв'язавши бідним полоненим руки за спиною, дикуни втягли їх у шлюпку наших англійців.

Тепер англійцям лишалось тільки негайно поїхати назад, бо інакше дикуни, запропонувавши їм такий розкішний подарунок, напевне, сподіватимуться, що гості вб'ють на ранок двох-трьох полонених і запросять їх до себе на бенкет.

Отож, попрощавшись з гостинними дикунами і висловивши їм свою пошану та вдячність за звичаями того

народу,— хоч жодна сторона не розуміла жодного слова другої,— англійці відчалили й попливли назад до першого острова, а прибувши туди, випустили вісім полонених на волю, бо їх було надто багато.

Дорогою вони намагались як-небудь порозумітись з своїми полоненими, але не було ніякої змоги втовкмачити їм що-небудь у голову. Що не казали їм англійці, що не давали їм, що не робили для них,— вони чекали лише, що білі люди ось-ось уб'ють їх. Насамперед їх розв'язали, але бідолашні, особливо жінки, почали так кричати й голосити, ніби їм приставили ніж до горла, бо вони відразу подумали, що, розв'язавши, їх повбивають.

Коли їм дали їсти, вони знову подумали, що їх відгодовують, боячись, щоб вони не схудли і не стали непридатними для їжі. Досить було пильно подивитись на кого-небудь із них, як усі робили висновок, що той або та, на кого дивились, ситіші за інших і тому будуть першою жертвою. Навіть через кілька днів, незважаючи на ласкаве поводження з ними нових господарів, вони все ще чекали, що ті не сьогодні-завтра уб'ють кого-небудь із них собі на обід або на вечерю.

Вислухавши цю незвичайну історію від трьох мандрівників, іспанці спитали, де тепер їх бранці, і, дізнавшись, що дикуни привезені вже на острів та поміщені в одну з хат і що англійці прийшли просити для них харчів, іспанці й двоє інших англійців, тобто всі поселенці, вирішили піти подивитись на них. Пішов разом з ними й батько П'ятниці.

Коли вони ввійшли в хату, полонені сиділи зв'язані, бо, висідаючи з шлюпки, англійці скрутили їм руки назад, щоб вони не могли забрати шлюпку та втекти. Всі вони були зовсім голі. Троє чоловіків, огрядні, рослі, добре збудовані, мали від тридцяти до тридцяти п'яти років; з п'яти жінок дві були віком між тридцятьма й сорока роками, дві — років двадцяти чотирьох-двадцяти п'яти; п'ятій — гарній, стрункій дівчині — було шістнадцять-сімнадцять років. Усі жінки були досить гарні і тілом, і обличчям, тільки дуже смуглі. Дві з них, коли б вони були білі, могли б зійти за красунь навіть у Лондоні; вони вирізнялись серед інших надзвичайно приємною зовнішністю та скромним поводженням, особливо коли їх одягли та «прибрали», хоч убрання їх було не вельми пишне; та про це далі.

Видовище це, звичайно, було трохи чудне для наших іспанців, людей, правду сказати, добре вихованих, надзвичайно спокійних та стриманих, що завжди зберігали добрий настрій. Особливо ж були вони скромні, як це незабаром виявиться. Чудно їм, кажу, було бачити трьох голих чоловіків і п'ять голих жінок, зв'язаних до купи, в найжахливішому становищі, яке тільки можна собі уявити, бо вони кожному мить чекали, що їх витягнуть надвір, виб'ють їм мозок із голови і тоді з'їдять — так само, як ріжуть теля, щоб поласувати його м'ясом.

Передусім наші послали до них старого індійця, батька П'ятниці, подивитись, чи не впізнає він кого-небудь та чи не зрозуміє їхньої мови. Старий ввійшов у хату, пильно придивився до їх облич, але не знайшов жодного знайомого. Ніхто з полонених, крім однієї жінки, не розумів ні його знаків, ні слів.

Але й цього вистачило, щоб пояснити в'язням, що вони в руках християн, що ті не їдять ні чоловіків, ні жінок, і, значить, їм нема чого боятись за своє життя. Переконавшись у цьому, полонені почали всіма способами виявляти свою радість так незграбно та своєрідно, що не можна й сказати; вони, як видно, належали до кількох різних племен.

Через жінку, що була серед них за товмача, наші спитали, чи хочуть дикуни служити їм і працювати на людей, що звільнили їх із полону і врятували їм життя. Почувши це запитання, вони пустились танцювати, потім почали хапати все, що було поблизу, і класти собі на плечі, на знак того, що вони з охотою готові працювати.

Старший іспанець гадав, що мати жінок у своєму середовищі було не зовсім зручно і що це може призвести до боротьби, а то й до кровопролиття; тому він спитав трьох англійців, що вони думають робити з жінками, — чи оженяться з ними, чи візьмуть їх служницями. Один з англійців сміливо й не задумуючись відповів, що вони візьмуть їх і як дружин, і як служниць, на що старший іспанець сказав:

— Я не хочу вас обмежувати, — у цій справі ви самі собі господарі, але я гадаю, що буде справедливо, коли кожен із вас зобов'яжеться не брати собі за дружину більше однієї жінки, і коли візьме один, то другий не повинен її чіпати. Хоч ми й не можемо одружити вас, а все ж таки, поки ви живете тут, кожна жінка, яку хтось

із вас візьме, мусить бути на утриманні свого чоловіка. Я вважаю також,— додав іспанець,— що поки її чоловік тут, ніхто інший не повинен мати з нею стосунків.

Ця вимога здалась такою справедливою, що всі з охотою погодились підкоритись їй.

Потім англійці запитали іспанців, чи не хоче хто-небудь із них узяти собі жінку. Але всі іспанці відмовились. Дехто сказав, що в них залишилась дружина дома, інші — що їм не подобаються нехристиянки, і всі одногосно заявили, що не зачеплять жодної жінки. Такої чесноти я за весь час своїх подорожей не зустрічав ніде. Зате всі п'ятеро англійців узяти собі по жінці — я хочу сказати, по тимчасовій дружині — і почали жити по-новому. Іспанці й батько П'ятниці залишились у моїй фортеці, яку вони значно поширили. З ними жили троє слуг, яких вони захопили в останній битві з дикунами. Всі вкупі вони склали головне ядро колонії, постачали решті провізію і допомагали в усьому, як могли та як вимагала того потреба.

Найдивніше в цій історії те, як п'ятеро таких запеклих забіяк мирно й без суперечок поділили між собою жінок, і як двоє з них не забажали однієї й тієї самої жінки — це було тим дивніше, що дві чи три полонянки були куди привабливіші за інших. Вони добрали доброго способу запобігти суперечкам: зібрали всіх п'ятеро жінок в одній хаті, а самі пішли до другої й кинули жереб, кому вибрати першому.

Той, кому випала перша черга, ввійшов сам у хату, де сиділи бідні жінки, і, вибравши ту, що йому подобалась, вивів її надвір. Дуже цікаво, що той, хто вибирав перший, взяв собі за дружину найстарішу і найнекрасивішу, з чого довго сміялись не лише англійці, а й іспанці. Та хлопець був не дурень: він зміркував, що йому потрібна не стільки гарна, як вправна та роботяща жінка,— і виявилось, що його дружина була краща за всіх.

Бідні жінки, побачивши, що вони сидять у ряд і що їх виводять одну по одній, знову вжахнулись й подумали, що тепер їх уже напевно з'їдять. Тому, коли англійський моряк увійшов і вивів одну з них, решта зняли жалісний плач, притулились одна до одної, прощаючись між собою з такими, видно, муками та стражданнями, що від цього видовища здригнулося б найзачерствіліше серце в світі. Англійці ніяк не могли довести їм, що їх

не вб'ють, поки не покликали старого батька П'ятниці; той пояснив їм відразу, що, вивівши жінок із хати по одній, ті п'ятеро взяли їх собі за дружин.

Коли страх, що охопив жінок, трохи вгамувався, чоловіки взялись до роботи, іспанці допомогли їм, і через кілька годин для кожної окремої родини була збудована нова хижка, чи то намет. Дві халупки, що вже були в них, вони обернули на склади сільськогосподарського знаряддя, хатнього майна та провізії. Троє бродяг обрали собі місце для житла далі від фортеці, а двоє чесних англійців, навпаки — ближче до неї, але всі оселились на північній частині острова. Таким чином, мій острів був залюднений вже в трьох місцях, як я сказав би, на ньому виникли три міста.

Варто уваги, що, як це часто буває на світі (хоч я й не можу сказати, до якої мудрої мети веде в таких випадках боже провидіння), двом чесним англійцям дістались гірші жінки, а трьом шибеникам, ні до чого нездатним і не спроможним зробити нічого доброго не то що для інших, а й для самих себе, — цим шибеникам дістались розумні, працьовиті, дбайливі і вправні дружини. Не можна сказати, щоб перші дві жінки були погані на вдачу, — всі п'ятеро були покладливі, спокійні й покірні створіння, скорше рабині, ніж дружини, — я хочу сказати лише, що вони були менш спритні, здатні та роблящі, ніж інші, і до того ж не такі охайні.

Мушу зробити ще одно зауваження на честь ретельності, з одного боку, і на догану лінощам, недбальству й байдужості, — з другого. Прийшовши на місце і побачивши окремі поліпшення, посадки та господарювання маленьких колоній, я переконався, що ці два англійці настільки перевершили тих трьох, що не можна було й рівняти їх. Правда, і ті, й другі засівали стільки землі, скільки їм було потрібно, бо, за моїми правилами та за вказівками природи, було безцільно засівати більше, ніж потрібно, але різницю в обробленні полів, посадках, огорожі й в усьому іншому було видно з першого ж погляду.

Два англійці посадили коло своїх хижок безліч молодих дерев, так що там, крім лісу, нічого не було видно, і хоч плантацію двічі руйнували — один раз їхні ж земляки, а вдруге вороги, як про це буде сказано в своєму місці, — вони все поновили, і тепер усе навколо росло й процвітало. Виноград вони посадили рівними рядами

і доглядали його, як у справжньому винограднику, хоч ніколи перед тим і не бачили його. Завдяки доброму доглядові їх виноградники були знов-таки кращі, ніж у інших. Вони знайшли собі також захисток у гущавині лісу. Хоч це й не була природна печера, як та, що я знайшов, але вони зробили подібну до неї власними руками, безперестанно працюючи. При небезпеці вони переселювали в ній своїх жінок та дітей, і там ніхто не міг їх знайти. Набивши силу свіжих кілків, що, як я казав, приймались дуже легко, вони зробили ліс непрохідним, крім одного місця. Там вони злазили вгору, а тоді входили до печери через відомий їм прохід.

Щодо трьох шибеників, як я їх справедливо називаю, то вони, хоч і дуже присмирніли проти колишнього і не сперечалися вже на кожному кроці (правда, у них для цього й приводів було менше), а все ж таки не могли позбутись одного з пороків, властивих цим людям, а саме — лінощів. Щоправда, вони сіяли ячмінь і робили огорожі, але до них можна було цілком справедливо прикласти слова Соломона: «Йшов я мимо виноградника ледаря і бачив, що він весь заріс колючками». І іспанці, коли прийшли подивитись на їх ниву, подекуди навіть не бачили пашні, так вона заросла бур'яном. В огорожі були дірки, крізь які на поле продирались дикі кози та з'їдали сходи; правда, згодом ці дірки затулили хмизом, але це було однаково, що замкнути двері стайні після того, як коня вкрадено.

Тим часом у господарстві двох чесних англійців скрізь було видно працьовитість і дбайливість. На їх ланах не було бур'яну, що глушив би сходи, а в огорожах не було дірок. Вони справджували слова того ж таки Соломона, сказані в іншому місці: «Дбайлива рука багатіє». Все в них росло та квітнуло, а їх житло було, як повна чаша. У них і худоби було більше, ніж у інших, і знаряддя, і всякого хатнього скарбу — та й розваг і втіх більше.

Правда, жінки трьох ледарів були дуже вправні й охайні. Вони навчились кухарити в того чесного англійця, що, як я вже згадував, був на кораблі кухарчуком, і чудово готували для своїх чоловіків усякі страви. Їхні ж товаришки ніяк не могли зрозуміти цього діла, і колишньому кухарчукові доводилось готувати самому. А чоловіки трьох працьовитих жінок ледарювали, добували че-

репашачі яйця, ловили рибу та птиць. Одно слово, вони всіма способами ухилялись від роботи, а через це терпіло їх господарство. Працьовиті жили добре і в достатку; ледарі — нудьгували та поневірялись. Так, здається мені, завжди буває на світі.

Тепер я розповім про один випадок, подібного до якого не траплялося ще ні з ними, ні зі мною.

Якось ранком до берега під'їхали п'ять чи шість човників з індіями або дикунами — називайте їх, як хочете. Приїхали вони, певна річ, з тією ж метою, як і раніше, — поїсти своїх полонених. Це не було вже дивом для іспанців і моїх земляків. Вони тепер не лякались, будучи певні, що коли дикуни не помітять їх, то спокійно поїдуть додому, не підозрюючи, що на острові є люди. Отже, почувши про це, вони мали тільки подати звістку трьом плантаціям, щоб там усі сиділи вдома й не висувались, а також поставити у відповідному місці вартового, щоб знати, коли човни знову рушать у море.

Так, напевне, і треба було зробити, але цього разу нещасливий випадок зіпсував усю справу і виявив дикунам жителів острова, а це завдало всім великого смутку. Коли човни з дикунами відчалили, іспанці пішли на розвідку, а один із них запропонував з цікавості піти на те місце, де бенкетували дикуни, і подивитись, що вони там робили. На велике своє здивування, вони знайшли там трьох дикунів, що лежали на землі й міцно спали. Можна було гадати, що, пересичені своїм нелюдським бенкетом, вони, подібно до тварин, заснули й не прокинулись, коли решта поїхала, або ж, що вони ходили до лісу й не вернулись своєчасно, щоб сісти в човни.

Іспанці, побачивши їх, були дуже вражені і зовсім не знали, що їм робити. Старший іспанець був з ними, і вони попросили в нього поради, але й він признався, що не знає, що тут робити. Рабів вони мали досить, убивати цих трьох у них не було охоти. Старший іспанець не дозволив проливати невинну кров, бо ці нещасні створіння не зробили їм ніякої шкоди, не нападали на їх власність, і він вважав, що несправедливо вбивати їх, ніколи з ними не сварившись.

Тут, віддаючи іспанцям належне, я мушу зауважити, що хоч що кажуть про іспанські жорстокості в Мексиці та Перу, але мені ніколи не траплялось бачити сімна-

дцять чоловік будь-якої нації в чужій країні, таких в усьому скромних, стриманих, доброчесних, завжди лагідних і таких ввічливих, як ці іспанці. Жорстокості в їхній натурі зовсім не було; ні нелюдськості, ні варварства, ні надмірних пристрастей — всі вони були люди дуже мужні й твердої вдачі.

Їх добрий характер і спокійність виявилися в їх ставленні до нестерпної поведінки трьох англійців; їх справедливість виявилась тепер у випадку з дикунами, про що сказано вище. Порадившись, вони вирішили притаїтися ще на якийсь час і, коли можна, дочекатись, поки й ці троє поїдуть. Але старший іспанець згадав, що в дикунів немає човна і, значить, вони не можуть поїхати, а коли дозволити їм блукати по острову, вони, безперечно, знайдуть житла, а тоді поселенці, очевидно, пропали.

Отже, через якийсь час вони вернулись і, знайшовши дикунів ще сплячими, вирішили розбудити їх і забрати в полон. Так вони й зробили. Бідні хлопці були страшенно вражені, коли їх схопили й зв'язали. Вони перелякались, як і ті жінки, гадаючи, що їх зараз же повбивають і з'їдять. Здається, це плем'я гадало, що на всьому світі водиться так само, як і в них, — їдять людське м'ясо. Але вони скоро заспокоїлись, і їх відвели.

Було велике щастя, що вони не привели дикунів до своєї фортеці (маю на оці мій замок під горбом), а відвели їх спочатку на дачу, що була головним місцем їх сільських робіт. Згодом їх перевели до житла двох англійців.

Тут їх поставили до роботи, хоч, правду кажучи, її там було зовсім небагато. Не знаю, чи через недбальство вартових, чи через упевненість, що дикунам не було куди діватись і вони не втечуть, — але один із них утік, побіг у ліс і більше про нього нічого не чули.

Поселенці мали багато підстав думати, що він вернувся додому, бо тижнів через три-чотири на острів знову приїхали дикуни, побенкетували днів з два й поїхали; напевне, й той був з ними. Ця думка дуже лякала їх. Вони небезпідставно думали, що втікач, щасливо вернувшись додому, розказав своїм, що на острові є люди, що цих людей мало і що їх не важко подолати. На щастя, йому ніколи не говорили, скільки їх усіх було, не стріляли при ньому з рушниць і не показували схо-

ванок, як моя печера в долині або нові притулки, які влаштували два англійці.

Що той хлопець подав про них звістку, вони передусім побачили з того, що місяців через два, за годину після сходу сонця, шість човнів, у яких було по сім чи вісім і навіть по десять чоловік, під'їхали на веслах до північного берега острова, куди вони раніше ніколи не причалювали, і висіли приблизно за милю від житла двох англійців, де колись тримали того втікача. Як сказав старший іспанець, шкода була б не така ще велика, якби там були всі поселенці, бо жоден дикун не втік би. Але сталось багато гірше: двоє проти п'ятдесятьох — це вже надто нерівні сили. Двом англійцям пощастило побачити їх за милю від берега, тобто за годину перед висадкою; а оскільки дикуни причалили приблизно за милю від їхнього житла, то минуло чимало часу, перше ніж дикуни змогли дійти до них. Тепер, маючи всі підстави гадати, що вони зражені, англійці насамперед вирішили зв'язати двох полонених, що залишились, і наказати одному з трьох дикунів, із числа привезених разом з жінками і нібито щиро прихильному до них, відвести їх разом з жінками до затишного місця в лісі, про яке я вже говорив. Там вони мали зв'язати обом молодцям руки й ноги, поки не одержать дальших розпоряджень.

Далі, бачачи, що всі дикуни вийшли на берег і прямують до них, вони відчинили огорожі, де були їх дійні кози, і пустили їх усіх блукати в лісі, щоб дикуни могли прийняти їх за диких. Та той негідник дав їм відомості про все, бо дикуни йшли прямо до будинків.

Перелякані бідолахи, заховавши своїх жінок та добро, звеліли другому невірникові з числа трьох привезених з жінками, що якраз трапився коло них, бігти якнайшвидше до іспанців, зняти там тривогу й просити негайної допомоги. Тим часом самі вони, схопивши зброю та які були в них набої, відступили до того місця в лісі, куди відіслали своїх жінок, тримаючись на такій відстані від дикунів, щоб бачити, куди ті прямують.

Не відходячи далеко, вони побачили з горбка, що невеличке військо дикунів підійшло до їх житла, і через хвилину всі хижки та скирди запалали, на великий їх сум та відчай. Шкода була дуже велика і навіть непоправна, принаймні на деякий час. Трохи згодом дикуни,

мов люті звірі, розсипались по плантації, все руйнуючи й шукаючи по всіх куточках здобичі, а головне — людей, про чие існування вони, як тепер виявилось, були добре інформовані.

Двоє англійців, бачачи це і не почувуючи себе тут у безпеці, бо мимо них могла пройти частина дикунів, а то й ціла юрба, визнали за краще відступити на півмилі. Їм здавалось, що для них буде зручніше, коли дикуни розійдуться в різні сторони і розіб'ються на окремі маленькі купки, як воно й сталося згодом.

Дальша їх зупинка була коло входу до дуже густо зарослої ділянки лісу, де стояло величезне старе дуплисте дерево. У це дупло обидва вони залізли, вирішивши подивитись звідти, що буде далі.

Вони недовго просиділи там, коли з'явилися два дикуни, які бігли прямо до них, немов знаючи, що там сидять англійці і бажаючи напасти на них. Трохи пізніше англійці помітили, що за тими двома біжать ще троє, а далі ще п'ятеро — і всі в один бік. Крім того, віддаля вони побачили ще семеро чи восьмеро, що бігли в іншому напрямі. Одно слово, дикуни вештались по всіх усядах, як мисливці, що ганяються за дичиною.

Бідолашні були в скрутному становищі і не знали, що робити: залишатись у дуплі чи тікати. Порадившись, вони вирішили, що дикуни, порозходившись у лісі, легко можуть знайти притулок, де сховані сім'ї англійців, і якщо допомога не приспіє, тоді все пропало. Отже, вони вирішили спинити ворогів, а коли б їх зібралось надто багато, злізти на верхівку дерева й стріляти звідти. Вони були певні, що коли дикуни (а їх приїхало душ п'ятдесят) нападуть на них, вони продержаться, поки вистачить набоїв.

Отак вирішивши, вони почали міркувати, чи стріляти в двох передніх дикунів, а чи почекати, поки прибіжать дальші троє, щоб, напавши на середніх, відрізати двох перших від п'ятьох, що бігли слідом.

Нарешті вони вирішили пропустити перших двох, якщо ті самі не помітять їх і не нападуть. Перші два дикуни й самі звернули в іншу частину лісу; зате троє й п'ятеро бігли просто до дерева, ніби знали, що англійці там.

Побачивши, що дикуни біжать просто до них, вони вирішили стріляти, коли ті вирівняються в одну лінію;

стріляти по одному, бо перший же постріл міг влучити у всіх трьох. Для цього той, хто мав стріляти, поклав у рушницю три-чотири маленькі кулі. Маючи добру бійницю, за яку правила проламана в дереві дірка, він непомітно взяв точний приціл і почав чекати, коли вони підбіжать ярдів на тридцять до дерева, щоб не схибити.

Коли дикуни підбігли ближче, наші люди ясно побачили, що один із них і є невільник-утікач, і вирішили неодмінно вбити його, хоч би для цього їм довелось стріляти обом. Один вистрелив, а другий уже націлівся, щоб звалити дикуна другим пострілом, коли він не впаде від першого.

Та перший англієць був надто добрий стрілець, щоб схибити, а що дикуни бігли один по одному тісною купкою, то його постріл влучив у двох: першого вбив відразу, бо куля влучила йому в голову, а другий упав поранений навиліт. Третьому дряпнуло плече — мабуть, тією ж самою кулею, що пройшла крізь тіло другого. Цей страшенно перелякався, хоч його зачепило злегка, і сів на землю, видаючи пронизливі зойки та стогін.

П'ятеро, що бігли позаду, більше злякавшись звуку пострілів, ніж відчувши небезпеку, спочатку спинились, бо в лісі звук лунав у тисячу разів гучніше, ніж він був насправді. Луна прокотилася з кінця в кінець і звідусюди пурхнули птахи, здіймаючи пронизливі крики зовсім так, як тоді, коли я зробив перший постріл на острові за весь час його існування.

Проте, коли все стихло, дикуни, не розуміючи, що воно було, а тому й не боячись, підійшли до того місця, де лежали їхні товариші, і, не підозрюючи, що над ними теж нависло таке саме нещастя, стовпились навколо пораненого і щось балакали — мабуть, розпитували, що з ним трапилось; він, певне, сказав їм, що спочатку вогненна стріла і зразу після неї грім їхніх богів убили тих двох, а його поранили. Так, кажу я, мало бути, бо це найпевніше припущення: вони не бачили зблизька жодної людини і ніколи зроду не чули рушниці. Вони не знали також, як можна на відстані вбити або поранити вогнем та кулями, бо якби мали про це хоч яке-небудь уявлення, то, побачивши долю своїх товаришів, не стояли б так безтурботно, без ніякого страху за себе.

Наші два англійці, хоч і признавались мені потім, що їм було неприємно вбивати стількох нещасних створінь,

та ще й таких безтурботних, вирішили все ж таки напасти на них. Усі дикуни були в їх руках. Перший англієць зарядив свою рушницю, і, умовившись, кому в якого дикуна цілити, вони вистрелили разом і вбили або важко поранили чотирьох із них; п'ятий, переляканий до смерті, хоч і не поранений, упав разом з усіма; а наші люди, побачивши їх укупі, подумали, що вбили всіх дикунів.

Гадаючи, що вороги мертві, наші люди сміливо вилізли з дупла, не зарядивши рушниць, що було великою з їх боку помилкою, прийшли на місце й з подивом побачили, що четверо ще живі і двоє з них поранені легко, а один зовсім не поранений. Тут їм довелося вже попрацювати прикладами: насамперед вони добили невірника-втікача, винуватця всього цього лиха, а потім другого, що був поранений в коліно, і цим поклали край його стражданням. А той, що зовсім не був поранений, кинувся навколішки, простягаючи до них руки, і з жалісним стогоном благав їх жєстами дарувати йому життя, проте не міг сказати й слова, що було б зрозумілим.

Ті жєстами звєлили йому сісти на землю коло дерева, і один з англійців мотузкою, що випадково знайшлась у нього в кишені, міцно скрутив йому ноги та руки і прив'язав до дерева. Потім вони покинули його і чимдужче побігли наздоганяти перших двох дикунів, боячись, щоб ця чи якась інша купка не добралась до притулку в лісі, де були сховані їх дружини та добро. Один раз вони побачили двох дикунів, але на великій відстані від себе; ті дикуни бігли через рівнину до моря, зовсім не в напрямі до притулку. Зрадивши з цього, вони вернулись до дерева, де покинули полоненого, але його уже там не було: коло дерева лежали тільки обривки тієї мотузки, якою він був зв'язаний; вони подумали, що його зволіли товариші.

Вони знову завагались, не знаючи, чи близько від них ворог та які його сили. Вони вирішили піти туди, де були сховані їх жінки, дізнатись, чи все там гаразд, і заспокоїти їх, бо ті, напевне, були дуже перелякані. Хоч вони й були одного племені з дикунами, але страшенно боялись,— може саме тому, що добре їх знали.

Прийшовши туди, вони дізнались, що дикуни були і в цій частині лісу, і навіть дуже близько від притулку, але не знайшли його, бо він був майже неприступний:

дерева росли тут так густо, що лише той, хто знав цю гущавину, міг знайти в ній дорогу. Все було гаразд; тільки жінки, що добре знали жорстокість дикунів, були дуже перелякані. Тут англійці з радістю привітали іспанців, що прийшли їм на допомогу в кількості семи чоловік; десятеро інших з слугами та старим П'ятницею, тобто батьком П'ятниці, пішли цілим загonom боронити свою бесідку з полями та худобою, але дикуни так далеко не заглиблювались. З сімома іспанцями прийшов ще один із тих трьох дикунів, що, як я вже казав, були раніше в'язнями, і той дикун, якого англійці прив'язали були за руки та ноги до дерева. Іспанці йшли мимо нього і, побачивши сім чоловік забитих, розв'язали восьмого й повели його з собою. Проте згодом вони змушені були зв'язати його знову, як зробили колись і з двома іншими, що залишились після втечі третього.

Полонені стали тепер для них тягарем, і вони так боялись, щоб ті не втекли, що вирішили навіть перебити їх усіх заради своєї власної безпеки. Одначе старший іспанець не згодився на це й наказав відіслати їх до моєї старої печери в долині, держати їх там під доглядом двох іспанців і давати їм їсти. Так і зробили, а на ніч зв'язали їм руки та ноги.

Коли прийшли іспанці, двоє англійців так набрались духу, що не могли всидіти на місці і, взявши з собою п'ятьох іспанців, з чотирма мушкетами, пістолем та двома товстими дрючками пішли шукати дикунів. Передусім вони пішли до того дерева, де лежали забиті люди. Тут, як видно, побувала вже нова ватага дикунів: вони хотіли забрати трупи і два з них відволокли досить далеко, але потім кинули. Звідси наші люди пішли на горбок, де вони недавно стояли й дивились, як дикуни руйнували їх житло. На превеликий собі жаль, вони побачили, що над пожарищем досі ще стояв дим, але ніхто з них не побачив там жодного дикуна. Тоді вони вирішили піти, з усіма можливими пересторогами та обачністю до зруйнованої плантації; але, ще не дійшовши туди, вони помітили на морському березі дикунів, що сідали в свої човни, лаштуючись у дорогу.

Наші люди жалкували, що не могли наблизитись до них і вдарити на них на прощання, проте взагалі вони були дуже задоволені, що дикуни поїхали геть.

Бідолашні англійці втратили тепер усе своє майно;

вся їх робота була знищена. Решта поселенців погоди-лась допомогти їм відбудуватись і дала їм усе потрібне. Навіть їх земляки, що досі не виявляли ніяких добрих нахилів, дізнавшись про їх нещастя, прийшли й запропонували свою допомогу та співробітництво і дуже дружно протягом кількох днів працювали, відбудовуючи їх житла та роблячи все потрібне, так що за короткий час ті знову стали на ноги.

Приблизно через два дні після того сталася одна приємна подія: поселенці побачили три викинуті на берег дикунські човни, а трохи далі від них — двох потоплих дикунів. З цього можна було судити, що їх спіткав у морі шторм і перекинув кілька човнів, бо вночі, коли вони поїхали, дув дуже сильний вітер.

Проте, хоч дехто міг загинути, багато могло й урятуватись та розповісти іншим, що вони робили і що з ними трапилось, а також підбурити їх на новий напад, який вони справді вирішили здійснити, але на цей раз уже з силами, достатніми для знищення всякого ворога. Адже до того, що розповів їм перший дикун про поселенців, вони майже нічого не мали додати, бо не бачили нікого з нас; той перший дикун, що розповів їм про нас, був убитий, а інших свідків у них не було зовсім.

Минуло п'ять-шість місяців. Наші люди нічого не чули про дикунів і сподівались, що ті не забули ще своєї першої невдачі або ж кинули надію на перемогу, коли раптом одного ранку до острова під'їхав цілий флот: двадцять вісім човнів, повних дикунів з луками, стрілами, палицями, дерев'яними мечами та іншою зброєю; їх наїхало стільки, що наших людей охопив жах.

Дикунки висіли на берег увечері і до того ж у най-дальшій частині острова, тому наші могли присвятити цілу ніч обговоренню того, як зустріти ворога. Знаючи, що раніше їх найкраще забезпечувала тільки добра схованка і що вона допоможе їм і тепер, коли ворогів у них стало так багато, вони вирішили передусім знести недавно відбудовані хижки двох англійців, а кіз загнати в стару печеру. Поселенці були певні, що на світанку дикунки підуть прямо туди, хоч тепер вони причадили не менше ніж за шість миль від плантації англійців.

Отже, вони перевели всіх своїх кіз до старої бесідки, як я її звав, що належала іспанцям, і знищили, наскільки могли, всі ознаки свого перебування на острові. Дру-

гого ранку вони розташували свої сили на плантації двох англійців, чекаючи прибуття дикунів. Як вони гадали, так і вийшло: нові напасники, покинувши свої човни на східному краю острова, прийшли понад берегом прямо туди. За підрахунком наших людей, їх було двісті п'ятдесят чоловік. Наша армія, певна річ, була маленька і — це було далеко гірше — не мала вдосталь зброї. Здається, повний склад її був такий:

По-перше, воїнів:

17 іспанців;

5 англійців;

Старий П'ятниця, тобто батько П'ятниці;

3 невільники, які були взяті разом з жінками і довели свою вірність;

3 інші невільники, що жили з іспанцями.

Зброї вони мали:

11 мушкетів;

5 пістолів;

3 мисливські рушниці, що я відібрав у матросів-бунтарів, коли примусив їх здатись;

2 тесаки;

3 старі алебарди.

Невільникам вони не дали ні мушкетів, ні рушниць, але ті мали кожний по алебарді, чи то довгій палиці з великим залізним наконечником, і по топірцю. Всі наші теж узяли по топірцю. Дві жінки настояли, щоб і їм дозволили взяти участь у бою. Їм дали луки та стріли, захоплені іспанцями після першої битви двох дикунських племен, та топірці.

Старший іспанець, про якого я так часто згадував, командував усім військом, а Вільям Аткинс, що був хоч і дуже жорстокий, проте відчайдушно сміливий, став його помічником. Дикуни наступали, як леви, і наші люди не мали ніякої переваги перед ними, навіть через свою позицію, а це було найгірше. Тільки Віль Аткинс, що, як виявилось, був дуже корисна людина, засів з шістьма чоловіками в маленькому ліску, як авангард. Вони одержали наказ, пропустивши першу ватагу дикунів, стріляти прямо в натовп, а потім відразу відступити і, обійшовши лісом, вийти позаду іспанців, що теж залягли в гущавині.

Дикуни розбіглись на всі боки окремими купками, не додержуючись ніякого ладу. Віль Аткинс пропустив

мимо себе чоловік з п'ятдесят, а потім, побачивши, що решта йде густим натовпом, наказав трьом із своїх стріляти. Їх мушкети були заряджені шістьма-сімома кулями кожен, причому кулі були з пістольні завбільшки. Скільки чоловік вони вбили чи поранили — розібрати було важко. Ще важче описати жах і здивування дикунів: вони перелякались вкрай, почувши гуркіт пострілів, побачивши, як їх товариші падають — одні мертві, інші поранені, — і не розуміючи, звідки впало на них таке лихо. Не встигли вони прийти до пам'яті, як Віль Аткінс з іншими трьома випалили в саму гущу ворогів, а перші тим часом знову зарядили свої рушниці і трохи згодом вистрелили ще раз.

Якби Віль Аткінс, як йому було наказано, зараз же після цього відступив разом із своїми людьми або якби тут був другий загін наших людей, щоб стріляти без перерви, то дикуни, напевне, втекли б, бо їх лякало найбільше те, що вони не бачили, хто в них стріляє, і гадали, що це самі боги карають їх блискавкою й громом. Але Віль Аткінс, зоставшись на місці, щоб зарядити ще раз рушниці, вивів їх із помилки. Кілька дикунів, вислідивши їх, зайшли їм у тил, і, хоч Аткінс та його люди пальнули в них два-три рази і вбили понад двадцять чоловік, вони поранили стрілами самого Аткінса і вбили одного з його товаришів-англіїців, а трохи згодом убили іспанця та одного з тих невільників, що приїхали з жінками. Цей невільник був бравий хлопець, бився одчайдушно і власноручно вбив п'ятьох дикунів, не маючи ніякої зброї, крім кутої залізом палиці та топірця.

Коли Аткінса було поранено, а двох інших убито, наші люди відступили на горбок у лісі. Іспанці, давши три залпи, теж відступили, бо дикунів була така сила і вони були такі завзяті, що стіною сунули на наших, зневажаючи небезпеку і сиплячи хмари стріл, хоч їх душ п'ятдесят було вбито і стільки ж, як не більше, поранено. Треба зауважити, що їхні поранені, якщо тільки вони не ставали зовсім небоездатні, шаленіли від ран і білись, як божевільні.

Відступивши, наші покинули вбитих іспанця та англійця на бойовищі. Дикуни, наблизившись, били їх іще і знівечили їх трупи найжорстокішим способом, як це властиво справжнім дикунам: перебили їм палицями та дерев'яними мечами руки та ноги й потрошили голови.

Вони не переслідували тих, що відступали, але, ставши колом (такий, очевидно, в них звичай), двічі вигукнули переможний клич. Невдовзі кілька їхніх поранених померли в них перед очима від великої втрати крові.

Коли старший іспанець зібрав весь загін на горбку, Аткінс, незважаючи на свою рану, наполягав, щоб тепер, коли англійці з'єднались з іспанцями, всі вони разом рушили далі і напали на дикунів. Але іспанець сказав:

— Ви бачите, сеньйоре Аткінс, як б'ються їхні поранені. Заждімо до ранку. До того часу вони ослабнуть від втрати крові та від болю; тоді в нас буде менше ворогів.

Порада була дуже добра, але Віль Аткінс весело відказав:

— Це правда, сеньйоре, вони слабнуть, та слабну і я. Ось чому я й хочу битись, поки не прохолов.

— Годі вам, сеньйоре Аткінс,— сказав іспанець,— ви довели вже свою відвагу і своє зробили. Тепер ми будемо битись за вас. А все-таки, на мою думку, краще почекати до ранку.

Так вони й зробили були. Проте ніч була ясна та місячна, і вони бачили, як дикуни безладно пораються коло своїх убитих та поранених, з великою метушною й галасом. Отже, вони вирішили напасти на них ще вночі, особливо якщо їм удасться зробити хоч один залп, перше ніж їх побачать. Для цього вони мали добру нагоду: один із двох англійців, коло чиеї оселі розпочався бій, повів їх кругом між лісом та берегом на захід, а потім відразу повернув на південь. Вони так близько підкрались туди, де натовп дикунів був найтісніший, що не встигли ті побачити їх або почути, як восьмеро наших людей дали вже залп і вчинили цим страшне спустошення. Через півхвилини інші восьмеро зробили ще залп, і знову було вбито та поранено багато дикунів, причому вони не бачили, де ворог і в який бік їм треба тікати.

Іспанці поспішили знову зарядити свої рушниці; тоді поділились на три загони, щоб напасти на дикунів разом. У кожному загоні було вісім осіб, тобто всього двадцять чотири воїни,— двадцять два чоловіки і дві жінки, які, до речі, бились одчайдушно.

Вогнепальну зброю розподілили між усіма загонами рівно, так само й алебарди та палиці. Жінок хотіли були відіслати назад, але ті сказали, що хочуть умерти разом

з своїми чоловіками. Організувавши таким чином свою маленьку армію, наші люди пішли з лісу в саму гущу ворожого війська, знімаючи якомога більше галасу. Дикунки стояли всі вкупі, але були дуже збентежені, почувши крики з трьох сторін. Вони почали б стріляти й самі, але не бачили наших, і тільки коли ті підійшли так близько, що їх можна було розглядіти, кілька стріл полетіло в їх сторону і поранило бідного старого П'ятницю — правда, не тяжко. Та наші не дали дикункам опам'ятатись і, стріляючи, кинулись на них з трьох сторін, а тоді заходились трошити їх прикладами мушкетів, тесаками, кутими залізом палицями та топірцями. Вони так добре розправилися з дикунками, що ті з жахливим верещанням і виттям кинулись урозтіч, рятуючи своє життя.

Наші люди дуже стомились від цієї езекуції. У двох сутичках вони вбили й смертельно поранили понад сто вісімдесят дикунів. Решта, збожеволівши з переляку, бігла через ліси та горби так швидко, як тільки могли витримати їх прудкі, призвичаєні до бігу ноги. Всі вони разом прибігли на берег моря, де вони причалили і де стояли їх човни. Та їх нещастя не скінчилось на цьому, бо того вечора дув сильний вітер з моря, що не давав ніякої можливості відчалити. Навіть більше — вітер дув усю ніч, і коли настав приплив, хвилі винесли їх човни так далеко на берег, що дикункам довелось чимало попрацювати, щоб спустити їх знову на воду. Крім того, багато човнів розбилось або об берег, або один об одного.

Наші люди, хоч і раді з перемоги, мало спочивали тієї ночі. Піджививши себе, наскільки було можливо, вони рушили в ту частину острова, куди побігли дикунки, щоб подивитись, в якому вони стані. Для цього їм неодмінно треба було пройти через бойовище, і тут вони побачили кількох нещасних, що подавали деякі ознаки життя, — видовище, неприємне для великодушних людей, бо справді великодушна людина, хоч і примушена законом війни нищити свого ворога, не тішиться, проте, його нещастям.

Та тут їм не довелось порядкувати самим, бо їх невільники добили бідолашних своїми топірцями.

Дійшовши до місця, де залягли жалюгідні рештки розбитої армії, вони побачили ще з сотню дикунів; біль-

шість їх сиділа на землі, зігнувшись, поклавши руки на коліна, а голову між рук, і схилившись до колін.

Коли наші люди наблизились до них на два мушкетні постріли, іспанець наказав вистрелити без куль із двох мушкетів, щоб налякати їх. Він хотів побачити з їх вигляду, чого від них сподіватись, тобто, чи вони ще здатні битись, а чи так пригнічені й засмучені своєю поразкою, що зовсім занепали духом, а потім діяти відповідно до цього.

Ця хитрість удалась, бо, почувши звук першого пострілу і побачивши блиск другого, дикуни схопились на ноги, страшенно перелякані, а коли наші люди почали наближатися, всі вони побігли геть з криком та зойком, видаючи якесь особливе виття, якого наші не могли зрозуміти і ніколи раніш не чули. Так бігли вони через горби в глиб острова.

Спочатку наші вважали, що краще було б, якби вітер утих і дикуни поїхали назад. Але вони не зміркували, що це може спричинити такий наплив дикунів, якому вони не змогли б опиратись, або ж що після цього вони почнуть відвідувати острів так часто й такою великою юрбою, що спустошать його, і наші люди помруть тоді з голоду. Віль Аtkінс, що, незважаючи на свою рану, був з ними, подав найкращу при цій нагоді пораду: скористатись перевагами свого становища і, відрізавши дикунів від їх човнів, позбавити їх можливості будь-коли вернутись і знову плюндрувати острів.

Вони довго радились про це. Дехто був проти, боячись, що негідники з розпачу втечуть у ліс і оселяться там. Тоді довелося б полювати на них, як на диких звірів, з острахом виходити з дому в своїх справах; їх плантації будуть пограбовані, а отари спустошені — одно слово, вони завжди бідуватимуть.

Віль Аtkінс сказав, що краще мати справу з сотнею людей, ніж з сотнею племен, і що треба не тільки знищити човни, але й перебити дикунів, бо інакше вони знищать їх самих. Його доводи були такі переконливі, що всі погодилися з ним і взяли спочатку до човнів. Набравши купу хмизу, вони спробували підпалити кілька човнів, але дерево було вогке й не займалось. Проте верхні частини їх так обвуглились, що човни не годились уже для плавання в морі. Коли дикуни побачили роботу наших людей, деякі з них вискочили з лісу, підбігли

якогого ближче, впали навколішки й закричали: «Оа, оа, Варамокоа!» — і ще кілька слів їхньою мовою, яких ніхто не міг зрозуміти. Зате вони робили жести, що викликали співчуття до них, і якимось чудно верещали, даючи зрозуміти, що вони благають не знищувати їх човнів, а дати їм змогу поїхати назад, з тим, щоб ніколи більше не вертатись.

Та наші люди переконались тепер, що єдиний спосіб урятуватись самим і врятувати колонію — це не дати жодному дикунові можливості вернутись додому, бо, якби хоч один із них повернувся в свій край і розказав про те, що сталося, колонія пропала б. Отже, попередивши дикунів, що пощади не буде, вони знову взяли до човнів і зруйнували всі, що залишились від бурі. Побачивши це, дикуни в лісі зняли жахливий зойк, що був добре чутний нашим людям. Потім усі вони забігали по острову, як божевільні, так що наші спочатку не знали, що з ними робити.

При всій своїй розсудливості, іспанці не зміркували, що, довівши дикунів до такого відчаю, вони повинні були добре стерегти свої плантації. Правда, вони відігнали геть свої отари, і дикуни не знайшли їх головного притулку (маю на увазі свою стару фортецю під горбом, а не печеру в долині), але вони розшукали мою плантацію коло бесідки і рознесли вщент усі огорожі та посадки навколо; витоптали хліб, повиривали лози й позривали весь стиглий виноград,— одно слово, нарobili нашим людям величезної шкоди без будь-якої користі для себе.

Наші були ладні битися з дикунами при всяких умовах, але не могли ганятись за ними, бо ті були дуже прудкі. А коли знаходили їх поодиночі, то боялись бігти за ними, щоб дикуни не оточили їх. На щастя, в дикунів не було зброї, і коли вони й мали луки, то стріл у них не залишилось, а щоб зробити їх, у них не було ні матеріалу, ні будь-якого гострого інструменту.

Скрута та горе, яких вони зазнали, були дуже великі і, зрозуміло, викликали співчуття; але разом з тим вони утворили дуже важке становище і для наших людей, бо, хоч їх притулки й збереглись, зате вся їх провізія, так само як і врожай, була знищена. Що робити, куди податись — вони не знали. Єдиним порятунком була худоба, рештки якої вони мали в долині коло печери, і трохи хліба, що ріс там, а також плантації трьох англійців —

Вільяма Аткінса та його товаришів, з яких залишилося всього двоє — одного вбила стріла, влучивши трохи нижче скроні, так що він не вимовив і слова. Варто уваги, що це був не той жорстокий молодчик, який поранив своєю сокирою бідного дикого невільника, а потім хотів перебити всіх іспанців.

Я вважаю, що тодішнє їхнє становище було багато гірше, ніж моє, після того як я знайшов зерна ячменю та рису і навчився сіяти та вирощувати хліб і розводити худобу, бо тепер у них була, так би мовити, сотня вовків на острові, яка з'їдала все, що знаходила, не підпускаючи їх до себе.

Обміркувавши своє становище, вони вирішили передусім спробувати загнати дикунів у найдальший, південно-східний куток острова, щоб дикуни, причаливши ще коли-небудь до берега, не змогли знайти одні одних; а тоді щодня полювати на них і вбивати по скільки трапиться, щоб зменшити їх число; нарешті, якщо пощастить, приручити їх, дати їм зерна, навчити обробляти землю й жити своєю працею.

Щоб досягти цього, наші люди почали переслідувати дикунів і так налякали їх, що через кілька днів досить було кому-небудь вистрелити в дикуна з рушниці, щоб той, навіть не поранений, падав на землю від самого жаху. Вони так боялись наших людей, які щодня полювали на них і майже щодня кого-небудь із них убивали або ранили, що тікали все далі й далі, ховаючись по лісах та лощинах, і страшенно терпіли від нестачі їжі. Багатьох знайшли потім мертвими без будь-яких пошкоджень на тілі: вони загинули просто з голоду.

Довідавшись про це, наші пом'якшали й пройнялись жалем до них, особливо старший іспанець — така добра й великодушна людина, яку тільки можна уявити собі. Він запропонував захопити, коли буде змога, когось із них живцем, пояснити йому їх намір щодо нього та його земляків таким чином, щоб він міг бути далі їх товмачем, а потім спробувати поставити дикунів у такі умови, щоб вони могли жити самі, не шкодячи нашим людям.

Довго ніхто з індіців не попадався, аж нарешті вдалось захопити в полон одного, — кволого, ледве живого від голоду. Спочатку він був похмурий і не хотів ні їсти, ні пити, але побачивши, що до нього ставляться добре,

дають йому їсти і не вживають насильства, він нарешті став згідливим і прийшов до пам'яті.

До нього привели старого П'ятницю, що багато разів говорив з ним і казав, як ласкаво ставитимуться до всіх них поселенці, як вони не тільки подарують їм життя, а й дадуть їм на прожиток частину острова, якщо тільки вони пообіцяють не виходити за її межі, не кривдити поселенців і не шкодити їм; сказав, що їм дадуть насіння для засіву і хліба для харчування зараз. Старий П'ятниця просив хлопця піти до земляків, поговорити з ними й подивитись, що вони на це скажуть, попередивши, що коли вони на це не погодяться, то їх негайно ж знищать.

Бідні дикуни зовсім присмирніли,— та й залишилось їх небагато, всього чоловік тридцять сім, і вони відразу ж попросили дати їм чого-небудь поїсти. Тоді дванадцять іспанців і двоє англійців, озброївшись і взявши з собою трьох індіців-невільників та старого П'ятницю, пішли до них. Невільники віднесли їм чималий запас хліба та вареного рису, висушеного на сонці, і відвели трьох кіз. Далі їм наказали відійти на схил горбка, де ті посідали на землю і вдячно з'їли все принесене. Ці дикуни непохитно додержали свого слова і ніколи не наближались до житла поселенців, хіба що приходили попросити провізії або порадитись. Так вони жили на своїй ділянці, коли я приїхав на острів і відвідав їх.

Їх навчили сіяти та жати, пекти хліб, приручати та доїти кіз. Тепер їм бракувало лише жінок, щоб розростися в ціле плем'я. Їх оселили на косі, позад якої стояли високі скелі, а спереду, аж до моря, лежала рівнина. Це місце було в південно-східному кутку острова. Землі у них було вдосталь — милі півтори завширшки і тричотири милі завдовжки,— і була вона дуже гарна та родюча.

Наші люди навчили їх робити дерев'яні заступи, подібні до того, що я собі зробив; дали їм дюжину сокир і тричотири ножі. Виявилось, що всі вони надзвичайно смирні й простодушні.

З того часу й до мого приїзду, тобто років з два, дикуни ні разу не турбували нашої колонії. Правда, іноді приїздили декілька човнів, і дикуни святкували свої нелюдські бенкети, але вони належали до різних племен і, мабуть, зовсім не чули про тих, що приїздили сюди раніше і про причину їх приїзду; тому вони не розшу-

кували своїх земляків. Та якби вони й почали шукати, знайти їх було б не дуже легко.

Отже, я, здається, склав повний звіт про те, що трапилось на острові перед моїм поворотом, розповів принаймні про все, варте уваги. Дикуні, чи то індійці, дуже скоро цивілізувались під впливом поселенців, і останні часто відвідували їх, але індійцям вхід до поселенців був заборонений, бо поселенці боялись, щоб ті не зрадили їх.

Цікаво, що дикунів навчили плести кошики, але ті скоро перевершили в цьому своїх учителів і нарobili безліч найдобірніших речей — різних кошиків, сит, кліток для птиці, шаф, крісел, стільців, ліжок, кушеток та іншого начиння — і стали дуже винахідливими після того, як їм показали спосіб роботи.

Мій приїзд дуже полегшив становище дикунів, бо ми дали їм ножів, ножиць, заступів, лопат, сап та інше потрібне для них знаряддя.

З допомогою цього знаряддя вони стали такими майстрами, що взяли нарешті будувати собі хижки — дуже гарні будинки, — плетучи їх із самої лози, як кошики. Це було непогано придумано, і хоч будинки мали чудний вигляд, проте вони чудово захищали від спеки й від усяких звірів та комах. Нашим людям ці будинки так сподобались, що вони запросили дикунів до себе і наказали їм збудувати такі ж самі й для них. Коли я пішов подивитись на англійські оселі, то здалека мені здалось, що передо мною великі вулики. А Віль Аткінс, що став тепер дуже роботязим, ретельним та тверезим, збудував собі такий плетений domeк, якого, гадаю, немає ніде в цілому світі. Він мав сто двадцять кроків в обводі, як я виміряв своїми кроками. Стіни його були зроблені зовсім як кошик, із тридцяти двох квадратів, дуже міцні, футів сім заввишки. В середині була друга стіна, не більше за двадцять два кроки в обводі, але зроблена міцніше, восьмикутної форми. У восьми кутах стояли міцні стовпи, на які він поклав міцні деревини, скріплені дерев'яними цвяхами; від тих деревин він звів для даху піраміду з восьми крокв, дуже гарних, запевняю вас, сполучених добре, хоч і без цвяхів, кількома костьями, які він сам зробив із старого заліза, залишеного мною. Взагалі, цей хлопець виявив багато винахідливості, навіть у таких речах, яких до того часу він зовсім

не знав. Він сам улаштував собі кузню з двома дерев'яними міхами, щоб роздувати вогонь, зробив із залізного лома добре ковадло і сам собі напалив вугілля. З допомогою цього приладдя він викував багато різних речей — крюків, скоб, різних шворнів та петель. Але вернімось до будинку: вивівши дах унутрішнього приміщення до самого верху, він заплів його між бантин так міцно і прошив його рисовою соломною та великим листям дерев на вершку так майстерно, що в хижці було сухо, немов вона була вкрита черепицею або шифером. Він, звичайно, признався, що плетену частину хижки зробили йому дикуни.

Зовнішнє коло, теж укрите, було ніби прибудовою круг унутрішнього приміщення, і з усіх тридцяти двох кутів до стовпів внутрішньої хати були прокладені бруси, футів двадцять завдовжки. Таким чином, між зовнішньою і внутрішньою плетеними стінами був прохід футів з двадцять завширшки.

Внутрішнє приміщення він переділив плетеними перегородками, тільки кращими, на шість частин, так що він мав шість кімнат в одному будинку, з дверима в кожній: перші вхідні двері — до центрального, внутрішнього приміщення, а інші — в прохід або галерею навколо нього. Таким чином, галерея теж була поділена на шість рівних частин, що правили за комору для всього потрібного в господарстві. Ці шість комірок, не займаючи всього обводу зовнішнього кола, були розташовані так: як увійти в двері зовнішнього кола, то маєте прямо перед собою короткий прохід до дверей внутрішньої частини; обабіч проходу були плетені перегородки і в них двері, якими ви входите спочатку у велике приміщення або комору, двадцять футів завширшки і приблизно тридцять футів завдовжки, і далі в друге приміщення, не таке довге. В зовнішньому колі було десять чудових приміщень. До шести з них можна було пройти тільки через приміщення внутрішньої частини, і вони правили за спальні; інші чотири були великі склади чи комори, — називайте їх, як вам подобається; туди треба було входити через одно з двох приміщень обабіч проходу, що вів крізь надвірні двері до внутрішньої частини.

Мабуть, ніде в світі немає такої чудової плетеної будівлі, так гарно задуманої і ще краще збудованої. В цьому величезному вулику жили три сім'ї: Віль Аткінс, його

товариш і вдова третього вбитого англійця з трьома дітьми (третім вона була вагітна, коли той загинув). Товариші її чоловіка з охотою ділилися з нею всім: хлібом, молоком, виноградом і дикими козенятами, коли їм траплялося вбити їх, та черепахами, коли вони їх знаходили. Всі вони жили непогано, хоч і не так заможно, як інші два англійці, як я вже згадував.

Одного не можна ще обминути, це — питання релігії. Я не знаю, чи цікавило їх щось подібне, хоч вони часто нагадували одне одному про існування бога дуже поширеним серед моряків способом, тобто присягаючись його іменем. Їх бідолашні неосвічені жінки-дикунки небагато виграли, одружившись з християнами, як ми мусимо їх називати. Вони й самі дуже мало знали про бога і були зовсім не здатні говорити своїм жінкам про нього і взагалі про релігію.

Чого, справді, навчились від них їх дружини, так це досить пристойно говорити англійською мовою. Та й діти їх, яких разом було душ двадцять, змалку починали говорити англійською мовою, щоправда, спершу покрученою, як і їх матері. Під час мого приїзду на острів старшим із цих дітей було років по шість. Матері їх були розсудливі, спокійні, роботящі жінки, скромні й чесні. Вони охоче допомагали одна одній, були дуже уважні до своїх господарів — не зважуюсь називати їх дружинами — і покірні їм. Залишалось тільки просвітити їх світлом християнської віри та узаконити їх шлюб.

Розказавши про колонію взагалі і про п'ятьох англійців-бунтарів зокрема, я мушу тепер сказати кілька слів про іспанців, які складали головну масу цієї колонії і в житті яких теж було багато цікавих подій.

Я часто розмовляв з ними про те, як жилось їм у дикунів. Вони признались мені, що за весь час полону вони ні в чому не виявляли ні своєї спритності, ні винахідливості. В полоні вони були просто жменею бідних, нещасних, покинутих людей і якби навіть дістали можливість поліпшити своє становище, то не зуміли б скористатись нею, бо так занепали духом під вагою своїх нещастя, що не сподівались уже нічого, крім голодної смерті. Один із них, серйозна й розсудлива людина, сказав, що він тепер переконався в своїй неправоті і зрозумів, що розумним людям не личить піддаватись розпачеві, а завжди треба шукати допомоги в розумі, щоб

полегшити теперішнє і забезпечити краще майбутнє. Він сказав також, що сум є найбезглуздіше почуття, бо воно скероване на минуле, якого не можна ні повернути, ні виправити, і зневажає майбутнє. Сум аж ніяк не може бути корисним для визволення і скорше збільшує страждання, ніж дає ліки проти нього. Тут він навів одну іспанську приказку, яку можна перекласти так: «В горі сумувати — вдвоє страждати».

Він захоплювався невеличкими вдосконаленнями, яких я досяг у моїй самотності, моєю невтомною працьовитістю і винахідливістю в становищі, здавалось, безвихідному. Треба відзначити, казав він мені, що англійці в скруті виявляють багато більше самовладання, ніж будь-яка інша нація. Навпаки, його нещасні земляки, як і португальці, зовсім не пристосовані до боротьби з невдачами; під час небезпеки вони після першої ж невдалої спроби занепадають духом, впадають у відчай і гинуть, замість того, щоб подумати про спосіб порятунку.

Я сказав йому, що їх становище дуже відрізнялось від мого, що їх було викинуто на берег без нічого, без запасу їжі навіть на перший час, поки вони змогли б що-небудь роздобути. Я, правда, був самотній, це було незручно і шкодило мені, але запаси, що я волею провидіння несподівано одержав з прибитого до берега корабля, були мені такою допомогою, яка кожному подала б думку використати їх так само, як зробив це я.

— Сеньйоре,— сказав іспанець,— ми, бідні іспанці, якби потрапили у ваше становище, ніколи не змогли б перевезти з корабля й половини того, що перевезли ви. Ні,— повторив він,— ми ніколи не спромоглися б зробити пліт, щоб перевезти все це, навіть не пригнали б пліт до берега без весел та паруса. А на самоті кожен із нас зробив би ще далеко менше.

Я попросив його облишити компліменти й розповісти про те, як вони висіли на берег і де саме причалили. Він сказав, що причалили вони, на нещастя, в такому місці, де в мешканців не було провізії. Тому вони, розуміється, знову пустилися в море й пристали до іншого острова, трохи далі, де знайшли провізію, хоч там і не було населення. Річ у тому, що іспанці з Трінідаду часто бували там і привезли на острів кіз та свиней, які страшенно розплодились, а черепах та морської птиці була

там така сила, що їм ніколи не бракувало м'яса, хоч хліба вони там і не знайшли. Вони живились корінням та травами, яких зовсім не знали, і через це мали з них небагато користі.

Вони розповіли мені, як різними способами, але надаремно, старались цивілізувати навколишніх дикунів і навчити їх жити звичайним, розумним життям. Важко було слухати їх оповідання про злидні, що випали на їх долю. Іноді вони по кілька днів нічого не їли, бо дикуни там були лінивші, ніж деінде, і тому були менше забезпечені всім потрібним для життя, ніж інші племена в тій частині світу. Зате, вважали вони, ці дикуни були не такі хижі та ненажерливі, як ті, що мали більше їжі.

Вони додали також, що визнають мудрість і доброту всемогутнього божого провидіння, яка виявилась також у випадку з ними. Бо коли б вони, пригнічені важким становищем та неродючістю ґрунту, почали шукати кращого місця для оселення, то не мали б тоді тієї допомоги, яку вони дістали від мене.

Потім вони розказали, що дикуни, серед яких вони жили, вимагали від них брати участь у їх війнах. Щоправда, якби в них була вогнепальна зброя, вони не стільки зробили б користі своїм друзям, як нажахали б і ворогів, і друзів. Але без пороху та дробу, не маючи змоги відмовитись іти на війну разом з своїми господарями, вони на бойовищі опинялись у далеко гіршому становищі, ніж самі дикуни, бо у них не було ні луків, ні стріл, та вони й не вміли орудувати ними, коли діставали їх від дикунів. Через це їм доводилось лише стояти й підставляти себе під стріли, поки вороги не підходили зовсім близько. Тоді вони пускали в діло свої три алебарди та загострені палиці, устромлені в дула рушниць. Часто їм удавалось проганяти цією зброєю цілу невеличку армію ворогів, але все ж таки їх іноді оточували численні вороги, і тоді вони були у великій небезпеці від стріл. Згодом вони навчились робити з дерева великі щити, обтягуючи їх шкурами диких звірів, і затулялись від стріл цими щитами. Незважаючи на це, вони іноді підпадали великій небезпеці. Одного разу п'ятьох із них дикуни збили з ніг дрючками, а одного взяли в полон. Це був саме той іспанець, якого я врятував. Спочатку вони думали, що він убитий, а дізнавшись про його

полон, дуже сумували і охоче віддали б своє життя, щоб тільки визволити його.

Вони розказували, що, коли їх звалили на землю, товариші врятували їх, ставши над ними й бившись доти, поки вони не прийшли до пам'яті всі, крім того, кого вони вважали за вбитого. Тоді, вистроївшись в одну лаву, вони з своїми алебардами та списами пробились крізь загін дикунів, яких було близько тисячі чоловік, і били кожного, хто траплявся їм на дорозі. Вони перемогли ворогів, але дуже сумували, втративши одного із своїх. Друга ватага дикунів знайшла його живим і повезла разом з іншими полоненими, як я вже розповів про це раніше.

Вони дуже зворушливо описували, як вони зраділи, коли повернувся їх друг і товариш у нещастях, якого вони вважали за з'їденого найгіршими з усіх диких звірів — людожерами; як вони дедалі більше дивувались, слухаючи його оповідання про моє доручення і про те, що зовсім близько від них живе християнин, та ще й дуже людяний і спроможний допомогти їм визволитись.

Вони описували, як вразила їх прислана мною допомога і поява хліба, якого вони не бачили, відколи потрапили в те прокляте місце; як часто вони хрестили й благословляли хліб, ніби його послало саме небо, якими зцілющими ліками здавався він їм, так само як і інші речі, послані мною їм на поживу. Вони говорили, що їм дуже хотілося б розповісти про радість, що охопила їх, коли вони побачили шлюпку й людей, готових відвезти їх до тієї людини і на те місце, звідки були надіслані всі ці припаси, але описати цю радість словами їм не вдавалось, бо їх захоплення виявилось так дико й бурхливо, що їх можна було б прийняти за божевільних. Це оповідання нагадувало мені про радість П'ятниці, коли він несподівано зустрівся з своїм батьком, про радість врятованого мною екіпажу палаючого судна, про радість помічника капітана, визволеного в такому місці, де він уже вважав себе за загиблого. Згадав я й свою радість, коли після двадцяти восьми років ув'язнення на острові з'явився добрий корабель, готовий відвезти мене на батьківщину. Все це примусило мене ще глибше відчувати оповідання бідолашних іспанців і навіяло мені ще більше співчуття до них.

Розповівши докладно про становище, яке я знайшов

на острові, вважаю за потрібне сказати ще про найголовніше, що я зробив для поселенців, і про те, в якому стані я покинув цих людей. На їх думку, та й на мою теж, дикуни не мали більше турбувати їх, а коли б це й трапилось, то їм легко буде прогнати напасників, бо тепер їх удвоє більше, ніж було раніше. Я почав серйозну розмову з іспанцем, якого я звав губернатором, про їх перебування на острові. Я заявив, що приїхав сюди не для того, щоб вивезти кого-небудь із них, і вважаю за несправедливе, взявши одного, покинути тут інших, які, може, й не схочуть лишатись тут після того як їх сили зменшаться.

З другого боку, я сказав, що прибув сюди в порядкувати їх життя, що я привіз з собою для них багато речей, що я постараюсь постачати їм усе потрібне для вигідного життя та самооборони, що, крім того, зі мною прибули такі й такі особи, які згодились пристати до їх товариства і можуть стати їм у пригоді, виробляючи речі, без яких їм було важко обходитись.

Всі вони були присутні при цьому. Перш ніж передати їм усі привезені речі, я питав кожного, чи забули вони свої колишні свари та чи можуть, стиснувши один одному руку, стати близькими приятелями і визнати спільність інтересів — так, щоб надалі не було ні непорозумінь, ні заздрості.

Віль Аткінс дуже щиро й добродушно відповів, що вони мали досить неприємностей, щоб протверезитись, і досить ворогів, щоб стати друзями, що він, з свого боку, хоче жити й умерти разом з ними і далекий від того, щоб замишляти що-небудь проти іспанців. Він визнав, що вони не зробили йому нічого, крім того, що він заробив своїм поведінням, що, будши на їх місці, вчинив би, мабуть, ще гірше і що він попросить у них пробачення, коли я цього бажаю, за всі божевільні й грубі вихватки, яких він допустився. Наприкінці він заявив, що хоче жити мирно й дружно з усіма і готовий на все, щоб довести це іншим. А про поворот в Англію він навіть не думав і ладен не їздити туди ще два десятки років.

Іспанці відповіли, що спочатку вони дійсно роззброїли й викинули з своєї сім'ї Віля Аткінса та двох його земляків за погану поведінку, як вони мені про це вже розповідали; до цього їх примусила тільки необхідність,

але Віль Аткинс так відважно боровся у великій битві з дикунами, а в інших випадках виявив стільки щирості й відданості спільним інтересам, що вони забули про минуле. На їх думку, він так само став гідним честі носити зброю, як і кожен із них, і цілком заслуговує того, щоб я видав йому все потрібне нарівні з іншими. Самі вони висловили вже йому свою вдячність тим, що обрали його помічником самого правителя острова. І, довіряючи йому та його землякам, вони раді заявити, що ні в чому не хочуть відділятися від нього і що інтереси у них спільні.

Після цього щирого й одвертого вияву дружніх почуттів ми вирішили другого ж дня пообідати вкупі і справді влаштувати розкішний бенкет. Я наказав корабельному кухареві та його помічникові приїхати на берег і зготувати обід, а колишній кухарчук допомагав їм. Ми привезли на берег шість кусків волонини й чотири куски свинини з корабельних харчових запасів, чашу та все, що треба для пуншу. Крім того, я дав їм десять пляшок французького кларету і десять пляшок англійського пива, бо цих напоїв ні іспанці, ні англійці не куштували вже багато років; вони, мабуть, здалися їм надзвичайно смачними.

Кухарі засмажили ще п'ятьох козенят, доданих іспанцями до нашого бенкету. Трьох із них ми послали на корабель, щоб матроси могли так само поласувати свіжим м'ясом з берега, як ми — солониною з судна.

Після бенкету, де ми провели час дуже весело, я сам розпакував свій вантаж, щоб не було суперечок під час розподілу, і показав, що добра вистачить для всіх і що все буде поділено. Спочатку я поділив полотно так, щоб кожному вистачило на чотири сорочки; потім, з прохання іспанців, я додав їм ще на дві. Вони почували себе в них дуже добре, бо, можна сказати, давно забули, як і для чого їх носять.

Тонкі англійські тканини, про які я вже згадував, я поділив так, щоб кожному вистачило на легке й широке вбрання на зразок сюртука, що, як я гадав, було найкращим для жаркої пори року; я наказав, коли воно зноситься, робити нове, скільки треба. Так само й з легкими пантофлями, черевиками, панчолами, рукавичками тощо.

Не можна описати радості та вдоволення, виявлених

цими бідолахами, коли вони побачили, як я дбав про них та як добре устаткував їх. Вони казали, що я був для них немов батьком, що, маючи такого порадника в цій далекій країні, їм легше буде забути про свою безпорадність у цьому нещасному місці. Всі вони охоче дали мені слово не покидати острова без моєї згоди на це.

Потім я представив їм людей, яких я привіз з собою, зокрема кравця, коваля та двох теслярів — дуже потрібних їм ремісників — а-насамперед, мого «майстра на всі руки», найкориснішого з усіх. Кравець, доводячи їм свою вправність, зараз же взявся до роботи і пошив кожному по сорочці. Далі він зробив ще краще: навчив жінок не тільки шити, строчити й орудувати голкою, а й узяв їх до себе допомагати шити сорочки для їх чоловіків та для решти поселенців.

Щодо теслярів, то можна й не згадувати про те, які були вони корисні. Вони розібрали мої бридкі й незграбні меблі і зробили з них добрі, вигідні столи, стільці, ліжка, шафи, буфети, полиці та всілякі інші потрібні речі.

Щоб показати їм, як природа сама виховує майстрів, я повів теслярів подивитись на хижку-кошик, як я її звав, Віля Аткінса, і вони признались обидва, що ніколи не бачили ні такої вигадливості, ні такого правильного та майстерного будування принаймні в цьому роді. Один із них, оглянувши хату й подумавши трохи, звернувся до мене:

— Я певен,— сказав він,— що вашим людям ми ні до чого; вам треба лише дати їм інструменти.

Тоді я розпакував усі свої запаси інструментів і дав кожному заступ, лопату та граблі (бо в них не було ні борін, ні плугів), а кожній окремій оселі — лом, кайло, теслярську сокиру та пилку, сказавши, що, коли що-небудь із цих інструментів зламається або попсується, його треба без суперечок замінити новим із загального запасу, який я лишаю їм.

Цвяхи, скоби, петлі, крюки, долота, ножі, ножиці і всякі інші інструменти та залізні вироби мусили видаватися в міру потреби в необмеженій кількості, бо ніхто ж не братиме більше, ніж потрібно, і хіба що дурень буде витратити або нищити їх невідомо для чого. Для коваля я залишив дві тонни необробленого заліза.

Запас пороху та зброї, який я привіз їм, був такий великий, що поселенці мусили тільки радіти, бо вони могли тепер виходити з дому, як це робив я, з мушкетом на кожному плечі і мали змогу битися з тисячею дикунів, зайнявши хоч трохи кращу, ніж ті, позицію,— цього вони теж при нагоді не прогавили б.

Я привіз з собою на берег того юнака, чия мати померла з голоду, та служницю. Це була розсудлива, добре вихована, релігійна молода жінка, і поводитися вона так скромно, що кожен старався сказати їй добре слово. Їй справді важко жилося з нами, бо на кораблі, крім неї, не було жодної жінки, але вона зносила це дуже терпляче. Трохи згодом, побачивши, що життя на острові впорядковується та стає на шлях процвітання, і зваживши, що у них немає ні справ, ні знайомих в Ост-Індії, що їм немає ніякої рації пускатись у таку далеку подорож, обоє вони попросили в мене дозволу залишитись на острові і ввійти до моєї, як вони висловились, сім'ї.

Я охоче погодився на це. Їм відвели невеличкий клаптик землі, де вони поставили три намети, чи хижки з палісадниками, як у Аткінса, чия плантація межувала з їх ділянкою. Їх намети були розплановані так, що кожен із них мав окреме приміщення, а крім того, там була ще центральна частина, подібна до великого складу, де вони їли та пили і складали все своє добро. Інші два англійці теж перенесли туди свої оселі, і таким чином на острові було тепер три колонії: перша колонія — іспанці з старим П'ятницею та першими слугами, в моєму старому житлі під горбком. Це була, так би мовити, столиця. Вони дуже поширили й збільшили свої будівлі під горбком та навколо нього і мали чудово сховане, а разом і просторе житло. Ніде в світі не було так добре захованого в лісі селища, і я певен, що коли б тисяча чоловік цілий місяць блукали по острову, не знаючи, що тут щось є і не шукаючи нічого, то вони ніколи б нічого не знайшли. Деревя стояли так щільно і так переплітались гілками, що, тільки зрубавши їх, можна було відкрити це місце, а вхід та вихід звідти вели крізь дві вузькі відтулини, знайти які було нелегко. Один із проходів був коло самої річки, на березі бухти, а від нього до житла було ще понад двісті ярдів; другий — через дві драбини, як я вже описав раніше. На

вершку горбка теж був у них великий ліс, густо насаджений, з акр завбільшки, що зріс дуже швидко. Він ховав колонію від чужого ока і мав тільки один вузький прохід між двома деревами, теж добре схований.

Друга колонія — це була оселя Віля Аткинса, де жили чотири родини англійців (тобто тих, яких я покинув тут) з їх дружинами та дітьми, три дикуни-невільники, вдова та діти вбитого англійця, юнак та дівчина, яку ми теж видали заміж перед нашим від'їздом. Тут жили ще два теслярі та кравець, що приїхали зі мною, і коваль, що був для них конче потрібний як збройовий майстер. Жив тут і хлопець, названий мною «Джек на всі руки», що один був вартий двадцятьох і був не лише спритний та моторний, а ще й дуже веселий. Перед тим, як я поїхав, ми одружили його з тією скромною дівчиною, що приїхала разом з юнаком і про яку я вже згадував.

Коли я вже заговорив про одруження, природно буде сказати тут дещо й про французького священника, якого я забрав з корабельною командою під час пригоди на морі. Правда, він був католик, і я, можливо, ображу кого-небудь, вихваляючи людину, яку я мусив би змалювати для протестантів не дуже-то привабливими рисами, бо, по-перше, він був папіст, по-друге — папістський священник і по-третє — французький папістський священник.

Справедливість вимагає, щоб я віддав належне його вдачі. Мушу сказати, що це була серйозна, розсудлива й дуже релігійна людина, вимоглива до себе, щира в своїй чесноті і зразкова в усьому, що вона робила. Хто ж закине мені, що я надто шанував його, незважаючи на його стан, хоч, на мою думку, а може й на думку тих, хто читатиме моє оповідання, він помилявся в своїх переконаннях.

Коли я заговорив з ним після того, як він погодився їхати зо мною в Ост-Індію, я був у захопленні від його розмови. Почав він з релігії найприємнішим, який тільки можна уявити, способом:

— Сер,— сказав він,— ви, з ласки божої,— тут він перехрестився,— не тільки врятували мені життя, а й дозволили їхати на вашому кораблі, люб'язно й ввічливо прийняли мене до складу вашої сім'ї і дозволили мені вільно розмовляти з вами. Ви, сер,— сказав він,— по моєму вбранню бачите мій стан, а я, знаючи, якої ви нації, можу судити, якої ви віри. Я вважаю за свій

безперечний обов'язок користуватися всякою нагодою, щоб приводити душі до пізнання істини і до католицької віри. Але, перебуваючи, з вашої ласки, у вашій сім'ї, зв'язаний вашою люб'язністю, керуючися ввічливістю та пристойністю, я мушу слухатись вас і не буду без вашого дозволу заходити в дискусію про основи релігії, з якими ви, може, не погоджуєтесь.

Я сказав йому, що мушу визнати його поведінку за дуже скромну. Хоч ми й належимо до народу, який вони називають еретиками, але він не перший католик, з яким я розмовляю, не припускаючись незвичайностей і не доводячи розмови до палких суперечок. Він не повинен ображатись на розбіжність наших думок, і коли наша розмова буде неприємна для однієї з сторін, то це буде не наша, а його вина.

Він відповів, що, на його думку, нашу розмову можна легко звільнити від дискусії, що він не збирається сперечатись і просить мене розмовляти з ним як з мирянином, а не як з духовною особою. А якщо я дозволю йому коли-небудь поговорити на релігійні теми, він з охотою зробить це, з певністю, що я дозволю йому також боронити свої думки, як тільки він може; а без мого дозволу він не буде надокучати мені подібними речами.

Він казав далі, що не перестане робити все, чого вимагатимуть його обов'язки як священника і як християнина взагалі і дбатиме про благо корабля і безпечність усіх, хто перебуває на ньому. Мабуть, ми не захочемо приєднатись до нього, і він не зможе молитись вкупі з нами, проте він гадає, що зможе молитись за нас, що він і робить при всякій нагоді. Так ми розмовляли. Він тримався як справжній джентльмен і виявив себе людиною розсудливою і, по-моєму, дуже вченою.

Він дуже цікаво розповів мені про своє життя і про силу незвичайних подій у ньому, про силу пригод, що трапилися з ним протягом небагатьох років, коли він їздив по світу. Найцікавіше було те, що під час теперішньої своєї подорожі він мав нещастя пересідати з корабля на корабель п'ять разів і ні разу не добрався до того місця, куди прямували ці кораблі. Спочатку він мав намір відвідати острів Мартініку і сів у Сен-Мало на корабель, що йшов туди. Загнаний негодою до Ліссабона, цей корабель зазнав аварії (його викинуло на мілину в гирлі річки Тахо) і був примушений розвантажитись.

Знайшовши там португальський корабель, готовий відпливти до Мадейри, і сподіваючись зустріти там судно, що йтиме на Мартініку, він сів на той корабель. Але капітан португальського корабля, не дуже вправний моряк, помилився в своїх розрахунках і прийшов до Фіала, де йому вдалось знайти дуже добрий ринок для свого вантажу, що складався з зерна. Отже, капітан вирішив не йти на Мадейру, а навантажити корабель сіллю на місці і пливти в Ньюфаундленд. В такому скрутному становищі священникові лишалось тільки провадити свою подорож далі — і він проїхав чималий шлях аж до Великих Мілин. Там вони зустрілися з французьким кораблем; що йшов із Франції в Квебек у Канаді, а звідти з провізією на Мартініку, і він думав уже, що цей раз йому пощастить довести свою подорож до призначеного кінця. Та в Квебеку капітан корабля помер, і корабель не пішов далі. Тоді він сам поїхав у Францію на судні, що згоріло, коли ми підібрали його на морі, і тепер їхав, як уже казав, з нами в Ост-Індію. Так не пощастило йому в п'ятьох подорожах, які можна назвати єдиною подорожжю, крім тієї, про яку я ще принагідно згадаю, говорячи знову про нього.

Але я не хочу відхилятися від теми, розповідаючи історії інших людей, і вертаюсь до стану справ на острові. Якось ранком священник прийшов до мене, бо жив вкупі з нами весь час, поки ми були на острові. Я саме збирався відвідати англійську колонію в найдальшій частині острова. Він прийшов до мене з дуже серйозним лицем і сказав, що вже два-три дні шукає нагоди поговорити зі мною. Розмова, він сподівався, не буде дуже неприємною для мене, бо вона, на його думку, подекуди відповідає загальній моїй меті, що полягає в щасті нової моєї колонії і, може, завдяки цій розмові благословення боже зійде на цю колонію в іще більшій мірі, ніж досі.

Я був трохи здивований його останніми словами і дещо прикро звернувся до нього:

— Чи можна говорити, сер,— сказав я,— що на нас немає благословення божого, після такої очевидної допомоги і чудесних визволень, бачених тут, про які я так докладно розповідав вам?

— Якщо вам завгодно буде, сер, вислухати мене,— сказав він з надзвичайною скромністю і все ж з великою гідністю,— то ви не матимете причини бути незадово-

леним, а тим більше — думати, ніби я гадаю, що ви врятувались без божої допомоги. Я сподіваюсь, що на вас лежить благословення боже, що мета ваша надзвичайно гарна і що ви досягнете її. Але, сер, є серед вас люди не зовсім праві в своїх вчинках. Ви знаєте з історії дітей Ізраїля, що якийсь Ахан у таборі віддалив від них благословення господа бога і так повернув проти них його руку, що тридцять шість ізраїльтян, навіть не причетних до злочину, підпали божій карі і понесли її важкий тягар.

Ця розмова зворушила мене, і я сказав йому, що його втручання таке доречне, а його намір такий ширий і такий по-своєму благочестивий, що я дуже жалкую, що перебив його, і прошу продовжувати. А що розмова наша, здавалось, мала бути довгою, то я сказав йому, що йду на англійську плантацію, і попросив його піти разом зі мною і поговорити дорогою. Він відповів, що з великою охотою піде туди, бо там, почасти, і діється те, про що він хоче говорити зі мною. Ми пішли, і я попросив його вільно й просто розказати мені все, що він має на думці.

— Тоді, сер,— сказав він,— ласкаво дозвольте мені зробити кілька пропозицій, як основу того, що я маю сказати, щоб у нас не було розходжень у загальних принципах, хоч, можливо, у нас і будуть різні думки щодо подробиць. По-перше, сер, хоч ми, на нещастя, по-різному ставимось до деяких релігійних доктрин, але є кілька загальних принципів, де ми погоджуємось. Перший — це бог, що дав нам певні загальні правила, щоб ми додержувались їх і підкорялись їм. Ми не повинні навмисне й свідомо ображати його, недбало роблячи те, що він наказав, або роблячи те, що він заборонив. Хоч які різні наші релігії, але ми всі легко засвоюємо головне правило, що бог не благословляє зухвалого нехтування його наказами, і всякий добрий християнин повинен якомога пильнувати, щоб ніхто з тих, хто перебуває під його опікою, не нехтував богом та його веліннями. Хоч ваші люди — протестанти і хоч як я ставлюсь до протестантства, це не звільняє мене від обов'язку дбати про їх душі і старатись примусити їх жити якомога ближче до свого творця, особливо коли ви дозволите мені втрутитись так далеко у ваші справи.

Я все ще недогадувався, куди він веде, але сказав, що я буду вдячний йому як за все, про що він говоритиме,

так і за ласкаве ставлення до нас, і попросив поділитись зі мною його спостереженнями, щоб, як Ісав, скориставшись тими вказівками, я міг відкинути від нас усе нечестиве.

— Тоді, сер, — сказав він, — я скористаюсь вашим дозволом. Є три речі, що заважають, по-моєму, благословенню божому зійти на ваші діла, і я буду радий і за вас, і за ваші діла, коли побачу ці речі усунутими. І я певен, сер, — додав він, — що ви в усьому цьому цілком погодитесь зі мною, як тільки я назву їх; особливо тому, що кожна з цих речей можна дуже легко усунути на ваше велике задоволення.

Він не дав мені відповісти йому якою-небудь ввічливою фразою і вів далі:

— По-перше, сер, — сказав він, — у вас є тут чотири англійці, що вибрали собі жінок із числа дикунок, зробили їх своїми дружинами і мають від них багато дітей, не взявши з ними шлюбу, як цього вимагають закони і божі, і людські. Тому-то вони, з погляду цих законів, прелюбники і живуть у прелюбстві. Я знаю, сер, на це ви мені скажете, що у вас не було духовної особи або священика будь-якої віри, щоб виконати релігійний обряд. Не було ні пера, ні чорнила, ні паперу, щоб написати шлюбний договір та підписати його. Я знаю також, що говорив нам старший іспанець. Я маю на увазі ту умову, яку він поставив їм, коли вони обрали собі жінок, а саме: що вони мусять вибрати собі одну жінку і жити тільки з нею. Проте це ж не шлюб, не договір з жінкою, як з дружиною, а тільки угода між чоловіками, щоб уникнути сварки. Але, сер, суть таїнства шлюбу (так він звав це, будши католиком) полягає не лише у взаємній згоді сторін одружитись, а також і в формальному й законному зобов'язанні володіти назавжди одне одним та визнавати одне одного. Примушуючи чоловіка утримуватись від гріха з іншими жінками, шлюб примушує його утримуватись і від іншого договору, поки існує перший, і, наскільки дозволяє становище, чесно годувати дружину та дітей своїх. До таких самих або подібних обов'язків з належними відмінами примушує шлюб і жінку. А тепер, сер, вони можуть, якщо захочуть або коли трапиться нагода, покинути жінку, відмовитись від своїх дітей, лишити їх на загибель і взяти іншу жінку за життя першої. — До цього він додав, трохи розпалившись: —

Як можуть вони прославити бога таким незаконним свавіллям? І як може зійти благословення на ваші починання, хоч які вони добрі та щирі самі по собі, поки ви дозволяєте цим людям, теперішнім вашим підданцям, що цілком перебувають у вашій владі, одверто чинити перелюбство?

Признаюсь, мене дуже вразило це, але ще більше вразили мене переконливі аргументи, наведені ним при цьому. Бо цілком правильно, що хоч тоді вони й не мали поблизу духовної особи, все ж таки формальний двосторонній договір, складений сторонами в присутності свідків і скріплений заявою, що вони одружуються за взаємною згодою (хай би вони тільки зламали паличку між собою), примушував би чоловіків визнавати свою жінку за дружину і ніколи не покидати її та своїх дітей. Так само зобов'язав би він і жінок. Тоді договір став би справжнім шлюбом з погляду релігії, і було великим недбальством, що цього не зробили.

Гадаючи відвести від себе докори молодого священика, я сказав йому, що все це сталося тоді, коли мене не було; що вони вже прожили разом багато років і що, коли це й було перелюбством, то запобігти цьому вже не можна.

— Сер,— сказав він,— прошу пробачити мені мою вільність. Ви справедливо зазначаєте, що це сталося без вас і ви не повинні відповідати за участь у їхньому злочині. Але не думайте, благаю вас, що ви не повинні зробити все залежне від вас, щоб покласти цьому край. За минуле відповідає той, хто в ньому винний, а відповідальність за майбутнє лежить цілком на вас. Бо, безумовно, тепер від вас, а не від кого іншого, залежить покласти цьому край.

Я подумав, що він мав на думці розлучити їх і не дозволити їм жити далі вкупі. Отже, я відповів, що ні в якому разі не можу зробити цього, бо проти мене повстане тоді все населення острова. Він, здавалось, дуже здивувався, що я так неправильно зрозумів його.

— Ні, сер,— мовив він,— я зовсім не хочу, щоб ви розлучили їх, я хочу тільки, щоб ви примусили їх взяти законний і справжній шлюб. Я міг би й сам повінчати їх, і цей обряд був би дійсним також з погляду вашого закону. Можливо, що їх важко буде умовити погодитись

на це; та коли навіть ви поєднаєте їх,— я говорю про писаний договір, підписаний чоловіком, жінкою та всіма присутніми свідками,— цей шлюб теж буде непорушний перед богом та людьми і буде визнаний законами всіх європейських держав.

Я здивувався, побачивши в ньому стільки справжнього благочестя та щирої віри,— не кажу вже про незвичайну безсторонність щодо його власної церкви,— таке палке бажання стримати від порушення божого закону людей, не тільки не близьких йому, а й зовсім не знайомих. Справді, такого благочестя я не зустрічав ні в кого. Згадавши його пропозицію про одруження з допомогою писаного договору, я сказав, що визнаю його міркування правильним і поговорю з ними про це, коли побачу їх. Я не вбачав причин, чому б не повінчатись їм у нього, бо дуже добре знав, що такий шлюб буде визнаний таким же дійсним і законним в Англії, як коли б їх звінчав один з наших священників. Як ми потім зробили, я розкажу далі.

Я попросив указати другу річ, що викликала його незадоволення, і від щирого серця подякував за перше зауваження. Він попередив, що говоритиме так само вільно та просто і сподівається, що я правильно зрозумію його слова. Незважаючи на те, сказав він, що мої англійські підданці, як він називав їх, прожили з жінками майже сім років, навчили їх говорити англійською мовою і навіть читати (з цього він робить висновок, що ці жінки — здібні й тямущі), вони й досі не дали їм ніяких знань із християнської релігії, не навчили, що є бог і служба божа, не сказали, як треба служити богам, і що їхнє язичество та поклоніння невідомо яким богам — неправдива віра і безглуздя.

Це, за його словами, було непростенне з їх сторони недбалство, за яке вони, безперечно, відповідатимуть перед богом і, можливо, будуть позбавлені змоги повернути жінок до християнської віри. Він говорив з великою теплою та щирістю.

— Я певен,— казав він,— що коли б ці люди жили в дикій країні, звідки походять їх жінки, дикуни доклали б багато більше зусиль до того, щоб повернути їх до язичества і навчити служити дияволі, ніж будь-хто з них,— принаймні наскільки я можу судити,— доклав зусиль до того, щоб навчити своїх дружин пізнавати

справжнього бога. А проте, сер,— сказав він,— хоч я й не визнаю вашої релігії, а ви — моєї, обидва ми зрадіємо, побачивши, що слуги диявола та його підданці навчились головних основ християнської релігії, що, нарешті, вони можуть почути про бога, про спасителя, про воскресіння мертвих, про майбутнє життя і про все, в що всі ми віримо. В кожному разі, вони тоді будуть ближче до вступу в лоно істинної церкви, ніж тепер, коли одверто віддаються язичеству і служать дияволу.

Я не зміг стриматись і дуже палко обняв його.

— Як далеко,— сказав я йому,— був я від розуміння найважливішого обов'язку християнина — ставити над усе інтереси християнської церкви і спасіння інших людей! Я майже зовсім не розумів, що значить бути християнином.

— О сер, не говоріть так,— сказав він,— у цьому ви не винні.

— Ні,— сказав я,— чому ж я не брав цього так близько до серця, як ви?

— І тепер ще не пізно: не поспішайте засуджувати себе,— відповів він.

— Але що ж можна зробити тепер? — спитав я.— Ви бачите, я від'їжджаю.

— Чи дозволите ви мені поговорити про це з цими бідолахами? — спитав він.

— Певна річ, від щирого серця,— сказав я.— Я примушу їх зважити на все, що ви їм скажете.

— Щодо цього,— зауважив він,— то ми повинні віддати їх на ласку Христову. Але ми мусимо допомогти їм, підбадьорити й навчити їх. І якщо ви дасте дозвіл, а бог — своє благословення, я не маю сумніву, що бідні несвідомі душі будуть прийняті в лоно великої християнської церкви — до тієї ж самої, до якої всі ми належимо — і, може, ще до вашого від'їзду.

— Я не тільки дозволю, але й тисячу разів подякую вам за це,— відповів я.

Тепер я попросив його перейти до третього пункту.

— Ах,— сказав він,— цей пункт такої ж самої природи, і я буду продовжувати, з вашого дозволу, так само просто, як і раніше. Це про ваших бідних дикунів, ваших, так би мовити, підданців. Усі християни, хоч до якої церкви — справжньої або такої, що вважає себе за справжню — вони належать, ставлять або мусили б ста-

вити собі за правило, що християнство треба поширювати всіма можливими способами і при всякій можливій нагоді. Ідучи за цим правилом, наша церква посилає місіонерів в Індію, Персію та Китай, і наше духовництво, навіть вище, з доброї волі пускається в найнебезпечніші подорожі і оселяється серед варварів та душогубів, щоб навчити їх пізнавати бога і повернути їх до християнської віри. Зараз, сер, ви маєте нагоду повернути до пізнання справжнього бога тридцять шість чи навіть тридцять сім бідних дикунів-язичників, і я дивуюсь, як можете ви обминати таку нагоду зробити добро, що варте цілого людського життя.

Я зацікавився і не мав чого сказати. Я бачив справжню християнську відданість богові та релігії, які б не були її окремі принципи. Щодо мене, то раніше я не думав про це, та, гадаю, і не міг думати. Я дивився на цих дикунів, як на рабів, яких треба або використати для роботи, або продати в іншу частину світу. Нам треба було позбутись їх, і ми були б дуже задоволені, якби їх перевезли в іншу країну, щоб вони ніколи не побачили своєї власної. Я сказав священникові, що ця розмова хвилює мене, але я не знаю, що відповісти. Він серйозно подивився на мене і побачив, що я дійсно трохи збентежений.

— Сер,— сказав він,— мені дуже прикро, коли сказане мною образило вас.

— Ні, ні,— відповів я,— скорше я сам себе образив. Мене дуже бентежить не тільки те, що я досі не зважав на це, а й незнання, як використати ваші зауваження в моїх теперішніх обставинах. Я їду в Ост-Індію на судні, зафрахтованому купцями, і з мого боку було б великою несправедливістю затримати їх корабель, бо за весь цей час харчування і платня екіпажеві лягли б на його власників. Правда, я умовився, що мені дозволять пробути тут дванадцять днів, а якщо я пробуду довше, то мушу платити три фунти стерлінгів щодня. При такій умові я не повинен перестояти більше за вісім днів, а я простояв тут уже тринадцять. Отже, я не маю змоги братись до цієї справи, якщо не хочу піддати себе небезпеці бути покинутим тут знову.

Він визнав, що я був у дуже скрутному становищі, але віддавав на мою совість вирішити, чи не варто ризикнути всім, що в мене є, щоб урятувати тридцять сім

людських душ. Я не брав цього так близько до серця, як він, і тому відказав:

— Бачите, сер, безперечно, велика честь бути знаряддям божої волі і сприяти наверненню тридцяти семи язичників до християнства. Але ви — духовна особа і віддалились цій справі, що природно входить до обов'язків, покладених на вас вашим станом. Чому ж ви самі не візьметесь до неї, а пропонуєте мені зробити це?

Тут він повернувся, став передо мною, примусивши мене спинитись, і низько вклонився мені.

— Я щиро дякую богові і вам, сер,— мовив він,— за заклик до такої святої справи. Якщо ви самі відмовляєтесь від неї і хочете передати її мені, я з великою охотою погоджусь на це і прийму її, як нагороду за всі неприємності та випадковості моєї невдалої подорожі, що дала мені змогу взяти участь у такій славній справі. А за те, що ви робите мені честь, покладаючи на мене цю справу, я весь свій вік буду молитись за вас. Крім того, я маю до вас скромне прохання.

— Яке саме? — спитав я.

— Ось яке: залиште мені вашого слугу П'ятницю, щоб він був у мене товмачем і допомагав мені. Без його допомоги я не зможу говорити з ними, а вони зі мною.

Я був дуже стурбований цим проханням. Я не міг і думати про те, щоб розлучитися з П'ятницею, з багатьох причин. Він був моїм супутником у моїх подорожах, був не тільки відданий мені, а й щиро прихильний до мене, і я вирішив добре забезпечити його, коли він переживе мене, на що можна було сподіватись. Далі, я виховував П'ятницю в дусі протестантства, і наvertати його тепер до іншої віри — значило б збити його з пантелику. Ніколи, поки він живий, він не повірить, що його старий господар — еретик і буде засуджений на вічні муки. Це може перевернути всі його погляди та принципи, і бідолашний, мабуть, знову повернеться до язичества. Отож я сказав священникові, що ні в якому разі не хотів би розлучитися з П'ятницею, хоч ця справа, будши йому дорожчою за життя, мала б бути й для мене важливішою за те, чи брати з собою слугу, а чи розлучитися з ним. З другого боку, я переконаний, що П'ятниця теж не захоче розлучитись зі мною. Примушувати ж його до цього буде явною несправедливістю, бо я казав, що ніколи

не покину його, та й він обіцяв і зобов'язався ніколи не кидати мене, хіба що я сам цього побажаю.

Здавалось, священник дуже засмутився, бо було ясно, що він не зможе приступитись до цих бідних людей, не мавши змоги порозумітися з ними. Бажаючи усунути ці труднощі, я сказав йому, що батько П'ятниці навчився іспанської мови, що її, як мені здається, він теж розуміє, і що той зможе бути в нього товмачем. Це заспокоїло священника. Тепер він непохитно вирішив лишитись на острові і спробувати повернути дикунів до християнства, але провидіння дало справі інший, дуже щасливий напрям.

Вертаюсь тепер до першої причини його незадоволення. Коли ми прийшли до англійців, я скликав їх усіх. Я нагадав їм, що я зробив для них, які потрібні речі дав їм і як розподілив їх, чим вони були задоволені і за що дуже дякували мені. Після цього я сказав їм, яким ганебним життям вони живуть, і переказав їм усі зауваження священника з цього приводу. Доводячи, яке несправедне та нехристиянське їх життя, я спитав їх, одружені вони чи ні. Виявилось, що двоє з них удівці, а інші троє — нежонаті. Я спитав тоді, як вони зважилися взяти цих жінок, назвати їх своїми дружинами і прижити стільки дітей, не взявши з ними законного шлюбу.

Всі вони відповіли саме так, як я й передбачав: що не було кому повінчати їх, що вони в присутності губернатора згодились утримувати цих жінок як своїх дружин, і гадали, що ці шлюби такі ж законні, як коли б їх повінчав священник, додержавшись усіх формальностей.

Я сказав їм, що вони, звичайно, повінчані перед богом і мусять тепер сумлінно вважати тих жінок за своїх дружин. Але людські закони — інші, і тому, скориставшись цим, вони можуть заявити, що вони невінчані, а згодом і покинути цих бідних жінок та дітей. Жінки ж їх, без друзів та грошей, не зможуть дати собі ради. Я сказав також, що поки не переконаюся в чесності їх намірів, я не зможу нічого зробити для них і, якщо вони не дадуть мені доказу свого бажання одружитися з цими жінками, не вважаю за можливе дозволити їм жити з ними далі як з дружинами, бо це ганьба для людей і образа богові, що не схоче благословити їх на таке життя надалі.

Все сталося так, як я й сподівався. Віль Аткинс, який, видно, говорив від імені решти,— сказав, що вони люблять своїх жінок так само, як любили б і своїх землячок, і ні в якому разі не покинуть їх. Їх жінки добродішні та скромні і роблять для них та дітей так багато, як тільки може зробити будь-яка жінка. Віль Аткинс додав від себе, що коли б хто-небудь запропонував перевезти його додому в Англію і зробити капітаном найкращого військового корабля, він не поїхав би туди без дружини та дітей. Коли тут на кораблі є духовна особа, він від щирого серця хоче одружитись тепер.

Саме цього я й хотів. Священика на той час зі мною не було, але він був поблизу. Отже, щоб перевірити Аткинса, я сказав йому, що зі мною є духовна особа і якщо це його щире бажання, то я одружу його завтра вранці, а тому прошу його подумати про це й поговорити з рештою. Він сказав, що йому самому зовсім не треба роздумувати про це, бо він цілком готовий до цього і дуже радий, що зі мною є священик; він гадає, що й усі інші погодяться. Тоді я сказав йому, що мій друг священик — француз і не говорить по-англійськи, але я буду за перекладача. Аткинс нічого не сказав, а тільки спитав, чи папіст він, а чи протестант, чого я якраз і боявся. Але я сказав, щоб вони не допитувались про це. Тут ми розлучились: я пішов назад до священика, а Віль Аткинс завів розмову з своїми товаришами. Я попросив священика, щоб він поки що нічого не говорив їм, і переказав йому відповідь, яку дали мені ці люди.

Не встиг я відійти від ділянки англійців, як усі вони прийшли до мене сказати, що обміркували мою пропозицію і дуже раді, що зі мною є священик. Вони з охотою готові були виконати моє бажання і повінчатись, коли мені буде завгодно, бо зовсім не хочуть розлучатися з своїми жінками і беруть їх за себе з найчеснішими намірами. Я призначив їм прийти другого ранку і попросив пояснити тим часом своїм жінкам значення шлюбного обряду, потрібного не лише для того, щоб додержати звичаю, а й для того, щоб чоловіки не покинули їх.

Жінки легко зрозуміли все це і, певна річ, були дуже задоволені. Отже, другого ранку всі вони зібралися в моєму приміщенні, куди я привів священика. Він не мав на собі одягу ні англійського пастора, ні французького священика, а був у чорному сюртуку, трохи подіб-

ному до сутани. Підперезаний шарфом, він дещо скидався на пастора; я був йому за товмача.

Його серйозність і те, що він вагався вінчати жінок нехрещених і нехристиянської віри, викликало глибоку повагу до його особи; так що після цього ніхто не запитував, чи духовна він особа, чи ні.

Я боявся, що через це вагання він взагалі не повинчає їх. І дійсно, незважаючи на всі мої доводи, він, щоправда, дуже скромно, проте рішуче відмовився вінчати їх, поки не поговорить про це з чоловіками та жінками. Спочатку я був проти цього, а потім погодився з ним, бо почував щирість його наміру.

Підійшовши до них, він сказав, що я виклав йому всі обставини справи і розповів про її теперішній стан і що він охоче виконає свій обов'язок, і повинчає їх, як я того бажаю; але перш ніж відправити службу, він хотів би поговорити з ними. Він сказав їм, що, з погляду людей безсторонніх та суспільства, життя, яким вони жили досі, є одверте перелюбство і що треба покласти йому край — або повінчатись, або розлучитися з жінками; що він не має сумніву щодо щирості їх згоди вінчатись, але тут постає перешкода, яку він не знає, як усунути. Закон про християнські шлюби не дозволяє особам християнської віри дружитися з дикунами, язичниками та ідолопоклонниками, а тепер залишається дуже мало часу, щоб спробувати умовити їх жінок охреститись, тим більше, що навряд чи вони чули коли-небудь про Христа, а без цього хрестити їх не можна.

Він сказав, що, на його думку, самі чоловіки теж байдужі християни, неуважні до релігії і з дуже хиткими уявленнями про бога та путі божі. Отже, не можна сподіватись, щоб вони багато говорили про це з своїми дружинами. А тепер вони повинні обіцяти йому докласти всіх зусиль, щоб умовити своїх жінок прийняти християнську віру і, в міру своїх сил та можливості, навчити їх пізнавати бога й вірити в нього, їх творця, та в Христа спасителя. Інакше він не може повинчати їх, бо не прикладе рук до поєднання християн з дикунами, що не відповідає принципам християнської релігії і зокрема заборонено божим законом.

Всі вони слухали дуже уважно; я перекладав його слова якомога точніше, часом додаючи лише кілька своїх, щоб показати, як справедливо він говорить і що

я погоджуюся з його думками. Проте я завжди виразно відзначав, де були мої слова, а де — слова священника. Вони відповіли, що все сказане цим джентльменом — суцільна правда, що вони справді недобрі християни і ніколи не говорили з своїми жінками про релігію.

— Та й подумайте, сер,— сказав тут Віль Аткінс,— як нам учити їх релігії, коли ми й самі нічого не знаємо! А потім, коли б ми й почали говорити з ними про бога та Ісуса Христа, про небо та пекло, вони тільки посміялися б з нас і спитали, чи віримо ми самі в усе це. А коли б ми сказали їм, що віримо в усе, про що говоримо, наприклад, що добрі йдуть на небо, а злі — до диявола, то вони, певна річ, спитали б, куди сподіваємось потрапити ми самі, що віримо в усе це, а проте лишаємось злими; вони ж бачать, які ми є. Вже одного цього досить, щоб відразу відвернути їх від релігії. Ні, знаєте, сер, треба спочатку самому стати релігійним, а вже тоді братись учити інших.

— Вілю Аткінсе,— сказав я йому,— хоч я боюсь, що ви маєте рацію, а все ж таки хіба ви не можете сказати своїй дружині, що є бог і релігія, кращі від її власних; що її боги — ідоли, що вони не можуть ні слухати, ні говорити; що є велика істота, яка створила все і спроможна зруйнувати все, створене нею, що вона нагороджує за добро і карає за зло, що вона судить нас за всі наші вчинки. Ви не такий неосвічений, сама природа навчить вас, що все це правда; і я задоволений, що ви знаєте, що все це правда і самі вірите в це.

— Це так, сер,— мовив Аткінс,— але як я казатиму це своїй дружині, коли вона зараз же скаже, що це неправда?

— Неправда?— сказав я.— Що ви розумієте під цим?

— Ну, сер, вона скаже, що не може бути, щоб бог, про якого я їй скажу, був справедливий, міг карати або нагороджувати, коли я досі не покараний і не відправлений до диявола; що я був мерзотним створінням навіть щодо неї, не кажучи вже про всіх інших, і що я не маю права жити, бо завжди чинив протилежне тому, про що я говорю їй як про добро і що мусив би сам робити.

— Що ж, Аткінсе, боюсь, що ваші слова аж надто справедливі,— сказав я і переказав їх священникові, що нетерпляче чекав моїх пояснень.

— О,— скрикнув він,— скажіть йому, що, коли він щиро кається в усьому, що зробив поганого, то його дружині не треба кращого вчителя, бо навчити каятись інших може лише той, хто щиро кається сам. Нехай він тільки покається, а тоді він сам зуміє пояснити своїй дружині, що є бог і що він не тільки справедливий відплатник за добро та зло, але й милосердна істота, що забороняє мститись за кривду; що він безмежно добрий, довготерпеливий та многомилостивий і хоче не загибелі грішника, а його каяття та життя; що часто він довго терпить та попускає злим і навіть відкладає засудження до останнього дня, коли кожному буде заплачено за його вчинки; що коли праведники не одержують нагороди, а грішники кари, поки не перейдуть до іншого світу, то це якраз і доводить існування бога та майбутнього життя. А від цього він непомітно перейде до воскресіння мертвих та до страшного суду. Нехай тільки він сам покається, і тоді він буде чудовим учителем для своєї дружини.

Все це я повторив Аткінсові, що вислухав мене дуже серйозно і, як легко було спостерігати, дуже схвилювався.

— Все це я знаю, пане,— сказав він,— і ще багато дечого іншого, але в мене не вистачало безсоромності проповідувати це моїй дружині, коли бог і моя совість знають, що я жив так, ніби ніколи не чув про бога та про майбутнє життя. Та й дружина моя сама була б проти мене. Як же тут говорити про каяття? — Він глибоко зітхнув, і на його очах заблищали сльози.— Все це минулось для мене.

— Минулось, Аткінсе? — спитав я.— Що ви розумієте під цим?

— Я знаю дуже добре, що я розумію під цим, сер,— сказав він.— Я розумію, що вже пізно, і що це дійсно так.

Я переказав священикові слово в слово його відповідь. Цей добрий і побожний чоловік не міг утриматись від сліз; опанувавши себе, він сказав мені:

— Спитайте його лише про одно: чи задоволений він тим, що йому вже пізно каятись, а чи засмучений, і чи хотів би він, щоб було інакше?

Я так прямо й спитав Аткінса, а той палко скрикнув:

— Хіба ж може людина бути задоволеною, коли вона знає, що стоїть перед вічною загибеллю? Коли вона не

має вже спокою і розуміє, що рано чи пізно таке життя погубить її?

— Що ви хочете цим сказати? — спитав я.

Він відповів, що йому, напевне, доведеться колись перерізати собі горло, щоб покласти край жахові перед майбутнім.

Священик з виразом великого суму похитав головою, коли я переказав йому це, і, обернувшись до мене, сказав:

— Коли так, можете запевнити його, що ще не пізно: Христос пошле йому каяття. Тільки, будь ласка, поясніть йому, що коли немає людини, яку не врятував би Христос і якій муки, що їх спаситель прийняв за нас, не добули б божественної милості, то хіба може бути надто пізно дістати цю милість? Невже він думає, що може грішити понад силу й межі божественної благодаті? Прошу, скажіть йому, що може настати час, коли милість, якої ми благаємо, не прийде і бог не схоче слухати нас, але для людини ніколи не пізно просити ласки. Нам, слугам Христовим, заповідано проповідувати милосердя повсякчас, в ім'я Христа спасителя, всім, хто щиро кається; отже, покайтесь ніколи не пізно.

Я переказав усе це Аткинсові, який вислухав мене дуже уважно, але сказав, що хоче піти поговорити з дружиною, і не слухав розмови далі. Коли він пішов, ми розговорилися з рештою. Я помітив, що всі вони були надзвичайно темні щодо релігії і цим дуже нагадували мене самого, коли я тікав із батьківського дому. Проте ніхто з них не ухилився від розмови, і всі урочисто обіцяли поговорити з жінками та спробувати повернути їх до християнської віри.

Священик посміхнувся до мене, коли я переказав йому їх відповідь, і якийсь час мовчав. Нарешті він сказав, похитавши головою:

— Ми, слуги Христові, можемо лише умовляти та навчати. І коли люди згоджуються та підкоряються напоумленню і дають слово виконати те, що ми говоримо, — це все, що ми можемо зробити. Ми повинні вірити їх добрим словам; проте вірте мені, сер, хоч як ви знаєте життя того чоловіка, якого звать Вільямом Аткинсом, але я гадаю, що поміж них тільки він щиро хоче вірити, бо, по-моєму, він справді щиро кається. Я не зневіряюсь за решту; але ця людина, здається, вражена своїм минулим життям; і я не маю сумніву, що коли він почне гово-

рити своїй дружині про релігію, то говоритиме так, що його слова досягнуть мети, бо спроба навчати інших є найкращий спосіб навчитись самому. Я знаю людину,— додав він,— мало обізнану з релігією взагалі і до краю нечестиву та розпусну, яка цілком переродилась, намагаючись повернути до нашої віри одного єврея. Якщо бідний Аткінс коли-небудь серйозно заговорить з дружиною про Христа, він, безперечно, переконає передусім самого себе, почне каятись, і хто знає, що може з цього вийти.

Після цієї розмови, взявши з них обіцянку умовити своїх жінок прийняти християнську віру, священник повінчав три пари, але Віля Аткінса та його дружини все ще не було. Священник дуже хотів дізнатись, куди зник Аткінс, і, обернувшись до мене, сказав:

— Дуже прошу вас, сер, ходімо подивимось, де вони. Я певен, що бідолаха сидить десь з дружиною і навчає її релігії.

Я думав так само, і ми пішли вкупі. Я повів його стежкою, відомою тільки мені, через гущавину лісу, де крізь буйне листя важко було щось побачити. Дійшовши цією стежкою до узлісся, ми побачили Віля Аткінса з його смаглолицю дружиною. Вони сиділи під кущем і жваво про щось розмовляли. Я спинився, почекав священника, що трохи забарився, і показав їх йому. Ми довго стояли й дивилися на них.

Ми побачили, що Аткінс щось палко пояснює жінці, показуючи спершу на сонце, потім на небо, далі на землю, потім на море і знов на себе, на неї, на ліс та на дерева.

— Ви бачите,— сказав священник,— мої слова справджуються: він говорить їй про релігію. От, дивіться, він каже їй тепер, що бог створив його і її, небо й землю, море, ліс, дерева і все інше.

— Здається, що так,— ствердив я.

Тим часом Віль підвівся, потім упав навколішки і підвів обидві руки до неба. Напевне, він щось говорив їй, але ми не чули нічого, бо вони були дуже далеко. Навколішках він простояв не більше ніж хвилину, потім знову сів поруч дружини і повів з нею розмову. Ми бачили, що жінка слухає дуже уважно, але чи відповідає вона що-небудь, цього ми не могли розібрати. Коли бідолаха став навколішки, я бачив, як сльози покотились по щоках священника, і я сам мало не заплакав. Обое ми

шкодували, що стоїмо так далеко від них і не чуємо нічого з їх розмови.

Проте підійти ближче не було ніякої змоги і, щоб не стурбувати їх, ми вирішили подивитись до кінця на цю німу розмову, досить зрозумілу для нас і без слів. Як уже сказано, Аткінс знову сів поруч жінки і говорив далі з великим запалом. Двічі чи тричі він палко обнімав її, раз вийняв із кишені хустку і витер їй очі, потім поцілував її з незвичайною для нього ніжністю. І це повторилось кілька разів. Далі він знову схопився на ноги, простяг дружині руку, допоміг їй підвестись, відвів її за руку трохи вбік, де вони обоє впали навколішки і залишились так хвилин зо дві.

Священик не міг витримати цього і голосно скрикнув:

— Святий Павле, святий Павле, подивись, він молиться!

Я боявся, що Аткінс почує, і тому попросив священика стриматись на якийсь час, щоб ми змогли побачити кінець сцени, яка, мушу признатись, дуже зворушила мене і була найприємнішою з усього, що я будь-коли бачив у своєму житті. Священик перемиг себе, але був у такому захопленні і так радів, що бідна язичниця стала християнкою, аж не міг стримати сліз. Потім він звів руки догори і, перехрестившись, промовив кілька слів, дякуючи богові за чудесне посвідчення успіху наших зусиль. Він говорив тихо дещо латинською і дещо французькою мовою, і я не міг почути його гаразд. Двічі або тричі сльози радості переривали його, і він зовсім не міг говорити. Я просив його заспокоїтись і дати нам змогу пильніше простежити те, що діялось перед нами. Він трохи заспокоївся. Сцена ще не скінчилась, бо після того, як Аткінс та його жінка підвелися з колін, ми побачили, що Віль знову з запалом заговорив до неї. З її жестів ми бачили, що вона дуже зворушена його словами. Вона часто здіймала руки вгору, притискала руку до грудей і прибирала інші подібні пози, які звичайно означають найбільшу серйозність та уважність. Це тривало з чверть години, а потім вони пішли геть, і ми вже не могли їх бачити.

Я скористався цією перервою, щоб поговорити з священиком. Я сказав йому, що я дуже задоволений тим, чому ми обидва були свідками; що хоч я й не дуже легковірний, а все ж гадаю, що все це було цілком щирим

як з боку чоловіка, так і з боку його дружини, і сподіваюсь, що такий початок матиме ще щасливіший кінець.

— І хто знає,— сказав я,— може, згодом ці двоє вплинуть вказівками та прикладом на декого з інших?

— На декого! — сказав він, швидко обернувшись до мене,— ні, на всіх їх, бо коли ця пара дикунів,— а він, як ви самі казали, був не багато кращим за дикуна,— сприйме Ісуса Христа, вони не покинуть своєї справи, аж поки не вплинуть на решту. Бо істинна релігія шириться невпинно, і той, хто став християнином, ніколи не обмине язичника, коли тільки зможе допомогти йому.

Я визнав, що думати так — найвищий християнський принцип, а також доказ його справжньої ширості і його великодушного серця.

— Тільки, мій друже,— сказав я,— чи дозволите ви мені вказати тут на дещо, не зовсім мені зрозуміле? Мене глибоко зворушує ваш запал у справі навернення цих бідних людей з язичества до християнської віри. Але ж вони не вступили в лоно католицької церкви, а без неї, на вашу думку, немає рятунку, і ви мусите вважати їх за еретиків, отже, за людей пропащих, як і самі язичники.

На це він з великою щирістю та християнським милосердям відповів так:

— Сер, я католик і священник бенедиктинського ордену і визнаю всі догмати римської віри. Але все ж таки, повірте мені,— кажу це не для того, щоб віддячити за вашу чемність,— я ніколи не був непримиреним ворогом реформістів. Я не думаю,— хоч мені відомо, що так думають у нас усі,— не думаю, кажу, що ви не можете спастись. Я ні в якому разі не хочу обмежувати милосердя Христове припущенням, що він не може прийняти вас у лоно своєї церкви способом, для нас не зрозумілим і не відомим. Сподіваюсь, що й ви маєте до нас таке ж саме милосердя. Я щодня молюсь, щоб ви вернулись до Христової церкви тим способом, який йому, всемудрому, вгодно буде призначити. Тим часом ви, напевне, визнаєте разом зі мною, католиком, різницю між протестантом і язичником, між тим, хто благає Ісуса Христа,— що правда, способом, якого я не вважаю відповідним справжній вірі,— і дикуном, варваром, що зовсім не знає Христа спасителя. Хоч ви й не перебуваєте в лоні като-

лицької церкви, але, ми сподіваємось, ви прийдете до неї скоріше, ніж ті, хто нічого не знає про бога та його церкву. Через це я радію, коли бідний чоловік, який, за вашими словами, був розпусником, майже вбивцею, стає навколішки і молиться Ісусові Христу, хоч цей чоловік, як нам здається, ще не цілком освічений. Я думаю, що бог,— бо саме від нього походять усі ці вчинки,— зворушить його серце і в свій час допровадить його до дальшого пізнання віри. І якщо бог нав'яв цій бідній людині навчити віри свою дружину, то я ніколи не повірю, щоб він міг відкинути цю віру від себе. І хіба не маю я підстави радіти, коли бачу, що хтось доходить — хай не цілковитого, не в лоні католицької церкви,— пізнання Христа саме тоді, як я домагаюся цього, лишаячи на милість Христові викінчити його справу в свій час і належним способом? Певна річ, я зрадів би, коли б усіх дикунів Америки, як цих двох жінок, навчили молитись богові,— хай би вони спочатку всі були протестантами, аби тільки не залишились надалі язичниками й ідолопоклонниками. Я непохитно вірю, що той, хто пролив на них перше світло, буде й далі просвічувати їх промінням небесної милості і введе їх у лоно своєї церкви, коли визнає це за потрібне.

Мене здивувала щирість і витриманість цього справді благочестивого папіста і вразила сила його доводів. Мені зразу спало на думку, що коли б така витриманість була всюди, то ми всі стали б католиками, незалежно від того, до якої церкви чи віровчення ми приєдналися б; тоді дух милосердя сам указав би нам істинні принципи. І коли, на його думку, таке милосердя могло б зробити всіх нас католиками, то, як я сказав йому, всі члени його церкви, якби вони були так само помірними, як і він, відразу стали б протестантами. На цьому ми й закінчили б нашу розмову, бо взагалі ніколи не сперечалися. Але я взяв його за руку й сказав:

— Друже мій, я хотів би, щоб усі священники католицької церкви були обдаровані такою ж самою помірністю та милосердям, як ви. Я цілком вашої думки, але мушу сказати вам, що, коли ви будете проповідувати такі доктрини в Іспанії або Італії, там вас віддадуть до інквізиції.

— Можливо,— сказав він.— Не знаю, що могли б вони зробити в Іспанії або Італії, проте не скажу, щоб

через цю суворість вони стали кращими християнами, бо я певен, що в милосерді немає ересі.

Тепер, коли Віль Аткинс з дружиною пішли, нам більше не було тут чого робити, і ми вернулись назад тією ж самою дорогою. Прийшовши, ми застали їх коло хижки, де вони чекали, щоб їх покликали. Я спитав священника, чи треба казати їм, що ми бачили їх у лісі. Він гадав, що ні, але вважав, що ми мусимо почати розмову з ним перші і слухати, що він нам скаже. Ми покликали його самого в хату, де не було нікого, крім нас, і почали розмову з ним так:

— Вілю Аткинсе,— сказав я,— прошу вас, скажіть, яку ви маєте освіту? Хто був ваш батько?

Віль Аткинс. Людина, краща за мене, хоч би яким я став у майбутньому. Мій батько був священник, сер.

Робінзон Крузо. Яку освіту дав він вам?

Віль Аткинс. Він хотів навчити мене добра, але я зневажив усяке виховання та навчання, бо був справжною твариною.

Робінзон Крузо. Це правда, Соломон сказав: «Хто зневажає докори, той подібний до тварини».

Віль Аткинс. Так, сер, я справді був подібний до тварини. Я вбив свого батька! Бога ради, сер, не кажіть більше нічого про це. Я вбив свого рідного батька!

Священник. О! Вбивця!

Тут священник здригнувся, бо я перекладав кожне слово Віля, і пополотнів. Здавалось, він подумав, що Віль і справді вбив свого рідного батька.

Робінзон Крузо. Ні, ні, сер; я не так розумію його. Вілю Аткинсе, поясніть самі: ви ж не вбили свого батька власними руками?

Віль Аткинс. Ні, сер, я не перерівав йому горла, але перерівав нитку всіх його втіх і вкоротив його дні. Я розбив його серце надзвичайно невдячною, неприродною відплатою за найбільшу ніжність та найприхильніше ставлення батька до дитини.

Робінзон Крузо. Гаразд, я спитав вас про батька не для того, щоб вирвати у вас це признання, і молю бога, щоб він навчив вас покаятися в цьому і простив вам як цей, так і інші ваші гріхи. Я запитую вас, бо бачу, що хоч ви й небагато вчилися, а проте не такий необізна-

ний, як інші, з тим, що таке добро. І на релігії ви знаєтесь багато більше, ніж ви це виявили.

Віль Аткинс. Хоч ви, сер, і не вимагали від мене признання про те, що я зробив з своїм батьком, але цього вимагала моя совість. Коли ми оглядаємось назад на своє життя, нас передусім зворушують гріхи проти наших поблажливих батьків. Рани від цих гріхів дуже глибокі, і тягар, який вони залишають, гнітить пам'ять дужче, ніж усі гріхи, які ми можемо вчинити.

Робінзон Крузо. Ви говорите дуже зворушливо, ви вражаєте мене! Цього я не можу знести.

Віль Аткинс. Чому, пане? Адже вам усе це невідоме.

Робінзон Крузо. Навпаки, Аткинсе, кожен клаптик узбережжя, кожний горбик, навіть, можу сказати, кожне дерево на цьому острові — свідок страждань моєї душі за мою невдячність та підле ставлення до доброго й ніжного батька — батька, дуже подібного до вашого, як ви його описуєте; я теж убив свого батька, як і ви, Вілю Аткинсе. А проте каяття в мене далеко менше, ніж у вас.

Я сказав би більше, якби міг стримати свої почуття, але каяття цієї бідної людини було настільки щиріше за моє, що я хотів облишити розмову й відійти, бо був здивований його словами і подумав, що, замість учитись у мене, він сам зовсім несподівано й дивно став моїм учителем і наставником.

Усе це я сказав молодому священникові, що відповів мені, глибоко вражений:

— Чи не говорив я вам, сер, що, навернувшись до християнської віри, ця людина проповідуватиме всім нам? Кажу вам, сер, що коли цей один щиро покається, я буду тут непотрібний: він усіх на острові зробить християнами.

Трохи заспокоївшись, я відновив розмову з Вілем Аткинсом:

— Гаразд, Вілю,— сказав я.— Чому ж ці питання зворушили вас саме тепер?

Віль Аткинс. Сер, ви дали мені завдання, яке, ніби стрілою, пронизало мою душу. Я розказав про бога та релігію своїй жінці так, як ви навчили мене, щоб зробити з неї християнку; і вона сказала мені таку проповідь, якої я не забуду, поки живу на світі.

Робінзон Крузо. Ні, ні, це не ваша дружина казала вам проповідь; але, коли ви почали говорити з нею про релігію, ваші слова повернулися до вас.

Віль Аткинс. Так, сер, і з такою силою, якій не можна опиратись.

Робінзон Крузо. Скажіть, будь ласка, Вілю, що було між вами та вашою дружиною, бо я вже знаю дещо.

Віль Аткинс. Неможливо, сер, розказати вам усе. Я надто повний цим, щоб тримати в собі, а проте не маю слів. Хай вона сама говорить, що хоче. Я не можу розповісти вам про все докладно, але скажу одно, що вирішив виправити і перетворити своє життя.

Робінзон Крузо. Скажіть нам хоч що-небудь. Як ви почали, Вілю? Безперечно, це незвичайний випадок. Вона, напевне, виголосила цілу промову, якщо так вплинула на вас.

Віль Аткинс. Спочатку я говорив їй про суть наших законів про шлюб і про те, чому чоловік і жінка мусять укласти між собою такий договір, якого ні він, ні вона не повинні зламати; про те, що інакше ні порядок, ні закони не стримали б їх. Чоловіки тікали б від своїх жінок і кидали б своїх дітей, і ні сім'я не держалася б купи, ні спадщина не переходила б до законних нащадків.

Робінзон Крузо. Ви говорите, Вілю, мов законник. Хіба ж ви можете пояснити їй, що таке спадщина й сім'я? Дикуни не знають нічого подібного і поєднуються, не зважаючи на рід, однокровність та сім'ю — брат з сестрою, і більше того — навіть батько з дочкою та син з матір'ю.

Віль Аткинс. Я гадаю, сер, що вас погано інформували. Моя жінка запевняє, що у них цього не роблять і що вони гидуєть цим. Може, далекі родичі в них і паруються, але вона запевняє, що близькі родичі не женяться між собою.

Робінзон Крузо. Гаразд, а що вона відповіла на ваші слова?

Віль Аткинс. Вона сказала, що це їй дуже подобається і що це куди краще, ніж у їхній країні.

Робінзон Крузо. А розказали ви їй, що таке шлюб?

Віль Аткинс. Так, так; з цього й почалась наша

розмова. Я спитав її, чи хоче вона одружитись по-нашому. Вона спитала мене — як це по-вашому? Я сказав, що шлюб установив бог. І тут почалась між нами чудна розмова, яка, здається мені, скрізь буває між чоловіком та жінкою.

Цей діалог між Вілем Аткинсом та його дружиною, записаний мною зразу ж після того, як він переказав його мені, був такий:

Жінка. Бог установив! Хіба ж є бог у вашій країні?

Віль Аткинс. Так, моя любя; бог є в кожній країні.

Жінка. Немає вашого бога в нашій країні; моя країна має великого старого бога Бенакумі.

Віль Аткинс. Серденько, я не можу показати тобі, де бог. Бог на небі і зробив небо, землю, море і все, що є на них.

Жінка. Не зробив землі; не ваш бог зробив землю, він не зробив нашої країни.

Віль Аткинс посміхнувся, коли вона сказала, що бог не зробив її країни.

Жінка. Не смійся, чому ти смієшся з мене? Тут немає чого сміятись.

Вона справедливо дорікала йому, бо була багато серйозніша, ніж він спочатку.

Віль Аткинс. Це таки правда; я більше не сміятимусь.

Жінка. Чому ти говориш, що ваш бог зробив усе?

Віль Аткинс. Так, серденько, наш бог зробив весь світ — і тебе, і мене, і всі речі, бо він єдиний справжній бог, і немає іншого бога, крім нього. Він завжди перебуває на небі.

Жінка. Чому ти не говорив мені про нього раніше?

Віль Аткинс. Це правда. Я був негідником і забув не тільки розказати тобі про це, але й сам жив без бога.

Жінка. Нащо вам великий бог у вашій країні? Ви його не знаєте. Ви не говорите йому «О!». Не робите ради нього добрих вчинків. Це неможливо.

Віль Аткинс. Це суцільна правда; ми живемо так, ніби бога зовсім немає на небі або він не має сили на землі.

Жінка. Але чому ж бог дозволяє вам робити таке? Чому він не примушує вас жити добре?

Віль Аткинс. Це все наша власна хиба.

Жінка. Але ти кажеш мені, що він великий, дуже великий, має дуже велику силу, може вбити, кого схоче. Чому ж він не вб'є тебе, коли ти недобра людина?

Віль Аткинс. Це правда. Він міг би вразити мене смертю, і я можу сподіватись цього, бо я був негідником. Та бог — милосердний і не карає нас так, як ми того заслуговуємо.

Жінка. А хиба ви не дякуєте йому за це?

Віль Аткинс. Ні. Я не дякував богові за його милосердя і не боявся його сили.

Жінка. Тоді ваш бог не бог. Я не можу повірити, щоб він був такий могутній, сильний і не вбив тебе, хоч ти й дуже гнівив його.

Віль Аткинс. Що? Моє погане життя заважає тобі вірити в бога? Який я мерзотник! Й як сумно, що огидне життя християн заважає повернути язичників до справжньої віри!

Жінка. Як це так? Ви маєте дуже великого бога там, нагорі (вона показала на небо), і все ж таки не робите добре? Може він говорить? Напевне, він не каже, що ви мусите робити.

Віль Аткинс. Так, так, він знає й бачить усе. Він чує, що ми говоримо, бачить, що ми робимо, знає, що ми думаємо, хоч ми й не говоримо.

Жінка. Що? Він не чує, як ви божитесь, лаєтесь, клянеться великою присягою?

Віль Аткинс. Так, так, він усього цього не чує.

Жінка. Де ж тоді його велика сила?

Віль Аткинс. Він милосердний. Це все, що ми можемо тут сказати, і це доводить, що він справжній бог. Він бог, а не людина, і тому не нищить нас.

Тут Віль Аткинс розповів нам, що вжахнувся, подумавши, як він міг говорити своїй дружині так ясно, що бог бачить, чує і знає всі наші таємні думки і вчинки, тоді як він сам наважувався колись робити зло.

Жінка. Милосердний? Що ти називаєш цим словом?

Віль Аткинс. Він наш батько й творець, і він нас жаліє та милує.

Жінка. Тоді, значить, він ніколи не вбиває, ніколи не сердиться, коли ви робите зло. Тоді він сам недобрий і не дуже сильний.

Віль Аткинс. Ні, ні, моя дорога, він безмежно добрий, безмежно великий і спроможний карати. Іноді, щоб показати свою справедливість і суворість, він дає волю своєму гніву і нищить грішників, щоб дати іншим приклад. Багато хто перестає грішити.

Жінка. Але він не вбив тебе. Він, мабуть, сказав тобі, що не вб'є тебе. Може, ти склав з ним умову: ти робиш зло, а він на тебе не гнівається тоді, коли гнівається на інших людей.

Віль Аткинс. Ні, певна річ, впадаючи в гріх, я покладався на його доброту! І він буде безмежно справедливим, якщо знищить мене, як зробив це з іншими.

Жінка. Гаразд; і все-таки він не вбивця, не посилає тобі смерті. Що ти скажеш йому на це? Ти не дуже подякуєш йому за все це.

Віль Аткинс. Я невдячна, погана собака, це правда.

Жінка. Чому він не робить вас кращими? Ви ж говорите, що він вас створив?

Віль Аткинс. Він створив мене, як створив весь світ, але я зганьбив себе сам, і образив його доброту, і сам зробив себе брудним негідником.

Жінка. Я хочу, щоб ви зробили так, щоб він пізнав мене. Я не гніваю його, я не роблю нічого поганого.

Тут Віль Аткинс сказав, що його серце завмерло, коли він почув, як бідне неосвічене створіння хоче пізнати бога, а він такий мерзенний негідник, що не може сказати про нього ні слова. І його власна поведінка зовсім не сприяє наверненню її до християнства. Ще й більше — вона вже сказала, що не може повірити в бога, якщо він іще не знищив таку погану людину, як Віль.

Віль Аткинс. Моя люба, ти, напевне, хочеш, щоб я навчив тебе пізнати бога, а не бог пізнав тебе; бо він і так знає тебе і кожну думку в твоєму серці.

Жінка. Чи знає він, що я розмовляю тепер з тобою? Чи знає він, що я хочу знайти його? Як мені пізнати того, хто створив мене?

Віль Аткинс. Бідне створіння! Це він має навчити тебе, а я не можу. Я молюсь, щоб він навчив тебе пізнати його і пробачив мені, що я недостойний учити тебе.

Бідолаха так страждав, побачивши, як вона благала й просила навчити її пізнати бога, що, за його власними

словами, впав перед нею навколішки і молив бога просвітити її розум спасенним знанням Ісуса Христа, простити його гріхи і допомогти йому, недостойному знаряддю, навчити її основ релігії. Після цього він знову сів коло неї, і їх розмова точилась далі.

(Це був той момент, коли ми побачили, як він упав навколішки, здіймаючи руки вгору).

Жінка. Для чого стаєш ти навколішки? Для чого здіймаєш руки вгору? Що ти говориш? До кого говориш? Що все це значить?

Віль Аткінс. Моя дорога, я схиляю коліна на знак покори тому, хто створив мене. Я сказав йому «О!», як це кажете ви, і як, за твоїми словами, ваші старі люди роблять перед своїм ідолом Бенамуки, тобто я молився йому.

Жінка. Нащо ти говорив йому «О!»?

Віль Аткінс. Я молився йому, щоб він відкрив твої очі і твоє розуміння, щоб ти пізнала його і він прийняв тебе.

Жінка. А може він це зробити?

Віль Аткінс. Так, він може; він усе може.

Жінка. А тепер він чує, що ти говориш?

Віль Аткінс. Так, він наказав молитись йому і обіцяв вислухати нас.

Жінка. Наказав тобі молитись? Коли він наказав тобі? Що ти чув із його мови?

Віль Аткінс. Ні, ми не чуємо, як він говорить, але він відкриває це нам багатьма способами.

Тут він дуже схибив, не пояснивши їй, що бог сам відкрив нам це з допомогою свого слова і що це було за слово. Але нарешті він сказав їй.

Віль Аткінс. За давніх часів бог говорив з неба простими словами до кількох праведних людей і натхнув їх своїм духом, і вони записали всі його закони в книгу.

Жінка. Я цього не розумію: де ж книга?

Віль Аткінс. Серденько, я не маю цієї книги, але сподіваюсь, що зможу коли-небудь дістати її для тебе і допомогти тобі прочитати її.

Тут він обняв її у великому захваті, але й з невимовним жалем, бо не мав біблії.

Жінка. Але як ти доведеш мені, що сам бог навчив їх написати цю книгу?

Віль Аткинс. Так само, як ми пізнаємо, що він — бог.

Жінка. Яким способом ти пізнаєш це?

Віль Аткинс. Він навчає тільки доброго, справедливого й святого, і це робить нас добрими й щасливими. Він наказує нам цуратись усього поганого, що є зло само по собі або спричиняється до зла.

Жінка. Я розумію це і ясно бачу: якщо він нагороджує за все добре, карає за погане, навчає всіх добра, забороняє робити зло, робить усе, дає все, чує мене, коли я говорю йому «О!», як ти робиш зараз, робить мене доброю, коли я хочу бути доброю, охороняє мене, не вбиває мене, коли я недобра, — якщо він робить усе це, як ти кажеш, тоді так, він — великий бог. Я вірю, що він великий бог, я кажу йому «О!» разом з тобою, мій дорогий.

Тут бідолаха сказав, що далі він не міг стриматись, підвів її і, поставивши навколішки коло себе, почав молитися вголос і просити, щоб бог навчив її своїм духом пізнати його, і щоб, з ласки провидіння, вона дістала коли-небудь біблію — читати слово боже.

(Це було саме в ту мить, коли ми побачили, як він підвів її з землі і став сам навколішки, як сказано вище).

Після цього вони мали ще кілька розмов, надто довгих, щоб переказувати їх тут. Між іншим, вона примусила його пообіцяти виправити своє життя, — яке, він сам признався, було мерзотною, гидкою низкою викликів богові, і надалі не гнівити його. Інакше, казала вона, бог «зробить його мертвим», вона залишиться сама і ніколи не навчиться краще пізнати цього бога, а він буде нещасним, як, за його ж словами, бувають нещасними по смерті всі погані люди.

То було дивне оповідання, дуже зворушливе для нас обох, особливо для молодого священика. Він був справді надзвичайно захоплений і журився тільки з того, що не може говорити з нею. Бо він не знав англійської мови настільки, щоб вона могла розуміти його, а вона говорила ламаною англійською мовою, і він не зрозумів би її. Проте він звернувся до мене й сказав, що, на його думку, з цією жінкою треба зробити більше, ніж увести її в шлюб. Я не розумів, і тоді він пояснив, що її треба охрестити.

Я охоче погодився з його думкою і був готовий взятись до її здійснення зараз же.

— Ні, ні, почекайте, сер,—сказав він,—я, звичайно ж, хочу неодмінно охрестити її і бачу, що Віль Аткінс, її чоловік, чудесним способом викликав у неї бажання жити благочестивим життям і дав їй правильне уявлення про існування бога, про його могутність, справедливість та милосердя. Тепер я хочу дізнатися від нього, чи говорив він їй про Ісуса Христа і про спасіння грішників, про суть віри в нього, про спокуту через нього, про духа святого, про воскресіння, страшний суд і майбутнє життя.

Я знов покликав Віля Аткінса і спитав його про це; бідний хлопець зараз же почав плакати і сказав, що він говорив їй дещо, але сам він — негідне створіння, його власна совість докоряє йому за його жахливе нечестиве життя, і він тремтить, боячись, що вона, знаючи його, не зверне уваги на все це і скоріше ухилиться від нової релігії, ніж прийме її. Проте, казав Віль, він певен, що вона хоче мати належне уявлення про всі ці речі і, поговоривши з нею, я побачу, що моя праця не пропала марно.

Отже, я покликав її в хату і, сівши, як товмач, між священиком та жінкою, попросив його поговорити з нею. Напевне, подібної проповіді не виголошував за останній час жоден католицький священик. Я й сказав йому, що він, по-моєму, виявив весь запал, всі знання, всю щирість християнина, без помилок католика. Мені здалось, що такими були католицькі єпископи перед тим, як римська церква захопила духовну владу над людським сумлінням.

Одно слово, він довів бідну жінку до пізнання Христа й спокути через нього. І вона прийняла бога не лише з великим подивом, а й з радістю та вірою, з любов'ю і несподіваною проникливістю, яку важко уявити собі, а ще важче — висловити. Її охрестили на її власне прохання.

Коли священик приготувався охрестити її, я попросив його правити службу з деякими пересторогами, щоб не можна було помітити його належності до католицької церкви, бо незгода щодо релігії могла викликати серед нас небажані наслідки. Священик відповів, що, не маючи ні освяченої капиці, ні потрібних для служби речей,

він відправить її так, що я й сам не впізнав би, що він католик, якби не знав цього попереду. Так він і зробив. Сказавши кілька слів латинською мовою, незрозумілих для мене, він вилив повну чашу води на голову жінки і голосно промовив: «Meri! (її чоловік просив мене, її хрещеного батька, дати їй це ім'я). Я хрещу тебе в ім'я отця, сина й святого духа». Після цього він благословив її латинською мовою, а Віль Аткінс або подумав, що це французька мова, або не звернув тоді на це уваги.

Зараз же після цього він звінчав їх і, звернувшись до Віля Аткінса в дуже зворушливій формі, умовляв його не тільки бути непохитним душею, а й не відмовлятися від наміру перетворити своє життя. Він казав, що марна річ каятись, коли не кидаєш своїх злочинів; указав, що бог ушанував його, зробивши знаряддям для навернення його дружини до християнської віри, і радив йому бути обачним, щоб не знеславити божого милосердя, бо інакше він стане гіршим за язичника.

Священик сказав обом багато чого доброго і, доручивши їх небагатьма словами божій опіці, знову благословив їх. Я переклав усе англійською мовою, і на цьому церемонія скінчилась. Гадаю, що це був найрадісніший і найприємніший день у всьому моєму житті.

Але священик усе ще не був задоволений. Він усе мріяв повернути до християнства тридцять сім дикунів і для цього був ладен залишитись на острові. Проте я відрадив його від цього, сказавши, що, по-перше, ця думка по собі нездійсненна, а по-друге, мені може пощастить улаштувати справу так, що все це зроблять і без нього. Але про це в свій час.

Улаштувавши отак справи на острові, я збирався вже переїхати на корабель, коли до мене прийшов юнак, якого я взяв з корабля, на якому був голод. Дізнавшись, що в мене є священик і що я одружив англійців з дикунками, яких вони називали своїми дружинами, він просив мене повінчати ще одну пару перед моїм від'їздом. Наречені були християни, і юнак сподівався, що це не буде мені неприємно.

Я знав, що наречена — це служниця його матері, бо на острові не було іншої християнки, і умовляв його не поспішати, хоч він і був самотній. Я сказав йому, що він мав у світі значний достаток і добрих друзів, що це видно вже з нього самого та його служниці, що дівчина

не тільки бідна, а ще й служниця і нерівня йому, бо їй двадцять шість чи двадцять сім років, а йому — приблизно сімнадцять чи вісімнадцять; що, можливо, з моєю допомогою, він іще покине цю пустиню і знову вернеться на батьківщину, а тоді тисяча шансів проти одного — буде каятися в своєму виборі, і незручність їх становища шкодитиме їм обом. Я хотів сказати ще більше, але він, посміхаючись, перебив мене і дуже скромно сказав, що я помилився в своїх догадках, що нічого подібного він і в голові не покладає, що його теперішні обставини досить сумні й невтішні, і він дуже радий чути, що я хочу дати йому змогу знову побачити рідний край; що ніщо не може примусити його залишитись тут, але подорож, розпочата мною, така довгочасна й повна пригод, що однаково відірвала б його від кола його друзів; що він просить лише одного — подарувати йому невеличкий ґрунт на острові, де він живе, і дати одного чи двох слуг, а він оселиться тут як плантатор і чекатиме, коли я визволю його, вертаючись в Англію. Він, мовляв, сподівається, що я згадаю про нього, коли їхатиму назад; він дасть мені кілька листів до лондонських друзів, де напише, який я був добрий до нього і в якій частині світу та в яких обставинах залишив його. Він обіцяв також, що коли я визволю його, плантація, яка б не була її вартість, стане моєю власністю.

Його промова була висловлена дуже гарно, зважаючи на його молодість, і була мені дуже приємна, бо він рішуче заявив, що одружуватись він не збирається. Я запевнив його, що, коли я буду живий і щасливо вернусь в Англію, я передам його листи, влаштую як слід усі його справи і ніколи не забуду, в яких обставинах залишив його. А втім, мені кортіло дізнатись, хто ж саме має одружитись. Виявилось, що це його служниця Суанна та мій «Джек на всі руки».

Я був дуже приємно вражений, коли він назвав наречених, бо я справді вважав їх за гарну пару. Нареченого я вже описував. Що ж до нареченої, то вона була дуже чесна, скромна, розсудлива й релігійна молода жінка, мала багато здорового розуму, була досить приваблива, говорила пристойно й доречно, була завжди ввічлива, мала гарні манери, не барилась відповідати на запитання і не встрявала до розмови, коли це її не стосувалось, була дуже спритна й домовита. Чудова господиня, здат-

на керувати всім островом, вона добре знала, як поводитися з різними людьми, що оточували її.

Ми повінчали їх того ж самого дня, і я, будучи весільним батьком, дав їй посаг, призначивши їй та її чоловікові чималий клопоть ґрунту для плантації. Цей шлюб і прохання молодого джентльмена дати йому невеличку власність на острові наштовхнули мене на думку розподілити землю між усіма, щоб вони згодом не посварились за свої ділянки.

Цей розподіл землі я доручив Вілеві Аткінсу, що став тепер розсудливим, серйозним та ощадливим хлопцем, зовсім іншим проти колишнього, надзвичайно побожного та релігійним і, можу це з певністю сказати, справжнім щирим покутником.

Він розподілив усе так справедливо і так задовольнив усіх, що вони попросили видати їм лише один загальний документ за моїм власним підписом, який я й наказав скласти, підписав і приклав до нього печать. Зазначивши межі й розташування плантацій кожного поселенця і засвідчивши це документом кожному нарізно, я дав їм право володіння та спадщини на відповідні плантації чи ферми, з усіма поліпшеннями, для них самих і для їх спадкоємців. Для себе я залишив решту острова, і через одинадцять років мав одержати певну ренту з плантацій, якщо я або хто-небудь від мого імені приїде вимагати її і подасть засвідчену копію цього документа.

Щодо управління та законів, то я сказав, що я нездатний скласти їм закони, кращі від тих, які вони складуть самі. Примусивши їх пообіцяти жити між собою в любові та доброму сусідстві, я приготувався покинути їх.

Не можу обминути ще однієї деталі. Тепер, коли вони ніби заснували державу і мали перед собою багато праці, було чудно мати тридцять сім індіанців, що жили в куточку острова, незалежні й нетрудящі, заклопотані хіба що роздобуванням їжі для себе, та й це було для них іноді надто важко. Вони не мали ніяких обов'язків, у них не було ніякої власності. Я запропонував старшому іспанцеві піти до них з батьком П'ятниці і умовити їх або почати теж господарювати, або піти до європейців слугами, щоб допомагати їм у роботі, не стаючи від того невільниками. Я ні в якому разі не хотів примушувати

їх їти в неволю, бо вони здобули собі волю, здавшись у полон,— такі були умови здачі, а вони тих умов не зламали.

Вони з великою охотою пристали на цю пропозицію і дуже весело пішли з батьком П'ятниці. Ми наділили їх полем та плантаціями, але взяти їх згодились лише трое-четверо, а решта захотіла бути слугами в сім'ях європейців. Отже, моя колонія була розподілена так: іспанці володіли моїм першим житлом, яке було столицею, і поширили свої плантації вдовж струмка, що утворював бухточку, яку я часто описував, аж до моєї бесідки. Поширюючи свої засіви, вони посувались на схід. Англійці жили в північно-східній частині, де спочатку оселились Віль Аткінс і його товариші, і поширювали свої поля на південь та південний захід. Кожна плантація мала великий запас ґрунту, так що їм не довелося б випихати один одного через брак місця.

Весь західний кінець острова лишався незаселеним, і дикуни для своїх звичайних варварських бенкетів могли вільно приїжджати та від'їжджати, і коли б вони нікого не турбували, то їх теж ніхто не турбував би. Безперечно, це траплялось нечасто, бо я ніколи не чув, щоб вони нападали на плантаторів чи турбували їх.

Отже, я натякнув моему другові священникові, що навернення дикунів до християнства можна буде влаштувати і без нього. Я сказав йому, що, на мою думку, справа вже йде на лад, бо дикуни живуть серед християн, і якщо кожний християнин напутить того, хто служитиме в нього, то це, сподіваюсь, дасть дуже добрі наслідки.

Він зараз же погодився з цим.

— Якщо тільки вони зроблять це,— сказав він.— Але як ми зможемо добитися цього від них?

Я сказав, що ми скличемо їх і доручимо їм це або ж, коли він того хоче, підемо до кожного окремо. Так ми й зробили — він говорив з іспанцями, що всі були папістами, а я — з англійцями-протестантами. Ми наполегливо умовляли їх і взяли з них обіцянку, що вони ніколи не будуть відрізняти папістів від протестантів, коли будуть напучувати дикунів і наvertати їх до християнської віри, а всі разом даватимуть їм найважливіше знання про істинного бога та про їх спасителя Ісуса

Христа. Обіцяли вони також ніколи не сперечатись і між собою з приводу релігії.

Прийшовши до будинку Віля Аткінса,— я можу назвати його так, бо другої такої хижки, я певен, немає в цілому світі,— отже, прийшовши туди, я застав там молоду жінку, згадувану вище, та дружину Вільяма Аткінса, що дуже заприятелювали між собою. Скромна й релігійна молода жінка довершила справу, розпочату Вілем Аткінсом, і, хоч минуло не більше чотирьох днів, новоохрещена дикунка стала доброю християнкою.

Того ж ранку, перед тим як іти до них, мені спало на думку, що серед усіх потрібних речей, що я залишив їм, не було біблії. Тут я виявив менше уваги до них, ніж мій добрий друг вдова до мене, коли, посилаючи мені стофунтовий вантаж із Ліссабона, запакувала три біблії й молитовник. Щедрість доброї жінки дала багато більші наслідки, ніж вона могла сподіватись, бо святе письмо та молитви збереглись для напучення й навчання людей, які використали їх краще за мене.

Я взяв у кишеню одну з біблій; прийшовши до будинку Вільяма Аткінса, я дізнався від нього, що молода жінка та його хрещена дружина розмовляють про релігію. Вільям Аткінс сказав мені про це з великою радістю, а я спитав його, чи й тепер вони вкупі. Він ствердив це, тоді я разом з ним увійшов до хати, де ми застали їх за дуже серйозною розмовою.

— О сер, — сказав Вільям Аткінс, — коли бог хоче примирити грішників з самим собою, вернути заблудних додому, то йому ніколи не бракує посланців: моя дружина має тепер нового навчителя. Я знав, що я недостойний. Цю молоду жінку надіслало сюди небо, вона сама здатна повернути до віри цілий острів, повний дикунів.

Молода жінка почервоніла й підвелась, щоб іти, але я попросив її сісти. Я сказав, що вона має в своїх руках чудову працю, і я сподіваюсь, що бог благословить її в цьому.

Ми поговорили трохи, причому я не помітив у них будь-якої книжки. Не спитавши нічого, я засунув руку в кишеню і витяг свою біблію.

— Ось, — сказав я Аткінсові, — я приніс вам помічницю, якої ви ще, мабуть, не мали.

Він був такий вражений, що деякий час навіть не міг

говорити. Опам'ятавшись, він обережно взяв її обома руками і звернувся до дружини.

— Дивись, моя люба,— сказав він,— хіба я не говорив тобі, що бог, хоч він і на небі, може чути все, що ми говоримо? Ось книга, яку я просив дати нам, коли ми з тобою стояли навколішках під кущем. Бог почув нас і послав її.

З радості, що він має книгу, і в подяку богові за неї, сльози потекли по його щоках, як у дитини.

Жінка була вражена і від широкого серця повірила, що бог прислав книжку на прохання її чоловіка. Щоправда, так воно до певної міри й було, і я думаю, в той час легко було умовити бідолашну, що з неба зійшов ангел господень, щоб принести цю книгу. Але справа була надто серйозна, щоб припускатися в ній будь-якої помилки, і я, звернувшись до молодої жінки, сказав їй, що ми не хочемо обманювати новонавернену християнку, користуючись її першим і дуже непевним знанням. Ми просили її пояснити дикунці, що бог завжди задовольняє наші прохання, коли вони не розбігаються з волею провидіння, і посилає те, чого ми благали. Проте ми не ждемо, щоб нас нагороджували з неба якимось дивним, незвичайним способом, і наше щастя, що це не так.

Молода жінка згодом так і зробила. Отже, тут не було хитрощів духівництва, які я вважаю за найбільш неприпустимий обман у світі. Радість Віля Аtkінса справді не можна було описати, і я ручусь, що вона була цілком щира. Напевне, жодна людина не була більш вдячна ніж він за цю біблію, і я гадаю, що нікому біблія не завдавала радості через благородніші міркування. Хоч яким він був розпусним, одчайдушним, свавільним, жорстоким, шаленим та злим, а все ж таки цей чоловік мусить бути нам зразком у справі навчання дітей, бо батьки ніколи не повинні переставати навчати та повертати, ніколи не повинні втрачати надію на успіх своїх зусиль, хоч які їх діти вперті, непокірні й нездатні до вчення. Коли провидіння боже збудить совість таких дітей, сила того виховання вернеться до них, і те, чого вчили їх батьки, не пропаде, хоч воно й спало довгі роки; рано чи пізно воно може повернути їх до добра.

Так було і з цим бідолахою. Хоч який він був неосвічений і далекий від релігії та християнського пізнання, а проте знайшов, що робити з людиною, ще менш

освіченою від нього, і останні напучення його доброго батька, які спливали тепер у його пам'яті, прислужились йому тепер.

Між іншим, сказав він, йому згадалось, як цінив його батько біблію, що була щастям і благословенням народів, родин і окремих осіб. Тільки він ніколи не зважав на її цінність, поки йому не довелось говорити з язичниками, дикунами та варварами, і він побачив, що йому бракує писаного слова божого для допомоги.

Молода жінка була дуже задоволена з цієї нагоди, хоч у неї, як і в юнака, була своя біблія на борту нашого корабля, серед її речей, ще не перевезених на берег. А тепер, сказавши так багато про цю молоду жінку, я не можу не розповісти однієї історії, головним чином про неї та про себе, яка має в собі дещо дуже варте уваги.

Я розказав уже, до якої крайності дійшла бідна жінка, коли її господиня вмирала з голоду на борту того нещасного корабля, який ми зустріли в морі; як весь екіпаж корабля був доведений до останньої крайності; як благородна дама, її син та служниця спочатку діставали дуже мало харчів і нарешті зовсім охляли з голоду.

Якось, розмовляючи з нею про те, що вона перетерпіла, я спитав її, чи не може вона сказати, що вона почувала, голодуючи, і яке враження лишилось у неї від цього. Вона відповіла, що, мабуть, зможе, і розказала свою історію слово в слово так:

— Спочатку, сер, — сказала вона, — нас харчували дуже погано, і ми дуже терпіли від голоду, а далі ми залишились без ніякої їжі, за винятком цукру, невеликої кількості вина та води. Першого дня після того, як я зовсім не дістала їжі, я почула себе надвечір голодною, і мене почало нудити, а потім почало хилити на сон. Я лягла спати на ліжку у великій каюті і, проспавши години три, прокинулась трохи зміцнілою, бо, лягаючи, випила склянку вина. Ще години через три, — а було це близько п'ятої години ранку, — я почула сильний голод, і мене почало нудити; я знову лягла, але ні на хвилину не могла заснути, так мені було недобре. І так тривало весь другий день, з чудним чергуванням: спершу голод, потім знову нудота з блюванням. Другого вечора я мусила знову лягти не ївши, а тільки ковтнувши прісної води. Я заснула, і мені приснилось, ніби я на Барбадосі і ніби базар завалений провізією; я купила дещо для

своєї господині, прийшла додому і дуже ситно пообідала.

Вві сні мені здавалось, ніби я наїлась досхочу; прокинувшись, я занепала духом, бо відчула, що пропадаю з голоду. Я випила останню склянку вина, вкинувши туди цукру, щоб надати йому трохи поживності; але шлункові не було чого перетравлювати, і вино зразу вдарило мені в голову. Я деякий час лежала, як вони мені казали, тупа й нечула, ніби п'яна.

Третього дня вранці, після цілої ночі чудних, безладних і уривчастих снів, я прокинулась хижкою й шаленою від голоду. Я питала себе, чи повернулась моя свідомість, питала так, як мати питає про свою малу дитину, чи в безпеці її життя.

Це тривало години три, і за цей час я двічі скаженіла, як божевільна з Бедламу; так розповідав мені мій молодий господар, і це він може ствердити вам і тепер.

Під час одного з цих нападів шаленства або божевілля, чи то від руху корабля, чи то посковзнувшись, я впала і вдарилась об ріжок ліжка, де лежала моя господиня. Від удару в мене потекла з носа кров. Юнга приніс мені маленьку миску, і я схилилась над нею. Поки кров текла з мене, я прийшла до пам'яті — гарячка послабшала, так само як і гострі напади голоду.

Потім мене занудило, але зблювати я не могла, бо в мене не було нічого в шлунку. Втративши багато крові, я зомліла, і всі подумали, що я мертва; але я незабаром опритомніла, і тоді почула в шлунку страшенний біль, якого не можна описати, — гризучий, нестерпний біль від голоду. Проти ночі погіршало, і я відчула щось ніби пекуче бажання, прагнення їжі. Щось подібне, мабуть, відчуває вагітна жінка. Я ще раз ковтнула води з цукром, але мій шлунок не прийняв цукру й викинув усе назад; тоді я випила ковток води без цукру, і вона задержалась у мені. Я лягла на ліжко, дуже широко помолившись, щоб бог ласкаво забрав мене до себе. Заспокоївши себе надією на це, я трохи задрімала, а прокинувшись, подумала, що вже вмираю; в голові мені мішалось від голоду. Тоді я доручила свою душу богові і справді хотіла, щоб хто-небудь кинув мене в море.

Весь цей час моя господиня лежала якраз коло мене і, як я думала, конала; але вона зносила свої муки куди терплячіше від мене. Вона дала свій останній шматок

хліба моему молодому господареві, для якого вона його залишила раніше; той не хотів його брати, але вона примусила його їсти; я певна, що це врятувало йому життя.

Над ранок я знову заснула, а як тільки прокинулась, почала дуже плакати. Після цього в мене був другий напад жорстокого голоду; я ніби здичавіла і була в жахливому стані. Коли б моя господиня була мертва, то, хоч як щиро я її любила, я, напевне, з'їла б шматок її м'яса з такою приємністю і так безтурботно, як м'ясо тварини, призначеної на їжу; раз або два я починала була кусати свою власну руку. Нарешті я побачила миску, де була кров, що витекла напередодні з мого носа. Я вхопила її і випила так хапливо й зажерливо, ніби боялась, щоб хтось не відняв її в мене.

Хоч думка про це відразу ж сповнила мене огидою, але напад голоду був переможений. Я ковтнула чистої води, заспокоїлась і підживилася ще на кілька годин. Це був четвертий день. І так я трималась до вечора, а там, протягом трьох годин, знову перетерпіла одне по одному всі ті почуття та напади, про які я згадувала, тобто нудоту, сон, жорстокий голод, біль у шлункові, потім голод, знову нудоту, божевілля, далі — сльози, потім знову голод, і так що чверть години. Я страшенно виснажилась і ввечері лягла, не маючи іншої потіхи, крім сподіванки померти над ранок.

Цілу ніч я не спала; голод перетворився на хворобу. Мене мучили страшні кольки в порожніх кишках. В такому стані я лежала до ранку, коли почула крики та бідкання мого молодого господаря, який гукнув мені, що його мати померла. Я трохи підвелась, бо не мала сили встати, і побачила, що вона ще не вмерла, хоч уже доходила.

У мене були такі корчі в шлунку, що я не можу їх описати; муки й напади голоду були такі жахливі, що з ними можна порівняти лише передсмертні муки. І, перебуваючи в такому стані, я раптом почула згори крик матросів: «Парус, парус!» Вони кричали та стрибали, мов божевільні.

Я не мала сили підвестись з ліжка, а моя господиня й поготів. Молодий господар був такий знесилений, що я думала — він помирає. Ми не могли відчинити дверей у каюті чи як-небудь дізнатись, що саме спричинило таку

метушню. Вже два дні ми не розмовляли з екіпажем, після того як вони сказали нам, що у них на кораблі немає нічого з їжі. Пізніше нам сказали, що всі вважали нас за померлих.

У такому жахливому стані були ми, коли небо послало вас урятувати наше життя. А якими ви знайшли нас, сер, це ви знаєте так само добре, як і я, і навіть краще.

Ось що вона мені розповіла; мені ніколи не доводилось чути такого докладного опису конання з голоду. Я вірю, що вона казала правду, бо юнак теж багато розповідав мені про це, хоч, мушу визнати, не так докладно й зворушливо, як служниця,— можливо, тому, що мати підгодовувала його ціною свого власного життя. Бідній служниці, хоч вона й була дужча ніж її вже літня й слаба господиня, важче було боротися з голодом. Бідолашна дівчина, можливо, дійшла до крайності раніше ніж її господиня, що змогла приберегти в себе останній шматок, не поділившись ним з служницею. Безперечно, якби їм з волі провидіння не зустрівся наш корабель або якийсь інший, вони через кілька днів усі померли б. Урятуватись від голодної смерті вони могли хіба що поїдаючи одне одного, але й це, в тих умовах, допомогло б їм лише на короткий час, бо вони були за п'ятсот миль від берега і могли дістати допомогу лише чудом, як воно й трапилось. Але це між іншим. Вертаюсь до того, як я влаштував справи з поселенцями.

Передусім мушу зауважити, що з багатьох причин я не вважав за потрібне говорити їм про той шлюп, який я привіз з собою розібраним і гадав був залишити їм. Прибувши туди, я знайшов принаймні спочатку такі ознаки незгоди серед них, що, коли б я віддав їм шлюп, вони при першій же сварці розділилися б, і одна частина поїхала б, а друга зосталась. А може, вони стали б піратами, і мій острів перетворився б на розбійницьке кубло, замість бути колонією скромних та побожних людей, як я хотів. З тих самих причин я не залишив їм і двох мідних гармат, так само як і двох шканцевих гармат, взятих моїм племінником на всякий випадок; на мою думку, у них було досить зброї, щоб оборонити себе від кожного, хто захотів би напасти на них. Я не хотів заохочувати їх до нападаючої війни і озброювати їх для того, щоб вони вдирались до чужих володінь та нападали на інших. Отже, шлюп та гармати я зберіг для них, але

вони мали послужити їм іншим способом, як я розкажу про це в своєму місці.

Тепер всі мої справи тут було скінчено і, покинувши всіх у доброму здоров'ї та гаразді, я п'ятого травня знову сів на свій корабель, пробувши у них двадцять п'ять днів. Усі поселенці вирішили зостатись на острові, поки я не вернусь і не відвезу їх додому, а я пообіцяв прислати їм допомогу з Бразилії, якщо буде змога й нагода. Зокрема я пообіцяв прислати їм кілька голів худоби — овець, кіз та корів,— бо двох корів з телятами, взятих з Англії, ми, плывучи морем, були примушені зарізати через нестачу сіна.

Другого дня, давши на прощання салют із п'яти гармат, ми розгорнули паруси, а за двадцять два дні підійшли до затоки Всіх Святих у Бразилії, не зустрівши в дорозі нічого вартого уваги, крім хіба що ось чого. На третій день після відплиття, коли море стихло, а течія з силою прямувала на східно-північний схід до якоїсь бухти чи затоки, нас трохи віднесло від нашого курсу. Раз чи два наш матрос крикнув: «Земля на заході», проте, чи це був суходіл, а чи острови,— ми не могли сказати. Третього дня надвечір, при штилі, ми побачили, що море коло берега вкрите чимсь чорним, але ми не могли розглядіти, чим саме. Аж згодом перший помічник капітана, злізши на ванти, подивився в підзорну трубу і крикнув, що це військо. Я не міг зрозуміти, що він хоче сказати словом «військо», і в запалі назвав його дурнем чи чимось подібним до цього.

— Ні, сер,— сказав він,— не гнівайтесь, бо це справді військо і флот одночасно. Мені здається, що там тисяча човнів, і ви можете побачити, що вони гребуть прямо до нас. Вони йдуть швидко, і в них повно люду.

Я трохи збентежився, так само як і мій племінник-капітан, бо він чув на острові такі жахливі оповідання про дикунів, що, сам ніколи не бувавши тут, не знав, що й подумати, і двічі або тричі сказав, що всіх нас з'їдять. Мушу признатись, що, зважаючи на штиль та швидку течію, яка зносила нас до берега, я й сам сподівався не кращого. Проте я порадив йому не лякатись, а стати на якір, як тільки виявиться, що нам доведеться прийняти бій з дикунами.

Погода стояла тиха, і вони швидко наближались до нас. Я наказав кинути якір і згорнути паруси. Про дику-

нів я сказав, що боятися від них можна лише підпалу. Тому наші люди мусять спустити баркаси і прив'язати один із них до носа, а другий до корми; гребці мають сісти в них і чекати, що буде далі. Зробив я це для того, щоб люди в баркасах могли шкотами та відрами погасити вогонь, якби дикуни спробували підпалити корабель.

Так приготувавшись, ми чекали ворога, і за короткий час він підійшов до нас. Ніколи, мабуть, християнам не доводилось бачити такого огидного видовища. Помічник капітана помилився в своїх розрахунках щодо кількості дикунів, налічивши тисячу човнів. Коли вони підійшли, ми могли налічити не більш за сто двадцять шість, в них було по шістнадцять-сімнадцять чоловік, в деяких навіть більше, а в деяких і менше — по шість-сім.

Підійшовши ближче, вони, видно, були здивовані і вражені тим, що побачили, проте сміливо підійшли до нас і хотіли, здавалось, оточити нас, але ми наказали не підпускати їх надто близько.

Цей наказ, проти нашого бажання, став приводом до бою. П'ять-шість великих човнів підійшли так близько, що наші люди почали махати руками дикунам, щоб ті відійшли далі. Вони зрозуміли це й відійшли, але, коли вони відходили, на нас із їх човнів полетіло з п'ятдесят стріл, і один із наших людей на баркасі був тяжко поранений.

Проте я сказав нашим людям ні в якому разі не стріляти, а на баркас ми передали кілька дошок, і тесляр зробив із них щити, щоб укриватись від стріл дикунів, коли б ті знову почали стріляти.

Приблизно через півгодини дикуни знову вернулись з усім своїм флотом і підійшли так близько до нашої корми, що нам легко було розглядіти їх, хоч ми й не могли розпізнати, які були їх наміри. Тут я побачив, що це, так би мовити, мої давні знайомі — такі самі дикуни, з якими мені стільки разів доводилось битись. Трохи згодом вони відійшли далі в море, потім порівнялися з нашим кораблем і підійшли до борту так близько, що могли чути наші голоси. Я наказав своїм людям укриватись від стріл та зарядити всі наші гармати. Але тому, що дикуни були так близько й могли нас чути, я вирішив П'ятницю на палубу спитати в дикунів своєю мовою, чого їм треба. Не знаю, чи зрозуміли вони П'ятницю, чи

ні, але зараз же після того, як П'ятниця виконав моє розпорядження, шестеро з тих, що були в ближчому човні, трохи віддалились і, обернувшись до нас спиною, показали нам свій голий зад, ніби глузуючи з нас. Був це виклик чи образа — ми не знали; а може, вони просто виявляли свою зневагу і подавали іншим сигнал до нападу. П'ятниця зараз же крикнув, що вони стрілятимуть. На лихо бідному хлопцеві, в нього полетіло сотні три стріли, а що він був єдиною мішенню, то бідний П'ятниця, на мій великий сум, загинув. У бідолаху влучили аж три стріли, і ще три впали коло нього: на жаль, ці дикуни були влучні стрільці.

Мене так розлютувала втрата мого старого слуги й товариша моїх нещастя та моєї самотності, що я наказав зарядити п'ять гармат дрібною картечю, чотири — великою і випалити з усіх разом. Напевне, вони за все своє життя не чули такого гуркоту.

Коли ми вистрелили, вони були від нас не більше ніж на півкабельтова. Наші каноніри націлились так добре, що три-чотири дикунські човни перекинуло, слід гадати, одним пострілом.

Груба манера показувати голий зад не дуже образила нас. Тому на відплату я спочатку вирішив був стріляти в них з чотирьох-п'яти гармат самим лише порохом, гадаючи тільки добре налякати їх. Та коли вони вистрелили в нас з усією люттю, на яку були здатні, а особливо, коли вони вбили мого бідного П'ятницю, якого я так щиро любив і шанував і який не заслужив цієї смерті, я не тільки був би виправданий богом та людьми, а й дуже задоволений, коли б зміг перекинути всі човни і потопити всіх дикунів.

Не можу сказати, скільки саме було вбито й поранено цим залпом, але запевняю, що ніколи не бачив такого жаху та паніки. Тринадцять-чотирнадцять човнів були розбиті й перекинуті; люди, що були в них, кинулись вплав, а решта, збожеволівши від жаху, тікали якомога швидше, покинувши напризволяще тих, чії човни були розбиті або пошкоджені нашими пострілами. Гадаю, що людей загинуло багатò. Через годину після того, як дикуни поїхали геть, наші люди витягли з води одного бідолаху, що плив, рятуючи своє життя.

Наша дрібна картеч, мабуть, побила й поранила багато дикунів, але ми так і не дізнались, щò з ними ста-

лося, бо вони так швидко втекли, що через три години ми бачили вже тільки три-чотири відсталі човни. Решти ми не побачили, бо того ж вечора подув легкий вітер і ми знялися з якоря і попливли в Бразілію.

Наш полонений страшенно сумував, не хотів ні їсти, ні пити, і ми гадали, що він заморить себе голодом. Але я знайшов спосіб вилікувати його. Я наказав знести його в баркас і дати йому зрозуміти, що його знову кинуть у море, тобто залишать там, де ми його взяли, коли він не почне говорити. Коли це не допомогло, матроси справді кинули його в море, а самі від'їхали. Тоді він поплив за баркасом услід — плавав же він, як корок — і заговорив з матросами своєю мовою, хоч вони не розуміли ні слова. Нарешті вони знову забрали його в баркас, і з того часу він став здатливішим, і я більше вже не наказував кидати його в море.

Ми знову йшли під парусами. Я дуже сумував за моїм слугою П'ятницею. Я охоче поїхав би назад на острів і взяв би там одного з дикунів собі для послуг, але це було неможливо.

У нас, як я вже говорив, був один полонений, але минуло багато часу, поки ми навчили його дещо розуміти. Згодом наші матроси навчили його трохи англійської мови, і мати з ним справу стало трохи легше. Ми питали в нього, звідки він, але з його відповідей не можна було нічого зрозуміти, бо його мова була така дивна, вся з горлових звуків, і говорив він так чудно та неясно, що ми ніколи не могли добрати жодного слова. Здавалось, дикуни говорили так, ніби у них в роті було щось запхано. Ми не могли помітити, щоб вони, розмовляючи, користувались будь-коли зубами, язиком, губами та піднебінням. Вони вимовляли слова так само, як видає звуки мисливський ріг,— з відкритої горлянки. Та згодом, коли ми навчили його говорити трохи англійською мовою, він сказав нам, що вони йшли з своїми королями битись у великій битві. Коли він згадав про королів, ми спитали його, скільки було тих королів. Він сказав, що там було п'ять племен і що всі вони об'єднались проти двох інших.

— Чому ж ви підійшли до нас? — спитали ми.

— Дивитись на велике диво,— відповів він.

Треба зауважити тут, що всі тамтешні тубільці, так само як і мешканці Африки, навчившись англійської

мови, завжди додають «і» наприкінці англійських слів, що закінчуються на приголосний. Крім того, вони роблять наголос на цьому «і», кажучи, наприклад, «трапі», замість «трап», і таке інше. Ми не могли відучити їх від цього. Важко було навіть з П'ятницею, хоч він і відзви-чаївся від цього нарешті.

Згадавши тепер бідного хлопця, я мушу востаннє попрощатися з ним. Бідний, чесний П'ятниця! Ми похвалили його з усією можливою пристойністю, поклавши труп у труну і спустивши її в море, причому зробили прощальний салют з одинадцяти гармат. Так скінчилось життя цього найбільш благородного, вірного, чесного й відданого слуги на світі.

Ми йшли тепер під добрим вітром до Бразилії і днів через двадцять побачили землю на шостому градусі південної широти; це був північно-східний край тієї частини Америки. Чотири дні ми йшли на південний схід, не втрачаючи берега з виду, обійшли мис Св. Августина і через три дні стали на якір у бухті Всіх Святих, у колишньому місці мого визволення, звідки почались мої добрі й лихі пригоди.

Хоч ніколи ще до цього берега не приходило судно з меншими торговельними справами, ніж у мене, а все ж таки нам лише з великими труднощами дозволили побувати на березі.

Ні мій компаньйон, що був живий і мав там дуже великий вплив, ні два купці, що завідували моєю плантацією, ні чутки про моє дивне врятування та життя на острові не могли допомогти нам здобути цієї милості. Та тут мій компаньйон, згадавши, що я передав пріорові августинського монастиря п'ятсот мойдорів на користь монастиря і пожертвував двісті сімдесят два мойдори на бідних, яких він підтримував, пішов туди і умовив теперішнього пріора піти до губернатора попросити для мене дозволу з'їхати на берег разом з капітаном, іще одним чоловіком за моїм вибором і вісьмома матросами, і то під умовою не звозити з корабля на берег ніякого товару і не брати з собою нікого без окремого дозволу.

Вони так суворо доглядали, щоб я нічого не вивантажив, що мені насилу вдалось перевезти на берег три тюки англійського товару — гарного тонкого сукна, англійських тканин і полотна, що я привіз у дарунок своєму компаньйонові.

Це був дуже добрий і щедрий чоловік, що, як і я, почав з малого. Не знаючи навіть, чи подарую я йому що-небудь, він раніше надіслав мені на корабель у подарунок свіжої провізії, вина¹ та солодоців більше ніж на тридцять мойдорів, включаючи сюди трохи тютюну і три чи чотири гарні золоті медалі. Але й мої подарунки були не менш коштовні. Вони склались, як я сказав вище, з тонких сукон, англійських тканин, мережива та тонкого голландського полотна. Крім того, я передав йому для іншого вжитку такого ж самого товару ще майже на сто фунтів стерлінгів та доручив йому зібрати привезений мною з Англії шлюп і відправити на ньому різні запаси в мою колонію.

Він найняв робітників і зібрав шлюп за дуже короткий час, усього за кілька днів, бо всі його частини були вже готові. Капітанові я дав такі точні інструкції, що він не міг не знайти острова. І справді, він знайшов його, як повідомив мене згодом мій компаньйон. За короткий час ми перенесли на шлюп той невеликий вантаж, який я посилав на мій острів. Один із наших матросів, що сходив зі мною на берег, згодився поїхати на шлюпі і оселитися в колонії, якщо я напишу листа до старшого іспанця з проханням дати йому достатню ділянку землі для плантації, одяг і потрібне землеробське знаряддя. Він додав, що землеробство йому добре знайоме, бо він довго був плантатором у Меріленді і до того був ще й піратом.

Я підбавдюрив хлопця, давши йому все, що він хотів, а на додачу ще й невільника-дикуна, взятого нами в полон; я наказав старшому іспанцеві наділити його відповідною кількістю всіх потрібних йому речей.

Коли ми вируждали в дорогу цього чоловіка, мій старший компаньйон сказав мені, що в нього є один знайомий бразильський плантатор, дуже шановна людина, яка потрапила в неласку до церковної влади. «Не знаю, що з ним таке,— додав він,— але мені дуже здається, що він у душі еретик і мусить ховатись від інквізиції». Цей чоловік, за його словами, радий був би втекти звідси з дружиною та двома дочками, і коли б я погодився допустити їх на острів, він дав би їм невеличкий капітал для початку, бо інквізиція конфіскувала все його майно і нічого не залишила йому, крім невеликої кількості хатнього добра та двох невільників.

— Хоч він і ступив на хибний шлях,— додав він,— все ж таки я не хочу, щоб він потрапив їм до рук, бо вони напевне сплять його живцем.

Я відразу ж погодився на це й приєднав їх до свого англійця. Ми переховували цього чоловіка з його дружиною та дочками на кораблі доти, поки шлюп не був готовий до виходу в море. А коли шлюп вийшов з затоки, ми пересадили їх на нього. Їх багаж був перевезений на шлюп ще раніше.

Наш матрос був дуже задоволений своїм новим товаришем. Обидва вони взяли з собою знаряддя, потрібне для посадки цукрової тростини і трохи саджанців: на цьому португалець знався дуже добре.

Для колоністів я, між іншим, послав з шлюпом трьох дійних корів, п'ять телят, більше двадцяти свиней, з яких три були поросні, двох кобил і одного жеребця.

Для моїх іспанців я, як і обіцяв, умовив поїхати трьох жінок-португалок і написав іспанцям, щоб вони взяли з ними шлюб і добре поводитися з ними. Я міг би умовити поїхати ще більше жінок, але пам'ятав, що в бідного португальського вигнанця є дві дочки, а іспанців, що потребували жінок, було всього п'ятеро. Решта були вже одружені, хоч їх жінки і перебували в інших місцях.

Весь вантаж, що я відправив на шлюпі, дійшов до колонії в цілості, і колоністи, звісно, дуже зрадили йому. Їх було тепер майже шістдесят-сімдесят осіб, без малих дітей, яких було дуже багато. Вернувшись в Англію, я застав у Лондоні листи від усіх колоністів; ці листи були послані з шлюпом, коли він вертався у Бразілію, а потім переслані через Ліссабон. Та про це я ще згадаю в своєму місці.

Моє оповідання про острів я закінчив, і мені вже немає чого сказати про нього. Той, хто має охоту дочитати мої записки до кінця, мусить теж попроситися з ним; далі він знайде оповідання лише про безумства старої людини, яку не могли застерегти ні власні, ні чужі нещастя, не прохолодили сорок років нужди та розчарувань, яка не задовольнилась багатством, що перевищило всі сподівання, і не заспокоїлась після нечуваних нещасть та страждань.

Мені так само треба було їхати в Ост-Індію, як людині, цілком вільній і непричетній до жодного злочину,—

піти до воротаря Ньюгетської в'язниці і попросити, щоб її замкнули й заморили там. Якби я знайшов в Англії невелике судно і рушив прямо на острів, навантаживши свій корабель усім потрібним для колоністів; якби я взяв патент на управління островом, щоб закріпити за собою свою власність, з підлеглистю самій лише Англії; якби я, крім гармат та амуніції, привіз туди невільників і вільних людей, щоб заселити острів, і, взявши його під свою владу, укріпив і зміцнив його в ім'я Англії та ще більше заселив його, що я легко міг зробити; якби я сам оселився там, відіслав корабель назад, навантаживши його добрим рисом,— що я міг зробити протягом шести місяців,— і доручив своїм друзям навантажити його знову усім потрібним для нас; якби я зробив усе це і сам оселився на острові, тоді можна б було сказати, що я діяв, як розсудлива людина. Але мене поривав дух блукань, і я, зневажаючи всі вигоди, тішив себе тим, що був патроном оселених на острові людей і чинив їм добро — велично й пишно, як стародавній патріархальний монарх. Але я діяв зовсім не в ім'я якогось уряду чи нації; не вважав ніякого монарха за свого володаря або своїх людей — за підданців тієї чи іншої нації; я навіть не дав назви острову і покинув його, як і знайшов, нікому не належним, а його населення — нікому не підвладним, нікому не підлеглим, крім мене. Та й маючи на них вплив, як батько та благодійник, я не мав права діяти або розпоряджатись інакше, як з їхньої ж згоди. Проте, якби я жив там, цього впливу було б досить, щоб усе йшло гаразд. Але я покинув острів удруге і вже не вертався більше туди; останні звістки з колонії я одержав через свого компаньйона, що надіслав мені лист, а той лист надійшов до мене через п'ять років після написання. З цього листа я дізнався, що колоністам живеться погано, що вони незадоволені своїм довготривалим перебуванням на острові, що Віль Аткинс помер, а п'ятеро іспанців виїхали; і що, хоч дикуни не турбують їх більше, все-таки у них було кілька сутічок з ними. Вони дуже просили його нагадати мені мою обіцянку забрати їх з острова і дати їм змогу побачити перед смертю свою батьківщину.

Але я пустився тоді в найбожевільніші пригоди, і той, хто цікавиться моєю дальшою долею, мусить пройти зі мною крізь силу нових безумств, нещастя та небезпечних

пригод. З них видно буде, як справедливо діє провидіння і як легко може небо переситити нас нашими власними бажаннями, повернути найсильніші з них на шкоду нам самим і суворо покарати нас тим, що ми вважали за найбільше щастя.

Я кажу це, маючи на увазі невідступне поривання в подорожі, що опанувало мене з юнацтва; очевидно, цей нахил зберігся в мені тільки мені ж на кару. Як розвинулось це поривання, в яких обставинах і до яких наслідків воно призвело мене,— дуже легко викласти вам в історичному порядку, з усіма найдрібнішими подробицями. Але таємні путі божественної сили, що дозволяє потокові наших бажань захопити нас, зрозумілі лише тим, хто вміє слухати голос провидіння і робити релігійні висновки з божої справедливості та з своїх власних помилок.

Чи треба було мені їхати, чи ні, а я поїхав. Не час тепер розводитись про розумність або безглуздість мого поведження; вертаюсь до оповідання — я сів на корабель і подався в подорож.

Додам лише, що мій добрий, справді благочестивий друг — священик — покинув мене тут, попросивши дозволу пересісти на корабель, готовий відпливти в Ліссабон, і ще раз зауважив при цьому, що його доля — не доводити до кінця жодної розпочатої подорожі. Яке щастя було б для мене, коли б я поїхав з ним!

Та було надто пізно, і все призначене небом — найкраще. Коли б я поїхав з ним, мені не довелося б багато за що дякувати богові, а ви так і не прочитали б другої частини «Подорожей і пригод Робінзона Крузо». Отож, час покинути марні самодокори і продовжити оповідання про мою подорож.

Із Бразилії ми поїхали по Атлантичному океану до мису Доброї Надії. Наша подорож була досить щаслива; ми йшли на південний схід, часом з бурею, а подекуди й з противними вітрами. Але мої невдачі на морі скінчились. Дальші нещастя мали трапитись мені на суходолі. Бо, здається, земля теж, як і море, може стати нашим бичем, коли цього схоче небо, що керує всіма обставинами.

Наш корабель відбував подорож з комерційною метою і мав на борту торговельного агента, що мав розпоряджатись ним по прибутті до мису. Згідно з договором,

він був обмежений лише певною кількістю днів перебування в деяких портах, куди мав зайти наш корабель. Це мене не обходило, і я не втручався в ці справи; мій племінник-капітан та торговельний агент розподілили між собою всі обов'язки, як вони вважали за найкраще.

Ми простояли коло мису Доброї Надії саме стільки, скільки було потрібно, щоб узяти свіжої води і рушити далі до Коромандельського берега. Ми дізнались, що в Індію йде французький військовий корабель з п'ятдесятьма гарматами і два великі торговельні судна. Я знав, що ми перебуваємо в стані війни з Францією, і це мене дуже стурбувало; але вони пішли своєю дорогою, і ми про них більше не чули.

Не буду ускладняти оповідання та докучати читачеві описом місць, щоденником нашої подорожі, відхилами компаса, широтами, довготами, пасатними вітрами, розташуванням портів і т. ін. Досить згадати порти й місця, куди ми заходили, та пригоди, що траплялись нам у дорозі. Спершу ми зайшли на острів Мадагаскар. Хоч населення там люте й зрадливе і дуже добре озброєне списами та луками, якими там орудують надзвичайно вправно, проте спочатку нам було у них дуже добре. Приймали нас дуже привітно. За різні дрібниці, які ми їм дали — ножі, ножиці тощо, — нам привели одинадцять годованих биків, не дуже гарної породи, проте дуже добрих на м'ясо. Частину їх ми взяли для наших тодішніх потреб, а решту на засіл.

Ми мусили простояти там іще деякий час після того, як запаслись провізією. Мене завжди цікавило заглянути в кожний куточок того світу, куди я приїздив, і я сходив на берег так часто, як тільки міг. Трапилось це на східному боці острова, де ми зійшли одного вечора на берег, і народ, якого там, до речі, дуже багато, зібрався навколо і, ставши віддаля, пильно придивлявся до нас. Торгували ми з ними вільно, ставились вони до нас ласкаво; тому ми гадали, що нам ніщо не загрожує. Побачивши людей, ми зрізали з дерева три гілки і встромляли їх на певній відстані, а це в тій місцевості ознака миру та дружби. Друга сторона втикала також три тички або гілки, означаючи цим, що вона згодна на мир. Після цього, за їх звичаєм, не можна було ні вам переходити за три тички в їх напрямі, ні їм переходити за три тички чи гілки у вашому напрямі. Отже, ми почували

себе цілком безпечно по цей бік трьох тичок, а на всьому просторі між нашими та їхніми тичками дозволялось, як на базарі, розмовляти, ходити й торгувати. Входячи туди, ви мусили не брати з собою зброї, а вони, вступаючи на цей базар, всі встромляли свої дротики та списи коло перших тичок і входили беззбройні. Коли ж проти них уживають якого-небудь насильства і мир, таким чином, порушено, вони біжать назад до своїх тичок, хапають свою зброю, і мирові край.

Одного вечора, коли ми були на березі, трапилось, що туди прийшло багато більше людей, ніж звичайно, але всі вони ставились до нас дуже приязно та чемно. Вони поприносили багато чого з провізії, а ми надавали їм натомість різних дрібничок, що були в нас. Жінки пропонували молоко, коріння та ще чимало придатних для нас речей, і все було гаразд. Ми зробили собі маленький намет чи хижку з гілок і лягли ночувати на березі.

Не знаю, з якої причини, але мені чогось не хотілось спати на березі з іншими. Коло кам'янистого берега, так, як кинути каменем, стояла на якорі наша шлюпка під доглядом двох людей. Одного я відрядив на берег, а сам, наламавши з дерева гілля, щоб зробити собі накриття, поклав на дні човна парус і ліг спати.

Близько другої години ранку ми почули, що один із наших людей на березі зняв страшенний крик, просячи ім'ям бога подати шлюпку й допомогти їм, бо інакше всіх їх переб'ють. Одночасно я почув постріли з п'яťох мушкетів — у наших людей було їх усього п'ять. Вистрелили вони тричі, бо, здається, тамтешніх тубільців злякати було не так легко, як американських дикунів, з якими мені доводилось стикатись.

Я не знав, що сталося, але зараз же, збуджений шумом, наказав шлюпці рушати і вирішив з трьома рушницями, які були на ній, висісти на берег і допомогти нашим людям.

Ми швидко скерували човна на берег, але наші люди так поспішали, що, прибігши до води, кинулися вплав, переслідуювані трьома-чотирма сотнями люду. Наших людей було дев'ятеро, але лише п'ятеро з них мали рушниці, а решта — пістолі та тесаки, з яких їм було мало користі.

Ми підібрали сімох; троє з них були тяжко поранені.

Поки їх переносили в шлюпку, ми були в неменшій небезпеці, ніж вони на березі, бо дикуни пускали в нас сотні стріл; на наше щастя, ми взяли з корабля кілька лавок та дві-три дошки і прикривалися ними тепер, як щитами. Та якби було видно, вони, напевне, повбивали б нас усіх, бо стрільці були з них чудові. При світлі місяця ми дуже невиразно бачили, як вони стояли на березі, кидаючи в нас дротики та стріли. Наготовивши вогнепальну зброю, ми дали в них залп і з криків почули, що поранили чимало людей. Проте вони лишились стояти на березі у бойовому порядку, щоб, як ми гадали, дочекатись світанку і тоді поквитатися з нами.

Ми не могли ні підняти якір, ні поставити парус, бо для цього треба було стати в шлюпці, а тоді дикуни влучили б у нас так само певно, як мисливець у птицю на дереві. Я почав давати тривожні сигнали кораблеві, що стояв за шість миль від нас. Мій племінник-капітан, почувши постріли і побачивши в підзорну трубу, що ми стріляємо в напрямі берега, чудово зрозумів наше становище і, піднявши якнайшвидше якір, підійшов якомога ближче до берега, а тоді послав нам на допомогу другу шлюпку з десятьма чоловіками. Але ми крикнули їм не підходити надто близько, сказавши, в якому становищі ми перебуваємо. Вони спинились коло нас, і один із матросів, взявши кінець каната в руку, приплив до нашої шлюпки і прив'язав до неї канат. Тоді ми перерізали якірний канат, і друга шлюпка відтягла нас на таку відстань, що стріли, від яких ми ховалися за щитами, вже не долітали до нас.

Коли ми відійшли вбік, наш корабель повернувся бортом до берега і випалив у дикунів з усіх гармат — шматками заліза, свинцю, малими кулями тощо, вчинивши цим велике спустошення.

Ступивши на корабель і опинившись у цілковитій безпеці, я схотів з'ясувати причину цієї сутички. Наш торговельний агент, що часто бував у цих місцях, запевнив мене, що тубільці, склавши з нами мирну угоду, ніколи не зачепили б нас, якби ми самі не дали приводу для цього. Нарешті виявилось, що якась стара жінка прийшла до нас з молоком і принесла його до наших тичок укупі з молодією жінкою, що теж мала з собою на продаж трохи коріння та трав. Поки стара жінка — чи була це мати молоді, чи ні, вони не могли сказати — прода-

вала молоко, один із наших матросів почав дуже грубо чіплятись до молодої; стара почала страшенно кричати. Проте матрос не випустив своєї добичі і перед очима старої жінки потяг молоду до лісу. Якраз смеркало, стара жінка пішла додому без неї і зняла, як ми гадали, тривогу серед свого народу; а через яких-небудь тричотири години проти нас вийшло велике військо, і всі ми ледве не загинули.

Одного з наших людей забили дротиком на початку бою, коли він вискочив із намету, де вони спали. Решта втекла щасливіше, крім винуватця всієї цієї колотнечі, що дорого заплатив за свою чорну коханку, і ми довго не знали, що з ним сталося. Незважаючи на сприятливий вітер, ми простояли там ще два дні; подавали сигнали, послали шлюпку за кілька миль в один і в другий бік, але даремно.

Проте я ніяк не міг заспокоїтись і вирішив ще раз побувати на острові. Це було третього вечора після сутинки, і я дуже хотів довідатись, скільки шкоди ми наробили нашими залпами та що сталося з тубільцями. Я вважав за безпечніше зробити це, коли буде темно, щоб не зазнати нападу ще раз. Пускаючись у таку небезпечну справу, куди я встряв проти свого бажання, я мусив неодмінно впевнитись, що люди, які підуть зі мною, коритимуться моїм розпорядженням.

Зі мною в шлюпку сіли двадцятьо кремезних хлопців з корабельної команди та торговельний агент. За дві години перед північчю ми пристали в тому місці, де недавно відбувся напад. Я причалив там тому, що, як сказано, хотів подивитись, чи покинули дикуни бойовище і чи залишились там мертві та поранені. Я гадав, що, захопивши одного чи двох дикунів, ми зможемо, мабуть, виміняти за них свого матроса.

Ми обережно вийшли на берег і поділились на два загони, одним із яких командував боцман, а другим я. Висідаючи, ми не чули і не бачили ніякого руху; тримаючись на певній відстані один від одного, обидва загони рушили до поля бою. Спочатку ми нічого не могли роздивитись, бо було темно; трохи згодом наш боцман, що вів перший загін, спіткнувся й упав на мертве тіло. Вони зупинились і стали чекати мене. Зійшовшись до купи, ми вирішили почекати тут, поки не зійде місяць, і при його світлі побачили на землі тридцять

два мертвих тіла, з яких два були ще теплі. Деякі тіла були без руки або без ноги, а один навіть без голови. Поранених вони, як ми гадали, забрали з собою.

Дізнавшись, як я гадав, про все, про що можна було дізнатись, я хотів повернутись на судно, але боцман і його загін сказали мені, що вони вирішили відвідати селище, де живуть ці собаки, як вони звали дикунів. Боцман просив мене піти разом з ним, бо в селищі нас напевно чекає гарна здобич, а може, ми знайдемо там Томаса Джеффри — так звали зниклого матроса.

Коли б вони спитали мого дозволу, я наказав би їм негайно вернутись на судно, та вони тільки сказали мені, що вирішили йти, і запрошували мене та моїх людей піти з ними. Я рішуче відмовився і підвівся,— бо сидів на землі,— щоб вернутись на судно. Дехто з матросів почав напосідати, щоб я йшов з ними, а коли я знову відмовився, вони почали бурчати й сказали, що вони не під моїм командуванням і підуть самі.

— Слухай, Джеку,— сказав один із них до свого товариша,— хочеш піти зі мною? А то я піду сам.

Джек відповів, що хоче, до нього приєднався другий, потім ще один. Одно слово, мене покинули всі, крім одного, якого я умовив зостатись, і матроса, що лишився стерегти шлюпку. Торговельний агент, я і матрос вернулись до шлюпки, пообіцявши чекати наших людей і забрати в шлюпку тих, хто залишиться. Я сказав їм також, що вважаю за безумство йти туди і гадаю, що багатьох із них спіткає доля Томаса Джеффри.

Безтурботні, як усі моряки, вони сказали, що неодмінно всі повернуться, обіцяли бути обережними і пішли. Я благав їх подумати про судно та про подорож, пам'ятати, що їх життя не належить їм цілком, що вони до певної міри відповідають за успіх подорожі; що коли вони загинуть, загине й корабель, що вони не зможуть виправдатись за це ні перед богом, ні перед людьми. Я сказав їм іще багато дечого такого, але з таким же самим успіхом я міг би звертатись і до грот-шогли на кораблі. Вони шаліли від думки про вилазку і тільки старалися мене заспокоїти та благали, щоб я не гнівався. Обіцяли бути обачними і вернутись назад щонайбільше за годину, бо селище, казали вони, було не більше, ніж за півмилі, хоч спочатку їм здавалось, що до нього більше двох миль.

Отже, всі вони пішли. Спроба була одчайдушна, і тільки божевільний міг зважитись на таке. Проте мушу віддати їм належне: вони показали себе не лише відважними, а й обачними. Щоправда, вони були добре озброєні; у кожного була рушниця або мушкет з багнетом та пістоль, у кількох із них були широкі кортики, де в кого — дротики, а боцман і ще двоє мали великі сокири; крім усього цього, у них було тринадцять ручних гранат.

Сміливіші і краще озброєні хлопці навряд чи ходили коли-небудь на таке лихе діло.

Коли вони рушили, їх головною метою був грабунок, і вони сподівались знайти там золото; але одна обставина, якої ніхто з них не передбачав, запалила в них вогонь помсти і всіх їх обернула на чортів. Підійшовши до купки хатин, які вони вважали за селище, — матроси були дуже розчаровані, бо там було лише двадцять-тридцять хатин. Де ж було селище і чи воно велике — вони не знали і почали радитись, що їм робити. Якби вони напали на дикунів, то довелось б усіх їх повбивати, але й тоді залишався один шанс із десятих, що кілька дикунів утечуть, бо було темно, хоч і світив місяць. Коли втече хоч один, він, безперечно, побіжить у селище і здійме тривогу, так що проти них вирушить ціла армія. З другого ж боку, пішовши далі і не чіпаючи нікого (в хатинах усі спали), вони могли б не знайти дороги до селища.

Остання думка здалась їм найкращою, і вони вирішили обминути ці хатини і йти шукати селище. Пройшовши трохи, вони побачили прив'язану до дерева корову і зразу ж зміркували, що вона може стати їм за доброго провідника, бо гадали, що ця корова піде або вперед — до селища, або назад — до хатин, які вони проминули. Якщо корова піде назад, то хай собі йде сама, а коли вона піде вперед, то їм треба йти за нею. Отже, вони перерізали мотузку, і корова привела їх прямо до селища, що, за їх словами, складалось приблизно з двохсот хат або хижок; у деяких із них жило вкупі по кілька сімей.

Там усе було тихо, всі мешканці міцно й безтурботно спали. Наші люди знову почали радитись, що їм робити далі, і вирішили, поділившись на три загони, підпалити

селище з трьох сторін, а коли люди вибігатимуть, хапати й в'язати їх, а потім обшукати решту хат і пограбувати їх. Але спочатку вони вирішили пройти тихенько селищем та подивитись, якого воно розміру і чи зможуть вони зважитись на таке діло, чи ні.

Зробивши це, вони безрозсудно вирішили напасти на тубільців; але, поки вони підохочували один одного, трое передніх голосно гукнули, що знайшли Томаса Джеффрі. Всі побігли туди й побачили, що бідний хлопець висить голий, з перерізаним горлом, прив'язаний за одну руку. Коло самого дерева стояла хатина, в якій було шістнадцять-сімнадцять тубільних ватажків, що брали участь у сутичці з нами; двоє-трое з них були поранені нашими пострілами. Вони не спали, і наші люди чули їх розмову, але не знали, скільки їх.

Побачивши бідного замордованого товариша, матроси вкинулись у таку лють, що запряглися помститись і не пощадити жодного дикуна, що потрапить їм до рук; душі їх кипіли гнівом, і вони відразу ж взялись до діла. Найперше вони заходились шукати чого-небудь такого, що швидко займається, але потім вирішили, що в цьому немає потреби, бо хати були здебільшого низькі і вкриті очеретом, якого в тій країні дуже багато. Розмочивши в долонях трохи пороху, вони нарobili грецького вогню, як ми це звемо, і за чверть години підпалили селище в чотирьох-п'ятьох місцях, а насамперед ту хату, де тубільці ще не полягали. Як тільки вогонь почав ширитись, бідні перелякані створіння почали вибігати з хати, щоб урятувати своє життя, але біля дверей на них чигала смерть. Боцман сам зарубав кількох тубільців своєю сокирою. Хата була велика, і в ній було багато люду. Він не хотів заходити всередину, а взяв ручну гранату і кинув її між них. Коли граната вибухнула й наробила великого спустошення, вони почали жахливо кричати.

Багатьох дикунів, що були в передній частині хати, було вбито або поранено гранатою, крім двох чи трьох, які натискували на двері і яких боцман та двоє інших затримували своїми багнетами; вони добивали кожного, хто виходив цим шляхом. Але в хаті було й друге приміщення, де жив їхній князь, чи король, та ще кілька людей; їх наші люди не випускали доти, поки охоплена полум'ям хата не впала на них, і всі вони згоріли.

Весь цей час наші люди не стріляли, щоб не побудити дикунів, бо їх було дуже багато. Але дикуни скоро почали прокидатись від вогню, і наші хлопці мусили триматись невеликими ватагами; вогонь став так бушувати, а хати були з такого горючого матеріалу, що матроси ледве могли знести спеку на вулиці. Адже вони йшли слідом за вогнем, щоб певніше покарати дикунів. Як тільки вогонь виганяв людей із хат, наші люди були вже коло порога із зброєю наготові, весь час вигукуючи ім'я Томаса Джеффри та закликаючи один одного пам'ятати про нього.

Поки це творилось, я, мушу признатись, був у великій тривозі, особливо, коли побачив полум'я над селищем, що вночі здавалось зовсім близьким від мене.

Мій племінник-капітан, розбуджений своїми матросами, дуже стурбувався, бо не розумів, у чому річ, і не знав, яка небезпека загрожує мені, особливо коли він почув постріли, бо в той час наші хлопці вже взялись до вогнепальної зброї. Його гнітили тисячі догадок про мене та про торговельного агента. Нарешті, хоч він і мусив берегти кожного матроса, він усе-таки, не знаючи, в якій крайності ми можемо перебувати, спустив другу шлюпку і з тринадцятьма матросами приїхав до мене на берег.

Він здивувався, побачивши мене й агента в шлюпці лише з двома матросами, і, хоч був задоволений, що з нами все гаразд, але йому так само, як і нам, не терпілося дізнатись, що робиться в селищі, бо шум не стихав, а полум'я розгорялося. Нарешті капітан не витримав і сказав, що піде допомогти своїм що б там не було. Я сперечався з ним, як раніше з його людьми, кажучи про небезпеку для судна, про інтереси власників та купців тощо. Я сказав, що піду сам з двома матросами і подивлюся здалека, в чому справа, а тоді вернусь назад і розповім йому все.

Але говорити це моему племінникові було так само марно, як і тим матросам. Він сказав, що піде сам, залишивши на кораблі тільки десять чоловік, бо не думає губити своїх людей, не подавши їм допомоги; він, мовляв, скорше втратить судно і своє життя; і він пішов геть.

Одно слово, я тепер теж не міг лишатись позаду, як не міг раніше відмовити їх від експедиції. Капітан наказав двом матросам вернутись і привезти з корабля два-

надцять чоловік, лишивши баркас на якорі, а коли вони вернуться назад, шість чоловік мали стерегти дві шлюпки, а шість іти за нами; так що на кораблі він залишив тільки шістнадцять чоловік, бо весь екіпаж судна складався з шістдесяти п'яти чоловік, з яких двоє загинули в недавній сутичці, що спричинилась до цього нещастя.

Ми бігли так, що ледве чули землю під собою, навпростець до пожарища. Якщо раніше нас здивував звук пострілів, то тепер інші звуки сповнили нас жахом; це були крики нещасних тубільців. Мушу признатись, я ніколи не був при грабуванні міста або при здобуванні його штурмом. Я чув, як Олівер Кромвель брав Дрогеду в Ірландії і вбивав при цьому чоловіків, жінок і дітей, читав про графа Тіллі, що пограбував місто Магдебург і вирізував двадцять дві тисячі людей обох статей, але я ніколи не мав справжнього уявлення про це і не можу описати того жаху, що охопив нас, коли ми почули ті крики.

Проте ми побігли далі і нарешті добрались до селища, хоч увійти в нього не могли, бо вулиці були у вогні. Перше, що ми побачили,— були руїни хижки чи хати; на землі лежало четверо вбитих чоловіків і три жінки, а ще двоє лежало у вогні. Одно слово, перед нами були сліди такої варварської розправи, такої нелюдської жорстокості, що нам здавалось неможливим, щоб це зробили наші люди. А якби вони зробили це, то, гадали ми, кожен із них заслужив би найгіршої смерті. Та це було ще не все. Пожежа розросталася, і з палаючих хатин лунали відчайдушні зойки; ми зовсім розгубилися і не знали, що робити. Ми пройшли трохи далі і, на диво собі, побачили трьох голих жінок, що страшенно кричали й бігли так швидко, ніби у них були крила. За ними бігли шістнадцять-сімнадцять переляканих на смерть тубільців, а за ними — три англійці-різники (я не можу назвати їх інакше), які, не можучи наздогнати їх, почали стріляти; один із тубільців, убитий їх пострілом, упав на землю перед нашими очима. Коли решта побачила нас, то, гадаючи, що ми так само їх вороги, як і ті, що женуться за нами, і хочемо їх убити, вони зняли страшний лемент, особливо жінки, з яких дві з переляку впали наче мертві.

Моя душа була зворушена до краю, і кров захолонула в моїх жилах. І я гадаю, що коли б три англійці-

матроси, переслідуючи їх, підбігли до нас, то я наказав би нашим людям убити всіх трьох. Проте ми, як могли, дали бідним утікачам зрозуміти, що не зробимо їм ніякого зла; а вони, підбігши до нас, впавши навколішки та здіймаючи руки, почали жалісливо благати, щоб ми їх урятували. Ми дали їм зрозуміти, що зробимо це, і вони, збившись до купи, поплазували за нами, шукаючи у нас захисту. Я залишив своїх людей укупі і наказав їм не чіпати нікого, а коли буде змога, піти до наших людей і подивитись, який диявол опанував їх і що вони думають робити. Я наказав також угамувати їх і запевнити, що коли вони залишаться тут до ранку, то матимуть проти себе стотисячне військо. Потім я залишив їх і, взявши з собою лише двох, підійшов до втікачів. І там я побачив справді жалюгідне видовище: кілька дикунів страшенно попекли собі руки й ноги; одна жінка впала у вогонь і ледве не згоріла живцем; двом чи трьом чоловікам наші матроси порізали спину та стегна, а один був прострілений наскрізь і помер при нас.

Мені дуже хотілось знати причину цього, але я не розумів жодного їх слова і лише з жестів догадався, що багато з них самі нічого не знали. Мене охопив такий жах від цього лютого наскоку, що я не міг бути там довше і вернувся до своїх людей, вирішивши піти всередину селища крізь вогонь і всякі перешкоди, щоб неодмінно припинити різанину. Сказавши нашим людям про своє рішення, я наказав їм іти слідом за мною. Та в цю мить з'явилися четверо наших матросів, з боцманом на чолі; ступаючи через купи вбитих, закривавлені й запорошені, вони ніби шукали ще когось, щоб убити. Мої люди почали кричати їм якомога голосніше. На превелику силу один із них догукався, і всі вони підійшли до нас.

Побачивши нас, боцман закричав від радості, бо гадав, мабуть, що ми прийшли йому на допомогу, і, не слухаючи мене, сказав:

— Капітане, вельможний капітане, я дуже радий, що ви прийшли! Ми ще й половини не зробили. Паскуди! Прокляті собаки! Я переб'ю їх стільки, скільки було волосся на голові бідного Тома. Ми запряглись не милувати ні одного з них. Ми виріжемо їх усіх до ноги!

Піднісши голос, щоб примусити його замовкнути, я сказав:

— Нелюде, що ти робиш? Я забороняю тобі під загрозою смерті чіпати хоч одного з цих створінь. Наказую тобі припинити бешкет і смирно стояти тут. Інакше ти вмреш цю ж хвилину.

— Сер,— відповів він,— чи ж знаєте ви, що вони зробили? Якщо ви хочете знати причину нашої поведінки, то гляньте сюди.— І з цими словами він показав мені на бідного хлопця, що висів з перерізаним горлом.

Признаюсь, я теж був дуже вражений, і іншого часу, може, зробив би так само, як і вони; але я подумав, що вони зайшли надто далеко в своїй помсті і згадав ті слова, що сказав Яків про своїх синів Симеона та Левію: «Хай буде проклятий їх гнів, бо він був лютий, і їх помста, бо вона була жорстока». Тепер я мав новий клопіт, бо, коли люди, яких я привів з собою, побачили те, що побачив я, мені стало так само важко стримати їх, як і тих перших. Навіть мій племінник, і той пристав до матросів, сказавши мені при них, що боїться лише одного — щоб дикуни не перемогли наших людей. Він гадав, що жоден дикун не повинен лишитися живим, бо всі вони раділи з убивства бідного хлопця і всіх їх треба вважати за вбивців. Після цих слів восьмеро моїх матросів зараз же кинулись слідом за боцманом і його бандою, щоб закінчити їх криваву роботу, а я, бачачи, що мені не вдасться стримати їх, пішов геть, сумний і збентежений, бо не міг знести цього видовища, а ще більш — жажливих стогонів та криків нещасних створінь, що потрапляли їм до рук.

Тільки торговельний агент та двоє матросів вернулись зі мною до шлюпок. Признаюся, з нашого боку було безумством вертатись самим, бо вже майже зовсім розвиднілось, а тривога поширилась по всьому острову. Там, де стояла купка хатин, про які я вже згадував, зібралось щось із сорок дикунів, озброєних списами та луками, але ми випадково звернули вбік і вийшли прямо на берег моря. В той час був уже день. Я зараз же сів у шлюпку і поїхав на корабель, а потім відіслав шлюпку назад, щоб вона могла стати в допомозі нашим людям.

Вертаючись на судно, я помітив, що вогонь пригасає і шум стихає, але приблизно через півгодини я почув залп із наших рушниць і побачив великий дим. Я дізнався пізніше, що це наші люди напали на тих сорок чоловік, які, як я сказав, стояли коло купки хаток на

дорозі. Вони вбили шістнадцять-сімнадцять дикунів і спалили всі ті хатини, але не зайняли ні жінок, ні дітей.

Коли матроси з корабля знову підійшли на шлюпці до берега, там почали з'являтися наші люди; збирались вони потроху, не двома загонами, як перше, а окремими купками, так що невеликий загін відважних людей легко міг би знищити їх.

Але вони нагнали страху на всю місцевість. Дикуни були такі перелякані, що сотня їх, напевне, розбіглася б, побачивши п'ятох наших матросів. Під час цієї кривавої розправи не знайшлося жодної людини, що боронилася б як слід. Вогонь і несподіваний напад наших людей так приголомшили їх, що вони не знали, куди кинутись, бо, біжачи однією дорогою, натрапляли на один загін, а повернувши назад — на другий; всюди їх убивали. Наші люди прийшли непошкоджені, крім одного, що розтяг собі ногу, та другого, що дуже попавив собі руки.

Я дуже гнівався на матросів і особливо на мого племінника-капітана, що скорше підбурював, ніж стримував своїх людей, що пішли на таке криваве діло. Мій племінник, говорячи з великою пошаною до мене, сказав мені, що, побачивши тіло бідного матроса, вбитого таким жорстоким та варварським способом, він не міг стримати свого гніву. Він визнавав, що не повинен був так робити, як командир корабля, але він був людина і ним керувала природа,— тому він і піддався. Що ж до решти людей, то вони знали дуже добре, що не підлягали мені, і тому не звертали ніякої уваги на моє незадоволення.

Другого дня ми відпливли і більше нічого вже не чули про цю подію. Наші люди сперечалися між собою, встановлюючи кількість убитих: одні казали так, другі — інакше, але з їх розмов можна було гадати, що вони вбили і знищили близько ста п'ятдесяти чоловіків, жінок та дітей і не обминули жодної хати в селищі.

Щодо того бідного хлопця, Томаса Джеффрі, то йому вже нічим не можна було допомогти, бо голова його була наполовину відтята. Матроси вирішили не брати з собою його тіла. Вони покинули його там, де знайшли, і лише зняли з дерева, на якому він висів на одній руці.

Та хоч наші люди і вважали свій вчинок за справедливий, я заперечував їм і завжди казав, що бог покарає

нас, бо я вважав кровопролиття цієї ночі за вбивство. Правда, дикуни вбили Томаса Джеффрі, але ж правда й те, що Джеффрі був забіяка, що він зламав мир і згвалтував або покривдив їхню молоду жінку, яка довірливо прийшла до нашого табору, поклавшись на мирний договір.

На кораблі боцман став боронити свою поведінку. Він казав, що це лише на перший погляд здавалось, ніби ми зламали мир, але фактично це було не так, і війну почали самі тубільці, що напередодні стріляли в нас і вбили одного з наших людей без ніякого законного приводу. Якщо ми були здатні битися з ними, то й мусили самі покарати їх, хоч би й таким незвичайним способом. А бідного хлопця, дарма що він дозволив собі трохи вільно повестися з дівчиною, не треба було вбивати, та ще й так жорстоко. Вони, мовляв, зробили тільки те, чого вимагає справедливість і що дозволяють робити з убивцями божі закони.

Здавалось, цього було б досить, щоб перестерегти нас проти висадок на берег серед язичників і варварів, якби можна було зробити людей мудрими лише на підставі їх власного досвіду; цей досвід, здається, завжди буває для них тим корисніший, чим дорожчою ціною він куплений.

Тепер ми мали рушити до Перської затоки, а звідти — до Коромандельського берега, з зупинкою в Сураті. Але наш торговельний агент найбільше надій покладав на Бенгальську затоку, звідки, коли б йому не пощастило там з торгівлею, він мав пливати в Китай і вернутись на Коромандельський берег по дорозі додому.

Перше нещастя трапилося з нами в Перській затоці, де п'ятох наших матросів, коли вони зійшли на берег, оточили араби і вбили або відвели в рабство. Решта команди не змогла визволити їх і ледве встигла відштовхнути від берега свою шлюпку. Я почав докоряти їм, кажучи, що це справедлива відплата неба, але боцман дуже палко сказав мені, що я зайшов у своєму осуді далі, ніж дозволяє святе письмо, і послався на тринадцятий розділ від Луки, стих четвертий, де наш спаситель каже, що люди, на яких упала Сілоамська башта, не були грішніші, ніж інші галілеяни. Мені довелось замовкнути, головне, тому, що ні один із загиблих матросів не брав участі в мадагаскарській різанині (так я

завжди називав її, хоч наші люди не могли спокійно зносити слова «різанина»).

Мої часті докори призвели до гірших наслідків, ніж я сподівався. Боцман, який був за проводиря в різанині, прийшов якось до мене і зухвало сказав, що я, на його думку, надто часто нагадую їм про цю справу, що я висловлюю несправедливі думки про неї і виставляю негідниками всіх матросів, а особливо його; що я лише пасажир, а не командир на кораблі, і випадково взяв участь у подорожі, а тому вони не повинні зносити цього; що вони не знають, які наміри в мене на думці і чи не притягну я їх до відповідальності, коли вони вернуться в Англію. Отже, якщо я не покину своїх проповідей, а буду й далі чіплятись до нього та втручатися в його справи, то він піде з корабля, бо не вважає за безпечне пливти разом зі мною.

Я слухав його досить терпляче, а коли він скінчив, я сказав йому, що мене справді обурює різанина на Мадагаскарі і що я завжди називатиму її так; що я завжди вільно висловлюю свої думки, а про нього говорив не більше ніж про когось іншого. Я не команду на кораблі і справді не маю ніякої влади, а проте дозволю собі вільно говорити про речі, що стосуються нас всіх. Щодо моєї участі в подорожі, то це не його справа; я в значній мірі власник корабля, і це дає мені право казати ще більше ніж я говорив, не даючи звіту ні перед ним, ні перед ким іншим. Я говорив дуже запально, він відповів мені дуже коротко, і я вважав, що справу скінчено. Ми саме стояли на рейді в Бенгальській затоці. Мені захотілось побачити місто, і я поїхав на берег з торговельним агентом. Надвечір я збирався вернуться на корабель, коли до мене підійшов один із наших матросів і сказав, щоб я не турбувався вертатись до шлюпки, бо їм наказано не перевозити мене на корабель. Легко уявити собі, як здивувало мене це зухвале повідомлення. Я спитав матроса, від кого він має це доручення, і той відповів, що від старшого на шлюпці. Я не сказав йому більше нічого і попросив тільки переказати їм, що він виконав доручення, а я відповіді не дав.

Я зараз же розшукав агента, розповів йому все і додав, що на кораблі зараз, напевне, почнеться бунт. Я попросив його негайно поїхати яким-небудь човном на корабель, щоб попередити капітана. Та я міг би не ро-

бити цього, бо, раніше ніж я поговорив з ним на березі, справа була вже розв'язана на кораблі. Боцман, канонір та тесляр — одно слово, всі вищі чини команди — прийшли на шканці, щоб поговорити з капітаном. Боцман виголосив довгу промову і повторив усе те, що сказав мені. Він заявив капітанові, що, коли вже я мирно з'їхав на берег, їм не треба тепер вдаватися до насильства, до якого вони неодмінно вдалися б, щоб примусити мене з'їхати. Він сказав також, що вони й надалі зобов'язуються служити на кораблі під його командуванням, як умовлено. Коли ж я не покину корабля або капітан не примусить мене покинути його, вони всі кинуть службу і не попливуть з ним далі. При слові «всі» він обернувся обличчям до грот-щогли, що, здається, було умовленим між ними сигналом, і всі матроси одностайно вигукнули: «Всі, як один! Всі, як один!»

Мій племінник-капітан був людина смілива й розсудлива; здивований, природна річ, цим усім, він, проте, спокійно сказав їм, що розгляне справу, але не зробить нічого, поки не поговорить зі мною. Він навів при цьому кілька аргументів, щоб довести їм нерозумність і несправедливість їх вимоги, але все було даремно: перед його очима всі підняли руки вгору й заприсяглись висісти на берег, коли капітан не пообіцяє не допустити мого повороту на корабель.

Для мого племінника це була важка задача, бо він знав свій обов'язок передо мною і не знав, як я поставлюсь до цього. Він заговорив до них згорда, сказавши, що я в значній мірі власник корабля і що по закону він не може викинути мене з моєї власної хати, що таке поведження зі мною нагадує поведження пірата Кіда, що зняв бунт на кораблі і висадив капітана на безлюдний острів. Нехай вони сідають на який хочуть корабель. Якщо вони коли-небудь знову приїдуть до Англії, це коштуватиме їм дорого. Корабель, мовляв, мій, він не може вигнати мене з нього, і скорше сам залишить корабель, ніж учинить мені таку прикрість. Проте він хотів поїхати на берег поговорити зі мною і запросив боцмана супроводити його в цій поїздки, щоб по змозі полагодити зі мною справу.

Але всі вони відмовилися від цієї пропозиції і сказали, що їм більше нема чого робити зі мною ні на

кораблі, ні на березі; коли ж я приїду на корабель, вони всі зйдуть на берег.

— Гаразд,— сказав капітан,— якщо ви всі додержуєтесь такої думки, то дозвольте мені поїхати на берег і поговорити з ним.

Він прибув до мене з цими вістями невдовзі після того, як посланець від старшого на шлюпці приніс їх мені.

Признаюсь, я був дуже радий побачити мого племінника, бо таки боявся, що вони затримають його силою, поставлять паруси і втечуть з кораблем, а тоді я опинився б майже голим у далекій країні, без будь-якої допомоги. Одно слово, я був би тут у гіршому становищі, ніж самотній на своєму острові.

Та, на велике мое задоволення, вони так далеко не зайшли. Коли племінник розповів мені, що вони йому сказали і як заприсяглись покинути корабель, якщо мені буде дозволено вернутись туди, я сказав йому, що нехай усе це його не смутить, бо я залишусь на березі. Я тільки попросив ласкаво надіслати мені найпотрібніші речі і залишити достатню суму грошей, а в Англію я доїду й сам.

Для мого племінника це була неприємна річ, але він міг лише згодитись зі мною. Отже, він повернувся на корабель і сказав матросам, що його дядько поступився їхній наполегливості і прислав по своє добро, що залишилось на кораблі. Таким чином, справа була поладжена за кілька годин; команда вернулася до виконання своїх обов'язків, а я почав міркувати, що робити далі.

Я був тепер самотній на краю світу, майже на дев'ять тисяч миль далі від Англії, ніж коли я опинився на моєму острові. Але звідси я міг поїхати суходолом через країну Великого Могола¹ до Сурата, звідти добратися морем через Перську затоку до Бассори, потім караванним шляхом через Аравійську пустиню до Алеппо та Александрії, звідти знову морем до Італії і далі суходолом до Франції. Це дорівнювало принаймні повному діаметрові земної кулі, а то й більше.

Я міг би поїхати й інакше: дочекатись якогось із англійських кораблів, що заходять до Бенгалії з Акіна на Суматрі, і з тим кораблем вернутись в Англію. Але

¹ Великий Могол — європейська назва володарів Північної Індії з династії Тімура (1526—1759).

я прибув сюди, не маючи ніяких стосунків з англійською Ост-Індською компанією, і мені було б важко поїхати на одному з її кораблів без її дозволу, хіба що завдяки протекції кого-небудь із капітанів або агентів компанії, але ні з ким із них я не був знайомий.

Тут я мав, кажучи іронічно, надзвичайну приємність бачити, як корабель відплив без мене. Гадаю, що навряд чи будь-коли поводитись так з якою-небудь людиною в моєму становищі. Так робили хіба пірати, коли вони, захопивши судно, висаджували на берег тих, хто не схвалював їхніх мерзенних вчинків. Проте мій племінник залишив мені двох слуг або, вірніше, одного компаньйона і одного слугу; перший був помічник агента, а другий — його власний слуга. Я знайшов собі добре приміщення в домі однієї англійки, де мешкало багато купців: кілька французів, два італійці, вірніше, євреї, та один англієць. Мене утримували досить добре, і мені не треба було дбати ні про що. Я прожив там приблизно дев'ять місяців, роздумуючи, що робити далі та як улаштувати свої справи. У мене було трохи цінного англійського товару і значна сума грошей; мій племінник дав мені тисячу фунтів готівкою та чеків на ще більшу суму, на всякий випадок, щоб я не опинився в скрутному становищі.

Я швидко і з великим зиском продав свій товар і купив кілька гарних діамантів, щоб в моєму теперішньому становищі було для мене дуже зручно, бо я мусив завжди носити з собою все своє добро.

За цей час я дістав багато пропозицій перевезти мене в Англію, з яких я жодної не прийняв. Якось уранці англійський купець, який мешкав укупі зі мною і з яким я близько познайомився, прийшов до мене й сказав:

— Я хочу, земляче, поділитися з вами планом, який мені дуже до серця і який, скільки я вас знаю, буде й вам до вподоби, коли ви його добре обміркуєте. Нас висадили — вас випадково, а мене з власного бажання — в частині світу, дуже далекій від нашої рідної країни. Але тут ми, що вміємо торгувати й вести справи, можемо заробити багато грошей: якщо ви додасте свою тисячу фунтів до моєї тисячі, ми зможемо найняти тут перший-ліпший, який нам сподобається, корабель. Ви будете капітаном, я купцем, і ми поїдемо торгувати в Китай, бо чого ж нам тут сидіти? У світі ніщо не стоїть на місці; всі божі створіння на небі й на землі роблять, працюють;

чому ж ми повинні лишатись без діла? У цілому світі нема таких трутнів, як люди; але чому ж і ми мусимо бути в їх числі?

Його пропозиція дуже сподобалась мені, тим більше, що вона була висловлена дуже доброзичливо й дружньо, і в моєму становищі я мусив прийняти її, дарма що торгівля не була моєю стихією. Зате моєю стихією були подорожі, і я не міг обминути жодної пропозиції поглянути на яку-небудь частину світу, де я ніколи ще не був.

Проте минув деякий час, поки ми знайшли підхожий корабель, а коли знайшли корабель, то виявилось, що не дуже-то легко знайти англійських моряків. Правда, через деякий час ми знайшли помічника капітана, боцмана та каноніра з англійців, тесляра-голландця і трьох матросів-португальців. Цими людьми можна було обійтись, навіть досить добре, а решта команди складалася з індійців, знайти яких було легко.

Багато мандрівників описували свої подорожі в цих країнах, і тому не цікаво буде оповідати тут про місця, якими ми проїздили, та про людей, що там живуть. Все це я залишаю іншим і відсилаю читача до щоденників та подорожей англійців; із них, як я знаю, вже багато опубліковано, а ще більше готується до публікації щодня. Досить буде сказати, що ми передусім поїхали в Акін на острові Суматрі; звідти в Сіам, де проміняли свій товар на опіум та арак; перший має велику цінність у китайців, і саме на той час там була в ньому велика потреба. Одно слово, ми відбули далеку подорож до Сушама і через вісім місяців вернулися в Бенгалію.

Жителі Англії, як я помітив, часто дивуються, що службовці, яких Компанія посилає в Індію, і купці наживають там великі достатки і вертаються додому власниками шістдесяти, сімдесяти і навіть ста тисяч фунтів стерлінгів. Але це не дивуватиме нікого, коли зважити справу як слід і взяти до уваги незліченні порти та місця, де їм дозволено торгувати. Це не дивуватиме, коли зважити, що по всіх тамтешніх містах та портах, куди заходять англійські кораблі, є такий великий і такий постійний попит на вироби інших країн, що там завжди є можливість взяти бариш і завжди є ринок для закордонного товару.

Одно слово, я відбув дуже гарну подорож і на цій першій непевній спекуляції нажив стільки грошей і так

добре навчився наживати їх іще більше, що якби я був на двадцять років молодший, то, напевне, залишився б тут і не шукав би іншого способу набути собі добра. Але що все це значило для людини понад шістдесят років, уже досить заможної, що покинула свій дім не з зажерливості та жадоби успіху, а з неуситимої потреби побачити світ? Я гадаю, що справедливо називаю це тепер неуситимою потребою, бо так воно й було: коли я був дома, то поривався їхати, а тепер, будши далеко від батьківщини, так само хотів бути дома. І яку мав я з цього користь? Я був досить багатий і не хотів набувати більше грошей; значить, зиск для мене надто мало важив, щоб штовхати мене на дальші пригоди. Ця подорож, гадав я, не дала мені ніякої користі, бо я вернувся на те ж саме місце, звідки вийшов, а очі мої, як говорив Соломон, ніколи не були задоволені тим, що бачили, і все хотіли блукати та дивитись. Я потрапив у таку частину світу, де ніколи не бував раніше, хоч і дуже багато чув про неї, і вирішив побачити в ній усе, що тільки міг. Тоді, гадаю, я міг би сказати, що бачив весь світ, який варто було бачити.

Але мій компаньйон-купець був іншої думки. Я не боронив своєї, бо визнаю, що його думка була правильніша і більше відповідала меті купецького життя. Рушивши в торговельну подорож, купець захоплюється нею, бо набуває з неї багато грошей. Захопився нею і мій новий друг, який ладен був, як поштовий кінь, бігати туди й сюди, завжди однією дорогою, аби тільки, як він казав, ноги його годували. А я, хоч і був уже літній, скорше нагадував шаленого хлопчика, що зовсім не має охоти бачити двічі те ж саме.

Та це було ще не все. Мені не терпілось бути ближче до дому, але я ніяк не міг вирішити, якою дорогою їхати. Поки я думав та передумував, мій приятель, що завжди гнався за справами, запропонував мені зробити подорож на Молуккські острови й привезти додому вантаж гвоздики з Маніли або з іншого якогось місця поблизу. Ці місця, правда, торгували з голландцями, але частково належали іспанцям. Проте ми йшли до ближчих місць, де іспанці майже не мали впливу, як от Батавія, Цейлон та інші. Ми не довго готувались до цієї подорожі. Головна трудність полягала в тому, щоб схилити мене до участі в ній. Проте, не маючи нічого іншого

і вважаючи, що їздити й торгувати (та ще з таким великим зиском) куди приємніше для душі, ніж сидіти на місці (це для мене було найгірше в світі), я згодився на цю подорож, яку ми й зробили з великим успіхом. Ми заходили на Борнео та інші острови, назви яких я не можу згадати, і вернулись додому приблизно через п'ять місяців. Свій вантаж прянощів, що складався, головне, з гвоздики та мускатного горіха, ми продали перським купцям, відвізши його до Перської затоки. Заробивши вп'ятеро більше, ніж витратили, ми справді набули силу грошей.

Мій приятель, коли ми підвели підсумки, усміхнувся до мене:

— Ну,— сказав він з якимось ласкавим докором моїй лінивій вдачі,— хіба ж це не краще, ніж походжати тут, як ледащо, та дивитись на безглуздя темних язичників?

— Маєте рацію, мій друже,— відповів я,— бо я гадаю, що це саме так, і вже наvertsаюсь до купецької віри. Але мушу сказати вам, що ви не знаєте ще мого звичаю. Коли вже я переміг свою неохоту і вподобав це, то хоч який я старий, а тягатиму вас по світу, поки не втомлю вас; бо я так палко захоплююсь справою, що вже не дам вам спокою.

Тепер коротко розповім про свої спекуляції. Незабаром прийшов із Батавії голландський корабель. Це було каботажне судно в двісті тонн, а не торговельний корабель. Матроси на ньому нібито всі хворіли, так що капітан не мав досить людей, щоб вийти в море, і кинув якір у Бенгалії. Йому нібито потрібні були гроші, щоб у своїх справах доїхати до Європи, і тому він оповістив, що хоче продати судно. Я почув про це раніше, ніж мій новий компаньйон, і мені дуже захотілось купити корабель. Я пішов до нього додому і розповів про цей випадок. Він подумав трохи, бо був людина обачна, і, поміркувавши деякий час, відповів:

— Воно трохи завелике, але ми його купимо.

Отже, ми купили судно; договорившись з капітаном, віддали йому гроші й дістали корабель у своє володіння. Зробивши це, ми вирішили затримати матросів і прилучити їх до тих, що були в нас, щоб можна було провадити далі нашу справу. Але несподівано для нас, усі вони зникли, одержавши, як згодом виявилось, не утримання, а кожен свою частку грошей. Нікого з них не

можна було знайти. Ми довго розпитували про них і на-
решті дізнались, що вони пішли суходолом до Агри, сто-
лиці Великого Могола, а звідти подались до Сурата
і далі морем до Перської затоки.

Деякий час мене турбувала думка, що я втратив на-
году піти разом з ними, бо я гадав, що в такому весе-
лому й надійному товаристві я зробив би дуже цікаву
подорож, побачив би світ і вернувся б додому. Потім
я був уже радий, що цього не сталося, бо історія цих
хлопців, як виявилось, була така: чоловік, якого вони
називали своїм капітаном, був лише канонір, а не капі-
тан; відбували вони торговельну подорож, під час якої
на них напало на березі кілька малайців, що вбили капі-
тана та трьох матросів, а після смерті капітана матроси,
числом одинадцять, захопили корабель і повели його
в Бенгальську затоку, покинувши на березі помічника
капітана і п'ятьох матросів.

Та хоч яким способом дістався їм той корабель, а ми
придбали його, як гадали, чесно. Щоправда, ми не розі-
бралися в справі так докладно, як могли б, і не розпиту-
вали про неї матросів. Ті, напевне, заплуталися б у своїх
свідченнях, суперечили б один одному, а може й самим
собі. В усякому разі, вони дали б нам підставу запідоз-
рити щось нечисте. Але той чоловік показав нам купчу
на ім'я якогось Еммануеля Клостерсгофена чи на якесь
інше ім'я, бо я гадаю, що вона була підроблена, і він сам
назвав себе цим ім'ям. Бувши трохи необачними і не
підозрюючи нічого, ми й склали з ним купчу на кора-
бель.

Найнявши кілька англійських та голландських моря-
ків, ми рушили на південний схід, тобто на Філіппінські
та Молуккські острови, за гвоздиною та іншими пряно-
щами. Щоб не сповнювати дрібницями цієї частини сво-
го оповідання, скажу, що я прожив у цій місцевості шість
років, роз'їжджаючи з товаром від порту до порту з дуже
великим успіхом. В останній рік ми з моїм компаньйоном
вирядились на згаданому кораблі в Китай і дорогою
зайшли в Сіам купити рису.

У цій подорожі противні вітри на довгий час затри-
мали нас у Малаккській протоці й між найближчими
островами. Коли ми вибралися з тих небезпечних місць,
то помітили, що наше судно дало течу, але де саме,
ми не знайшли. Це примусило нас зайти в порт. Мій

компаньйон, що краще знав місцевість, ніж я, наказав капітанові ввійти в гирло річки Камбоджі (я призначив нашого помічника капітана, містера Томпсона, капітаном, не бажаючи керувати судном сам). Ця річка тече на північному березі великої бухти або затоки, що доходить до Сіаму.

Ми там часто сходили на берег поповнювати наші запаси. Одного дня до мене підійшов один англієць, здається, помічник каноніра з англійського ост-індського судна, що стояло на якорі в тій самій річці, поблизу міста Камбоджі. Що привело його сюди, я не знаю, але він підійшов до мене й сказав по-англійськи:

— Сер, ми з вами не знайомі, але я маю сказати вам щось таке, що близько стосується вас.

Я пильно глянув на нього і спочатку подумав, що знаю його, але це була помилка.

— Якщо це близько стосується мене,— сказав я,— а не вас самих, то що змушує вас розказати це мені?

— Мене змушує,— відповів він,— неминуча небезпека, яка вам загрожує і про яку, я бачу, ви нічого не знаєте.

— Я не бачу ніякої небезпеки для себе,— сказав я,— хіба що наше судно дало течу і ми не можемо знайти її причини. Та завтра ми збираємось посадити судно на мілину, і тоді ми її напевно знайдемо.

— Ні, сер,— сказав він,— чи є в ньому течя, чи немає, чи знайдете ви її, чи ні, ви зробите розумніше, коли не посадите судна на мілину, почувши те, що я маю вам сказати. Хіба ви не знаєте, сер,— сказав він,— що місто Камбоджа стоїть всього за п'ятнадцять миль звідси на цій річці, а за п'ять миль стоять два великі англійські і три голландські судна.

— Що ж мені до того? — спитав я.

— Як, сер! — скрикнув він.— Чи ж годиться людині, що пускається на такі пригоди, як ви, заходити до порту, не довідавшись попереду, які там стоять судна? Невже ви гадаєте, що вам пощастить їх подужати?

Ці слова дуже потішили, а не стурбували мене, бо я не міг зрозуміти, що він має на думці. Я попросив його пояснити мені свої слова.

— А з якої причини я маю боятись кораблів Ост-Індської компанії або голландських кораблів? Я не контрабандист; що вони можуть мені зробити?

Він подивився на мене трохи досадливо, трохи по-блажливо і, помовчавши, сказав:

— Ну, сер, якщо ви вважаєте себе в безпеці, то покладайтесь на своє щастя. На великий жаль, ви настільки засліплені ним, що не хочете послухати доброї поради. Запевняю вас, що коли ви не вийдете зараз же в чисте море, з першим же припливом вас атакують п'ять баркасів, повних людьми, і можливо, що, захопивши ваше судно, вас відразу ж повісять, як пірата, а подробиці справи розглянуть згодом. Я гадаю, сер,— додав він,— що заслужив кращого ставлення до себе, бо роблю вам дуже важливу послугу.

— Я ніколи не буваю невдячним,— сказав я,— ні за послуги, ні за ласку з боку будь-кого. Але я зовсім не розумію, чому вони збираються отак учинити зі мною. А втім, коли ви кажете, що не можна гаяти ні хвилини і що вони замишляють якесь розбишацтво, я зараз же вернусь на корабель і вийду в море, незалежно від того, чи спинили наші люди течу, чи ні. Але, сер,— додав я,— спершу я хотів би довідатись про причини цього. Мабуть, ви можете пояснити мені це?

— Я можу розповісти вам, сер, лише частину цієї історії,— сказав він.— Проте зі мною тут голландський моряк, і я міг би попросити його доказати решту; та на це навряд чи стане часу. Коротко кажучи, справа виглядає так. Перша частина її, я гадаю, вам добре відома: ви були з цим кораблем на Суматрі, там вашого капітана з трьома матросами вбили малайці, а ви та інші, що були з ними, втекли з кораблем і стали піратами. Оце й уся історія. Запевняю, що всіх вас спіймають і негайно покарають на смерть, бо ви й самі знаєте, що торговельні судна не дуже милосердні до піратів, коли ті потрапляють їм у руки.

— Тепер ви говорите ясною англійською мовою,— сказав я,— і я дуже вдячний вам. Хоч ми й не зробили того, про що ви кажете, і корабель здобули чесно, але, знаючи про такі чутки, я буду обачнішим.

— Ні, сер,— відказав він,— цього не досить; коли ви хоч трохи ціните своє життя і життя всіх ваших людей, виходьте в море, як тільки прибуде вода. Раніше ніж вони з'являться ви будете вже далеко, бо вони теж чекатимуть високої води. Оскільки ж їм доведеться пливати двадцять миль, то ви виграєте дві години. До того ж на

баркасах вони не наважаться йти за вами у відкрите море, ще й при великому вітрі.

— Ви зробили мені дуже велику послугу,— сказав я.— Чим можу я віддячити вам?

— Сер,— відповів він,— вам нема чого дякувати, бо ви не можете бути певні, чи правду я кажу. Я хочу зробити вам одну пропозицію. Мені винні плати за дев'ятнадцять місяців служби на кораблі, з яким я відплив з Англії, а мій товариш-голландець не одержував утримання сім місяців. Якщо ви ласкаво сплатите нам ці гроші, ми поїдемо з вами. Коли ви не захочете додати чого-небудь, ми більшого не вимагатимемо; а коли ми доведемо, що врятували вам життя і корабель, та й життя екіпажу,— ми в усьому здаємося на вашу ласку.

Я охоче погодився на це і, забравши обох з собою, негайно подався на корабель. Тільки ми підійшли до судна, як мій компаньйон вийшов на місток і радісно гукнув:

— Ого, а ми спинили течу!

— Що ви кажете? Слава богу! Тоді негайно ж підіймайте якір.

— Підіймати якір? — здивувався він.— Що ви хочете цим сказати? В чому річ?

— Не розпитуйте, а всі до роботи! І відпливаймо, не гаючи ні хвилини.

Він здивувався, проте покликав капітана. Якір зараз же підняли, і, хоч приплив був ще не зовсім повний, ми вийшли в море, користаючись легеньким береговим вітром. Я запросив свого компаньйона до каюти і докладно розказав йому про всю пригоду. Потім ми покликали тих двох матросів, і вони доказали решту. Це забрало чимало часу, і ледве ми скінчили, як до дверей каюти підійшов матрос і сказав, що капітан звелів сповістити, що за нами погоня.

— Погоня! — скрикнув я.— Хто ж за нами женеться й на чому?

— П'ять шлюпок, повних людей,— відказав матрос.

— Боюся,— мовив я,— що це справді погоня.

Я зараз же звелів зібрати всіх наших людей, сказав їм, що наше судно та всіх нас хочуть захопити, як піратів, і спитав, чи будуть вони боронитись. Вони відповіли в один голос, що готові вмерти за нас. Я спитав капітана, як, на його думку, найкраще почати бій, бо вирішив

стати до бою з нашими переслідувачами і боротись до останньої краплі крові. Він відповів, що треба стримувати їх гарматним та мушкетним вогнем, не даючи їм узяти нас на абордаж; а коли це не допоможе — відступити до трюмів. Можливо, що в них не буде чим зруйнувати перегородки і вони не зможуть вдертись до нас.

Канонірові було наказано приготувати дві гармати, на носі та на кормі, й зарядити їх мушкетними кулями, шматочками заліза та всім, що підхопиться під руку.

Ми підготувались до бою, а тим часом попутний вітер швидко гнав корабель у відкрите море, а навздогін за нами на всіх парусах пливло п'ять великих шлюпок.

Дві з них, що, як ми побачили в підзорні труби, були англійські, випередили інші миль на шість і вже наближались до нашого корабля. Ми вистрелили холостим зарядом і підняли білий прапор на знак того, що хочемо розпочати переговори, та вони не звернули на це ніякої уваги і гнались за нами, поки не підійшли до нас на постріл. Тоді ми спустили білий прапор, бачачи, що нам не відповідають, підняли червоний і пальнули в них картечю. Але й це їх не спинило і, коли шлюпки підпливли так близько до нас, що там уже могли нас почути, ми гукнули, щоб вони відійшли, бо інакше ми відкриємо вогонь.

Але все було даремно: вони підходили все ближче, намагаючись підпливти під нашу корму і взяти нас на абордаж. Побачивши, що вони вирішили напасти на нас, я звелів поставити судно так, щоб вони опинились проти нашого борту, і ми зразу вистрелили в них із п'ятьох гармат. Одним ядром потрощило корму заднього човна, і команда кинулася на ніс, щоб не потонути; але перший човен усе наближався до нас, і ми приготувались до нового залпу. Тим часом один із трьох човнів, що йшли позаду, підплив до пошкодженої нами шлюпки; ми бачили, як він підбирав людей. Ми знову гукнули до переднього човна, але відповіді не дістали; човен підпливав уже до нашої корми. Тоді наш канонір вистрелив у нього з двох кормових гармат, але ядра пролетіли мимо, і люди, що були в човні, почали радісно гукати й вимахувати шапками. Канонір вистрелив удруге, і одне з ядер влучило в човен, вбивши та поранивши багато людей. Тоді ми знову повернули корабель боком — і новим залпом з трьох гармат потрощили човен; човен

почав тонути. Тоді я звелів негайно спустити баркас і підібрати скільки буде можна людей. Наші матроси точно виконали наказ і врятували трьох чоловік; один із них уже зовсім потопав, і ми довго не могли привести його до пам'яті. Тільки ступили вони на корабель, як ми розпустили всі паруси й подались у відкрите море. Човни мусили відмовитись від погоні.

Урятувавшись таким способом від страшної небезпеки, я поспішив змінити курс корабля, щоб ніхто не міг догадатись, куди ми йдемо, і ми рушили на схід, обминаючи шлях, яким звичайно пливають європейські судна.

Вийшовши у відкрите море, ми почали розпитувати тих двох моряків, які попередили мене, що все це означає. Голландець пояснив нам, що чоловік, який продав нам корабель і вдавав з себе капітана, був просто злодій, що вкрав чуже добро. Справжнього капітана, прізвища якого я зараз не можу пригадати, по-зрадницькому вбили малайці. Разом з ним було вбито ще трьох матросів, а голландець і ще четверо втекли і довго блукали в лісах. Нарешті йому пощастило якимось чудом допливти до голландського корабля, що йшов попід берегом, вертаючись із Китаю, і спустив човен, щоб набрати прісної води. Він не наслідився наблизитись до човна, а вночі кинувся у воду в іншому місті, і далеко від берега його підібрав інший човен з корабля.

Далі він розповів, як прибув у Батавію і зустрів там двох матросів з свого судна, що покинули своїх товаришів десь у дорозі. Від них він довідався, що боцман, утікши з кораблем, продав його в Бенгалії піратам, а ті подалися з ним на розбій. Вони нібито захопили вже одне англійське та два голландські судна з дуже великим вантажем.

Кінець його розповіді стосувався, очевидно, нас, і, хоч ми були ні в чому не винні, проте, як правильно зауважив мій компаньйон, якби ми потрапили до рук нашим переслідувачам, вони напевно б нам не повірили і жорстоко б з нами розправились. Адже наші обвинувачі були б водночас і нашими суддями, і вони б в усьому слухались лише голосу свого гніву. Тому мій компаньйон гадав, що нам слід вернутись у Бенгалію, до того самого порту, звідки ми недавно відпливли, бо там ми легко можемо довести, що нас не було на кораблі, коли він увійшов у гавань, і де і в кого ми його купили.

Спочатку я згодився з моїм компаньйоном, але, добре розміркувавши, сказав, що, на мою думку, вертатись у Бенгалію — для нас дуже небезпечно, бо ми зараз на другому боці Малайської протоки і по дорозі легко можемо потрапити до рук голландців або англійців. А коли нас захоплять під час утечі, ми самі собі підпишемо присуд, і не треба буде інших доказів, щоб погубити нас. Я запитав також англійського моряка, як він ставиться до цього, і той сказав, що цілком поділяє мою думку і що так нас безперечно спіймають.

Мій компаньйон та й весь екіпаж злякались, і ми негайно вирішили рушити до берегів Тонкіна і далі в Китай, а там постаратись позбутись як-небудь корабля і вернутися з першим-ліпшим судном. Отже, ми пішли на північний схід, тримаючись миль за півтораста далі на схід від звичайного курсу.

Але при цьому ми натрапили на деякі труднощі. По-перше, вітри, коли ми відійшли далі від берега, були вже противніші і дули майже на зразок пасатів, тобто із сходу та північного сходу. Через це ми надовго затрималися в дорозі, а в нас було мало провізії для такої тривалої подорожі. До того ж ми побоювались, щоб ті англійські і голландські судна, що послали були в погоню за нами свої шлюпки, не випередили нас, пливучи тим же самим шляхом, що й ми; та й який-небудь інший корабель, ідучи в Китай, міг дістати від них відомості про нас і так само завзято погнатись за нами.

Признатися, я був страшенно стурбований і вважав, що в такому скрутному становищі не був ще ніколи, бо це вперше мене переслідували, як злодія. Я ніколи не шахраював і не дурив нікого, не кажучи вже про крадіжки. Щонайбільше я був ворогом собі самому або, краще сказати, був ворогом тільки собі самому. А тепер мене заплутали в найжахливішу справу, бо, хоч і цілком невинний, я не міг довести своєї невинності. Схопивши мене, мені накинули б найгіршу провину, бо в моєму середовищі крадіжку вважали за найбільший злочин.

Ці міркування примушували мене тікати, хоч я й не уявляв собі, до якого порту чи місця мені краще пливати. Мій компаньйон, спочатку й сам стурбований, почав підбадьорювати мене, коли помітив мій пригнічений настрій. Він розповідав про різні порти цього побережжя, пропонуючи пристати десь у Кохінхіні чи в Тонкінській

затоці, а звідти вирушити до Макао — міста, що належало колись португальцям; там досі мешкає багато європейських родин, і туди звичайно заїжджають місіонери по дорозі в Китай.

Після довгого та важкого плавання, з дуже мізерним запасом провізії, ми нарешті побачили одного ранку землю. Зваживши на небезпеку, що загрожувала нам, ми вирішили ввійти в невелику, але досить глибоку річку і розвідатись — чи то суходолом, чи то у човні, — які кораблі стоять у найближчих портах. Ця щаслива думка врятувала нас, бо хоч того дня ми й не бачили європейських суден у Тонкінській бухті, але другого дня туди прибули два голландські кораблі, а третій без прапора, який ми теж прийняли за голландський, пройшов приблизно за шість миль від нас у напрямі до китайського узбережжя. Надвечір того дня в тому ж самому напрямі пройшли ще два англійські судна. Отже, нам здавалось, що нас з усіх боків оточують вороги.

Місцевість, де ми стояли, була дика й варварська, а населення — всі без винятку злодії, і ми дуже терпіли від цього, хоч і старались обмежити стосунки з ними добуванням провізії, яку вони міняли за різні дрібниці.

Ми стали на якір у невеликій річці за кілька миль від північного кордону тієї країни. Пливучи човном вдовж берега в північно-західному напрямі, ми дійшли до мису, звідки відкривався краєвид на велику Тонкінську затоку. Саме під час цієї подорожі, як сказано вище, ми й довідались про те, що нас оточували вороги. Населення, серед якого ми опинились, було найдикіше з усього населення того побережжя і не мало ніяких зносин з іншими народами, крім торгівлі рибою, олією тощо. Ці варвари, наприклад, вважали всіх людей, що потрапляли до них після аварії корабля, за своїх полонених та невільників. Минуло небагато часу, і нам довелось обізнатися з їх гостинністю ось через який випадок.

Я казав уже, що в нашому кораблі зробилась течя і що ми ніяк не могли знайти її. На щастя, вона несподівано припинилась саме тоді, як нас хотіли захопити голландські та англійські шлюпки в Сіамській затоці. Та все-таки наш корабель не здавався нам таким надійним та міцним, як хотілося б, і ми вирішили розвантажити його і витягти на берег, щоб почистити дно і пошукати розколину. Однак, добре розміркувавши, ми вирі-

шили не витягати його на берег, а, постягавши на один бік гармати та інший вантаж, нахилити судно і так добратися до його днища.

Тубільці, що зроду не бачили такого видовища, почали збиратись на березі. Побачивши перекинуте набік судно і не помітивши наших людей, що працювали на плотях та човнах з другого боку корабля, вони вирішили, що корабель покинутий і що він сів на мілину.

З такими припущеннями вони через кілька годин відпливли від берега на десяти-дванадцяти великих човнах. У кожному з них було від восьми до десяти чоловік. Напевне, вони мали намір зійти на борт і пограбувати корабель. Заставши там нас, вони взяли б нас у полон і відвели б, як рабів, до свого короля, чи як там вони його величають, бо ми навіть не знали, хто їх правитель.

Наблизившись до корабля і обпливши навколо нього, вони вгледіли наших матросів, що завзято шкребли та лагодили його днище та борт.

Вони спочатку стояли і дивились на нас, проте, не будвши певні щодо їх доброго наміру, дехто з матросів піднявся на судно і передав зброю та амуніцію тим, хто лишився внизу працювати. Щось із чверть години вони радились і, напевне, вирішили, що корабель справді зазнав аварії, а ми стараємось урятувати його або самі урятуватись з допомогою човнів. Коли ж ми почали передавати в наші човни зброю, вони подумали, що ми рятуємо наше добро. В ту ж мить вони кинулись на наших людей, як на свою здобич.

Матроси перелякались, бо дикунів було багато і в нас була погана позиція для бою, і закричали нам, що їм робити. Я зараз же наказав тим, що працювали на плотях, злізти по обшивці на судно, а тим, що були в човні, обійти судно і стати за ним. А тим часом усі, хто був на кораблі, взялись разом до нього, намагаючись поставити його як слід. Але матроси не встигли виконати наказ, бо кохінхінці підпливли до човна і почали хапати наших людей.

Першим їм під руку потрапив англійський моряк, кремезний, дужий парубок; він мав при собі мушкет, але не схотів стріляти і нерозумно, як я гадав, поклав його на дно човна. Та виявилось, що він розумів справу краще за мене. Схопивши дикуна, що атакував його, він

перетягнув його в наш човен, а тоді, вхопивши його за вуха, так сильно вдарив його головою об борт човна, що той відразу ж помер. А тим часом голландець, що стояв поруч, підняв мушкет і прикладом збив з ніг п'ятох кохінхінців, що намагалися залізти в наш човен. Та все-таки п'ятеро матросів не змогли б подужати тридцять-сорок дикунів, що лізли на них з усіх боків. Аж тут одна кумедна пригода дала нашим людям змогу взяти гору над дикунами.

Наш тесляр, збираючись обсмолити днище корабля та позаливати шви, щоб зупинити течу, якраз перед тим приніс у човен два казани — один з киплячою смолою, а другий з салом, оливою та ще чимось, чого корабельні майстри вживають у таких випадках, а його помічник держав у руці великий залізний ківш, яким він набирав цього гарячого мастила і передавав його робітникам. Коли двоє тубільців влізли в човен, де він стояв, він мерщій зачерпнув повен ківш гарячої рідини і так ошпарив нею півголих дикунів, що вони заревли, як бики, і від нестерпучого болю стрибнули в море. Побачивши це, тесляр закричав: «Ото добре, Джеку! Ану, дай їм іще!» — потім сам схопив якусь мітлу і, вмочивши її в казан, став з своїм помічником так щедро поливати та кропити їх, що скоро в трьох човнах не залишилось жодного неошпареного. Вони зняли такий галас та виття, якого я зроду не чув. Біль, звичайно, примушує людей до крику, але кожна нація має свою особливу манеру кричати й видавати звуки, різноманітні, як і їх мова. Звуки, що видавало це плем'я, я не можу назвати інакше, як виття. Зроду не чув я нічого, що нагадувало б так виття вовків, якого я наслухався в лісах коло кордонів Лангедоку.

Ніколи за своє життя я не був такий задоволений перемогою — не тільки через те, що вона була зовсім несподівана, а ще й тому, що майже не сталося кровопролиття. Крім дикуна, якого голіруч убив англійський моряк, усі були живі. Мені тяжко було вбивати нещасних дикунів, навіть рятуючи себе; бо я знав, що вони роблять зло зовсім несвідомо. Може, вбивати їх було б і справедливо при такій необхідній потребі, бо природа не знає ненесвідомої жорстокості; і все ж я вважаю за сумне таке життя, коли для свого рятунку ми мусимо весь час убивати собі подібних. Я й тепер гадаю так

і волю краще постраждати самому, ніж убити людину, хоч яка вона для мене шкідлива; я певен, що кожна вдумлива людина, обміркувавши серйозно це питання і розуміючи ціну життя, погодиться зі мною.

Але вертаюсь до свого оповідання. Поки все це діялось, я і мій компаньйон, з допомогою матросів, повернули корабель, поставивши його майже рівно, і перетягли гармати на їх місця. Тоді канонір попросив мене, щоб я звелів забрати з дороги наш човен, бо він зараз буде стріляти. Я заборонив йому стріляти, сказавши, що тесляр упорається з ворогами і без нього, і наказав нагріти ще один казан смоли, про що подбав наш кухар. Але ворога так налякала наша перша зустріч, що він не наважився наблизитись і держався на віддалі. Бачачи, що корабель пливе й стоїть рівно, вони, певно, зрозуміли свою помилку і відмовились від свого наміру. Так закінчилась ця весела битва; за два дні перед тим нам вдалося наміняти в тубільців рису, коріння, зерна і щось із шістнадцять здорових свиней, і ми вирішили не залишатись тут далі, а пливти вперед, незважаючи ні на що, бо ми були певні, що другого дня дикуни знову нападуть на нас, і тоді казан з смолою нас уже не врятує.

Того ж таки вечора ми перетягли на корабель увесь вантаж, а другого ранку корабель був уже готовий до відплиття. Стоячи на якорі віддалік від берега, ми тепер могли не боятися дикунів. Другого дня, кінчивши лагодити судно і старанно залівши смолою всі шви, ми рушили в путь.

Нам слід було б зайти в Тонкінську бухту і довідатися про голландські кораблі, які ми бачили там раніше, але ми не насмілились пливти туди, бо побачили кілька суден, що прямували до тієї затоки. Отже, ми попливли далі на північний схід, до острова Формози, боячись, щоб нас не помітило якесь голландське чи англійське судно,— так само, як англійські та голландські кораблі в Середземному морі бояться алжирських військових суден.

Вийшовши в чисте море, ми держалися північно-східного курсу, прямуючи до Манільських та Філіппінських островів, щоб не зустрітись з європейськими суднами. Потім ми повернули на північ і дійшли до двадцять другого градуса двадцяти двох мінут північної широти, де й стали на якір біля острова Формози, щоб запастиись

водою та провізією, яку нам охоче постачали тубільці, дуже чемні та послужливі.

Ми пливли все далі на північ, не підходячи близько до китайського берега, поки не проминули всіх китайських портів, куди звичайно заходять європейські судна.

Дійшовши до тридцятого градуса північної широти, ми вирішили зайти у перший же торговельний порт. Ледве скерували ми корабель до берега, як назустріч нам рушив човен з старим лоцманом-португальцем, який, впізнавши європейський корабель, з'явився запропонувати нам свої послуги. Ми цьому дуже зраділи і зразу ж прийняли його на борт. Він навіть не спитав нас, куди ми йдемо, і відпустив свій човен.

Мені спало на думку, що я зможу примусити старого вести нас, куди нам буде завгодно, і я зараз же почав з ним розмову про своє бажання зайти в Нанкінську бухту, тобто на північний берег Китаю. Старий відповів, що дуже добре знає її, але, посміхаючись, запитав, що ми там робитимемо.

Я відповів, що ми продамо там свій вантаж, купимо китайських товарів — ситцю, шовку, чаю тощо — і повернемося тією ж самою дорогою. Він зауважив, що в такому разі найкраща гавань для нас буде Макао, де ми зможемо вигідно продати наш опіум, а на ті гроші придбати вслякого китайського товару так само дешево, як і в Нанкіні.

Спинити красномовного старого португальця не було ніякої змоги. Нарешті я сказав, що ми не лише купці, а до того ще й мандрівники, і хочемо побачити велике місто Пекін та славетний палац китайського імператора.

— В такому разі,— сказав старий,— вам краще йти до Нінгпо, а звідти річкою, що тече в море, ви зможете підійти на п'ятнадцять миль до великого каналу. Цей канал судноплавний; він проходить через саме серце китайської імперії, перетинає багато річок, високі гори і доходить до Пекіна. Він має приблизно вісімсот миль завдовжки.

— Все це дуже цікаво, сеньйоре,— сказав я,— але зараз нам не до цього. Чи зможете ви провести нас до Нанкіна, звідки ми могли б проїхати до Пекіна?

— Звичайно, можу,— відповів він.— Недавно туди пішов великий голландський корабель.

Ця звістка дуже стурбувала мене. Голландські ко-

раблі завдавали нам жаху, і ми воліли б краще зустрітись з самим чортом, якби він тільки з'явився перед нами не в надто гидотному вигляді. Ми були певні, що голландський корабель — це наша загибель. Усі судна, на яких тут торгують голландці, дуже великі і значно сильніші за нас.

Старий помітив моє хвилювання і сказав:

— Вам немає чого боятись голландців, пане; адже ваша країна не воює з Голландією.

— Так,— відповів я,— але ніхто не знає, що можуть дозволити собі люди, коли закон не сягає до них.

— Ну, чого там,— мовив він,— адже ви не пірати і вам немає чого боятись. Вони не чіпатимуть мирних купців.

Трохи не вся кров, що була в моєму тілі, кинулась мені в лице. Я не міг приховати від старого своє хвилювання, і він його добре помітив.

— Я бачу, сер, що мої слова чомусь страшенно вас стурбували. Будь ласка, вибирайте яку хочете дорогу і пам'ятайте, що я завжди до ваших послуг.

— Це правда, сеньйоре,— відповів я,— я трохи вагався щодо напрямку, а після ваших слів про піратів — тим більше. Я сподіваюсь, що в цих морях їх немає, бо ми зовсім не готові до зустрічі з ними. Ви бачите, як погано ми озброєні і який невеликий у нас екіпаж.

— Прошу вас, не турбуйтеся, пане,— сказав він.— В цих морях піратів не бачили вже років п'ятнадцять, крім єдиного, може, піратського корабля, що з місяць тому зайшов у Сіамську затоку. Але звідти він, напевне, подався на південь, до того ж корабель цей невеликий і не придатний до розбою. Його захопили негідники матроси після того, як малайці коло острова Суматри вбили капітана та декого з команди.

— Як! — вигукнув я, вдаючи, ніби нічого не знаю.— Невже вони вбили капітана?

— Ні,— відказав він,— я не кажу, що матроси вбили його, але тому, що вони втекли з кораблем, пішла чутка, ніби вони видали його малайцям, які зарізали його — може, навіть з їхньої намови.

— Коли так,— сказав я,— вони варті такої ж кари, як і вбивці.

— Звичайно,— відповів старий,— і їх неодмінно повісять, якщо вони зустрінуться з англійським або голланд-

ським кораблем, бо всі капітани вирішили не щадити мерзотників, якщо ті потраплять їм до рук.

— Але ж ви сказали,— зауважив я,— що пірат зник із цих морів. Як же вони можуть зустрітися з ним?

— Це правда,— відповів він,— так переказують. Але я вам уже говорив, що пірат був у Сіамській затоці і в Камбоджі, де його впізнали голландські матроси, які служили на ньому і яких злочинці покинули на березі. Англійські й голландські судна, що на той час були в затоці, трохи не спіймали пірата. Якби човни, що перші наздогнали його, дістали вчасно підтримку, його б напевно захопили. Але пірат встиг потопити їх, перш ніж підійшла підмога, і втік у відкрите море. Проте всі судна мають такий докладний опис пірата, що хоч де впізнають його і вже напевне не помилують: і капітан, і матроси теліпатимуться на реї.

— Як! — здивувався я.— Їх хочуть повісити, не розпитавшись, чи винні вони, чи ні? Спочатку повісити, а тоді судити?

— О пане, нащо церемонитися з такими негідниками? Їх би зв'язати одне до одного спинами і кинути в море. Кращого вони не варті.

Я знав, що старий в моїх руках і не може пошкодити мені, а тому сказав йому навпростець:

— Сеньйоре, саме через це я й хочу, щоб ви провели нас до Нанкіна, а не в Макао чи в якийсь інший порт, куди заходять голландські й англійські судна. Знайте, сеньйоре, що капітани цих голландських та англійських кораблів — нерозважні, зухвалі й нахабні люди, що не знають божих та людських законів. В своєму засліпленні вони, замість покарати розбійників, самі стають убивцями. Вони ображають невинних людей, на яких зведено наклеп, і без ніякого суду оголошують їх винними. Може, я ще колись покараю декого з них і навчу їх, що не можна вважати за злочинця людину, коли немає певних доказів її вини.

Тут я сказав йому, що це й є той самий корабель, який вони атакували, і докладно розповів йому про нашу сутичку з їх човнами і про те, як безглуздо й легкодумно вони повелись. Я розповів йому про те, як ми купили наш корабель і про нашу пригоду з голландцями; сказав, що оповідання про крадіжку та про вбивство капітана малайцями я вважаю за правдиве; що ж до того, що

команда обернулась на піратів, то це їх власна вигадка, і, перш ніж несподівано нападати на нас, треба було б її перевірити. Капітани ще поплатяться за кров своїх загиблих матросів, бо не ми, а вони їх убивці.

Старого страшенно здивувало моє оповідання; він сказав, що ми добре зробили, взявши курс на північ, і порадив продати наш корабель у Китаї, а натомість збудувати чи купити новий.

— Якщо ви й не добудете такого ж доброго корабля,— провадив він далі,— то в усякому разі знайдете судно, що відвезе вас з вашим добром назад у Бенгалію чи в якесь інше місце.

Я відповів йому, що скористаюся з його поради, як тільки зайду в таку гавань, де зможу знайти придатне для моєї мети судно і покупця на свій корабель. Він відповів, що я знайду багато покупців у Нанкіні, а сам зможу вернутись на китайській джонці, і обіцяв розшукати людей, які допоможуть мені купити її та продати мій корабель.

— Гаразд, сеньйоре,— сказав я,— але ви кажете, що наш корабель усі знають, і, коли я послухаюсь вашої поради, чи не заведу я у погибель чесних, невинних людей? Адже хто б на цьому кораблі не плавав, його екіпаж вважатимуть за піратів, і, якщо корабель захоплять, всі вони можуть загинути.

— Я подбаю про те, щоб цього не сталось,— заспокоїв мене старий,— я добре знаю капітанів, про яких ви говорите; я побачуся з ними в дорозі і доведу їм, що вони помилились. Я скажу їм, що хоч ті матроси і втекли з кораблем, але вони не стали піратами, і що ви зовсім не ті люди, а чесні купці, що купили цей корабель для торгівлі. Я певен, що вони повірять мені і будуть надалі обережніші.

— А чи не передасте ви їм дещо від мене?

— Гаразд,— відповів старий,— коли воно буде на письмі й за вашим підписом, щоб я міг довести, що це від вас, а не з моєї голови.

Я відказав, що охоче дам свій підпис; дістав перо, чорнило і докладно описав усю історію нападу їхніх човнів на мене та безпідставність і жорстокість цього нападу, й закінчив звертанням до командирів. Я написав, що вони мусять соромитись своїх учинків і що коли вони вернуться в Англію, а я доживу до того часу, що

побачу їх там, то вони дорого заплатять за це, якщо тільки закони моєї батьківщини доти не зміняться.

Старий моряк кілька разів перечитав цей лист і на-решті спитав, чи буду я настоювати на цьому. Я від-повів, що завжди настоюватиму і сподіваюсь діждатись часу, коли зможу помститись. Та нам не довелось поси-лати його з цим листом, бо він уже не вернувся назад.

Ми взяли курс на Нанкін і через тринадцять днів кинули якір на південно-західному боці великої Нанкін-ської затоки; тут я випадково довідався, що два гол-ландські кораблі пройшли цією ж самою дорогою і що я неминуче потраплю їм до рук. Я порадився з моїм ком-паньйоном. Він теж розгубився і захотів якнайшвид-ше висісти на берег. Я був трохи спокійніший і спитав старого моряка, чи не знає він якої-небудь невеличкої бухти чи гавані, де б я міг сховатись від ворогів і подба-ти про свої справи. Він сказав, що миль за сто двадцять на південь є невеличка гавань Квінчанг, де звичайно спиняються отці-місіонери, що їдуть з Макао в Китай проповідувати християнську віру, і куди ніколи не захо-дить жоден європейський корабель. Він признався, що це не дуже підходяще місце для торгівлі, хоч там і буває ярмарок, на який японські купці приїзять купувати китайські товари.

Ми всі погодились пливати до того порту — назву його я, може, вимовляю невірною, бо не пригадую її як слід і плутаю з багатьма іншими, записаними в моїх нотат-ках, що були попсовані водою під час нещастя, про яке я розкажу свого часу. Пам'ятаю тільки, що японські й китайські купці називали його якимось інакше, ніж наш португалець.

Отже, другого дня ми знялися з якоря, тільки двічі з'їздивши на берег, щоб набрати прісної води. Обидва рази тубільці зустріли нас дуже привітно і нанесли нам безліч усякої провізії: овочів, коріння, чаю, рису; тут провізію вже не міняють, а продають за гроші.

До Квінчанга ми дійшли лише через п'ять днів, бо весь час дув противний вітер. Усі ми зітхнули з полег-кістю. Серце моє сповнилося не тільки радістю, а й гли-бокою вдячністю, коли я зміг нарешті безпечно ступити на землю. Ми з моїм компаньйоном вирішили, що, збув-ши, коли буде змога, наш товар за будь-яку, нехай і не-велику ціну, ми ніколи не зійдемо більше на цей нещас-

ний корабель. Я на самому собі відчув, що ніщо так не пригнічує людину, як постійний страх. Добре сказано в святому письмі, що страх людський — це пастка; це життя поруч із смертю. Страх гнітить людський розум і позбавляє людину всіх її радощів.

Наша фантазія почала збільшувати небезпеку і змальовувати англійських та голландських капітанів, як людей, нездатних слухати слів розуму і бачити різницю між чесною людиною та негідником, правдивим оповіданням і брехливою вигадкою. Всяку розумну істоту ми, напевне, змогли б переконати, що ми не пірати; товар, який ми везли, шлях, яким ми йшли, відкрите відвідування портів, нечисленний екіпаж і невеликий запас зброї, амуніції та провізії — всього цього вистачило б довести, що ми не розбійники. Опіум та інший товар показували, що наше судно йшло з Бенгалії. Голландці, що мали, як переказували нам, повний список нашої команди, легко могли б пересвідчитись, що в нас на борту були лише два голландці, а решта матросів були англійці, португальці та індійці. Кожний капітан, до рук якого ми потрапили б, одразу побачив би, що ми не пірати.

Але страх, це сліпе, безглузде почуття, змішав наші думки і запаморочив наш розум. Наша фантазія малювала нам тисячі жахливих картин. Ми гадали, що так розлютували команди англійських та голландських кораблів, потопивши їхні човни, що вони повбивають нас, не слухаючи наших доводів. Адже в них було стільки незаперечних доказів того, що ми пірати: це був той самий корабель, капітана якого вбили малайці; довідавшись у Камбоджі, що нас хочуть обшукати, ми втекли і потопили їхні човни. На їхньому місці ми, напевно, вчинили б не менш жорстоку розправу.

Як би там не було, але такі були наші побоювання, і ні я, ні мій компаньйон жодної ночі не спали спокійно, бо бачили уві сні шибениці, бої, полон та вбивства. Одної ночі я так розлютувався вві сні, уявивши собі, що голландці вдерлись до нас і що я б'ю одного з них, що вдарив кулаком об стіну каюти і так порізав та збив собі руку, що не тільки прокинувся, а й злякався, подумавши, що зостанусь без двох пальців.

Боявся я й жорстокого поводження з нами, якщо ми потрапимо до рук голландців. Мені згадалась амбоїн-

ська історія¹, і я подумав, що голландці катуватимуть і нас так само, як катували тоді наших земляків Цими тортурами вони можуть примусити когось із нас признатися в злочинах, яких ми зроду не робили, і визнати себе і нас усіх за піратів. Тоді, скаравши нас на смерть, вони будуть юридично праві. Боявся я також, що їх може спокусити цінність нашого корабля та його вантажу, яка становила чотири-п'ять тисяч фунтів стерлінгів.

Все це страшенно турбувало і мене, і мого компаньйона, і ми не мали спокою ні вдень ні вночі, бо не були певні, що капітани суден не мають права так повестися з нами. Думка, що за вбивство та катування вони, може, відповідатимуть перед судом своєї батьківщини, не розважала мене. Справді, яка буде нам з того втіха? Що ми виграємо, коли дома їх покарають після того, як вони вб'ють нас?

Не можу не згадати тут своїх тодішніх думок про мої минулі надзвичайні пригоди. Як безглуздо, здавалось мені, зробив я, коли, добувшись після сорока років поневіряння тієї гавані, якої всі прагнуть, тобто спокою та достатку, з власної волі кинувся в нові нещастя! Уникнувши стількох небезпек замолоду, я дійшов до того, що тепер, на старості, міг попасти на шибеницю в чужій країні за злочин, якого я ніколи не збирався робити і в якому зовсім не був винний, та ще й у такому місці і в таких обставинах, коли моя невинність не може захистити мене.

Після цих думок заворушились у мене в голові релігійні міркування, і я почав гадати, що це була рука божого провидіння, якій я мусив коритись. Невинний перед людьми, я, проте, був далеко не безгрішний перед моїм творцем. Отже, мені слід було зазирнути в глиб своєї душі і згадати злочин, за який господь карає мене. Я мусив прийняти це як відплату за гріхи, мусив знести цю кару, як зніс би, скажімо, аварію корабля, коли б господь наслав на мене таке лихо.

Іноді до мене верталась моя природна сміливість, і тоді я, підохочуючи сам себе, вирішував не даватись живим у руки тих варварів. Краще вже було потрапити до дикунів-людожерів, ніж до цих негідників, що тіши-

¹ Невдала спроба англійців захопити голландську колонію Амбоїн (на Молуккських островах), що кінчилась стратою десяти англійців (1622).

тимуть свою лють нелюдськими, варварськими тортурами. Я завжди завзято бився з дикунами, то чому б мені й тут не зробити так само? Я далеко більше боявся опинитись під владою цих людей, ніж потрапити до рук дикунів, бо дикуни просто вбили б мене, а ці можуть вигадати багато чого лютішого за смерть. Коли брали гору такі думки, я весь тремтів як у пропасниці, немов уже бачив перед собою ворогів. Кров моя кипіла, очі блищали, як у навіженого, і я твердо вирішував не здаватись на їх ласку, а битися до останньої краплі крові і в останню хвилину висадити в повітря корабель, щоб він не дістався ворогові.

Чим жахливіші були наші муки у відкритому морі, тим більша була наша радість, коли ми відчули під ногами землю. Моему компаньйонові якось приснилось, що він підіймається на гору, несучи на спині велику вагу. Він уже зовсім знесилів, аж тут до нього підійшов португальський лоцман і зняв тягар з його спини. Гора зникла, і перед ним лягла рівна земля. І так сталося з усіма нами. Всі ми твердо вирішили не плавати більше на цьому кораблі.

Коли ми висіли на берег, старий лоцман, з яким ми дуже заприятювались, допоміг нам знайти помешкання та комору для нашого вантажу, яка, правду кажучи, мало відрізнялась від нашого помешкання. Це була маленька хатинка чи хижка, що сполучалася з великим очеретяним будинком. Навколо була висока огорожа від злодіїв, яких, здається, було чимало в цій країні. Наше добро охороняв солдат, озброєний чимось схожим на алебарду чи спис, який щодня діставав від нас мірку рису та дрібну монету, вартістю щось із три пенси.

Ярмарок, чи базар, про який нам казав лоцман, уже скінчився, але на річці ще стояли три-чотири джонки і два японські торговельні судна, що чекали з берега купців.

Насамперед португальський лоцман познайомив нас з трьома католицькими священиками-місіонерами, що жили в цьому місці вже досить довго, наverting до християнської віри тубільне населення. Нам здалось, що їм не дуже щастило, бо з китайців були нікчемні християни, а втім, нас це не обходило. Один із місіонерів був француз, другий — португалець, а третій — генуезець. Француз, якого звали отець Сімон, був чемний,

веселий і приємний співрозмовник, не такий неприступний та суворий, як решта двоє. Ми часто бачилися з трьома місіонерами, і нам здавалося, що навертали вони китайців до християнської віри далеко не так, як слід було робити, щоб навчити язичників Христової віри. Вони тільки знайомили їх з ім'ям Христа, навчали кількох молитов божій матері та синові (ще й не зрозумілою для них мовою), вчили хреститись тощо. Проте місіонери непохитно вірили, що цей народ треба спасти і що вони є знаряддям його спасіння. Ради цього вони зносять не тільки втому довгої подорожі та всілякі випадковості життя в далеких країнах, а часто й люті муки та смерть.

Отця Сімона, з розпорядження начальника місії, було призначено в Пекін, столицю Китайської імперії, і він чекав лише другого священника, що був викликаний з Макао і мав супроводити його. При кожній зустрічі він пропонував мені їхати разом з ним, обіцяючи показати всі дива могутньої імперії і між ними — найбільше місто в світі.

— Це місто, — казав він, — таке, що, як скласти докупи ваш Лондон з нашим Парижем, то й тоді вони з ним не зрівняються.

Він мав на увазі місто Пекін, дійсно дуже велике й багатолюдне. Оскільки ж я дивився на всі ці речі не такими очима, як інші люди, то про це я ще скажу коротенько далі, коли, описуючи свою подорож, мені доведеться говорити про них докладніше.

Але спочатку вернусь до отця Сімона. Одного разу, обідаючи з ним у доброму настрої, я вдав, ніби хочу поїхати з ним. Він дуже зрадів і почав палко умовляти мене й мого компаньйона, наводячи безліч доказів на користь спільної подорожі.

— Отче Сімоне, — сказав мій компаньйон, — чому ви так прагнете нашого товариства? Адже для вас ми — еретики, яких ви мусите ненавидіти, і наше товариство не завдасть вам великої втіхи.

— О, — відповів він, — згодом ви можете ще зробитись добрими католиками. Тут я маю навертати на правдивий шлях язичників; хто знає, чи не наверну я й вас?

— То виходить, отче, — сказав я, — що всю дорогу ви будете нам проповідувати.

— Я не буду вам докучати. Наша релігія не позбавляє нас доброго виховання; до того ж, — додав він, — тут

ми земляки, дарма що ви гугеноти, а я католик. Ми — християни, до того ще й порядні люди, а значить, можемо розмовляти, не ображаючи один одного.

Його мова сподобалась мені, і я мимоволі згадав священика, якого ми залишили в Бразилії. Але отцю Сімонові було далеко до нього. Хоч він був людиною достойною, але не мав такої християнської доброти, суворої побожності та щирої прихильності до релігії, як той священик, про якого я так багато розказав вище.

Він щодня умовляв нас їхати з ним, проте ми мали тоді важливіші справи: треба було зробити щось з кораблем та з товаром. Ми вагались, бо в тій місцевості торгівля була мізерна, і я почав уже думати, чи не рушити нам до річки Кілам та до Нанкіна. Але тут милосердний господь послав нам несподівану удачу; я почав вірити, що виплутаюсь із скрути і знову вернусь на батьківщину.

Старий португалець-лоцман привів до нас японського купця, який зацікавився нашим товаром. Він купив увесь наш опіум за добру ціну, розплатившись золотом в монетах та зливках. Коли я продавав опіум, мені спало на думку, що, може, він купить у нас і корабель, і я через товмача запропонував йому це. Він тільки знизав плечима, але через кілька днів з'явився знову — з місіонером за товмача — і зробив мені таку пропозицію: купуючи в нас товарів на велику суму, він і не думав купувати корабель, та ніхто й не пропонував йому цього досі, а тому в нього не вистачить на це грошей; але він найме мій корабель, якщо я залишу на ньому своїх людей. Тоді він поїде в Японію, а звідти на Філіппінські острови з новим товаром. Завдаток він дасть перед поїздкою в Японію, а вернувшись, купить корабель. Мені припала до вподоби його пропозиція, а що в мене була ще жива любов до всяких подорожей, то я мимоволі подумав, як добре було б поїхати з ним, а від Філіппінських островів податись у Південні моря. Я спитав його, чи не зміг би розплатитися з нами на Філіппінах, але японець відповів, що там він ще не назбирає достатньої суми і повторив, що зможе розплатитися з нами лише в Японії. Я пристав на його умови і навіть хотів був пливати разом з ним; але мій компаньйон, людина розумна і розважлива, відрадив мене, змалювавши небезпеки на морі і від японців — жорстокого, облудного й зрадливого

народу,— і від іспанців на Філіппінах, іще гірших за японців.

Ми запитали капітана корабля та команду, чи згодні вони пливати в Японію. Тут той юнак, якого мій племінник залишив мені в подорожні товариші, звернувся до мене й сказав, що ця поїздка обіцяє багато і може дати великий зиск і що коли я не хочу їхати сам, то хай, з мого дозволу, поїде він, а в Англії він складе правдивий звіт про свої прибутки і віддасть мені з них стільки, скільки я сам схочу.

Мені дуже не хотілось розлучатися з ним, але, знаючи його як тямущого хлопця, що краще за будь-кого був здатний управитися з цим дорученням, я вирішив відпустити його, сказавши, проте, що раніше пораджуся з моїм компаньйоном і дам йому відповідь завтра. Ми всебічно обміркували це питання, і мій компаньйон зробив найвеликодушнішу пропозицію.

— Цей корабель,— сказав він,— був для нас нещасливий, і ми вирішили не плавати більше на ньому. Якщо ваш управитель (так він називав юнака) береться за цю подорож, я віддаю йому свій пай. Хай він скористається ним якнайкраще, а коли ми доживемо до того, що зустрінемося з ним в Англії і йому пощастить у цій справі, то він зробить нам докладний звіт про прибутки з корабля та з товарів, і половину прибутків ми віддамо йому.

Коли мій компаньйон, нічим не зв'язаний з юнаком, міг зробити таку пропозицію, то я мусив запропонувати йому від себе щонайменше те ж саме. Команда згодилась пливати з ним. Ми передали йому половину корабля, взяли з нього письмове зобов'язання дати нам звіт за другу половину, і він поплив до Японії. Японський купець показав себе відносно нього людиною чесною і подбав про нього в Японії. Він дістав йому перепустку на берег, яку далеко не всім європейцям щастить одержати, акуратно сплатив йому за фрахт і вирядив його на Філіппінські острови з вантажем японського та китайського товару. Продавши його іспанцям, вони вернулись з європейським крамом і з великою кількістю гвоздики та інших прянощів. Юнак не схотів продавати корабель і, прикупивши ще товару, подався на Маніли, де з великим зиском продав свій вантаж іспанцям. Зав'язавши в Манілі впливові знайомства, він зробив свій корабель вільним судном. Манільський губернатор найняв його до

Акапульке в Америці, на Мексиканському узбережжі, дав юнакові перепустку на берег і дозволив побувати в Мексичі, а звідти з усією командою він міг виїхати на якому завгодно іспанському кораблі в Європу.

Подорож до Акапульке була вдала. Там юнак продав корабель і одержав дозвіл поїхати суходолом у Порто-Белло, звідки він вирушив до Ямайки; через вісім років він вернувся у Англію, надзвичайно збагатівши. Про це я розповім у свій час, а поки що вернусь до моїх власних справ.

Покидаючи корабель, ми стали думати, як нам нагородити тих двох людей, що так вчасно попередили нас про небезпеку в Камбоджі. Вони справді зробили нам велику послугу і гідні були доброї нагороди, хоч теж були великі пройдисвіти: вони повірили чуткам, що ми пірати, і теж хотіли стати піратами. Пізніше один із них признався, що тільки надія позжити розбишацьким життям привела їх до нас. А втім, це аж ніяк не зменшувало їх заслуги перед нами, і тому я спочатку звелів сплатити їм утримання, якого їм не видали на їхніх кораблях — англійцеві за дев'ятнадцять місяців, голландцеві — за сім; крім того, я дав кожному по невеликій сумі золотими монетами, що їх дуже задовольнило. Англієць я призначив каноніром, бо наш канонір дістав посаду помічника капітана і скарбника, а голландець став боцманом. Обидва дуже раділи цьому й показали себе дуже корисними, бо були досвідчені моряки й здорові хлопці.

Отже, я опинився в Китаї. Коли, перебуваючи в Бенгалії і маючи цілковиту змогу вернутись на батьківщину, я вважав себе нещасним засланцем, далеким від рідного краю, що ж мусив я пережити тепер, ще на три тисячі миль далі і не маючи ніяких перспектив вернутись додому?

Єдина надія була в нас, що через чотири місяці тут знову збереться ярмарок, і тоді ми зможемо накупити різного товару місцевого виробу і придбати якусь китайську джонку чи судно з Нанкіна, яке відвезе нас з нашим товаром, куди ми схочемо. Цей план мені сподобався, і я вирішив чекати. До того ж, не вважаючи себе за якихось покидьків, ми гадали, що якби сюди зайшов англійський чи голландський корабель, він не відмовився б узяти нас та наше добро і довести нас до якогось ближчого до батьківщини місця.

З такими надіями ми вирішили ще пожити тут, а щоб трохи розважитись, зробили дві чи три подорожі в глиб країни. Спочатку ми витратили десять днів на подорож до Нанкіна. Справді, варто було подивитись на таке місто. Кажуть, що в ньому мільйон мешканців, хоч я й не вірю цьому. Воно розплановане дуже гарно, всі вулиці в ньому прямі й перехрещуються під прямим кутом, що надає йому дуже приємного вигляду.

Та коли я порівняв з нашим народом злиденних мешканців цієї країни, їх будівлі, побут, уряд, релігію, багатство і їх так звану пишноту,— мені здалось, що, мабуть, не варто й згадувати про все це і зовсім нецікаво розводитись про це на письмі.

Мені здається, що ми дивуємось величі, багатству, пишноті, майстерству, торгівлі й звичаям цих людей не тому, що в усьому цьому справді є щось дивне й варте уваги, а лише тому, що не сподіваємось знайти всього цього в такій варварській, грубій і темній країні.

Справді, що таке їх будівлі проти європейських палаців і королівських будівель? Що таке їх торгівля проти всесвітньої торгівлі Англії, Голландії, Франції або Іспанії? Чого варті їх міста проти наших — багатих, сильних, красивих і безмежно різноманітних? Що таке їх гавані з нечисленними джонками та барками проти нашого мореплавства, нашого торговельного флоту, наших могутніх кораблів? Наш Лондон має більшу торгівлю, ніж уся величезна китайська імперія. Один англійський, голландський чи французький військовий корабель з вісімдесятьма гарматами може знищити цілий китайський флот. Їх багатство, їх торгівля, могутність їх уряду і сила їх війська вражають нас тому, що їх вважають за варварський народ, лише трохи вищий від дикунів. Ми не сподіваємось знайти того, що бачимо; саме через це їх велич та сила привертають нашу увагу. Самі по собі вони — ніщо. Все те, що я сказав про їх судна, я міг би сказати й про їх військо. Вся армія китайського імператора, хоч би вона складалася й з двох мільйонів, нічого не вдіяла б, хіба що сплюндрувала б країну й сама вмерла б з голоду. Вона не здобула б навіть найменшої фортеці у Фландрії, а якби їй довелось виступити проти дисциплінованого війська, то один полк німецьких кірасирів чи французької кавалерії перекинув би всю китайську кінноту. Мільйон їхньої піхоти не встояв би проти одного

нашого загону, розташованого так, щоб його не можна було оточити, хоч би їх було двадцять проти одного. Кажу без хвальби, що тридцять тисяч німецької чи англійської піхоти та десять тисяч французької кінноти подолали б усі китайські сили. Те ж саме можна сказати й про наші фортеці, про вигадливість наших інженерів, про облогу й оборону наших міст. Немає такої фортеці в Китаї, яка хоч один місяць витримала б артилерійські атаки європейської армії, і всі сили Китаю не взяли б такого європейського міста як Дюнкерк, хіба що заморили б його голодом. Щоправда, у них є вогнепальна зброя, але вони дуже невірно стріляють і в них нікудишній порох. У них немає ні дисципліни в боях, ні військової підготовки, вони не знають мистецтва нападу і не вміють відступати. Отже, щиро кажу, коли я вернувся додому, мені дивно було слухати від своїх земляків пишні оповідання про могутність, багатство, славу, величність та торгівлю китайців, бо я добре знав, що вони — нікчемний набрід, юрба темних, неохайних рабів, підлеглих урядові, що тільки таким народом і здатний керувати. Коли б китайська держава не була так далеко від московської, а Московське царство не являло б собою такої ж самої безсилої, темної та безлюдної юрби рабів, то московський цар міг би всіх їх вигнати з їх країни і завоювати її одним походом. Якби той цар, що, як я чув, саме входить у літа і починає вже загрожувати світові¹, пішов на них, замість нападати на войовничу Швецію, ніхто з європейських держав не перешкодив би цьому. Він був би вже китайським імператором замість того, щоб зазнати поразки від шведського короля під Нарвою, де шведів було менше ніж один проти шести.

Яка сила та велич китайців, такі ж самі і їх мореплавство й торгівля — нікчемні й безсилі проти європейських. Не краще стоїть справа з їх знанням, освітою та вправністю в науках. У них є глобуси й сфери, вони розуміють дещо з математики, а проте, коли ви спробуєте перевірити їх знання, якими короткозорими показують себе наймудріші з них! Вони нічого не знають про рух небесних тіл. Вони такі дивовижно темні, що, коли трапляються сонячні чи місячні затемнення, вони, гадаючи, що величезний дракон ухопив планету, зчиняють

¹ Мається на увазі цар Петро I.

страшений галас, б'ють у барабани й казани, щоб прогнати страховище, точнісінько так, як ми, коли заганяємо бджіл у вулик.

Це — єдиний відхил в усьому оповіданні про мої подорожі; більше я не буду описувати ні країни, ні людей. Це не моя справа і не входить у мої плани. Я маю скласти звіт про свої власні пригоди, про життя, повне надзвичайних подорожей і різноманітних змін, таких дивних, що мало хто й чув про що-небудь подібне. Я мовчатиму про могутні країни, численні народи, про великі пустині, крізь які мені довелось мандрувати, і говоритиму про них тільки тоді, коли це стосуватиметься мене самого і буде потрібно для повноти мого оповідання.

Тепер я був, здавалось, у самому центрі Китайської імперії, приблизно на тридцятому градусі північної широти. Ми вже вернулися з Нанкіна, і мені хотілось побачити Пекін, про який я так багато чув. Отець Сімон щодня напосідав на мене з цим. Нарешті, коли день його від'їзду був уже призначений, а другий місіонер, що мав супроводити його, приїхав із Макао, треба було остаточно вирішити, поїдемо ми чи ні. Я звернувся до свого компаньйона, даючи йому на волю розв'язати це питання. Він вирішив їхати, і ми почали готуватись до подорожі. Умови нашої мандрівки були чудові, бо ми одержали дозвіл пристати до почету одного мандарина. Це щось подібне до віце-короля чи головного адміністратора краю. Вони подорожують з великим ескортом, а народ дуже вшановує їх, хоч вони часом руйнують його, бо всі селища на їх шляху мусять постачати провізію їм та їх почетові. Ми теж одержували досить провіанту для себе й наших коней від населення, але за все це мусили платити за базарними цінами; управитель мандарина ретельно стягав з нас гроші, так що наша подорож у його почеті, будши великою для нас ласкою з його боку, давала йому й велику поживу. Крім нас, на таких же самих умовах, під охороною його почету їхало ще людей тридцять. З цього був йому дуже великий зиск, бо населення всю провізію давало йому даром, а він брав з нас за все гроші.

Ми їхали до Пекіна двадцять п'ять днів надзвичайно залюдненою країною з зовсім погано обробленими полями. Господарство й умови життя там злиденні, хоч як вихваляють працьовитість цього народу. Я кажу — зли-

денні, бо такими вони здавались нам, тобто людям, що вміють робити, вміють жити і можуть порівняти убоге життя китайців з своїм. А ці бідолахи не знають нічого кращого. Вони такі горді, що тільки злидні переважають їх гордість, і це ще збільшує їх страждання. Як на мене, то американські голі дикуни щасливіші за китайців, бо в них нічого немає і вони нічого не хочуть; тимчасом як китайці — горді й зухвалі, а насправді вони тільки нещасні жебраки. Їх чванство — незрівнянне. Воно виявляється в їх одязі, в їх будівлях, у численній челяді та невільниках і — це ж найсмішніше — в їх презирстві до всіх, крім себе.

Правду кажучи, пізніше я з більшою приємністю мандрував пустинями та степами Великої Татарії, дарма що шляхи тут гарно бруковані, дуже вигідні і тримаються в доброму ладі.

Мого друга, отця Сімона й мене дуже смішила жебрацька чванливість цього народу. Наприклад, проїжджаючи мимо будинку якогось сільського пана, як назвав його отець Сімон, миль за тридцять від Нанкіна, ми мали честь дві милі їхати з господарем цього маєтку. Він здався нам справжнім Дон-Кіхотом — якоюсь мішаниною чванства й злиднів. Одяг цього засмальцьованого «дона» був би доречний блазневі чи паяцові: він був із брудного ситцю, кричуще прикрашений, як у фігляр, з довгими відкидними рукавами та прорізами з усіх сторін. Зверху він надів гарний тафтяний, проте засмальцьований, наче в різника, жилет, який свідчив, що його милість був нечепурою, яких мало.

Його кінь був миршава, кошава, крива тварина, що в Англії пішла б за тридцять-сорок шилінгів. Слідом за ним ішло двоє рабів, поганяючи нещасну шкапу. В руках він держав батіг і молотив ним по голові коняки так, як його раби — по її крупу. Супроводили його десять-дванадцять челядників. Як нам сказали, він їхав із міста в свій маєток, що був милі за півтори спереду. Ми посувались поволі, і цей добродій випередив нас; а коли ми, спиняючись у селі на спочинок, проїхали мимо садиби цієї значної людини, то побачили, що він сидить на невеликій площадці коло входу і якраз обідає. Перед будинком був садочок, але ми добре бачили його. Нам натякнули, що чим пильніше розглядати його, тим йому буде приємніше.

Він сидів під невеличкою пальмою, що трохи затіняла його голову, але з сонячного боку під цим деревом була розкрита ще й великий парасоль, що дуже прикрашав це місце. Китаєць сидів, відхилившись, у великому кріслі, бо був важкий і огрядний; дві рабині підносили йому їжу, а ще дві робили йому послуги, від яких, я думаю, відмовився б усякий європеєць: одна годувала пана з ложки, а друга, однією рукою держачи тарілку, другою збирала крихти, що падали на бороду та тафтяний жилет його милості. Ця гладка тварина вважала за негідне для себе користуватись своїми руками для цієї звичайної роботи, яку й монархи виконують самі, щоб не бачити незграбних пальців своєї челяді.

Саме тоді я подумав, скільки страждань зазнають люди через свою пиху і яка вона настерпуча та гидка для людини при доброму розумі. Залишивши бідного дурня радіти з нашого вдаваного зачарування (адже ми ставились до нього тільки з жалем та презирством), ми рушили далі. Тільки отець Сімон так зацікавився, що затримався, щоб трохи докладніше роздивитись, якими ласощами годували того пана. Він запевняв навіть, що мав честь покуштувати їх. По-моєму, таких страв не їла б жодна англійська собака: це була мішанина з вареного рису, великої кількості часнику, зеленого перцю та ще якоїсь рослини, подібної до імбиру, що відгонила мускусом та гірчицею; в цій мішанині було зварено маленький шматок худой баранини. Так обідала їх милість, а трохи осторонь стояло четверо-п'ятеро челядників. Якщо він годував їх гірше, ніж їв сам, даючи їм вволю тільки приправи, то їх харч справді був дуже мізерний.

Щодо мандарина, з яким ми подорожували, то його шанували скрізь, немов короля. Завжди оточений своїм почетом, він з'являвся з такою пишнотою, що я мало бачив його, хіба що здалека. Помітив я тільки, що всі його коні були незрівнянно гірші від робочих коней англійських биндюжників, але вони були так позавішунані попонами, килимами та іншим, що важко було сказати, гладкі вони чи худі. Ми бачили тільки їх голови та хвости.

Тепер у мене було легко на серці; всі турботи й непорозуміння минули. Я не хвилювався за себе, і від цього подорож була мені ще приємнішою. Ніяких лихих при-

год мені не трапилось. Тільки одного разу мій кінь, переброячи річку, впав і скинув мене. Річка була неглибока, але я зовсім змок. Згадую про це тому, що тоді постраждав мій записник, де я занотовував імена людей та назви місцевостей, які треба було запам'ятати. Відразу я не звернув на це уваги. Сторінки позліплювались, і я, на превеликий жаль, не зміг прочитати назв кількох місцевостей, які відвідав під час цієї подорожі.

Нарешті ми добрались до Пекіна. Зі мною був тільки юнак, якого мій племінник-капітан дав мені як служника і який довів уже мені свою відданість і пильність. У мого компаньйона був тільки один служник-родич. Щодо португальця, то він так хотів побачити двір китайського імператора, що ми взяли його з собою, тобто взяли на себе всі його витрати, а він за це був у нас товмачем, бо розумів місцеву мову, добре говорив французькою і трохи англійською. Справді, цей старий завжди був нам у великій пригоді. Не прожили ми в Пекіні й тижня, як він з'явився до нас, сміючись:

— Ах, сеньйоре англійцю,— мовив він,— я маю вам сказати щось таке, що потішить вам серце.

— Потішить мені серце? — сказав я. — Що ж це може бути? В цій країні я не знаю нічого, що могло б потішити чи засмутити мене.

— Так, так,— сказав він ламаною англійською мовою,— вам радіти, а мені сум.

Він хотів сказати «сумувати». Я зацікавився.

— Чому ж вам сум? — спитав я.

— Тому, що ви мене везли сюди двадцять п'ять днів, а назад відпустите одного. Як же я вернусь до свого порту без корабля, без коня, без пекуні? — Так називав він гроші, вживаючи попсованої латинської мови, якою він часто смішив нас.

Коротко кажучи, він повідомив нас, що до міста прибуває великий караван російських та польських купців, які через чотири-п'ять тижнів збираються виїхати звідси суходолом до Московії. Він гадав, що ми скористуємось цією нагодою і поїдемо з ними, а його покинемо, і він вертатиметься один. Признатися, ця звістка мене вразила. Всю мою душу охопила невимовна радість. Ніколи в житті, ні раніше, ні пізніше, я не переживав нічого подібного і довго не міг вимовити ні слова. Нарешті я звернувся до старого з такими словами:

— Як ви про це довідались? Чи певні ви, що це правда?

— Певен,— відповів він.— Я зустрів сьогодні на вулиці свого давнього знайомого — вірменина чи, вірніше, грека. Він приїхав з ними з Астрахані і хотів поїхати в Нанкін, де я колись познайомився з ним. Тепер він змінив свій намір і вирішив вернутися з цим караваном до Москви, а потім Волгою до Астрахані.

— Добре, сеньйоре,— сказав я,— не турбуйтеся про те, що вам доведеться вертатися самому. Якщо я, завдяки цій нагоді, вернусь в Англію, то ви самі будете винні, якщо поїдете в Макао.

Після цього ми з компаньйоном почали радитись, як нам бути. Я спитав його, що він думає про повідомлення португальця та чи пасує воно до його планів. Компаньйон відповів, що робитиме так, як я. Він добре влаштував свої справи в Бенгалії і залишив своє добро в певних руках; коли ж, казав він, йому вдасться заpastись китайською сировиною та виробами, що оплатять його дорогу, він охоче поїде в Англію, а звідти повернеться в Бенгалію з судном Ост-Індської компанії.

Обміркувавши справу, ми умовились оплатити дорогу португальцеві, якщо він схоче поїхати з нами в Москву чи в Англію, як йому буде краще. Не треба думати, ніби ми були надто великодушні. Послуга, яку він нам зробив, була варта більшого. Бо він був не тільки нашим лоцманом на морі, але й провідником на березі, а познайомивши нас з японським купцем, поклав кілька сотень фунтів стерлінгів у наші кишені. Бажаючи нагородити його як слід і мати при собі таку корисну в усяких обставинах людину, ми вирішили дати йому, крім того, золота монетами, всього приблизно сто сімдесят п'ять фунтів стерлінгів, і оплатити дорожні витрати за нього та за годування його коня; а найняти коня для свого багажу він мусив власним коштом.

Вирішивши це, ми покликали португальця і повідомили його про нашу постанову. Я сказав йому, що ми не думаємо покидати його і хочемо зовсім не розлучатися з ним. Ми їдемо з караваном в Європу і збираємось забрати його з собою, але хочемо знати його думку з цього приводу. Він похитав головою і зауважив, що дорога довга, а він не має «пекуньї», щоб добратись туди. Ми відповіли, що знаємо це, і тому вирішили допомогти йому

й довести, як глибоко ми йому вдячні за його послуги та яке приємне для нас його товариство. Я пояснив йому, що ми заплатимо йому зараз же, щоб він, як і ми, тепер же пустив свої гроші в обіг. А витрати, якщо він поїде з нами, чи то в Москву, чи то в Англію, ми беремо на себе, виключаючи тільки перевіз його багажу.

Вислухавши з великою радістю нашу пропозицію, старий сказав, що поїде з нами хоч на край світу. Ми негаючи почали готуватися в дорогу, але, як і інші купці, мали силу клопоту і замість п'яти тижнів, як гадали, змогли виїхати тільки через чотири з чимось місяці.

З Пекіна ми вибралися лише на початку лютого за нашим стилем. Мій компаньйон та португалець поїхали ще раз до порту, де ми найперше причалили, щоб продати деякий товар, що залишився там. А я з китайським купцем, трохи знайомим мені з Нанкіна, що був у Пекіні в своїх справах, приїхав у Нанкін. Там я купив дев'яносто штук найтоншого атласу і щось із двісті штук інших шовкових тканин різного сорту, почасти гаптованих, і все це привіз у Пекін іще до повернення мого компаньйона. Крім того, ми з ним накупили багато шовку-сирцю та іншого товару. Сам лише цей останній товар коштував триста п'ятдесят фунтів стерлінгів. Був у нас іще чай, тонкий ситець, на трьох в'ючних верблюдів мускатного горіха та гвоздики. Все наше добро несли вісімнадцять верблюдів. Сюди треба ще додати верблюдів, на яких їхали ми самі, та двох коней з провізією. Отже, нам належало в каравані двадцять шість верблюдів та коней.

Товариство було дуже велике. Скільки пригадую, в нашому каравані було триста-чотириста верблюдів та коней і понад сто двадцять вершників, добре озброєних на всякий випадок. Як східні каравани терплять від нападів арабів, так тамтешні терплять від татар; але татари не такі небезпечні, як араби, і не так жорстоко поводяться з полоненими.

Наш караван складався з людей різних національностей, головне московитів, яких було щось із шістдесят — купців і жителів Москви. Було там кілька литвинів і, на превелику нашу радість, п'ять шотландців, що показали себе людьми порядними і досвідченими в торгівлі.

Після одноденного переходу провідники, яких було

п'ятеро, скликали всіх джентльменів та купців, тобто всіх пасажирів, за винятком служників, на велику, як вони казали, раду. На цій великій раді кожен із нас мусив дати певну суму в спільну скарбницю на купівлю фуражу, на плату провідникам, на придбання коней тощо. Тут же вони обрали й начальників каравану та призначили старшину, щоб командувати в разі нападу. Як побачимо далі, це призначення було дуже потрібне.

Дорога в цій частині країни дуже залюднена. На ній трапляється безліч гончарів та глинярів, тобто людей, що готують глину для китайського посуду. Одного разу португалець-лоцман, що завжди мав щось на думці, щоб звеселити нас, під'їхав до мене і з посмішкою сказав, що покаже мені найнезвичайнішу в усій країні річ; і що після всього поганого, що я говорив про Китай, я повинен буду сказати, що бачив у Китаї диво, якого немає ніде в світі. Я дуже зацікавився, і він пояснив мені, що це — будинок із чисто китайських виробів.

— Хіба,— відповів я,— всі матеріали, з яких збудовані їх будинки, не продукти їхньої країни, тобто китайські вироби?

— Ні, ні! — скрикнув він,— весь цей будинок зроблений з того, що ви в Англії звете китайськими виробами, тобто з порцеляни.

— Таке може бути,— мовив я.— Який же він завбільшки? Чи зможемо ми, поклавши його в скриньку, везти на верблюді? Якщо так, то ми його купимо.

— На верблюді! — повторив старий, піднісши руки вгору.— Та в ньому ж живе сім'я з тридцяти осіб!

Мені закортіло подивитись на цю будівлю. Це був дерев'яний, поштукатурений дім, але вся штукатурка була з порцеляни, власне — з тієї глини, з якої роблять порцеляну.

Під сонячним промінням будинок, укритий зовні глазур'ю, виглядав дуже гарно. Глина була біла, розмальована великими синіми візерунками, які ми бачимо в Англії на китайському порцеляновому посуді, і тверда, немов випалена. В середині, замість панелі, всі стіни були викладені чотирикутними кахлями з чудової порцеляни, оздоблені дуже гарними різнокольоровими малюнками, ще й з позолотою. Іноді кілька кахель складала один малюнок, але вони так майстерно з'єднувались замазкою з тієї ж такої глини, що важко було помітити, де

саме вони сходились. Підлога в кімнатах була з того ж самого матеріалу і така ж сама тверда, як і глиняні долівки, що лишилися ще в деяких місцевостях Англії, а найбільше по хатах Лінкольншира, Ноттінгемшира та Лестершира. Ця підлога була тверда, як камінь, і рівна, але з невипалених і непофарбованих кахель, крім підлоги в маленьких кімнатах, схожих більше на комірки. Стеля і вся штукатурка у цілому будинку були з такої ж самої глини. Дах укривала блискуча чорна черепиця, теж із порцелянової глини.

Це був справді порцеляновий будинок, і коли б я не був у дорозі, я залишився б там на кілька днів, щоб краще роздивитись на це диво. Мені розповідали, що в саду при ньому були фонтани й водойми з рибою, викладені з боків та на дні такими ж самими кахлями, а вздовж алей розставлені прекрасні порцелянові статуї.

Тим, що китайці з давніх-давен займаються виробництвом порцеляни, вони досягли в цьому високої майстерності, яку вони, проте, занадто перебільшують. Вони розповідали мені неймовірні історії про свої вироби з порцеляни, але шкода їх і переказувати, бо там не чуваєш і слова правди. Один китаєць запевняв нас, ніби він знає робітника, який зробив із порцеляни корабель з щоглами та парусами такого розміру, що міг умістити п'ятдесят чоловік. Якби він сказав мені, що робітник спустив той корабель на воду і проплив на ньому в Японію, я, може, й відповів би щось; але я знав, що хлопець, даруйте на слові, просто брехав, а тому я лише мовчки усміхнувся.

Через це надзвичайне видовище я на дві години відбився від каравану, за що начальник каравану того ж дня оштрафував мене на три шилінги, додавши, що коли б це трапилось на триденній відстані від Великого муру, штраф був би вчетверо більший і я мусив би просити пробачення на засіданні ради. Я обіцяв бути надалі обачнішим і згодом переконався, що всі накази про те, щоб ми держались гурту, були необхідні для нашої безпеки.

Через два дні ми пройшли Великий Китайський мур, збудований на захист від татар. Це дійсно грандіозне спорудження йде по горах та горбах навіть там, де воно не потрібне, тобто, де скелі зовсім не приступні і де через провалля не зміг би пройти ніякий ворог, а якби

зміг, то тоді його й мур не затримав би. Переказують, що цей мур має завдовжки щось із тисячу англійських миль. Якщо міряти прямо і не зважаючи на звороти, то лінія обводу дорівнюється п'ятистам милям. Заввишки має він щось із чотири сажні, а в багатьох місцях він такий самий і завтовшки.

Я стояв тут з годину, не порушуючи наших розпорядків, бо саме стільки часу треба було караванові, щоб пройти крізь ворота. Наш провідник іще раніше вихваляв мені мур, як всесвітнє диво, і дуже хотів знати мою думку про нього. Я сказав йому, що це чудова штука, щоб затримувати татар¹, і він зрозумів це як похвалу. А старий португалець засміявся.

— О, ви гарно говорите, сеньйоре англійцю! — сказав він.

— Як це гарно? — спитав я. — Що ви хочете цим сказати?

— Ви називаєте річ білою так, що вона мені здається чорною; веселою з одного боку і сумною з другого. Ви сказали йому, що мур добрий, щоб спиняти татар, а мені ви цим самим дали зрозуміти, що він тільки на це й годиться і що, крім татар, він нікого не спинить. Я розумію вас, сеньйоре англійцю, так, але сеньйор китаєць зрозумів вас інакше.

— Скажіть щиро, — відповів я, — чи вважаєте ви, що він витримає натиск європейської армії з доброю батареєю або наших інженерів з двома сотнями саперів? Хіба вони не зруйнують його днів за десять так, що крізь нього пройде в бойовому порядку військо, а від муру й сліду не лишиться?

— Так, так, сеньйоре, — сказав він, — ваша правда.

Китайцеві дуже хотілось довідатись, що я сказав, і я дозволив португальцеві повторити йому мої слова через кілька днів, бо на той час ми вже майже виїхали з його країни, і незабаром він мусив нас залишити. Довідавшись нарешті про мої слова, він наче зацікавився, і за всю решту часу ми вже нічого не чули про китайську велич та могутність.

Обминувши могутню нікчемність, звану Великим муrom і подібну до славетного піктського муру в Нортум-

¹ Під «татарами» Дефо, згідно з західноєвропейською географічною термінологією початку XVIII ст., розуміє монголів.

берленді, спорудженого римлянами, ми вступили в мало-заселену країну, де мешканці жили переважно по укріплених містах, які мали захищати їх від нападів татар, бо татари кочують там великими ордами і боронитись від них у чистому полі неможливо.

Тоді я зрозумів, чому в каравані треба держатись гурту, бо по дорозі ми бачили навколо силу татарських ватаг. Пізнавши їх ближче, я дуже здивувався, що такі нікчемні воїни становлять постійну загрозу Китайській імперії, бо це лише зграї, лише юрби безладних, недисциплінованих дикунів, які зовсім не розуміють, що таке правильний бій.

Якось начальник каравану відпустив шістнадцятеро з нас на полювання, вірніше, на гонитву за вівцями. Проте це все-таки було полювання, бо ці дикі тварини бігають надзвичайно швидко; але довго бігти вони не можуть — і, погнавшись за ними, завжди маєш здобич. Вони з'являються отарою в тридцять-сорок голів і тікають теж, як справжні вівці, збившись до купи.

Під час цієї чудної розваги ми натрапили на загін татар чоловік у сорок. Чи гнались вони, як і ми, за баранами або за якоюсь іншою здобиччю — не знаю; та ледве вони побачили нас, як один із них почав сурмити в щось подібне до рогу так голосно і видаючи такий дикий звук, якого я ніколи не чув і, правду кажучи, не хочу ніколи чути. Ми вирішили, що він скликає товаришів. Так воно й було: менше ніж через десять хвилин другий загін чоловік у сорок-п'ятдесят з'явився на відстані однієї милі. Та ми ще до того розігнали перший загін.

З нами був один із шотландців — купець, що торгував з Москвою. Почувши звук рогу, він відразу сказав, що нам треба стріляти в татар, не гаючи часу, і, виладнавши нас, запитав, чи готові ми до бою. Ми відповіли, що готові йти за ним, і він повів нас прямо на татар, що стояли, як безладний натовп, і дивились на нас. Як тільки ми почали наступати, вони випустили свої стріли, які, на щастя, не долетіли до нас. Здавалось, вони помилились не щодо прицілу, а щодо відстані, бо хоч стріли й не долетіли, але були так влучно спрямовані, що, якби ми стояли на двадцять ярдів ближче, вони поранили б, а то й повбивали б багатьох із нас.

Ми одразу спинились і, хоч були ще далеко, дали залп — послали їм свинцеві кулі за їх дерев'яні стріли.

Вистреливши, ми помчали на них галопом, із шпагами в руці, як наказав нам наш ватажок-шотландець. Він був звичайний купець, але виявив в усій цій справі таку енергію й відвагу, таку спокійну хоробрість, що я інколи не бачив людини, яка більше за нього заслуговувала б бути командиром. Доскакавши до них, ми вистрелили з пістолів прямо їм у лице і спинились. Вони кинулись врозтіч. Праворуч від нас трое з них спинились і почали жестами кликати до себе інших. В руках у них були криві шаблі, за спинами — луки. Наш хоробрий ватажок галопом поскакав до них і скинув одного з сідла рушницею, а другого застрелив із пістоля; третій тим часом утік. На цьому й скінчився цей бій, але, на жаль, повтікали всі барани. У нас не було ні вбитих, ні поранених; а татари залишили п'ятеро вбитих. Скільки було в них поранених, ми не знали; але їх загін так злякався наших пострілів, що втік і більше не турбував нас.

Поки що ми їхали китайською землею, і тому ці татари були не такі зухвалі, як ті, з якими ми зустрілись пізніше. Днів через п'ять ми вступили у величезну дику пустиню і йшли нею три дні й три ночі. Нам довелось везти з собою воду в міхах, а на ніч ставати табором, як, я чув, роблять і в аравійських пустинях.

Я спитав наших провідників, кому належить ця країна, і ті відповіли, що її можна назвати прикордонною смугою, тобто нічиєю землею. Вона — частина Великого Каракатаю чи Великої Татарії, і належить нібито Китаю. Ніхто не дбає про захист її від нападу ворогів, і вона вважається за найгіршу з усіх пустинь, хоч згодом нам довелось іти ще страшнішими пустинями.

Ідучи цією пустинею, яка, признатися, спочатку вжахнула мене, ми разів три-чотири бачили невеличкі ватаги татар, але вони, здавалось, були зайняті лише власними справами і не збирались чинити нам шкоду. Отож і ми, як та людина, що зустрілася з дияволом, не мали про що говорити з ними; вони не чіпали нас, і ми їх теж не займали.

А втім, одного разу загін татар наблизився до нас і, спинившись, почав роздивлятися на наш караван. Чи міркували вони про напад на нас, чи ні — цього ми не знали; проте ми виділили ар'єргард з сорока чоловік, що пропустив мимо себе весь наш караван і залишився приблизно на півмилі позаду. Незабаром татари подались

геть, пустивши в нас п'ять стріл; одна з них поранила коня. Другого дня ми мусили покинути цю бідолашну тварину. Ми гадали, що татари ще стрілятимуть у нас, але не бачили більше ні стріл, ні татар.

Після того ми подорожували щось із місяць. Шляхи не були вже такі гарні, хоч ми їхали ще землями китайського імператора. По дорозі траплялись здебільшого села; деякі з них були укріплені на випадок татарського нападу. Коли ми наблизились до одного містечка (за два з половиною дні путі від міста Ном), я вирішив купити верблюда. На цій дорозі, де проходить багато караванів, продають чимало верблюдів та коней. Той, кого я просив придбати мені верблюда, впорався б з цим і сам, але я з дурного розуму захотів догодити йому і пішов разом з ним милі за дві від селища — туди, де паслись верблюди та коні.

Я йшов пішки в товаристві мого старого лоцмана та одного китайця, дуже радіючи цій невеличкій розвазі. Добравшись до місця, ми побачили, що це — болотище, огорожене диким каменем; коло воріт цієї загороди вартувало кілька озброєних китайських солдатів. Вибравши собі верблюда і умовившись про ціну, я пішов назад, а мій китаєць повів верблюда, коли раптом з'явилось п'ятеро кінних татар. Двоє з них схопили китайця й відняли в нього верблюда, а троє кинулись до мене й старого лоцмана, подумавши, мабуть, що ми неозброєні. Справді, я мав тільки шпагу, що була мені мало корисна проти трьох вершників. Перший із них, коли я витяг шпагу, спинився, бо вони страшенні боягузи; а другий, підскочивши з лівого боку, так ударив мене по голові, що я відразу знепритомнів, а прийшовши потім до пам'яті, довго не міг зрозуміти, що зо мною та де я, бо лежав на землі. Проте мій славний лоцман, як і завжди, не дав маху (так провидіння несподівано визволяє нас від непередбаченої небезпеки) і вихопив пістоль, що був у нього в кишені. Я не знав про це; не знали про це й татари, а то б, я певний, вони не насмілились напасти на нас; адже боягузи завжди найсміливіші там, де немає небезпеки.

Старий, побачивши, що я впав, відважно підступив до татарина, який вдарив мене, і, схопивши його за руку та щосили притягнувши до себе, вистрелив йому прямо в голову і поклав його на місці. Потім він метнувся до

татарина, що спинив нас, і не встиг той від'їхати — все це сталося в одну мить,— як ударив його кинджалом, що завжди був при ньому, але влучив не татарина, а коня, відтявши йому зовсім вухо й велику смугу м'яса на морді. Нещасна тварина, ошалівши від болю, не корилася вже вершникові, хоч той міцно сидів у сідлі, і понесла його геть. Проскакавши деякий час, кінь став дибки, скинув вершника і сам упав на нього.

Тут підійшов бідолашний китаєць, що позбувся верблюда. Він був неозброєний, але, побачивши татарина на землі під конем, підбіг до нього, забрав у нього якусь чудернацьку зброю на зразок сокири і розтросив йому череп. Старому лоцманові лишилося ще впоратися з третім ворогом. Цей останній не тікав і не наступав на нього, а стояв нерухомо. Старий моряк теж спинився і почав заряджати пістоль. Побачивши це, татарин — не знаю вже, чи розумів він, що це за зброя, — помчав геть і зник з очей, так що мій оборонець здобув цілковиту перемогу.

На той час я вже трохи прочунав; коли я розплющив очі, мені здалось, що я солодко спав — я вже казав, що не розумів гаразд, де я, чому лежу на землі і що зо мною сталося. Через якусь хвилину я відчув біль, але спершу не зрозумів, де саме. Торкнувшись рукою до голови, я побачив на руці кров і тоді тільки відчув, що у мене страшенно болить голова. За хвилину я зовсім опам'ятався і зрозумів усе.

Я зірвався на ноги, схопив свою шпагу, але ворогів не було вже й сліду. На землі я побачив убитого татарина, над яким спокійно стояв його кінь. Далі я побачив свого оборонця і визволителя, який ходив подивитись, що зробив китаєць, і з зброєю в руках вертався тепер до мене. Побачивши, що я на ногах, він підбіг обняти мене і дуже зрадив, бо думав уже, що мене вбили. Побачивши кров, старий захотів оглянути мою рану; вона була несерйозна. Я й надалі не дуже страждав від удару, хіба що трохи боліло те місце, де мене вдарили, та й той біль пройшов за два-три дні.

Проте ми небагато добули цією перемогою: ми втрапили верблюда, а натомість одержали коня. Але ось що цікаво: коли ми вернулись до селища, власник верблюда став вимагати грошей за нього. Я відмовився, і справу передали до місцевого суду, тобто, сказати по-нашому,

ми з'явилися перед лицем мирового судді. Треба визнати справедливість, суддя поставився до нашої справи розумно й безсторонньо і, вислухавши обидві сторони, дуже серйозно спитав китайця, що ходив зо мною купувати верблюда, чий він слуга.

— Я не слуга,— відповів китаець,— я лише подорожував з чужинцем.

— З чийого прохання? — спитав суддя.

— З прохання чужинця,— відказав той.

— Ну, так ось що,— вирік суддя,— в той час ти був слугою чужинця; верблюда ж було передано слuzі чужинця, значить, було передано йому самому; тому чужинець повинен заплатити за верблюда.

Справді, це було так ясно, що я не міг заперечити і, дуже вподобавши такі справедливі міркування і такий точний виклад усієї справи, охоче заплатив за верблюда і послав купити нового. Повторюю — послав, а не пішов сам. Годі з мене того, що було.

Місто Ном лежить на кордоні Китайської імперії. Китайці звать його фортецею; так воно, мабуть, і було, бо, безперечно, всі татари Каракатаю — а їх налічується кілька мільйонів — не змогли б зруйнувати стін цього міста своїми луками й стрілами. Але назвати це місто фортецею під час гарматної атаки — значило б тільки розсмішити слухачів.

Ми були, як я вже казав, за два дні путі від Нома, коли по всіх шляхах було розіслано гінців попередити всіх подорожніх та каравани, щоб вони не рушали з місця, поки їм не пришлють охорону, бо силенна-сила татар, тисяч із десять, з'явилась за тридцять миль від Нома.

Погана була ця звістка для подорожніх, але вона свідчила про велику дбайливість про них з боку губернатора, і ми раділи, що матимемо конвой. Дійсно, через два дні нам прислали двісті солдатів китайського гарнізону з якогось міста і триста солдатів із Нома, і з ними ми бадьоро рушили в путь. Триста солдатів із Нома йшли спереду нас, а двісті були в ар'єргарді; наші люди йшли обабіч верблюдів з вантажем, а весь караван був посередині. В такому порядку, готові до бою, ми почували себе не слабшими за десять тисяч монгольських татар; але коли другого дня вони з'явилися, вийшло зовсім інакше.

Рано-вранці, вийшовши з невеличкого, добре розташованого містечка Шангу, нам довелось переїжджати пороном річку. Якби татари дізнались про це від розвідників, їм треба було б атакувати нас якраз тоді, коли караван переправився вже на той бік, а ар'єргард трохи відстав. Проте, вони не з'явилися.

Через три години, вступивши в пустиню, що тяглась на п'ятнадцять-шістнадцять миль, ми відразу побачили велику куряву і з цього довідались, що ворог близько. Справді, татари були зовсім під боком і вже мчали до нас чимдужче.

Китайці, що були в авангарді і напередодні так похвалялись, почали хвилюватись і раз у раз поглядати назад, а для солдата, на мою думку, це вірна ознака, що він збирається тікати. Мій старий моряк, що їхав поруч зо мною, погодився з цим і сказав:

— Сеньйоре англійцю, цих хлопців треба підбадьорити, інакше вони занастять нас усіх. Якщо татари нападуть на нас, вони не вдержаться.

— Я згоден з вами, але що нам робити? — спитав я.

— Що робити? — повторив він.— Нехай п'ятдесят наших людей стануть у них на флангах і піддадуть їм духу; тоді вони битимуться, як хоробрі серед хоробрих, а інакше всі вони накивають п'ятами.

Я зараз же під'їхав до нашого старшини і сказав йому про це. Він цілком погодився з нами. П'ятдесят наших людей стали на правому фланзі авангарду і стільки ж на лівому; решта зосталась в резерві. Двісті китайців становили окремий загін для охорони верблюдів. При потребі вони мали виділити сто чоловік для посилення нашого резерву.

Тим часом незліченними лавами надійшли татари; ми не могли сказати точно, скільки їх було, але вважали, що їх було не менше десяти тисяч. Спочатку підійшла одна ватага, роздивилась на наше розташування і пройшла якраз перед нашим фронтом. Коли вони опинились на відстані пострілу, наш старшина наказав обом флангам виступити вперед і випалити всім разом. Татари відійшли назад,— мабуть, сказати своїм, якої зустрічі ті можуть сподіватись. Очевидно, наш салют не сподобався їм, бо вони відразу ж спинились, постояли, ніби щось обмірковуючи, а тоді повернули назад, відмовившись від своїх намірів, і поки що нічого нам не зробили. В наших

умовах, що не дуже сприяли для бою з таким численним ворогом, це було дуже добре.

Через два дні ми добрались до міста Ном, чи Нон. Там ми подякували губернаторові за його дбання про нас і зібрали щось із п'ятсот шилінгів, які віддали солдатам нашої охорони. В Номі ми спочивали добу. Тут був справжній гарнізон в дев'ятсот солдатів.

Після цього ми переправились через кілька великих рік і перейшли дві страшні пустині. На перехід через одну з них, яку, як я вже казав, треба було звати нічиєю землею, ми витратили шістнадцять днів. 13 квітня ми дійшли до московського кордону. Здається, перше місто чи фортеця, що належало російському цареві, звалось Аргунь. Стояло воно на західному березі річки тієї ж назви.

Я почував велику радість, прибувши до християнської країни, як я називав її, або принаймні до країни, якою керують християни. Щоправда, московити, на мою думку, навряд чи варті назви християн, але вони вважають себе за них і по-своєму дуже побожні. Люди, що подорожувала стільки, як я, і має здатність міркувати, неминуче спало б на думку, яке то щастя народитись там, де славлять ім'я бога й спасителя і поклоняються йому, а не там, де покинуті небом люди віддаються забобонам, шанують диявола і моляться камінню та дереву, поклоняються різним страховищам, силам природи, бридким тваринам та статуям чи образам цих страховищ. У кожному місті, через яке ми проходили, була своя пагода, свої храми, свої ідоли, і темний люд поклонявся виробам своїх власних рук.

Тепер ми були в країні, де хоч зовні шанували Христа і схиляли перед ним коліна; де хоч несвідомо, але визнавали християнську віру і прикликали та славили ім'я істинного бога. Все це дуже втішило мою душу. Я поділився своїми думками з хоробрим шотландським купцем, про якого я вже розповідав, і, взявши його за руку, сказав:

— Слава богу, ми знову серед християн.

Він, посміхнувшись, відповів:

— Не радійте надто, земляче; ці московити — чудернацькі християни, і, крім самого імені, ви за кілька місяців вашої подорожі зустрінете мало християнського.

— Хай так,— відказав я.— І все ж таки це краще, ніж язичество та обожнювання дияволів.

— Але,— настоював він,— за винятком росіян — гарнізонних солдатів і жителів міст,— всю країну, понад тисячу миль спереду, заселяють найгірші й найдикіші язичники.

Так воно й було.

Ми йшли тепер найбільшими на всій земній кулі просторами суходолу, коли я правильно уявляю собі її поверхню. Ми були за тисячу двісті миль від моря на схід і щонайменше за дві тисячі від Балтики на захід та майже за три тисячі від англійських і французьких вод. Індійські й перські моря були від нас за п'ять тисяч миль на південь, а Льодовитий океан — за вісімсот миль на північ. Коли вірити декому, на північному сході по той бік полюса немає моря, тобто суходіл веде аж в Америку, сполучаючися з нею невідомо де. А втім, я міг би сказати дещо про те, чому я такі думки вважаю за помилкові.

Вступивши в московитські володіння, ми, аж поки не дійшли до великих міст, не помітили нічого особливого. Всі річки там течуть на схід. Так було позначено й на картах у деяких членів нашого каравану. Вони вливаються у велику річку Амур, що впадає в Східне море чи то Китайський океан.

За кілька миль на північ від цієї річки є теж великі річки, що течуть прямо на північ так само, як Амур тече на схід. Усі вони впадають у велику ріку Тартарус, названу так ім'ям найбільш північного народу — монгольських татар, що, за словами китайців, є перші татари на світі, а за твердженням наших географів, є ті самі Гог і Магог, про яких згадує біблія.

Ці річки, як і всі інші, про які я ще згадаю, течуть на північ і доводять, що Льодовитий океан межує тут з суходолом. Отже, немає ніяких підстав, що земля в цих місцях тягнеться аж до з'єднання з Америкою і що північне й східне море не зливаються. Більше я про це не буду говорити. Така була тоді в мене думка, тому я й занотував її тут.

Ми посувались легкими, невеличкими переходами від річки Аргунь і були дуже вдячні московському цареві, що він усюди, де тільки можливо, побудував тут селища. В цих селищах перебувають гарнізони солдатів; вони

нагадують ті римські сторожові застави в найдальших кутках імперії, що були, як я читав, і в Британії, щоб захищати торгівлю та давати притулок подорожнім. Скрізь, куди ми прибували, губернатори й солдати гарнізону були росіяни й християни; а тубільці були язичники, приносили жертви своїм ідолам, поклонялись сонцю, місяцеві, зорям і всім небесним силам. До того ж це були найбільші дикуни й варвари, яких нам будь-коли доводилось бачити; вони тільки не їли людського м'яса, як наші американські дикуни.

Потвердження цього ми мали в місцевості між Аргуню, де ми вступили в російські володіння, та російсько-татарським містом Нерчинськом. Ця подорож безкраєю пустинею та лісами тривала двадцять днів. Поблизу Нерчинська в одному селищі я захотів ознайомитися з побутом дикунів. Це був найгрубіший і найогидніший побут. Здається, того дня у них були великі жертвоприношення. На старому пні поставили дерев'яного ідола, гидкого, як сам диявол. Голова в нього була така, якої не побачиш у жодної тварини на землі; вуха нагадували козлині роги й були величезні; очі — як п'ятишилінгова монета, а ніс — ніби кривий баранячий ріг; рот широкий, чотирикутний, як у лева, з страшними карлючкуватими зубами, як дзьоб у папуги. Він був одягнений у вивернуту овечу шкуру, на голові була велика татарська шапка з двома випнутими крізь неї рогами. Він мав футів вісім заввишки, але був без ніг і без ніякої пропорції в частинах.

Це опудало стояло за селищем. Підійшовши до нього, я побачив шістнадцять-сімнадцять чоловіків чи жінок, — з їхнього одягу й головного вбрання не можна було дізнатись про це, — що лежали ниць навколо цієї грізної безформної колоди. Вони не рухались, немов самі теж були дерев'яними чурками. Так я й гадав спочатку, та коли підійшов ближче, вони раптом схопились, завили, як собаки, і подались геть, видимо, невдоволені, що ми завадили їм молитись. Трохи віддалік від цього страховища, коло якогось намету чи хижі, вкритої овечими та коров'ячими шкурами, стояли три різники, — так я подумав, побачивши в них у руках довгі ножі, — а під хижею лежали три зарізані барани і одно теля. Це, очевидно, і були жертви бездушній колоді-ідолові, а різники — його жерці. Оті сімнадцять чоловік, що лежали навколо ідола,

були, напевне, жертводавці, які підносили свої молитви до цього дерев'яного опудала.

Сказати правду, мене страшенно обурило їх безглуздя та дурна прихильність до цієї колоди. Та й справді, тяжко було бачити, як найкраще, найславніше боже створіння, наділене від бога такими перевагами перед іншими, поставлене вище за всі його витвори, обдароване розумною душею з великими здатностями, щоб вона могла величати свого творця й мати ласку духа святого,— бачити, як це створіння боже так звиродніло, що шанує страшну нікчемність, схиляється перед витвором власної уяви, вирядженим у лахміття і подібним до якогось страховища. І все це був наслідок темряви — ота диявольська віра, яку витворив сам нечистий з заздрощів до творця, якому поклонялись його створіння. Сам сатана спокусив їх на цю мерзотну, гидку, звірячу віру в себе, від якої вся природа повинна здригнутись.

Але нащо всі ці дивування й міркування? Так воно було; все це я бачив на власні очі, і тут нема чому дивуватись чи вважати все це за неможливе. Страшенно розлютований, під'їхав я до страховища і шпагою розрубав шапку на його голові так, що вона зависла на рогах, а один із моїх супутників схопив баранячу шкуру, що була на ідоліві, і шарпнув її. Несамовитий крик та виття розітнули повітря, двісті-триста людей з луками й стрілами кинулись на нас, і я був радий, коли нам пощастило втекти. Проте трохи згодом я вирішив відвідати їх удруге.

Наш караван перебув три ночі в місті за чотири милі звідти; ми мали на меті закупити коней: кілька наших коней кульгали і зробились непридатними через погані шляхи та довге подорожування пустинею. Отже, я мав час здійснити свій намір. Я сповістив про це шотландського купця з Московії, який перед тим уже довів нам свою відвагу, розповівши йому про все, що бачив, і поділившись своїм обуренням з нікчемності, до якої може дійти людська істота. Я сказав йому, що твердо вирішив, коли знайдеться четверо-п'ятеро добре озброєних людей, згодних піти зо мною,— добратись до того гидкого й нікчемного ідола і знищити його. Тоді ці темні люди зрозуміють, що він не має сили захистити навіть самого себе, і що, значить, поклоняться і моляться йому безглуздо,

бо він іще менш спроможний допомогти своїм жертводавцям.

— Ваш запал, може, й чудовий,— сказав він,— але чого ви цим доб'єтесь?

— Чого? — повторив я.— Я помшусь за боже ім'я, ображене цим обоженням диявола!

— Як ви цього досягнете, коли ці люди не знатимуть причини ваших дій? От коли б ви могли поговорити з ними, пояснити, впевнити їх! А так вони тільки нападуть на вас і поб'ють, бо вони завзяті молодці, особливо коли боронять своїх ідолів.

— Може, зробити це вночі й залишити їм письмовне, їхньою мовою, пояснення? — спитав я.

— Письмовне! — відказав він — Та серед цих п'яти народностей ви не знайдете жодної людини, яка знала б хоч єдину букву або змогла б прочитати єдине слово чи своєю, чи іншою мовою.

— Проклята темнота! — скрикнув я.— А втім, мені дуже хочеться виконати свій намір. Може, сама природа допоможе їм зрозуміти з цього, які вони жалюгідні тварини, коли поклоняються такій гидоті.

— Ну що ж, сер,— сказав він,— коли ваш запал так пориває вас, доведеться вам спробувати. Пам'ятайте тільки, що ці дикуни — підданці московського царя, і коли ви їх розлютуєте, ручусь, що вони тисячами з'являться до нерчинського губернатора скаржитись та вимагати помсти. Якщо він відмовить, закладаюся, що вони повстануть, і спалахне нова війна з татарами.

Признатися, ці слова на якийсь час примусили мене замислитись; а втім, я тримався свого. Весь той день я не мав спокою, обмірковуючи, яким чином здійснити свій намір. Надвечір, гуляючи в місті, я несподівано зустрівся з шотландським купцем, що хотів поговорити зо мною.

— Здається, я відмовив вас від вашого доброго наміру,— сказав він,— і це мене турбує, бо я не менш за вас ненавиджу ідолів та язичеську віру.

— Правда, ви трохи розхолодили мій запал,— відповів я.— Проте думки мої не змінились, і я сподіваюся зробити ще по-своєму, коли ми від'їжджатимемо звідси, хоч би мене й віддали за це на поталу тим дикунам.

— Ні, ні! — скрикнув він.— Не дай боже, щоб вас віддали цій юрбі звірюк. Цього не зроблять, бо це ж було б убивством.

— А що ж, на вашу думку, зроблять вони зо мною?— спитав я.

— Що зроблять? Я розкажу вам, як вони покарали нещасного росіянина, що зневажив їх релігійні почуття так само, як і ви. Вони захопили його в полон, поранивши стрілою в ногу, так що він не міг утекти. Прив'язавши його голого до голови свого ідола, вони стали навколо і пустили в нього стільки стріл, скільки могло вмістити його тіло, а потім спалили його на жертву своєму ідолові.

— Це був той самий ідол? — спитав я.

— Той самий,— ствердив він.

— Гаразд,— сказав я,— а тепер і я розповім вам дещо.

І я розповів, як на Мадагаскарі наші спалили й зруйнували ціле село, вбиваючи чоловіків, жінок і дітей у відплату за подібне вбивство одного з наших людей. Скінчивши, я додав, що нам слід зробити таке й з цим селом.

Шотландець дуже уважно вислухав моє оповідання, але, коли я висловив бажання піти за цим прикладом, сказав:

— Ви дуже помиляєтесь: це не те село, про яке я розказав вам; те аж за сто миль звідси. Але ідол той самий; вони возять його з процесіями по всій країні.

— Значить, цей ідол мусить прийняти кару за такі діла, і він прийме її, коли тільки я доживу до завтра,— мовив я.

Мій намір та рішучість, видно, припали йому до серця, і він заявив, що я піду не сам, що він теж пристане до мене й закличе з собою одного дужого земляка, «надзвичайно завзятого,— додав він,— у своїй ненависті до цього чортовиння». Незабаром шотландець привів свого товариша, теж шотландця, якого він звав капітаном Річардсоном, і я докладно розповів йому про все бачене і про свій намір. Він відповів, що піде зо мною, хоч би йому довелось заплатити головою. Ми умовилися йти лише втрьох. Я запропонував йти з нами і моему компаньйонові, але він не захотів, сказавши, що він ладен допомагати мені завжди, але ця експедиція йому не до

смаку. Отже, ми вирішили взятись до справи втрьох, захопивши з собою лише мого слугу, і здійснити наш намір цієї ж ночі, по змозі зберігаючи таємницю.

Проте, розміркувавши як слід, ми вирішили відстро-чити наш замах до другої ночі, напередодні того ранку, коли наш караван мав вирушити в дальшу путь. Нам здавалось, що губернатор не зможе задовольнити вимог татар і видати нас, коли ми будемо за межами його володінь. Шотландець, непохитний у своїх намірах і хоробрий у проведенні їх у життя, приніс мені татарське вбрання з овечих шкур, шапку, лук та стріли. Так само вбезпечив він і себе та свого земляка, щоб дикуни, побачивши нас, не впізнали відразу, хто ми такі.

Цілу першу ніч ми готували горюче, змішуючи його з порохом, спиртом та іншими речовинами, які могли роздобути. У нас було ще трохи смоли в горщику; наготувавши все це, ми рушили в путь.

Ми добрались до того місця годині об одинадцятій уночі і впевнились, що дикуни не сподівались небезпеки для свого ідола. По небу пливли хмарки, але місяць світив досить ясно, і видно було, що ідол стоїть на тому ж самому місці. Люди відпочивали. Світилось тільки під тим наметом, де ми бачили трьох жерців, яких тоді прийняли за різників. Підкравшись під самі двері, ми почули розмову шести, а може й семи осіб і зрозуміли, що, коли ми запалимо їхнього ідола, ці люди відразу ж вибіжать із намету боронити його. Що ж було нам робити з ними? Спочатку ми хотіли викрасти ідола і спалити його десь-інде, але, взявшись за нього, побачили, що він надто важкий для нас, і знову завагались. Капітан Річардсон радив запалити хижу й перебити поодиноці всіх тих, що вискакуватимуть із неї, але я на це не згодився, бо не хотів убивати їх, коли цього можна буде уникнути.

— Тоді ось що ми зробимо,— сказав шотландець-купець,— ми спробуємо взяти їх у полон, зв'яжемо їм руки й поставимо тут — нехай дивляться, як ми спалюємо їх ідола.

З нами було багато мотузок, якими ми обе'язали горюче. Ми вирішили напасти спочатку на цих людей, по змозі без шуму. Насамперед ми постукали в двері. Коли один із жерців підійшов до виходу, ми схопили його, затулили йому рот і зв'язали руки за спиною,

а тоді відвели його до ідола; ми заткнули йому рот, щоб він не міг кричати, і, зв'язавши ноги, залишили його на землі.

Потім двоє з нас стали коло дверей, чекаючи, щоб другий вийшов довідатись, у чому річ; але, прождавши марно, аж поки третій наш супутник вернувся до нас, ми знову потихеньку постукали. Відразу з'явилось двоє жерців; ми зробили з ними так само, і теж поклали їх коло ідола, на деякій відстані один від одного. Вернувшись, ми побачили надворі ще двох жерців, а третій стояв у дверях. Двох ми схопили й зв'язали, а третій подався назад у намет і закричав. Мій шотландець-купець кинувся слідом за ним і, взявши виготовлене нами знадіб'я, що могло лише диміти та смердіти, запалив його й кинув усередину намету. Тим часом другий шотландець і мій служник заходились коло двох тільки що зв'язаних людей і, прив'язавши їх за руки, відвели до ідола; лишивши їх там дивитись, як він рятуватиме їх, вони швидко вернулись до нас.

Коли кинуте нами знадіб'я нацадило в наметі так, що люди вже почали задихатись, ми кинули туди невеличкий шкіряний кошіль з іншою речовиною, що запалала, немов свічка. Слідом за цим ми ввійшли в намет і побачили, що в ньому залишилось тільки четверо чоловіків, які, здавалось, якраз приносили жертву дияволі. Вони тремтіли від страху і не могли вимовити ні слова:

Ми схопили їх, зв'язали, як і інших, і все це без жодного звука. Треба сказати, що ми передусім винесли їх із намету, бо й самі не стерпіли чаду. Потім ми знесли їх усіх до ідола і почали поратись коло нього. Спочатку ми обмазали його та одягу на ньому смолою та іншими, що були в нас, речовинами. В очі, вуха та рот ми йому поклали порошу, шапку начинили йому горючим і, використавши все горюче, що було з нами, почали шукати, чого б додати ще. Мій служник пригадав, що бачив коло намету велику купу соломи та очерету — не пам'ятаю вже. Він та один із шотландців побігли туди й принесли цілі оберемки. Зробивши це, ми принесли наших полонених, розв'язали їм ноги, звільнили роти і, поставивши їх проти їх бридкого ідола, запалили його.

Ми залишались тут іще з чверть години, поки порох, що був в очах, вухах та роті ідола, не вибухнув і роз-

трошив його; від опудала залишилась тільки обгоріла колода. Підкинувши сухого гілля й побачивши, що незабаром усе згорить дощенту, ми збиралися вже йти, коли шотландець-купець сказав:

— Ні, йти ще не можна, бо ці бідолашні дурні всі кинуться у вогонь, щоб згоріти вкупі з своїм ідолом.

Отже, ми стояли там, поки все гілля не згоріло, і тільки тоді пішли геть.

Вранці ми з'явилися серед наших товаришів-подорожніх і почали старанно готуватись до від'їзду. Нікому й на думку не спадало, що ми провели ніч не на своїх ліжках, як це личить усякому мандрівникові перед важкою дорогою.

Та на цьому не скінчилось. Другого дня перед міською брамою з'явилась безліч татар не лише з цього села, а, мабуть, із сотні інших, зухвало вимагаючи від російського губернатора видати їм злочинців, що тяжко образили їх жерців та спалили великого Чам-Чі-Тонгу — таким ім'ям звали вони те страховище, якому поклонялись. Жителі Нерчинська спочатку дуже стурбувались: казали, ніби татар не менше тридцяти тисяч, а за кілька днів число їх зросте до сотні тисяч.

Російський губернатор послав заспокоїти їх найкращими словами. Він запевняв, що нічого не знає про цю справу; що з його гарнізону жоден солдат не був відсутній тієї ночі; що це, напевне, зробив хтось інший і що коли татари викриють злочинців, він суворо покарає їх. На це татари згорда відповіли, що вся країна шанує великого Чам-Чі-Тонгу, який живе на сонці, і що ніхто не зважиться знущатися з його подоби, крім невір-християн (так вони їх звали), і що вони оголошують війну всім росіянам — цим невірам і християнам.

Уникаючи сварки та приводів до війни, — бо цар суворо наказав поводитися з завойованими татарами лагідно та чемно, — губернатор терпляче вислухав їх і намагався заспокоїти гарними словами. Нарешті він сказав їм, що сьогодні вранці рушив караван у Росію, і що, можливо, ідола спалив хтось із мандрівників. Коли це задовольнить їх, він пошле з'ясувати цю справу. Вони трохи заспокоїлись, а губернатор надіслав до нас гінця, який докладно розповів про все й сказав, що коли це зробив хтось із нашого каравану, то йому треба негайно тікати. Та й незалежно від того, винні ми чи ні, гінець

радив нам посуватися вперед якомога швидше, а губернатор, мовляв, тим часом затримуватиме татар.

Губернатор справді поставився до нас по-дружньому. Коли звістка про спалення ідола дійшла до каравану, ніхто в ньому не знав нічого про цю справу; найменше вважали за винних нас, тому ніхто нас не допитував. Наш начальник послухав, проте, поради губернатора, і ми йшли дві доби, не спиняючись надовго, поки не дійшли до села Плоти. Там ми теж лишались недовго і рушили в путь до Яравени. Це також була колонія московського царя, і там ми почували б себе в безпеці. Треба сказати, що саме тут починалась велика безіменна пустиня в два-три дні переходу, про яку я в свій час розкажу докладніше. Другого дня ми побачили позаду нас хмару куряви і здогадалися, що то за нами женуться татари. Ідучи берегом великого озера Чани, ми побачили на протилежному, північному березі численну татарську кінноту. Татари, так само як і ми, прямували на схід, але, на щастя, ми пішли південним берегом. Через два дні вони зникли. Гадаючи, що ми йдемо спереду, вони поспішали до Уди — величезної річки далі на північ; в тому місці, де ми підійшли до неї, вона була неширока, і її можна було перейти бродом.

Надвечір третього дня вони, чи то догадавшись, що помиляються, чи то одержавши якусь звістку, почали насуватися на нас. Ми саме отаборилися в дуже гарному місці і розташувались на ночівлю. Караван пройшов пустинею ще тільки миль п'ятсот; а до Яравени, куди лишалося ще два дні путі, не було жодного міста. По цей бік озера в пустині траплялись ліси та невеликі річки, що всі впадали у велику річку Уду. Ми спинились у вузькій долині, між двома невеликими, але густими гайками і розташувались, чекаючи нападу вночі.

Крім нас чотирьох, ніхто не знав, чому за нами гнались; але каравани в цій пустині завжди укріплюють на ніч свої табори, неначе від цілої армії розбійників, бо татари вештаються тут численними ордами. Отже, переслідування не здавалось нікому чимсь незвичайним.

Цієї ночі наш табір розташувався так вигідно, як ніколи за всю нашу дорогу. Ми стояли між двома гайками, перед нами протікала маленька річка. Ми захистили фронт, як тільки могли, постягавши до купи всі наші тюки, поставивши верблюдів та коней в одну лінію

на нашому березі річки, і, зрубавши кілька дерев, захистили тил.

Так лаштувались ми на ніч, але ворог з'явився раніше, ніж ми скінчили. Цього разу вони не напали на нас, як злочинці, а спершу прислали до нас трьох посланців, пропонуючи видати їм людей, що зневажили їх жерців і спалили їх бога Чам-Чи-Тонгу, щоб вони могли так само вогнем покарати злочинців.

Наші люди страшенно здивувались, почувши таку звістку, і почали пильно вдивлятися в очі один одному, стараючись знайти винних. Начальник каравану відповів, що ніхто з нашого табору не причетний до цього злочину; що ми мирні купці і подорожуємо в своїх справах; що ні їх, ні кого іншого ми не образили, і що вони мусять шукати своїх напасників десь-інде, а не серед нас. Він просив їх дати нам спокій, додавши, що ми зуміємо постояти за себе.

Наша відповідь не задовольнила татар, і на світанку коло табору з'явилась велика юрба, що вкрила весь берег річки. Ми дуже збентежились, бо їх було не менше десяти тисяч. Якийсь час вони стояли й дивились на нас, а тоді раптом, зчинивши страшний галас, випустили в нас безліч стріл; та ми добре загородились тюками, і, наскільки я пам'ятаю, жоден із нас не постраждав.

Згодом ми побачили, як татари посунули трохи праворуч, і стали чекати нападу з тилу. Нас врятував один хитрий хлопець, — яравенський козак, що був на московській службі. Він гукнув до нашого начальника, що спроводить татар геть до Шилки — так звалось місто за чотири-п'ять днів переходу на південь. Забравши свій лук та стріли, він скочив на коня й поскакав назад, ніби вертаючись до Нерчинська. Потім, накинувши великий круг, він під'їхав до татар, і, вдаючи з себе посланця, сказав їм, що люди, які знищили їх Чам-Чи-Тонгу, пішли з караваном невірних, тобто християн, до Шилки, де вони вирішили спалити тунгуського бога Шал-Ісара.

Хлопець добре говорив по-татарськи і так спритно розіграв цю комедію, що вони відразу ж повірили йому і негайно поскакали до Шилки. Через три години ми їх уже не бачили, більше ніколи про них не чули і не знаємо, були вони в тій Шилці чи ні.

Після цього ми мирно подорожували до міста Яравени, де був російський гарнізон. Там ми відпочили п'ять

днів, бо караван був стомлений останнім переходом та безсонною ніччю.

Від Яравени ми двадцять три дні йшли страшною пустинею. В дорогу ми запаслись кількома наметами, щоб вигідніше було ночувати, а наш начальник купив шістнадцять возів, чи фургонів, для води та провізії. Вночі ними загороджували наш невеличкий табір, і коли б з'явилась якась татарська ватага, вона не вчинила б нам шкоди.

Відбувши таку подорож, ми, звичайно, потребували відпочинку. В цій пустині ми не бачили ні оселі, ні дерева, ні навіть кущика. Багато зустрічали ми мисливців, що полювали на соболів. Всі вони були татари з Монгольської Татарії, до якої належала й ця країна. Вони часто нападають на невеличкі каравани, хоч ми ніколи не зустрічали їх численними ватагами. Мені дуже хотілось побачити хутра соболів, на яких вони полювали, але мені ні разу не довелось розмовляти з ким-небудь із них: вони не зважувались підійти до нас, а ми боялись відбитись від своїх.

Пройшовши цю пустиню, ми вступили в досить залюднену місцевість; ми там побачили побудовані московським царем міста й застави, де стояли гарнізони для охорони караванів та захисту населення від татар, бо інакше від них нікому не було б спокою. Його царська величність видав суворий указ охороняти каравани й купців і наказав при першій чутці про татарську ватагу виводити негайно загони солдатів супроводити каравани від станції до станції.

Удинський губернатор, з яким шотландський купець був знайомий і якого я відвідав разом з ним, запропонував дати нам п'ятдесят чоловік охорони до найближчої станції, якщо ми передбачаємо яку-небудь небезпеку.

Я думав раніше, що, наближаючись до Європи, ми натрапимо на залюдненішу місцевість і цивілізованіше населення; але я помилився. Ми мали перейти ще землі тунгусів, де спостерегли такі ж самі та навіть більші ознаки варварства і те ж саме ідолопоклонство. А втім, їх завоювали й цілком підкорили московити, тому вони не були такі страшні, хоч своїм грубим поведженням, язичеством та многобожжям переважають всі народи світу. Вони вдягаються в звірячі шкури; їх житла теж

зроблені із звірячих шкур. Відрізнити чоловіка від жінки не можна, бо в усіх однаково коряві обличчя, однаковий одяг. Взимку, коли землю вкриває сніг, вони живуть під землею, в печерах, з'єднаних між собою підземними ходами.

Коли в татар Чам-Чі-Тонгу був ідолом для всього села чи краю, то в тунгусів ідоли були під кожним наметом, у кожній печері. До того ж вони поклоняються зорям, сонцю, воді, снігові і взагалі всьому, що перевищує їх розуміння, а розуміють вони дуже мало і тому шанують майже всі сили природи та кожную незвичну для них річ.

Далі я не розповідатиму ні про країну, ні про людей, коли це не буде безпосередньо стосуватись мого оповідання. Мені не трапилось ніяких особливих пригод у цій місцевості, що лежить за чотириста миль від згаданої вище останньої пустині. Половина країни теж являла собою пустиню, що забрала в нас дванадцять днів надзвичайно важкої дороги; ми не бачили там жодного житла, дерева та куща. Нам знову довелось везти з собою провізію, воду й хліб. Вийшовши з цієї пустині, ми через два дні добрались до Єнісейська — московського міста чи станції на березі великої річки Єнісею. Нам казали, що ця річка відділяє Європу від Азії.

Тут ідолопоклонство й темнота панували скрізь, крім московських гарнізонів. Уся країна між річками Об'ю та Єнісеєм — язичеська, а населення — такі ж самі варвари, як і найдальші татари або перше-ліпше плем'я в Азії чи в Америці. Я зазначив це московитським губернаторам, з якими мав нагоду розмовляти, і зауважив, що ці дикуни не стали культурнішими й ближчими до християнства, відколи вони опинились під владою Москви. Вони погодилися з цим, але казали, що це їх не обходить і що, коли цар побажає повернути до християнства своїх сибірських, тунгуських та татарських підданців, він муситиме доручити цю справу попам, а не солдатам. До цього вони, несподівано для мене, цілком одверто додавали, що їх монарх не так потребує повертати людей до християнства, як до російського підданства.

Від цієї річки до великої річки Обі ми йшли дикою, необробленою місцевістю. Земля тут родюча, але тут надто мало населення. Усі жителі — язичники, крім засланих із Росії; сюди, на обидва береги Обі, висилають

російських злочинців, не покараних смертю, і втекти звідси для них майже неможливо.

Про свої власні справи аж до приїзду до Тобольська, столиці Сибіру, я не можу розказати нічого особливого; а в Тобольську мені довелось перебути якийсь час, і ось чому.

Ми подорожували вже майже сім місяців. Починалась зима; ми з компаньйоном почали радитись, обговорюючи свої дальші плани. Ми їхали в Англію, а не в Москву, і нам треба було вирішити, як найшвидше добратись туди. Дехто радив нам їхати саньми та оленями, щоб проїхати по снігу взимку. Нам такого наговорили про цю подорож, що коли б розповісти про неї докладно, вона здавалася б неймовірною; казали, ніби росіяни більше подорожують взимку, ніж улітку, бо саньми можна їхати і вдень і вночі; сніг, зледенівши, вкриває всю природу — з горами, долинами, річками, озерами, так що все стає рівним і твердим, як камінь, і вони плавно їдуть по снігу, зовсім не зважаючи на те, що під снігом.

Та мені не довелось зробити такої зимової подорожі. Я їхав в Англію, а не в Москву, і мав на вибір два маршрути: або їхати далі з караваном до Ярославля, а звідти, прямуючи на захід, добратись до Нарви та Фінської затоки, і тоді сухопуттям чи морем їхати в Данціг, де можна було вигідно продати мій китайський товар; або ж покинути караван в одному містечку на річці Двіні, звідти шість день плити за водою до Архангельська, а там, напевне, трапилося б судно в Англію, Голландію або Гамбург.

Але їхати взимку будь-яким із цих двох шляхів було необачно. Поки ми встигли б добратись до Данціга, Балтійське море вже вкрилося б льодом. А їхати сухопуттям в цих країнах було б іще небезпечніше, ніж у Монгольській Татарії. Так само нерозсудливо було б вирушити й до Архангельська, де в жовтні не буває жодного корабля; навіть купці, що живуть там улітку, виїжджають узимку, коли відходять останні кораблі, на південь у Москву; отже, я лише терпів би від холоду та нестачі провізії, якби залишився на цілу зиму в тому спустілому місті. Мені здавалось найкращим відпустити караван і перезимувати в Сибіру, в Тобольську, що лежить на шістдесятому градусі північної широти. Тут я міг би бути

певним, що протягом усієї холодної зими я матиму досить провізії, якої тільки можна там дістати, тепле приміщення й паливо і, нарешті, порядне товариство. Та про це я докладно розповім трохи далі.

Тепер я був у зовсім іншому кліматі, ніж на моєму улюбленому острові, де я ніколи не терпів від холоду,— хіба що тоді, як хворів на пропасницю. Навпаки, там мені важко було ходити вдягненим, і я ніколи не розкладав вогнища, щоб зготувати страву, інакше, як на вільному повітрі. Тепер я замовив собі три добрі куртки й до них довге та широке вбрання з міцними застібками. Все це було підбите хутром, щоб було тепліше.

Залишалось ще знайти теплий будинок. Признатися, я дуже не люблю наших англійських камінів, що гріють тільки, поки в них горить. Знайшовши помешкання з шести кімнат, я звелів поставити посередині величезну грубу, мов горно; димар від неї виходив з одного боку, а з другого були дверці для палива. Всі шість кімнат рівномірно опалювались, і вогню не було видно,— так само як у наших англійських банях.

З цією системою опалення у нас завжди була рівна температура в усіх кімнатах; тепло зберігалось, хоч надворі й був мороз; у кімнатах завжди було тепло, вогню ми не бачили і від диму не терпіли.

Найдивніше з усього те, що я зустрів там добре товариство. Адже країна ця дика, як і найдальша північ Європи, і лежить близько від Льодовитого океану, лише за кілька градусів від Нової Землі. Але сюди засилають політичних злочинців із Росії, тому в цьому місті було багато вельмож, князів, полковників — одно слово, дворян усіх рангів: із поміщиків, із військових, із двірських. Тут проживав відомий князь Голіцин з сином, старий генерал Робостийський і ще чимало поважних осіб та кілька дам.

Мій купець-шотландець, з яким я тут розлучився, познайомив мене де з ким із засланців. Протягом довгої зими, яку мені довелось перебути тут, вони розважали мене своїми приємними відвідинами. Одного разу, розмовляючи з князем ***, колишнім міністром, що позбувся царської ласки, я розповів йому свою незвичайну історію. Спочатку він казав мені про велич, розкіш, просторі володіння та самодержавство російських імператорів. Я перебив йому мову, відказавши, що я ще могутніший

і абсолютніший монарх, ніж московський цар, хоч мої володіння не такі великі, та й підданців у мене не так багато. Російський вельможа трохи здивувався і, втупивши в мене очі, запитав, як треба розуміти мої слова.

Я відповів, що він перестане дивуватись, коли я йому все поясню. Передусім, я сказав йому, що життя й багатство моїх підданців цілком у моїх руках, і, незважаючи на мій абсолютизм, жоден мій підданиць не піде проти мене чи моєї влади. Тут вельможа похитав головою й зауважив, що в цьому я справді маю перевагу перед їх царем. Далі я сказав, що всі землі в моєму королівстві — мої власні; що всі підданці — мої прибічники, до того ж з їхньої доброї волі; що всі вони готові обстоювати мене до останньої краплі крові і що жоден тиран, — бо за такого я себе визнавав, — не здобув такої загальної любові і разом з тим не завдавав такого жаху своїм підданцям.

Позабавивши гостей усіма цими загадками про свою владу, я нарешті відкрив усю правду і докладно розповів про своє життя на острові; як я порядкував там і собою, і своїми підданцями — одно слово, те, про що я вже писав. Мое оповідання дуже захопило їх, особливо князя; він, зітхнувши, сказав, що справжня життєва велич — це влада над собою; що він не проміняв би такого становища на всю могутність російського царя; що він вбачає більше щастя в самотності свого заслання, ніж у високій владі, яку він мав при дворі свого монарха; і що найвища мудрість — це пристосувати свою вдачу до всяких обставин і зберігати внутрішню рівновагу при всяких ударах долі. Потрапивши сюди, казав він, він рвав на собі волосся й одержу, як і інші, що були тут перед ним, але трохи згодом розсудливість змусила його придивитись до себе й до всього, що оточувало його. Він пересвідчився, що, коли людина замислюється як слід над життям всесвіту, над тим, як мало дбає цей світ про справжнє життя, тоді вона стає спроможною створити сама собі щастя, цілком відповідно до своїх бажань і планів і лише при маленькій допомозі від світу. Дихати повітрям, мати потрібну для життя їжу, потрібний для тепла одяг, вільно рухатись ради здоров'я — оце й усе, що, на його думку, може дати нам світ. Велич, влада, багатство, розваги дають велику втіху, проте він переконався, що все це задовольняє переважно ганебні при-

страсті: честолюбство, гордість, пиху, похоть — ці витвори найгіршої частини людської душі. Пристрасті, які є вже злочини самі по собі, носять у собі, крім того, сім'я інших найрізноманітніших злочинів і не мають нічого спільного з тією чеснотою, яку дає нам мудрість, і з благодаттю, що робить нас християнами. Вільний від гаданого добробуту, з якого він тішився раніше, він може тепер бачити всі його темні, найгірші наслідки. Він упевнився, що лише чеснота дає справжню мудрість, багатство та велич і зберігає людину на путі до блаженства в майбутньому житті. А тому, казав він, вони щасливіші в своєму засланні, ніж їх вороги, що й досі володіють багатством і славою, яких вони позбавлені.

— Запевняю вас, пане,— додав він,— я виходжу не з політичних міркувань, не з своїх сучасних обставин, які багатьом здаються сумними. Коли я хоч трохи знаю себе, я дійсно не хочу вертатись додому. Навіть коли б мій цар закликав мене і запропонував вернути мені весь мій колишній добробут, я, повторюю, все ж таки не захотів би вернутись, так як і моя душа, звільнившись із в'язниці тіла й зазнавши блаженства майбутнього життя, не захоче вернутися в кайдани плоті, щоб, залишивши небо, знову жити серед бруду й мерзоти людських діл.

Князь сказав усе це так чуло й палко і таке зворушення відбилось на його обличчі, що, очевидно, він справді був певен своїх слів, та й не було причини не довіряти його щирості.

Я відповів йому, що вважав себе за монарха в своїй державі, про яку я розповів, але тепер я бачу, що він не лише монарх, а й великий переможець, бо хто подолав свої надмірні бажання й цілком опанував себе, чий розум остаточно підкорив собі волю, — той незрівнянно вищий за кожного, хто перемагає якусь країну.

— Проте, мілорд,— сказав я,— дозвольте мені поставити вам одне запитання.

— Будь ласка,— відповів князь.

— Коли б вас звільнили від кари, чи не скористувався б ви цим, щоб покинути заслання?

— Чекайте,— сказав він,— ваше запитання складне, треба його виточити, дати йому правильне визначення, щоб правдиво відповісти на нього. Сказати вам від щирого серця, я не знаю нічого в світі, що примусило б мене

залишити місце мого заслання й вернутись на батьківщину, крім двох речей: по-перше — мої родичі, а по-друге — тепліший клімат. Але запевняю вас, що вернутись до розкоші, до двору, до пошани, до всієї метушні, якої не збудешся на посаді міністра, до всього безумства двірського життя,— запевняю вас, що коли б мій володар цієї ж хвилини оповістив, що вертає мені все те, чого він раніше позбавив мене,— я, наскільки я знаю себе, не залишив би цього дикого краю, цих пустинь та замерзлих озер ради палацу в Москві.

— Проте, мілорд, — провадив я, — ви позбавлені не лише розваг двірського життя, влади, могутності й багатства, але й найзвичайніших життєвих вигод. Напевне, ваші маєтки конфісковані, ваше майно сплюндроване, і коштів, які ви маєте тут, не вистачає на звичайні життєві вимоги.

— Так,— відповів він,— ви говорите це тому, що й досі вважаєте мене за вельможу чи князя. Я таки справді — князь; але тепер ви мусите бачити в мені лише людину, що нічим не різниться від усіх інших людей. Тому я не боюсь нестатків, аби тільки не захворіти і не стати калікою. Та покиньмо сперечатись. У цьому місті нас п'ять високопоставлених осіб. Ми живемо дуже відлюдно, як і личить засланням. Нам пощастило врятувати дещо після загибелі наших багатств, і ми не примушені діставати собі їжу полюванням; але й бідні солдати, що не мають такої підмоги, живуть не гірше за нас. Вони ходять у ліси, полюють на лисиць та соболів і, попрацювавши один місяць, мають чим годуватись цілий рік. Прожиток тут недорогий, діставати все потрібне для нас не важко,— оце відповідь на ваше запитання.

Я не маю змоги докладно переказати всі мої розмови з цією справді видатною людиною. В них виявилось глибоке розуміння життя, підтримане релігією та мудрістю. Він щиро зрікся світової марноти і залишився таким до останку. Це цілком ствердила пригода, про яку я розповім трохи згодом.

Я прожив тут вісім місяців, зима була темна й люта. Холоднеча стояла така, що я не міг висунутися з дому інакше, як закутаний у хутра та з хутряною маскою на обличчі або, краще сказати, в капюшоні з дірками для рота та очей. Протягом трьох місяців тьмяні дні тривали лише п'ять годин на добу, але ночі були не дуже темні

через ясну погоду та сніг. Наших коней ми держали в підземеллі, де вони, сказати правду, голодували. Що ж до наших слуг,— бо ми домовили тут людей ходити за кіньми та служити нам,— то вони іноді відморожували собі пальці на руках та ногах, і нам доводилось їх відігрівати.

Щоправда, в кімнатах у нас було тепло. Будинок був міцний, з дуже товстими стінами, вікна — невеликі, з подвійними рамами. Харчувались ми в'яленим оленьчим м'ясом; хліба було вдосталь, так само й різної сушеної риби. Траплялася іноді й баранина, й буйволятина. Всю провізію на зиму заготовлюють тут іще влітку і добре прокопчують. Ми пили міцну російську горілку, змішану з водою, а на свята — мед, замість вина. Мед був чудовий. Мисливці, що полювали в усяку погоду, привозили нам свіжу оленину, а іноді й ведмежі лопатки, але вони здались нам несмачними. Ми мали великий запас чаю, яким частували наших друзів. Коротко кажучи, ми жили спокійно і в достатку.

Настав березень, і дні значно подовшали. Покращала й погода. Дехто з мандрівників лаштувався їхати на санях, але я вирішив їхати до Архангельська, а не до Балтійського моря через Москву, і тому не дуже квапився: я добре знав, що європейські кораблі приходять до Архангельська не раніше, ніж у травні, а то й у червні, і що коли я доберусь туди на початку серпня, то жоден корабель ще не вирушить у поворотну путь. Ось чому всі подорожні виїхали раніше від мене. Багато тобольських купців їздять торгувати в Москву чи Архангельськ, везуть туди хутра, а звідти привозять товар для своїх крамниць. Їм їхати понад 800 миль, тому всі вони вирушають наповесні.

Наприкінці травня і я почав ладнатися в дорогу; мені спало на думку, що всім цим людям, засланим до Сибіру з наказу московського царя, вільно тут пересуватись, як вони хочуть. Чому ж не тікають вони до якоїсь іншої країни, де б їм жилося краще? Я почав розпитувати, що заважає їм зробити таку спробу. Мій подив зник, коли я поставив це питання в розмові з вищезгаданим князем.

— Згадайте, пане, про місце, де ми перебуваємо і про наше підневільне становище. Нас оточують перепони, міцніші за тюремні замки та ґрати. На півночі лежить

несудноплавний океан, куди не заходить жоден корабель або човен. Обравши іншу дорогу, нам треба було б тисячу миль пробиратися царськими землями, де пройти можна тільки шляхами, на яких стоять міста з гарнізонами; отже, неможливо ні пройти ними непомітно, ні обминути їх.

Мені довелось змовчати. Я зрозумів, що їх ув'язнено у такій же надійній в'язниці, як і московська фортеця. Проте мені спало на думку, що я міг би допомогти звільнитись цій чудовій людині, і, незважаючи на небезпеку для себе, взяти її з собою. Ввечері, скориставшись нагодою, я розповів князеві про свої міркування. Я сказав, що мені дуже легко вивезти його, бо тут його не стережуть; до того ж я їду не в Москву, а в Архангельськ, та ще й з караваном, і тому не повинен спинятися в тих містах, де є гарнізони, а можу отаборитись на ніч де завгодно. Ми добралися б до Архангельська без усяких перешкод, звідки на англійському чи голландському кораблі ми одразу ж подалися б до Англії. Подорожні витрати я беру на себе, поки він не знайде способу влаштуватися краще.

Він слухав мене дуже уважно, не зводячи з мене очей. Я побачив з його обличчя, що мої слова дуже зворушили його; він то червонів, то бліднув; очі блищали, він важко дихав. Коли я замовк, чекаючи його відповіді, він не міг спершу вимовити ні слова. Нарешті він обняв мене й промовив:

— Які ми нещасні, не підвладні собі істоти! Навіть найвищий доказ приязні наших друзів є для нас лише спокусою. Любий друже, у ваших словах стільки щирості й ласки, ви так некорисливо дбаєте про моє щастя, що треба зовсім не знати людей, щоб не відчутти глибоко подиву і безмежної вдячності. А втім, чи повірили ви мені, коли я казав про свою зневагу до всього земного? Чи повірили ви мені, коли я відкрив вам усю свою душу, говорячи, що здобув щастя, найвище за все, що може мені дати чи утворити світ? Чи повірили ви, коли я сказав, що не вернувся б, навіть якби цар вернув мені свою ласку і знову покликав до свого двору? Чи вірили ви тоді, мій друже, що я чесна людина, чи, може, гадали, що я похваляюсь?

Тут він спинився, ніби чекаючи моєї відповіді, але незабаром я зрозумів, що він замовк від зворушення.

Його велике серце змагалося з собою, і він не міг говорити далі. Я умовляв його здобути волю, казав, що в моїй пропозиції він мусить убачати двері визволення, які небо відчиняє перед ним. Я казав, що його кличе саме провидіння, яке дбає про нас і керує всіма подіями, які ведуть до нашого й загального добра.

Тим часом він опанував себе.

— Чи можете ви бути певні, пане,— сказав він розчулено,— що це справді заклик неба, а не спокуса від когось іншого, хто принадними рисами малює щасливу картину мого визволення і водночас потай готує мені загибель? Тут мене ніщо не спокусить вернутись до своєї колишньої мізерної величі; а там в мені можуть віджити всі зародки гордості, честолюбства, корисливості й похоті, які завжди жевріють у нашій душі. Чи не вкоріняться всі ці пристрасті і не опанують мене знову? І ось щасливий невільник, якого ви тепер бачите володарем своєї душі, стане, позбавившись в'язниці, жалюгідним рабом своїх власних пристрастей. Дорогий пане, залиште мене в цьому блаженному вигнанні, що віддаляє мене від розпусного життя. Так буде безпечніше, ніж набути примарної свободи ціною поневолення розуму та коштом майбутнього блаженства. Його я сподіваюсь, живучи тут, а там я боюся, що втрачу й цю останню надію. Адже я лише людина, звичайна людина з усіма її пристрастями й пориваннями, які легко можуть заволодіти мною й повалити мене, як і кожну іншу людину. Не будьте ж одночасно і моїм другом, і спокусником.

Коли раніше я тільки дивувався, то тепер зовсім зацікавився і дивився на нього, мов заворожений. В його душі, очевидно, відбувалась велика боротьба, бо, незважаючи на великий холод, на чолі в нього виступив піт, і я почував, що йому конче потрібно заспокоїтись. Отже, я сказав йому, що залишаю справу на його волю, що ми ще побачимось і поговоримо, а сам пішов додому.

Години через дві я почув, що хтось підійшов до дверей моєї кімнати. Я хотів відчинити двері, але він сам відчинив їх і зайшов до мене

— Дорогий друже,— сказав він,— ви мало не перемогли мене, але тепер я опанував себе. Не ображайтесь, що я не згоджуюсь на вашу пропозицію. Запевняю вас, це зовсім не тому, що я не почуваю вашої доброти; на-

впаки, я сам прийшов висловити вам велику подяку за неї. Але я сподіваюсь, що здобув перемогу над самим собою.

— Мілбрд,— відповів я,— чи не задоволені ви тим, що йдете проти заклику неба?

— Якби це був заклик неба, пане,— сказав він,— то небесна сила навіяла б мені й бажання послухатись цього заклику; але я гадаю, що саме небо наказує мені відмовитись, і, розлучаючись з вами, я почуваю велике задоволення при думці, що ви згадуватимете мене, як чесну людину, хоч і не вільну.

Мені лишилось погодитись і запевнити його, що я мав на меті лише допомогти йому. Він палко обняв мене й сказав, що знає це і завжди пам'ятатиме мою щирість. Після цього він дав мені коштовний подарунок — розкішні соболеві хутра, надто коштовний подарунок, щоб я міг без вагання прийняти його від людини, що перебувала в такому становищі. Я почав відмовлятися, але князь не хотів і слухати.

Другого дня я послав з своїм служником невеличкий подарунок його вельможності — чаю, дві штуки китайського шовку і чотири невеличкі зливки японського золота вагою в шість унцій, хоч це далеко не дорівнювалось ціні соболевих хутер, які в Англії коштували, як я дізнався, двісті фунтів стерлінгів. Князь прийняв лише чай, одну штуку шовку та один золотий зливочок з гарною японською печаттю,— гадаю, він взяв його як рідкість. Від решти він відмовився й переказав через служника, що хоче поговорити зо мною.

Коли я прийшов до нього, він сказав, що після вчорашньої нашої розмови я, треба сподіватись, не умовлятиму його більше, але коли вже я зробив йому таку великодушну пропозицію, то чи не буду я добрий повторити її іншій особі, на яку він мені вкаже і чиею долею він дуже цікавиться. Я відповів, що не можу обіцяти зробити так багато з такою ж охотою комусь іншому, замість того, кого широко поважаю і для кого радий був би стати знаряддям визволення. А втім, коли він ласкаво назве ім'я цієї людини, я дам свою відповідь і сподіваюсь, що він не нарікатиме на мене, коли ця відповідь його не задовольнить. Тоді старий сказав, що йдеться про його сина, якого я ще не бачив; він був у такому ж самому становищі, як і батько, тільки жив за двісті миль

звідси, на протилежному березі Обі. Коли я згоджусь, він викличе сина сюди.

Я не вагався ні хвилини і згодився, давши йому, проте, зрозуміти, що роблю це виключно для нього і, втративши надію переконати батька, доведу свою пошану до нього піклуванням про сина.

Другого дня він послав по свого сина, і той прибув днів через двадцять з посланцем та шістьма чи сімома кіньми, навантаженими найдорожчими хутрами.

Служник привів коней у місто, а молодий князь до вечора спинився десь поблизу. Вночі він інкогніто з'явився до мене на квартиру, батько познайомив нас, і ми разом обговорили подробиці нашої подорожі.

Я виміняв багато соболів, чорнобурих лисиць, розкішних горностаїв та іншого коштовного хутра на деякий товар, привезений мною з Китаю. Особливо охоче міняли хутро на гвоздику та мускатні горіхи, які я збув тут майже цілком, а решту продав в Архангельську значно дорожче, ніж міг продати в Лондоні. Мій компаньйон, що більше ніж я цікавився нашим баришем, був дуже задоволений нашим перебуванням тут та нашими торговельними операціями.

Нарешті, на початку червня я покинув це віддалене місто, про яке, мабуть, мало хто й чув, бо воно стоїть осторонь від торговельних шляхів. Наш теперішній караван був невеличкий — всього тридцять двоє верблюдів та коней, всі вони буцімто були мої, але насправді одинадцять із них належали моему новому супутникові. Цілком зрозуміло, що я мав тепер більше слуг, ніж попередю. Молодого князя вважали за мого управителя. За яку значну людину вважали мене, я не знаю; мене це не цікавило, і я про це не розпитував. Нам треба було пройти ще найбільшу й найгіршу за весь час нашої довгої подорожі пустиню. Я кажу «найгіршу» тому, що дорога була дуже нерівна і спускалася іноді у багністі низини. Зате не треба було боятись татарських ватаг та розбійників. Вони не з'являлись на цьому березі Обі або принаймні з'являлись дуже рідко. Але сталося не так.

При молодому князі був вірний слуга-сибіряк, якому ця країна була добре відома. Він вів нас обхідними дорогами, так що ми обминали значні міста, що лежать на великому шляху — Тюмень, Солікамськ та інші. Російські гарнізони в цих містах дуже пильно й суворо сте-

жать за подорожніми, дошукуючись, чи не пробує хто з засланців вернутись цим способом у Московію. Отже, обминаючи міста, ми йшли весь час пустинею, і нам доводилось ночувати в таборі, під похідним наметом, замість спокійно спати в місті. Та молодий князь, заради якого ми це робили, упросив нас заходити на ніч у міста; а сам він з слугою лишався ночувати в лісі і ранком зустрічався з нами на умовленому місці.

Перехопившись через річку Каму, що відділяє тут Європу від Азії, ми вступили нарешті в Європу. Перше місто на європейському березі звалось Солікамськ. Це найбільше місто на річці Камі. Ми сподівалися знайти тут інший побут і звичаї, але помилились. Нам треба було пройти ще одну дику пушу, що тяглась на двісті, а подекуди й на сімсот миль. Цей непривітний край нагадав мені Монгольську Татарію. Жителі були здебільшого язичники, що мало чим різняться від американських дикунів; їх житла й міста повні ідолів, їх побут цілком варварський, за винятком згаданих вище міст та найближчих до них сіл, де живуть християни православної, як вони кажуть, церкви. Проте їх релігія так засмічена рештками ідолопоклонства та різними забобонами, що іноді її не можна відрізнити від звичайного чарування та знахарства.

Коли ми проїжджали цими лісами й гадали, що вже позбулись небезпеки, нам, мабуть, таки судилося бути ще пограбованими, а може й убитими ватагою розбійників. Що вони були за люди? Чи були це кочові ватаги остяків, на зразок татарських, чи якийсь дикий народ з річки Обі посунувся так далеко в Європу, чи, може, це були мисливці, що полювали на соболів,— я й досі не знаю. Всі вони були на конях, озброєні луками та стрілами; спочатку їх було щось із сорок п'ять. Вони наблизились до нас на два мушкетні постріли, мовчки оточили нас і нарешті заступили нам дорогу.

Нас було лише шістнадцятеро. Ми спинились, виладнались в одну лаву перед нашими верблюдами і послали сибіряка — слугу молодого князя — довідатись, хто вони. Князь охоче відпустив його, бо побоювався, чи це не загін сибірського війська женеться за ним. Сибіряк під'їхав до них з прапором на переговори, обізвався до них, та хоч і знав кілька тамтешніх говірок, не зрозумів жодного слова з відповіді. Вони показали знаками, щоб

він не наближався, загрожуючи застрелити його, коли він рушить уперед, і йому довелось вернутись, ні про що не дізнавшись. З їх одягу він гадав, що це калмицькі татари або ж черкеси, хоч він і не чув ніколи, щоб вони посувались так далеко на північ.

Все це нас мало заспокоїло, але треба було на щось зважитись. Ліворуч, за чверть милі від нас, поблизу дороги, був невеликий густий гайок. Я вирішив відійти до цих дерев і там укріпитись, наскільки можливо. Я гадав, що, по-перше, дерева добре захистять нас від стріл, а по-друге, не дадуть ворогам змоги атакувати нас розгорнутим фронтом. Сказати правду, це підказав мені мій старий португалець-лоцман, що завжди був готовий дати добру пораду й підбадьорити під час небезпеки. Ми негайно подались до гайка і незабаром досягли його. Татари чи розбійники — не знаю, як їх назвати — не рушили з місця й не старались заважати нам. Добравшись до гайка, ми, на велику радість, побачили, що там було болото.

По той бік його було велике джерело, від якого починався струмок, а в нього неподалеку впадав другий, такого ж самого розміру. Як ми довідались, це була верховина річки Вішери. Дерев біля джерела росло не більше двохсот, але вони були дуже великі й стояли густо. В цій гушавині ми почували себе в безпеці від ворогів, хіба що вони напали б на нас піші.

Щоб завадити цьому, наш вигадливий португалець узявся різати великі гілки на деревах; не дорізаючи їх до кінця, він похиляв їх від дерева до дерева і таким способом зробив навколо нас майже безперервну огорожу.

Там перебули ми кілька годин, чекаючи наступу ворогів, що нібито й не збирались рушати з місця. Та через дві години вони проти ночі раптом кинулись прямо на нас. Ми й не догляділи, що їх число значно збільшилось; здавалось, серед них були й жінки. Вони підїхали на півпостріла до гайка. Ми вистрелили в них холостим зарядом і обізвались до них російською мовою, запитуючи, що їм треба, і наказуючи відїхати. А вони, немов не розуміючи наших слів, кинулись як скажені до гайка, бо не знали, що ми спорудили там барикади, які не дадуть їм удертись до нас. Наш старий лоцман був нашим ватажком, як раніше — інженером. Він не дозволив стріля-

ти в них, аж поки вони не наблизяться на пістольний постріл, щоб не витратити марно жодного заряду. Ми просили його дати знак, коли треба буде стріляти, але він так забарився, що дехто з них був уже на відстані двох списів від нас, коли ми нарешті випалили.

Ми поцілили так влучно,— може, провидіння так скерувало наші постріли,— що вбили чотирнадцять чоловік, кількох поранили і вбили кількох коней, бо кожен із нас зарядив свою рушницю двома чи трьома кулями.

Вони страшенно перелякались і зараз же відступили досить далеко. Тим часом ми знову зарядили рушницю і, впевнившись, що вони не наближаються, рушили вперед та забрали четверо чи п'ятеро коней, чії власники були вбиті. Підійшовши до трупів, ми побачили, що це татари; ми не знали тільки, з якого вони племені і як вони наважились зайти так далеко на північ.

Через годину вони знову намірились атакувати нас і об'їхати навколо гайка, шукаючи, з якого боку легше продертись до нас. Але помітивши, що ми завжди готові належно зустрінути їх, вони знову відступили, а ми вирішили не рушати всю ніч з місця.

Звичайно, спали ми мало, а весь час укріпляли свою позицію, будуючи барикади, і пильно вартували, чекаючи світанку. Вранці на нас чекала неприємна новина: число ворогів, яких, по-нашому, мала вжахнути наша зустріч, збільшилось до трьохсот чоловік. Вони поставили одинадцять чи дванадцять наметів, немов вирішили обложити нас. Їх невеличкий табір розташувався на відкритому місці за три чверті милі від нас. Ця новина дуже схвилювала нас і, признатися, я гадав уже, що загину сам і загине все моє майно. А втім, утрата всіх моїх речей не дуже хвилювала мене, більше гнітила думка, що наприкінці моїх подорожей, після стількох переборених труднощів та небезпек, близько берега, сподіваючись невдовзі позбутись усіх турбот, мені доведеться потрапити в руки цих варварів. А компаньйон мій страшенно розлютився. Він заявив, що для нього втрата товару дорівнює загибелі, що він воліє краще бути вбитим, ніж умерти з голоду, і настоював на тому, щоб битись до останньої краплі крові.

Молодий князь, вкрай відважний, теж обстоював це, і тільки старий лоцман гадав, що в даних обставинах ми не зможемо дати ворогові належну відсіч. Весь день ми

радилися, а надвечір побачили, що наших ворогів іще побільшало. Можливо, вони шукали здобичі окремими загонами і, натрапивши на поживу, такий загін посилав гінців до інших за підмогою. Ми не знали, чи не побільшає їх знову до ранку. Тоді я почав розпитувати людей, що їхали з нами з Тобольська, чи немає іншого шляху, щоб уночі обійти татар та добратись до якого-небудь міста, де нам дали б охорону.

Сибіряк, слуга молодого князя, сказав нам, що коли ми вирішили не битися з татарами, то він виведе нас уночі на шлях, який веде на північ до річки Петрової і яким ми спокійно відійдемо, а татарам нічого не дістанеться. Йому здавалось тільки, що його пан проти відступу й хоче битися з татарами. Я відповів йому, що він помиляється, бо його пан досить розумна людина і не буде битися ради самої бійки. Я сказав, що знаю його відвагу, яку він уже виявив, але знаю також, що він не захоче битися з сімнадцятьма чоловіками проти п'ятисот, коли цього можна уникнути. Отже, коли є можливість утекти вночі, то нам треба спробувати. Сибіряк відповів, що коли пан звелить йому, він готовий зробити це, хоч би й мусив важити життям. Ми переконали князя дати своєму слuzі відповідний наказ і негайно ж почати готуватись до здійснення цього плану.

Насамперед, як тільки смеркло, ми розклали багаття й цілу ніч підтримували вогонь, щоб татари подумали, ніби ми ще всі тут. А коли зовсім стемніло і заблищали зорі,— раніше наш провідник не хотів вирушати,— наші верблюди та коні були вже нав'ючені, і ми пішли слідом за нашим новим ватажком, що, як я незабаром помітив, орієнтувався за північною зіркою, бо ця місцевість була зовсім рівна.

Так ми йшли дві години швидким ходом. Спочатку було дуже темно, а коли зійшов місяць, то посвітлішало — навіть більше, ніж ми того бажали. До шостої години ранку ми пройшли вже сорок миль, хоч, правда, майже замучили наших коней. Тут ми знайшли російське село Кармазинське, де відпочили й цілий день не чули нічого про калмицьких татар. О десятій вечора ми знову вирушили і не спинялись до восьмої ранку, хоч ішли й не так швидко, як минулої ночі. О сьомій годині ми перейшли невеличку річку Кіршу і добрались до гарного великого міста Озоми з численним російським населен-

ням. Тут ми довідались, що в окрузі блукає кілька калмицьких ватаг, але тепер ми вже позбулись небезпеки і, звичайно, дуже з цього раділи. Тут ми запаслись свіжими кіньми і відпочивали п'ять днів. Чесному сибірякові, що довів нас сюди, ми з компаньйоном, у нагороду за його послуги, дали десять червінців.

Через п'ять днів ми прибули до міста Вестіма на річці Вичегді, що впадає в Двіну. Наша подорож суходолом скінчилась, бо Вичегда суднохідна і за сім день ми могли допливти до Архангельська. З липня ми були в Яренську, де й придбали два човни та баржу. Ми відпливли 7-го й щасливо прибули до Архангельська 18-го. Отже, наша подорож тривала один рік, п'ять місяців і три дні, включаючи вісім місяців та кілька днів, прожитих у Тобольську.

В Архангельську нам довелось прожити шість тижнів, чекаючи кораблів. Довелося б чекати й довше, якби гамбурзький корабель не прибув на місяць раніше ніж англійський. Трохи поміркувавши, ми вирішили, що Гамбург буде не менш вигідним ринком для збуту наших товарів, ніж Лондон, і вирішили відпливти з цим судном. Зрозуміло, що, розмістивши на кораблі наш вантаж, я влаштував на ньому й мого управителя — доглядати цей вантаж. Отже, мій молодий князь мав змогу переховуватись на кораблі і, поки ми жили там, жодного разу не зійшов на берег, щоб його не побачили і не впізнали московські купці.

Двадцятого серпня ми відпливли з Архангельська і безпечно ввійшли в Ельбу 13 вересня. Тут ми з моїм компаньйоном дуже вигідно продали свій китайський товар і сибірські хутра. Коли ми поділили суму, одержану від продажу товарів, моя частина становила три тисячі чотиреста сімдесят п'ять фунтів стерлінгів, сімнадцять шилінгів і три пенси, незважаючи на втрати, які ми мали, та різні податки. Щоправда, до цієї суми я залічую й діаманти на шістсот фунтів, що я придбав у Бенгалії.

Наш молодий князь розлучився тут з нами й поїхав Ельбою до віденського двору, де сподівався знайти протекцію і встановити зв'язок з тими друзями свого батька, які були ще живі. Прощаючись зо мною, князь широко подякував за мою послугу та ласкаве ставлення до його батька.

Нарешті, проживши чотири місяці в Гамбургу, я виїхав сухопуттям в Гаагу, а звідти відплив на пакетботі й прибув у Лондон десятого січня 1705 року, після того як десять років і дев'ять місяців не був в Англії.

І тут, вирішивши не турбувати себе більше, я готуюсь до подорожі, довшої за всі ті, про які я розповідав. Проживши сімдесят два роки, повні різних пригод, я навчився належно цінувати самотність і щастя мирно довікувати свій вік.

З М І С Т

Данієль Дефо і його «Робінзон Крузо». <i>С. Родзевич</i>	5
---	---

РОБІНЗОН КРУЗО

Частина перша	27
Частина друга	274

ДАНИЕЛЬ ДЕФО
Робинзон Крузо
(На українском языке)

Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *О. В. Хатунцева*
Художник *Д. Д. Грибов*
Худ. редактор *М. П. Вуєк*
Техн. редактор *В. К. Лопата*
Коректор *О. К. Бобренко*

Виготовлено на Київській книжковій фабриці «Жовтень»
Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі,
Київ, Артема, 23 а.

Лінотипісти: *М. Б. Іцкович, Л. Ф. Плоткін*
Верстальник *А. П. Мельник*
Друкарі: *М. М. Герасименко, А. Є. Татаренков*
Палітурники: *Ж. Н. Борисова, Н. К. Пироженко.*

Здано на виробництво 22/IV 1965 р.
Підписано до друку 28/VII 1965 р.
Формат паперу 84 × 108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 15,5.
Умовн. друк. арк. 26,04. Обліково-видавн. арк. 27,695.
Ціна 85 коп. Замовл. 135. Тираж 25 000.
Т. П.— 1965 — поз. 483.

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

„Д Н І П Р О“

У 1966 РОЦІ

ВИЙДУТЬ З ДРУКУ ТАКІ ВИДАННЯ:

- АМАДУ Ж. *Габріела*. Роман. (З португальської).
- БРЕКВОЛЬДТ П. *Всюди цвітуть конвалії*. Роман. (З німецької).
- ГАМАРРА П. *Гонкурівську премію присуджено вбивці*. Роман. (З французької).
- ГУЛЯШКИ А. *Сім днів нашого життя*. Повість. (З болгарської).
- ЕШ У. *Вибір зброї*. Роман. (З англійської).
- КАРРІОН М. *Грішниці*. *Сфінкс*. Романи. (З іспанської).
- КОЛОШША І. *Злочин на мості Маргіт*. Повість. (З угорської).
- КРЛЕЖА М. *Хорватський бог Марс*. Повісті та оповідання. (З сербо-хорватської).
- МАНОВ Е. *Втеча Галатеї*. Роман. (З болгарської).
- МАРЕК І. *За тобою тінь*. Роман. (З чеської).
- НАРАЙЯН Р. *Гід, або Святий мимоволі*. Роман. (З англійської).
- ПОЗНЕР В. *Завіса підіймається*. Повість. (З французької).
- ПРЕДА М. *Марнотратники*. Роман. (З румунської).
- СВАТОПЛУК Т. *Шведський мармур*. Повість. (З чеської).
- СКОУ-ХАНСЕН Т. *Голі дерева*. Роман. (З датської).
- СОБЕСЯК Ю., ЄГОРОВ Р. *Бур'яни*. (З польської).
- СХЕНДЕЛЛ А. *Життя—це свято танцю*. (З голландської).
- СТЕЙНБЕК Д. *Зима тривоги нашої*. Роман. (З англійської).
- ФРІДМЕН М. *Ляпас*. Роман. (З англійської).
- ХЯКІНЕН Т. *Погане виховання*. Роман. (З фінської).

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Подавайте книгарням та відділам „Книга—поштою“ попередні замовлення на видання, що вийдуть з друку в 1966 році. Це гарантує безумовне їх одержання.

85 коп.

К

